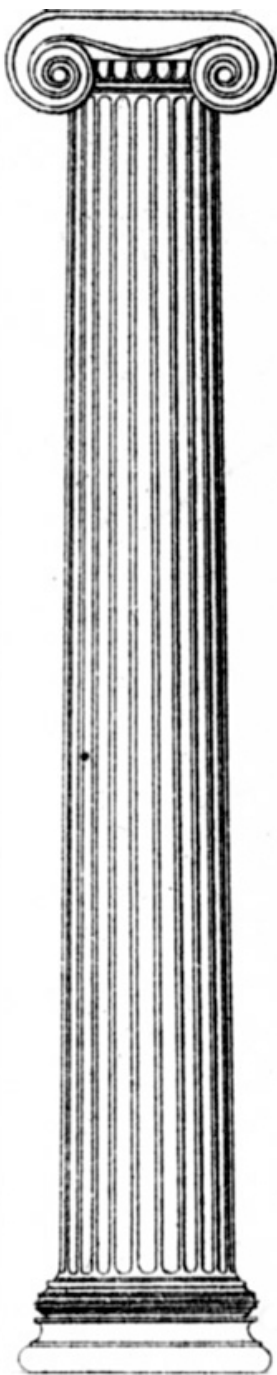
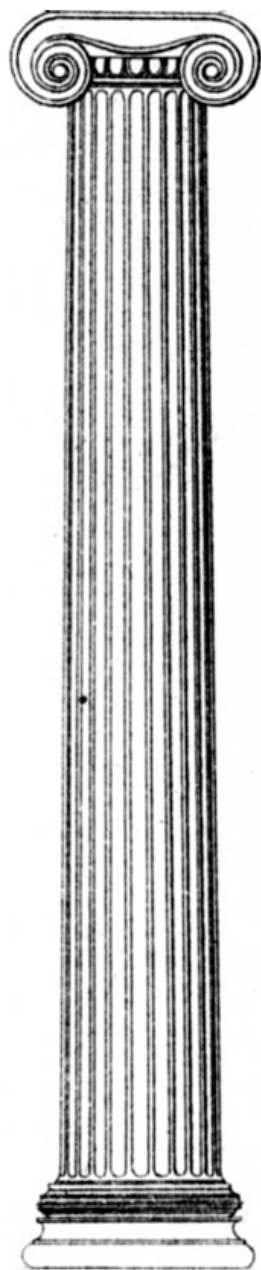
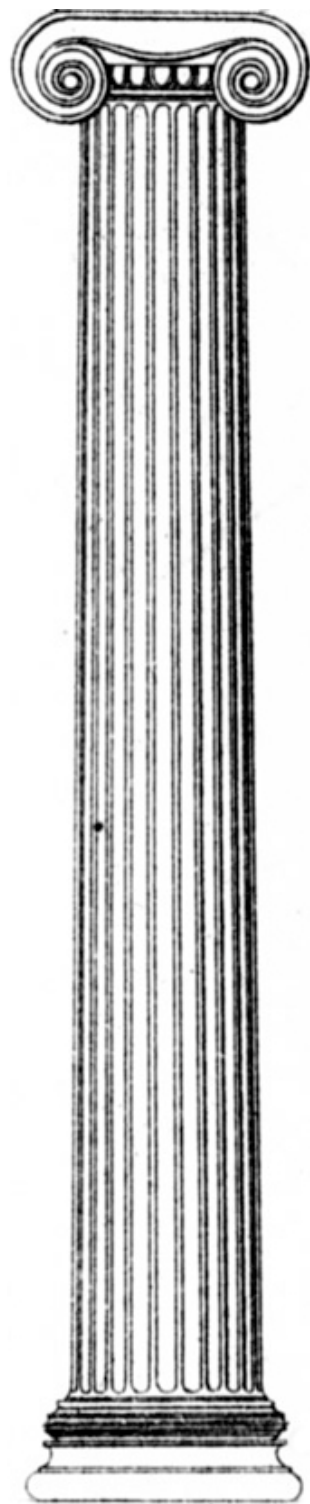

ELSŐ

*XII. Évfolyam 2.
2013. nyár*

Z
Á
Z
A
D

Ez a lap üres

Impresszum

Az **Első Század Online** az ELTE BTK HÖK tudományos folyóirata. Alapesetben az ELTE BTK doktoranduszainak dolgozatai, illetve a Tudományos Ösztöndíj Pályázat publikálásra javasolt dolgozatai számára biztosít publikációs felületet. Ezekon kívül az OTDK-s évek esetén az OTDK helyezettjeinek írásaiból válogatnak a szerkesztők. Az Első Század Online évente négyszer jelenik meg két doktorandusz és két TÖP számmal. A szerkesztőség felkérésre vállalja egyéb konferencia kötetek kiadását is.

Főszerkesztő: A ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottságának mindenkori elnöke, jelenleg Seres Dániel.

Szerkesztőbizottság:

Soós Ádám (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Seager-Smith Dániel Michael (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Bársony Márton (ELTE BTK HÖK Doktorandusz delegált)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság

Budapest VIII., Múzeum krt. 4/H

tudomany@btkhok.elte.hu

Felelős kiadó:

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ISSN 2063-573

Ez a lap üres.

Tartalom

TÖRTÉNELEM

- HUHÁK HELÉNA: „Egy sötét lelkű sajtóbriganti” –
Dövényi Nagy Lajos portréja 9.
- KARÁCSONY ESZTER: Sumptuaria est neglecta, A fényűzési törvények
társadalmi, politikai háttere, különös tekintettel
Caesar fényűzési törvényére 31.
- KISŐRSI ZSÓFIA: Munkahely és/vagy életformaváltás a Kádár-korszakban
Falusi nők a Szombathelyi Cipőgyárban 45.
- MOLNÁR DÁNIEL MÁRTON: Az indián-kép hatása telepes-indián
viszonyra Roanoke-on, 1584-1586 69.
- SCHMIDT ÁDÁM JÓZSEF: A Tudományegyetem Campusai
Az Egyetem téri telep és a Múzeum körüli Campus
kialakulása és története a dualizmus időszakában 93.
- SIMONKAY MÁRTON: Liszt Ferenc Rómában (1861–1869)
Adalékok az olasz–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez 109.
- VERES KRISTÓF GYÖRGY: A magyar királyok itineráns
életmódja a XI-XII. században 131.

NYELVTUDOMÁNY

- KREPSZ VALÉRIA: A különböző előhívási formák szerepe
a mentális lexikon vizsgálatában 159.
- PÁSZTOR DIÁNA: A siketség mint konstrukció, A siketséget tematizáló
diskurzusok vizsgálatának elméleti háttere és gyakorlata 179.

ESZTÉTIKA, MŰVÉSZETTÖRTÉNET, NÉPRAJZ, ZENETUDOMÁNY

- BESSE ATTILA: Dmitrij Dmitrijevic Sosztakovics
Három fantasztikus tánc 203.
- BRUNNER ATTILA: Az építészeti rendszabályozás kezdetei
Kiskunfélegyházán 215.
- KISS KATA DÓRA: A művészet, mint Másik
Esz­tétika és etika Emmanuel Lévinas munkásságában 233.

IRODALOMTUDOMÁNY

Gyimesi Emese: „... sem árt, sem használ”?

A Gyulai-féle nővita kontextusai 251.

IDEGENNYELVŰ PUBLIKÁCIÓ

BAGYINA ESZTER: *The Chinese Box Set*:

Angela Carter's *The Bloody Chamber* 275.

FILOZÓFIA

CORSANO DÁNIEL: *A kép fogalma* 303.

KAPELNER ZSOLT: *Radikális fordítások*

Az analitikus hermeneutika lehetőségei 315.

Ez a lap üres.

Ez a lap üres.

2013. nyár

Első Század

TÖRTÉNELEM

III 9 III

Ez a lap üres.

HUHÁK HELÉNA

Történeti muzeológia MA, II. évfolyam

„Egy sötét lelkű sajtóbriganti” – Dövényi Nagy Lajos portréja

Bevezetés

Dövényi Nagy Lajos a köztudatban a „Tarnopolból indult el...” című emblematicussá és hírhedté vált regény szerzőjeként van jelen, azonban szépírói tevékenysége mellett újságírói, rádiós szerkesztői, valamint – ugyan csak rövid ideig tartó, de az 1940-es évek egyik meghatározó darabjára kiterjedő – színházi munkássága is hozzájárult ahhoz, hogy a szélsőjobboldali értelmiségek egyik prominensévé váljon. Személyének súlyát és befolyását érzékeltetve „második Rajnissként” is emlegették.

Életútját azt követve igyekszem megrajzolni, ahogyan Dövényi – érvényesítve, terjesztve nézeteit – a különböző értelmiségi pályákon munkálkodott. Arra keresem a választ, hogyan közvetítette a szélsőjobboldali retorikát, mikor regényt, újságcikket írt, mikor hírmagyarázatot fogalmazott, vagy mikor éppen egy színházi darabot értelmezett újra. Emellett felmerül a kérdés, hogy Dövényiről, mint politikusról beszélhetünk-e, vagy személyében egy olyan propagandistát veszünk górcső alá, aki politikai szerepet nem vállalt, hanem bizonyos politikai csoportosulások értelmiségi holdkörüének oszlopos tagjaként az általa támogatott irányvonalat kizárólag szellemi tevékenységével igyekezett munícióval ellátni és előremozdítani. Politikai pártnak sosem volt tagja, politikai tisztséget nem vállalt, így az utóbbi leírás illik rá. Azt is érdemes körbejárni, mi táplálta személyes motivációját: elvi meggyőződés vezérelte, vagy vidékről Budapestre kerülve egyszerűen csak a példaképei által kitaposott – és sikeresnek tűnő – úton próbált meg érvényesülni, esetleg nem más, mint karrierizmusa, a siker és népszerűség iránti vágya hajtotta?

Több szempontból is ki kell térni Dövényi családi hátterére, fiatalkori éveinek bemutatására. Személyiségének boncolásakor a népbírói tárgyalásán saját maga, a sajtóban pedig a megjelent cikkek szerzői is sokszor magyarázták érzelmeit, antiszemita és szovjetellenes beállítottságát a gyermekkorában őt ért benyomásokkal.

Kutatásom során kevés szakirodalomra támaszkodhattam, egyből azonban sok hasznos információhoz jutottam, ez Simon István levéltáros kiadatlan dolgozata¹. A fő forráscsoportot Dövényi népbírói peranya képezte, ezt egészített ki azon, egyéb levéltári források – későbbi ügynökjelentések, sajtólevéltári iratok –, amelyekben személyére vonatkozó utalásokat találtam. Megjelent cikkei természetesen szintén meghatározó részét képezték a vizsgálatnak. Emellett az egyéni mozgatórugók megtalálásához fontos alapot jelentett Szirmai Dezső 1946-ban készített mélyinterjúja is.²

A szülői háztól a váci börtönig – Dövényi magánélete

Dövényi Nagy Lajos elszegényedett zsellérszülők első és egyetlen gyermekeként 1906. december 12-én a borsod vármegyei Szihalmón látta meg a napvilágot.³ A családi legendárium szerint a módos nagyapát egy zsidó ügyvéd forgatott ki mindenéből. Az egyébként is rossz anyagi

¹ SIMON [kézirat].

² SZIRMAI 1946.

³ SIMON [kézirat], 2.

helyzetüket tovább rontotta a családfő halála, Dövényi 11 éves korában veszítette el édesapját. Az egyedül maradt édesanya napszámos béréből és egy nagynéni támogatásával nevelte és iskoláztatta fiát.

A törekeny alkatú, érzékeny idegrendszerű gyermek már diák évei kezdetén nagyon gyors felfogásúnak mutatkozott. A tanító és a lelkész ösztökélésére a mezőkövesdi cisztercita gimnáziumba iratkozott be, ahol – későbbi elmondása szerint – erőteljes antiszemita hatások érték.⁴ Házi tanítóskodással ő maga is hozzájárult a költségekhez, tovább tanulásának fedezéséhez azonban még ez sem bizonyult elegendőnek. Ezért tanulmányait 1924-től Egerben a katolikus, kereskedelmi iskolában volt kénytelen folytatni. Érettségi vizsgáit az 1927–28-as tanévben tette le, azonban érdemjegyei meg sem közelítették a gimnáziumban produkált eredményeit. A kereskedelmi pálya kijárása azonnali pénzkereső tevékenységet jelentett, Dövényi ellenben már ekkor az írói, újságírói pálya felé kacsingatott.

Ami családi állapotát illeti, 1934-ben megnősült, a helybéli Fellner Olga Máriát vette el. A következő évben Budapestre költöztek, házasságuk gyermektelen maradt és tizenöt évnyi együttlét után, 1949-ben válással végződött. Dövényi ekkor már ötödik évét töltötte kiszabott börtönbüntetésének, hogy felesége miatt éppen ekkor határozta el magát a szakításra, azt nehéz lenne megmondani. Mindenesetre a közben szintén Budapestre költözött édesanya maradt egyetlen támasza, aki végig kitartott mellette.⁵

Az 1940-es évek derekára Dövényi már jókora utat tett meg az ismertség és bizonyos újságírói körökben az elismertség megszerzéséért. Biztos egzisztenciával rendelkezett, havi 1500–1600 pengő összjövedelemmel bírt és kétszobás lakást tartott fenn.⁶ Az 1944. október 15-én bekövetkezett Szálasi puccs az ő életében is fordulatot hozott. Október végén behívót kapott a Vezérkari Főnökség 6. osztályához, itt teljesített szolgálatot póttartalékos karpaszományos honvédként. Néhány alkalommal – saját bevallása szerint mindösszesen kétszer – írt a németek által kiadott, Kitartás című lapba.⁷ A vár eleste után kalandos hónapok következtek számára, végül elfogták és népbíróság elé állították, ahol először kötél általi halált, majd életfogytiglani kényszermunkát szabtak ki rá. Ennek részleteiről külön fejezetben számolok be.

Raboskodását 1946. március 13-án kezdte meg a váci börtönben, hat évet töltött itt. Politikai fogolyként Sztálin haláláig a külvilággal nem tarthatott kapcsolatot. Az Ítélet című lap a halálbüntetéstől megmenekült háborús főbűnösök között Dövényiről is beszámolt. A propagandisztikus leírásból annyi tényszerű derül ki, hogy 1946 novemberében kezdte meg kényszermunkáját a Drasche téglagyárban: „Ott látni lehetett [...] mint cipelte görnyedt

⁴ SZIRMAI 1946, 58. A népbíróság szerint az egeri iskolát a zsidó gazdasági törekvések visszaszorítása végett hozták létre. A népbíróság állásfoglalása szerint Dövényit ifjúkorában más irányultságú kulturális hatások nem érheték, innen gyökerezethető írói pályája későbbi, szélesebb tájékozottság, kritikai készség nélküli sodródása a jobboldal felé. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) XXV. fondföcs. 1. f. a, állag, NOT I. 1757/13. A Népbíróságok Országos Tanácsának határozata Dövényi Nagy Lajos ügyében a fellebbezés helyben hagyásáról.

⁵ SIMON [kézirat], 3–6.

⁶ BFL XXV. fondföcs. 1. f. a. állag. Jegyzőkönyv, készült háborús bűntett miatt Dövényi Nagy Lajos ellen indított bűnügyben, Budapesten, 1945. október hó 12 napján tartott nyilvános tárgyalásán. 6.

⁷ BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. Jegyzőkönyv, készült Budapesten 1945. évi augusztus hónap 25. napján, délelőtt 10 órakor Dövényi Nagy Lajos gyanúsított háborús és népellenes bűnös kihallgatása alkalmával. „Itt is marad, elmenekül mellőle mindenki, felmenekül a Várba, hogy utoljára még hallassa szavát, hogy mérgezzen, marjon, mint a halódó kígyó, részt kér magának a németek kiadásában megjelenő budai Kitartásban.” BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. Jelentés Dövényi Nagy Lajos háborús és népellenes bűncselekményei tárgyában, Budapest, 1945. augusztus 31.

háttal a téglákat Dövényi Nagy Lajos, a féktelen uszító. Látni lehetett, hogy, akik a rombolás szolgálatában álltak, mint hordják az építéshez szükséges téglákat, és mint bányásszák a homokbányákban az anyagot. A pusztító Dövényi és az építő Dövényi”.⁸

A váci börtönt 1952-ben az ÁVH igazságügyi minisztériumának adták át, a rabokat a kőbányai gyűjtőbe szállították, Dövényi itt egy gombkészítő üzem kőművesei mellett „culágereskedett”. Egy hajdani rabtársa csendes emberként emlékezett rá vissza, aki az előírásokat rigorózan betartotta, és aki mindig nagyon megfélemlítettnek tűnt.

Az 1956-os események a gyűjtőben érték, ahol – miután az őrség elhagyta az épületet – a rabok vették át az irányítást. A börtön kiürítésekor Dövényiről valahogy megfélemlítettek, reklamálására a foglyok választotta parancsnok a kapu elé vezette és útjára engedte. Így november 1-jén ismét szabad volt. Egyenesen édesanyja lakására ment, itt töltötte az ünnepeket és 50. születésnapját is a börtönfalakon kívül ünnepelhette meg. Nem emigrált, nem hagyta el a fővárost, a forradalmi eseményektől távol tartotta magát, ezt később a ház lakóközössége is igazolta.⁹ Önszántából jelentkezett a hatóságoknál, 1957 elején a Legfőbb Ügyészségen kérelmezte szabadlábban hagyását. Ebben bízva személyi igazolványt, munkakönyvet váltott ki és munkát keresett, január 7-től egy kőművesmester mellett dolgozott. Ez alig egy hónapig tartott, február 2-án ugyanis fel kellett mondania, mert rossz ruhája és cipője miatt tüdőgyulladást kapott. A Visegrád utcai rendelőintézetben kiállított orvosi igazolás szerint 1957. január 31. és március 10. között kétoldali, lebenyes tüdőgyulladással állt kezelés alatt.¹⁰

Reményei nem váltak valóra, szabadulására vonatkozó kérelmét elutasították, március 10-én ismét letartóztatták. Újra Vácra került, de ezúttal jóval kedvezőbb körülmények közé, látogatókat fogadhatott és csomagot is küldhettek neki. Simon dolgozatában azt a pikáns esetet is megemlíti, mikor a „Tarnopol” szerzőjét Horváth Márton, a Szabad Nép egykori főszerkesztője látogatta meg.¹¹

Az ekkor hetvennyolc éves édesanyja több ízben ostromolta kegyelmi kérvényeivel a hatóságokat. Bizonygatta 1958 májusában és júniusában kelt leveleiben, hogy fia szabadulása után nem vett részt semmiféle ellenforradalmi cselekményben, helyette első dolga volt, hogy az ügyészségen jelentkezzen, és amint tudott, munkába is állt. Mindenben úgy járt el, ahogy az abban a helyzetben a legjobbnak mutatkozott, korábbi életét pedig teljesen átértékelte.¹² Az édesanyja kérvényeinek 1958-ban még nem kedvezett a politikai légkör, az elutasító végzésben a következő szerepelt: „Mint fasiszta újságíró kedvezményben részesíteni a társadalomra veszélyességénél fogva nem lehet.”¹³

⁸ Így élnek a bítófától megmenekült háborús főbűnösök. Hóman karcsú lett, Antal alázatokodik, Fiala és Dövényi egymást vádolja, Bély és Molnár-Mohaupt bolondot játszik, Kiss Ferenc irnokoskodik. Ítélet, 1946. november 14.

⁹ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Budapest, XIII., Kresz Géza utca 19. sz. ház lakóinak igazolása Dövényi Nagy Lajos kegyelmi kérvényének ügyében.

¹⁰ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Rappant Ferenc, Dövényi Nagy Lajos munkaadójának igazolása kegyelmi kérvény ügyében, és BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Visegrád utcai rendelőintézetben kelt orvosi igazolás Dövényi Nagy Lajos egészségügyi állapotáról.

¹¹ SIMON [kézirat], 18–19.

¹² BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Özv. Nagy Lajosné kérelme az Igazságügyi minisztériumhoz, melyben fia Dövényi Nagy Lajos büntetésének további részének elengedését kéri, 1958. május 20. és BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Özv. Nagy Lajosné kérelme az Igazságügyi minisztériumhoz, melyben fia Dövényi Nagy Lajos büntetésének további részének elengedését kéri, Budapest, 1958. június 19.

¹³ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Dövényi Nagy Lajos ügyében benyújtott kegyelmi kérvény elutasítása, Budapest, 1958. augusztus 26.

A börtönvekről nem sok forrásunk akad. Egy 1960-ban kelt ügynöki jelentés szerint a Tóth Vincze fedőnevű ügynök Dövényi Nagy Lajos volt nyilas újságíró 1954-ben ismerte meg a gyűjtőfogház gombüzemében. Ekkor abban állapodtak meg, hogy kiszabadulásuk után közösen fognak regényt írni. A gyűjtőben Tóth Vincze 1957-ben találkozott utoljára rabtársával, tehát az '56-os rövid szabadság után, erről az időről azonban nem szolgál egyéb információval a dokumentum.¹⁴

Egy jóval későbbi jelentésben ugyancsak feltűnik Dövényi neve. Az ügynök által elmondottak ez esetben inkább a börtönbéli viszonyok megrajzolására alkalmasak, de ezzel együtt megvilágítják azt is, hol helyezkedett el egy szélsőjobboldali értelmiségi az elítéltek különböző csoportosulásai között. A Hegyi nevű informátor 1968. november 4-i jelentésében Mérei Ferenc pszichológussal összefüggésben jelenik meg Dövényi alakja. Hegyi szerint a börtönben a rabok politikai nézeteik szerint különültek el, ők magukat kommunistának tartották, nem vegyültek a nyilasokkal, de a vamzerekkel szemben – pártállástól függetlenül – mindenki egységesen fellépett, ez börtönszabálynak számított. Ilyen vamzer volt Bohó Róbert, aki azt állította a szóban forgó Méreiről, hogy az minden politikai állásfoglalását feladva Dövényivel barátkozott és politikai nyilatkozatokat tett neki. Az eset Hegyi szerint úgy történt, hogy a rabkórházban Mérei és Dövényi egy szobába kerültek, hozzájuk csatlakozott a közös ellenség Bohó is, a két férfi azonnal szövetkezett Bohó ugratására, provokálására, ekkor került sor ezen kijelentésekre.¹⁵

Emellett egy vers maradt még ránk, amit állítólagosan Dövényi írt a börtönévei alatt, hogy pontosan mikor, azt nem tudjuk, a kiadvány, amelyben szerepel, 1958-ban jelent meg Londonban:

„Dús fák, mögöttük messzeség
Darabka kéklő nyári ég,
Alant márványok és tarka kő
Keresztek bús glédája nő.
Ezt látom künn a rács előtt
A szabadságból: temetőt.
Még sem horgaszt fel lázadón:
Én az életről álmodom...”¹⁶

Dövényi számára a várt szabadulást végül az 1960. évi 10. sz. törvényerejű rendelet hozta el, melynek 2. paragrafusa felmentette a letartóztatottak egy bizonyos körét azzal a feltétellel, ha az illető kiszabott börtönbüntetéséből legalább tíz évet letöltött. Ennek értelmében 1960. április 10-én szabadult.¹⁷ Büntetett előélete miatt csak fizikai munkát vállalhatott, így a börtönben kitanult szakmáját folytatva az építőiparban helyezkedett el. Rosszullét okán került be a Szabolcs utcai kórházba, ahol szabadulásának harmadik évében, 1963. március 4-án infarktusban hunyt el.¹⁸

¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) M-18442, Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma „M” dosszié: H-13040, „Tóth Vincze” fedőnevű ügynök jelentése nyilas ismerőseiről, 1959. április 14.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O.-10986/3, Vas megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztály II-a Alosztály, szám: 840-3055/1968, Kivonat „Hegyi” fn. informátor 1968. november 4-i jelentéséből.

¹⁶ FIALA — MARSCHALKÓ 1958, 241.

¹⁷ BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. Budapesti Népbíróság határozata Dövényi Nagy Lajos szabadulásáról, Vác, 1960. április 1.

¹⁸ SIMON [kézirat], 20–21.

Az író, újságíró

Az érettségi megszerzése után Dövényinek nem sokat kellett várnia újságírói karrierje beindulására. Az Eger című laphoz először fizetés nélküli gyakornokként vették fel, 1930-ban már újságíró és ötévnyi ittléte alatt egészen a segédszerkesztőségig vitte. Többnyire színes tudósításokkal szerepelt, helyi, közéleti, gazdasági és szociálpolitikai témákról írt, vezércikkeiben pedig országos ügyeket vett sorra. Ugyan ebben az évben egy országos napilap, a Magyarország vidéki tudósítója lett. Megélhetését azonban ezzel sem sikerült biztosítania, újságíróként havi 50, segédszerkesztőként pedig havi 80 pengőt keresett.

Pályafutásában a fordulópont 1934-ben következett be, ekkor meghívást kapott, hogy legyen a Milotay István szerkesztette Új Magyarország belső munkatársa, ez év szeptemberétől pedig egészen a lap 1944. végi megszűnéséig segédszerkesztőként foglalkoztatták.¹⁹ Az Új Magyarország azon lapok egyike volt, melyek kapcsán többször és több helyütt is felmerült a német tőkéből történő finanszírozás vádja.²⁰ A lap 1939-től folytatásokban közölte Dövényi „Bolyongás kazárföldön” címet viselő cikkeit, a népbírósi periratban ezt nevezik ki az „első zsidóellenes cikksorozatává”.²¹ Emellett az aznapi dátum alatt futó glosszarovatba is ő publikált. Szívesen készített riportokat a határon túli magyarságról, melyekre – lentebb részletezett – rádiós kiküldetései adták az alkalmat. Erre példa az 1937 decemberében induló cikksorozata „Magyar élet a Bácskában” címmel. Az itt élőkről igen határozott véleménye volt, bemutatásukon keresztül az egész magyarság sorsáról, történelméről is nyilatkozott. Dövényi szemüvegén keresztül a sokat ostorozott, sorra megtámadott, kifosztott, ám de mindig újra felálló magyar nép képe jelenik meg előttünk.²²

A fővárosi lappiac vérkeringésébe bekerülve egymás után kapja az újabb lehetőségeket, amelyeket nem rest kihasználni. 1936-tól egy másik lappal is kapcsolatba került. Az év végén az Esti Újság olvasó- majd segédszerkesztője lett, itt ugyancsak egészen 1944-ig működött. Átlagosan havi egy-két, legfeljebb három szignózott Dövényi-cikk jelent meg, melyekben jobbra még csírájában sem fedezhető fel a későbbi uszító, útszéli, zsidó-, szovjet-, és angolszászellenes hang. Nem vidám írások ezek, hangulatukat tekintve inkább melankolikusak, szerzőjük az elveszett falusi idill, a nehéznek, ám becsületesnek és szépnek hitt paraszti világ után vágyódott. Dövényi büszkén vállalta zsellér származását, az általa elhagyott miliőt gyakran állította szembe saját kávéházban ücsörgő, fővárosi életével.²³ Néhol pedig megjegyzései csipkelődöek, főleg, ha

¹⁹ SIMON [kézirat], 5–6.

²⁰ A szélsőjobboldali sajtótermékek közül több is Hitler anyagi hozzájárulásával indult el és működött. A Képes Figyelő szerint a Secret Service titkosszolgálatára már 1938-ban megjelent kétkönyvében leszögezi, milyen jelentős pénzüsszegek landoltak az úgynevezett Gestapo-lapok szerkesztőségeiben. A budapesti német követség tanácsosai állandó összeköttetést tartottak fenn magyar újságírókkal, köztük Görgey Vincével, Mitay Istvánnal, Rajniss Ferencsel, Dövényi Nagy Lajossal, Vajta Ferencsel, Oláh Györggyel. A Gestapo egyik legfontosabb hazai informátora, Hain Péter az akció lebonyolításában és a gyakorlati feladatok megoldásában segített nekik, hogy ők, mint propagandisták „eszmeileg” készítsék elő a talajt a német megszállásra”. Kárpáthy 1945. november 10.

²¹ ÁBTL 319.V-129749, Dövényi Nagy Lajos iratai, 1945. szeptember 21.

²² A bukovinai székelyekről ezt írja: „Olyan, mint az egész fajtája: jégen élő, elpusztíthatatlan, törekeny testben valami félelmetes, szinte már démoni lobogást hordozó.” DÖVÉNYI NAGY 1941. július 19.

²³ „És tudom, hogy akkor leszek csak boldog, akkor érzem életemen a békesség és a tiszta lélek nyugalmát, ha majd megállhatok egy darab földön, amire azt mondom: ez az enyém. Ha majd szétmorzsolom kezemben az első kalászt, ami a földemen terem. Hazug dolog volt, amit eddig csináltam. S mint egy megkönnyítő gyónás, írom kusza vonásokkal papírra ezt az írást. És mondom a mindeneket látó élő Isten színe előtt, hogy ennél igazabb szót soha le nem írtam.” DÖVÉNYI NAGY 1938. december 11., *Esti Újság*.

a városi dámákat, semmirekellőket kell kipellengérezni. Dövényi szerette az emberi jellemeket szétcincálni, a különböző lelki alkatokat egymással szembeállítani. Gyakran telepedett le egy kávéházban és innen szemlélte a körülötte zajló világot. Kedvelt nézőszög volt ez számára, ebből a helyzetből figyelt meg magatartásformákat, szituációkat, társadalmi jelenségeket. Sokszor beszélgetések kihallgatásából merített ihletet. Néha mégis felállt a kávéházi asztal mellől, az utcán, a villamoson szintén kereste és meg is találta arcait, alakjait. A fentiekből adódóan kedvelt műfaja volt a jegyzet, a glossza, amelyekben szabadon fejthette ki gondolatait a legapróbb történések kapcsán az élet nagy kérdéseiről.²⁴

A következő orgánium, amelyről mindenképpen említést kell tennünk, az 1941-ben induló Magyar Futár, amely nemcsak Dövényinek hozta meg a várva várt népszerűséget – illetve sodorta egyre jobban a szélsőjobboldal felé –, hanem fontos szerepet játszott az egyik – talán legmeghatározóbb – példakép és pályatárs, Rajniss Ferenc karrierjében is. Dövényi a főszerkesztőhöz fűződő barátságának köszönhetően került a laphoz, megbecsültségét mutatja, hogy egy idő után Rajniss távollétben „Hétről hétre” című rovatába is írhatott. A kezdetben népi, szociológiai témákban publikáló Dövényi itt már közel sem olyan „visszafogottan” zsidózik. Cikkeit olvasva bebizonyosodni tűnik az a későbbi állítás, mely szerint abban, hogy ez az uszító hang eluralkodott rajta, igen jelentékeny része volt a Rajniss-sal és körével való viszonyának szorosabbá válásának.

A Magyar Futár szerkesztőségének szellemiségéről a kortársak úgy nyilatkoztak, hogy még a hazai jobboldali sajtóból is kirívóan erős és szélsőséges fokát ütötte meg a szovjet- és angolszász ellenességnek, valamint az antiszemizmusnak.²⁵ Rajniss egy percig sem tagadta lapja pártosságát, céljaként a tengelyhatalmak melletti határozott állásfoglalást jelölte meg elítélve a pártot és világnézetet gyakran változtatók szerinte széles táborát. „A Magyar Futár ára 40 fillér, kapható mindenütt. Rablók és gyilkosok hetilapja, minden számához vér tapad, ahol megjelenik, ott kivégzik a partizánokat, megkínózzák az üldözötteket és kirabolják a halottakat.” – írja Kelemen István „Interjú a rácsok mögött” című cikksorozatában.²⁶

Rajniss a goebbelsi propagandatechnikát az angol, amerikai bulvárlapok szerkesztési fogásaival ötvözte. A lap népszerűségét megsokszorozta a leközölt háborús fotók tömkelege. Ezen képek közül többet is meghamisítottak, utólag montíroztak össze és retusáltak. A kívánt hatás elérését szolgálták a képaláírások is. Rajniss, Dövényi Nagy, Rátz Erzsébet és társaik maguk szövegezték meg e felvételeket, amely nem merült ki a képen látható esemény ismertetésével: „Inkább az olvasó szenzációéhségére, antiszemita ösztöneire építve általánosított, igyekezett asszociációkat kiváltani és képzettársításokkal az alantas fantáziát működésbe hozni.”²⁷

Ez az orgánium közölte le az igazi hírnevét meghozó, „hatalmas kortörténeti regényét”, a „Tarnopolból indult el...” című emblematicussá vált művet.²⁸ A tömegsiker oka a témaválasztás mellett a formában is rejlett. A szerző a drága, sokak által megfizethetetlen könyvformátum helyett ezt az olcsó, széles tömegek számára is elérhető közlésmódot választotta. Ezáltal még több embert volt képes befolyásolni és egyúttal az elismert, antiszemita írók közé emelkedett.²⁹

²⁴ Erre példa: DÖVÉNYI NAGY 1941. március 29., *Esti Újság*

²⁵ A vad zsidógyűlöletre jó példa „A zsidó faj nyomában” címmel megírt cikksorozat, amely a gettókból készült fotók alapján sorolja fel a „faji jegyeket”.

²⁶ KELEMEN 1946, 43.

²⁷ SIPOS 2001, 34.

²⁸ Dövényi szépírói munkásságának első kézzel fogható nyoma a Felhőszakadás című regényének 1934-es gyöngyösi megjelenése, mely azonnal sikert is aratott a könyvpiacra. SIMON [kézirat], 6.

²⁹ SIMON [kézirat], 8. „[...] komiszhangú, tendenciózus beállítású harcregény volt. Viszont írójának az akkori

Dövényi regényét 1942 májusában kezdte el írni, részeit ugyanez év augusztusától egészen 1944 novemberéig közölte a Magyar Futár. Az utolsó oldalakon a történet ugyan már a szerző korát, azaz a II. világháborút is elérte, mégis befejezetlenül maradt.³⁰

A „Tarnopol” az ortodox zsidók ellen íródott és Dövényi munkácsi kiküldetése alatt szerzett tapasztalatain alapult. Történetével egy széles körben ismert, antiszemita és idegenellenes hagyományt kívánt folytatni. E szerint a zsidók olyan élőködők, akik kívülről érkezve beszivárognak a nemzet testébe, hogy azt romlásba taszítsák, és tönkretegyék. A főszereplő Brandstein Juda ortodox, tarnopoli zsidó a 19–20. század fordulóján él, Munkácson telepszik le és kereskedőként próbál szerencsét. Magyarországon az érdekek diktálta utat, az asszimilációt választja, levetkőzi szokásait, elhagyja szakállát, kaftánját, hitét. Brandsteinből Balassa, ortodox zsidóból pedig református lesz. Emellett – a század antiszemita gondolkörébe illeszkedve – közben a körülötte élőket is megfertőzi. Rossz minőségű áruval csapja be vásárlóit, az első világháborúban elvérző magyar katonáknak papírtalpu bakancsot ad el. Dövényi, ahol kellett, torzított, általánosított. Regényében tulajdonképpen csak összegezte az előtte már jó néhányak által leírt összeesküvés-elméletet, és ezt kivételes részletességgel, írói tehetségének köszönhetően pedig meglehetősen olvasmányosan tette. Megtalálható benne az összes kizárólag negatív történeti mítosz, ami a hazai zsidóság történiáját körülveszi, azt a képet sugallva, hogy a zsidóság mindig a többségi társadalom létét veszélyezteti. A „hatás” növelése érdekében Dinnyés Károly rajzoló készített illusztrációkat az egyes lapszámokhoz.³¹

Dövényi egyébként rendkívül termékeny volt, öt év alatt 21 regényt írt, igaz, hogy ezek egy része terjedelmét illetve inkább elbeszélésnek tekinthető. Két tanúvallomásban az is szerepel, hogy megindultak a tárgyalások e tárcaregényei német nyelvű kiadását illetően is. Emellett novellákkal is jelentkezett, ezeket legfőképpen az Új Magyarországban, az Életemben, valamint az Esti Újságban publikálta.

Közben újságírói pályáján is töretlenül haladt előre, 1943 tavaszán újabb lappal gyarapodtak „referenciái”. Az Országhoz szegődött el, amely Vajta Ferenc főszerkesztésében került a lappiacra. Simon szerint Vajta a szerkesztői állást azért ajánlotta fel neki – barátságukon túl –, mert mindenképpen meg szeretne volna szerezni az ekkorra már híressé vált, jó tollú, lapjának biztos olvasótáborát garantáló Dövényit. Ezért Vajta saját rovatot kínált fel neki, később pedig vezércikkek írását is megosztotta vele.³² Későbbi bűnlajstromán zsidóellenes cikkei mellett az 1944 végén megjelenő, az ostromgyűrűbe került fővárost végső kitartásra buzdító írásai szintén „előkelő” helyet foglaltak el.³³

világban tagadhatatlan népszerűséget hozott, s úgy tudom, nemcsak a Magyar Futártól kapott magas honoráriumot, hanem a regény német fordítási- valamint filmjogáért is.” BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Pánczél Lajos újságíró tanúvallomási jegyzőkönyve.

³⁰ ÁBTL 319.V-129749 Jegyzőkönyv Dövényi Nagy Lajos gyanúsított kihallgatásáról. Budapest, 1945. szeptember 7.

³¹ SZÉCSÉNYI András: Dövényi Nagy Lajos: Tarnopolból indult el... A zsidó összeesküvés mítoszregénye. *Kommentár*, 2012/4. sz. http://kommentar.info.hu/article/tizenket_teves_mitosz. letöltés ideje: 2013. április 24.

³² BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Jelentés Dövényi Nagy Lajos háborús és népellenes bűncselekményei tárgyában, Budapest, 1945. augusztus 31.

³³ Erre egy népbíróságon idézett példa: „Zárjuk hát be ablakunkat ezen a karácsonyon, hogy a Betlehem csillagnak a fénye ne is érhesen virrasztástól fájó szemünkig, s ha ágyúk dörgésén, bombák robbanásán, fegyverek ropogásán túl elhallatszik hozzánk ezen az ünnepek a magasságok zengő éneke: békességet a földön – a mi szívünkben harsányan és elszántan zúgjon vissza a szó: békétlenséget, fegyvert és harcot akarunk!” BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Jegyzőkönyv, készült 1945. szeptember 15-én, a Budapesti Népügyészségen Markó u. 27. sz. fszint 15. alatt reggel 10 órakor Dövényi Nagy Lajos újságíró ügyében.

Az Ország a „Tarnopol” sikerein felbuzdulva kezdte el közölni a „Kaganovicsok” című regényt. Ennek megírására Dövényi 1943-ban Vajta Ferenctől kapott megbízást, a szükséges szovjetellenes propagandaanyagot Vajtán keresztül a propaganda minisztériumtól kapta. A regény célja az antiszemita uszítás mellett a magyar népben a szovjetellenes hangulat felkeltése és fokozása volt, ennek elérése érdekében Dövényi saját bevallása szerint sem válogatott az eszközökben, tudatában volt annak is, hogy amit leírt, nem minden esetben felelt meg a valóságnak.”³⁴ A lap 1943 szeptemberétől 1944 végéig heti folytatásban közölte a „Kaganovicsok” részeit, a 60. epizód volt az utolsó, ami az olvasók elé került. Ahogy a „Tarnopol”, úgy ez is befejezetlenül maradt.

„Dövényi Nagy Lajos írói és újságírói munkássága mindig nagy érdeklődést vált ki, színes riportjait nagy szeretettel olvassák. Mint író az egyik legzamatosabb magyarságú és nagy közkedveltségnek örvendő szereplője a magyar író társadalomnak.” – így méltatta őt Hortobágyi Jenő 1940-ben megjelent „Keresztény magyar közéleti almanachjában.”³⁵ Mindenesetre az biztos, hogy Dövényinek sikerült kitörnie az ismeretlenségből, cikkei, regényei által közismert, számon tartott szereplőjévé vált a magyar szellemi életnek. Ismertségére, hírhedségére bizonyítékul szolgál az a tény is, hogy a nyilvános tárgyalásán óriási tömeg gyűlt össze, amely a „leggyűlöltebb uszítók” egyikeként elkönyvelt Dövényit akarta látni. A rá vonatkozó vallomások, újságcikkek egyöntetűen a szélsőjobboldali újságírók egyik meghatározó alakjaként festik le őt, ez azt leszámítva is így lehetett, hogy a vallomások és a cikkek célja az ellene való hangulatkeltés és az ő, valamint a hozzá hasonló bűnösök tettei folytán kiváltott közfelháborodás messzemenőig történő fokozása volt.

A rádiótudósító

Dövényinek a hírlapírás mellett egy másik fontos médiumban is lehetősége adódott arra, hogy a hangját hallassa. Szó szerint, ugyanis 1938-ban rádiótudósító – a kor szóhasználata szerint rádiószkíper – lett, rövid időn belül az elsőszámú szerkesztők között tartották számon.³⁶ Első helyszíni tudósításában az Eucharisztikus Világkongresszusról számolt be. Az István király szentté avatásának millicentenáriuma megtartott ünnepségsorozat közvetítése május 22-én indult, a Magyar Rádió június 1-jéig adott hírt az eseményekről, ennek lebonyolításában Dövényi kilenced magával vett részt.³⁷ Emellett – ahogy arra fentebb is utaltam – a terület visszacsatolásokról is hírt adott. Ezen fontos megbízások mellett főleg helyszíni tudósításokat készített a rádió megbízásából.³⁸

A miniszterközi ülések iratanyagában alig szerepel munkásságára való utalás, ami fellelhető, az pozitív és negatív véleményt is tükröz. Komjáthy Aladár, a Miniszterelnökség miniszteri

³⁴ ÁBTL 319.V-129749, Vizsgálati dosszié Dövényi Nagy Lajos ügyében.

³⁵ HORTOBÁGYI 1940. I. 220.

³⁶ SIMON [kézirat], 7. „[...] már az eucharisztikus világkongresszus budapesti világeseményeinek eleven, színes és mély érzésektől áthatott ecsetelésével egyszerre magával vonta a nagyközönség figyelmét és hamarosan a legnépszerűbb rádióbemondóink egyike lett. Később a Felvidék visszacsatolásakor a felszabadult területekre bevonult honvédsapatok fogadtatásánál tett ismét tanúbizonyságot rendkívül színes, élénk és az eseményekkel mindig lépést tartó előadókészségéről.” HORTOBÁGYI 1940, 220.

³⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K-613, 90. cs. 65. t. Jegyzőkönyv, felvétel a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. április hó 25-én tartott értekezletén az Eucharisztikus Kongresszussal kapcsolatos helyszíni közvetítés ügyében.

³⁸ MNL OL K-613, 92. cs. 66. t. Jegyzőkönyv, felvétel a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. rádiótanács-terében 1940. szeptember hó 2-án, az erdélyi bevonulásra kiküldendő rádióközvetítő csoportok tárgyában tartott ülésről. 1–3.

tanácsosa a rádióműsört ellenőrző bizottság ülésén így fogalmazott: „19-én »Hangképek a Hortobágyról« nagy élmény volt. Budinszky és Dövényi ügyesen szerkesztették meg. Dövényi Nagy hangulatképe gyönyörű volt.”³⁹ Ezzel szemben Cs. Szabó László, a Rádió Rt. osztályvezető egyik közvetítés kapcsán elmondta, hogy ugyan a beszámolót élvezettel hallgatta, de Dövényi beszédét vontatottnak érezte.⁴⁰

Karrierjében törést hozott a német csapatok bevonulása, ekkor a rádió egy Schaub-Roten nevű Gestapo-ügynök fennhatósága alá került. Dövényi megszakította működését, elutasította a Vajta Ferenc által közvetített ajánlatot, és nem vállalta el a rádió irányítását.⁴¹ Saját bevállása szerint azért döntött így, mert a felkérés a németektől érkezett. Ennek ellentmond az, hogy a Sztójay-kormány idején viszont elfogadta – igaz, akkor már nem a németek, hanem – a külügy ajánlatát, és többedmagával politikai helyzetmagyarázatok készítésébe kezdett. Ezt a tettét később azzal magyarázta – amivel sok tettestársa is indokolta szerepvállalását, azaz –, hogy a német befolyás csökkentését szerette volna elérni. Nos, a szövegeivel ezt a kijelentését egyáltalán nem lehetett alátámasztani, nyomát sem találni mindannak, amiről vallomásában beszélt.⁴² Hírmagyarázatai éppen ellenkezőleg hatottak és a németekben való felétlen bizodalom megerősítését célozták meg. Ő így értékelte akkori szerepét: „Én igyekeztem fék lenni... meg voltam győződve, ha helyemen maradok, akkor tudok valamit segíteni... ha elmegyek, sokkal rosszabb jön utánam... Amikor a németek bejöttek, Franz Rothen volt a rádió hírmagyarázója... szörnyű dolgokat beszélt... Zilahi Sebess Jenő hivatott a külügyminisztériumba, azt mondta, legyen én a hírmagyarázó a rádióban, akkor talán megszűnik a német hang a magyar rádióban... A szenvedély egyetlen árnyalata nélkül írtam meg hírmagyarázataimat...”⁴³

A Magyar Rádió végrehajtó bizottságának üléséről készült jegyzőkönyv közöl egy levelet, amelyet a belügyminiszter sajtóosztályát vezető Zilahi írt az egyik vb-taghoz 1944. április 4-én. A levél arra utasította a rádiót, hogy szervezze meg az aktuálpolitikai történésekről szóló, „támadó jellegű” napi hírszolgálatát, megtűzdelve kommentárokkal és politikai jellegű, rövidebb előadásokkal. Dövényi Nagy Lajost, a rádió régi munkatársát azzal a megbízással küldte Zilahi a szerkesztőségbe, hogy ezt a munkát korszerűsítse, a kommentárok készítésébe részt vegyen és a rádió-publicisztikai rovatát neves előadók közreműködésével megszervezze.⁴⁴ Az április eleje és június eleje között elkészült 24 hírmagyarázatot többnyire az ügyeletes bemondó olvasta fel, három–négy alkalommal pedig maga Dövényi, 21:40-kor, a napi hírek előtt. A hallgatóság háborús kitartására való buzdítása fontos megbízás volt, Dövényi egyenesen a Külügyminisztériumból kapta a háttéranyagot, a rádióban pedig gépbe diktálta azokat a megjegyzéseit, melyeket szükségesnek tartott a hírekhez hozzáfűzni. A feladat a német–

³⁹ MNL OL K-613, 91. cs. 65. t. Miniszterközi ülés. Jegyzőkönyv, készült Budapesten 1942. évi május hó 20-án délután tartott rádióműsorellenőrző bizottság ülésén, 2.

⁴⁰ MNL OL K-613, 91. cs. 65. t. Miniszterközi ülés. Jegyzőkönyv, készült Budapesten a rádióműsorellenőrző bizottság 1943. évi május hó 19-én délután tartott ülésén, 2.

⁴¹ „Vádolt a nemzet antiszemitizmussal fertőzött részében közismert góc volt, nyilván alkalmas eszköznek látszott a németek kezében a nemzet ellenállásának szellemi vonalon való leküzdéséhez.” ÁBTL 319.V-129749, NOT I. 1757/13: Dövényi Nagy Lajos ügyében hozott elsőfokú ítéletet jogerőre emelése, 1945. november 28.

⁴² „Akkor, amikor még jobboldali újságírók is a kiállítás helyett a hallgatást választották, terhelt elfogadta Zilahi Sebess Jenő akkori külügyminisztériumi sajtófőnök ajánlatát és vállalta az esti politikai helyzetmagyarázatokat.” – kommentálta Dövényi hírmagyarázó tevékenységét a Népbíróóság. ÁBTL 319.V-129749, Dövényi Nagy Lajos iratai, 1945. szeptember 21.

⁴³ SZIRMAI 1946, 60.

⁴⁴ Médiaátmogató- és Vagyonkezelő Alap Központi Irattár. Magyar Rádió Levéltára MTI Végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvek, 1944. április 6. 26.

magyar jó viszony elmélyítése, a szövetségesek közti ellentétek felnagyítása, hamarosan beálló szakításuk bizonygatása, illetve Hitler megingathatatlan győzelmének ismételtgetése volt. Saját maga azt vallotta később, tisztában volt azzal, hogy milyen hatása lesz a beolvasott soroknak és azt is tudta, a közölt hadijelentések csak részben feleltek meg a valóságnak.⁴⁵

„Megkapja tőlük jutalmát és hangadója lesz a magyar politikai életnek, rádió hírmagyarázatai révén. Nekifeledkezik. Nincs az a náci adás, amit Dövényi Nagy Lajos hangban túl ne szárnyaljon, és aki hallja, elborzad. Az emberi gyűlölködés képes erre is? Rekedt, üvöltő hangja orgiát ül a mikrofon előtt és még a jobboldalt is meglepi az a tónus, amit érvei szolgálatába állít. Becsatolt hírmagyarázatai – melyek ellen alapos a gyanú, hogy nem mindig azonosak a beolvasottakkal, a vallomások szerint – mutatják, hogy nem riad vissza, hogy bizonyítsa a német szövetséges erejét és kitartásra biztasson, annak győzelméig.”⁴⁶ Ez a Népbíróságon elhangzott jellemzés nem azért érdekes, ahogyan Dövényit már-már démonizálják, hanem azért a felvetésért, mely szerint az elhangzott hírmagyarázatok nem minden esetben voltak azonosak az előre megszerkesztett szövegekkel. Dr. Halász Lajos újságíró tanúvallomásában megemlítette, hogy Dövényi többször túlmént a leírtakon és „elengedte magát”.⁴⁷ Bosi Endre, rádió osztályvezető és Manyák József újságíró szintén megjegyezték, hogy Dövényi saját íze szerint kiegészítette a leírtakat.⁴⁸ Ő minderre kihallgatásakor úgy reagált, hogy a rádióban ilyesmit nem lehetett megtenni, erre szigorúan odafigyelték, ha ilyet tapasztaltak volna, egyszerűen kikapcsolták volna a mikrofont.⁴⁹ Ezen a ponton érdemes kitérni arra, melyek voltak az ominózus szövegek állomásai a megszerkesztéstől az előadásba kerülésig. Zilahitól már a hírmagyarázatok megfogalmazása előtt utasításokat kaptak a szerzők, aki meghagyta, mit kell aznap hangsúlyozni. Miután ezzel elkészültek, fel is olvastatta magának, és még ekkor kisebb módosításokat végezett el rajtuk. Csak mindezek után kerülhetett adásba a hírmagyarázat.⁵⁰ Szóval ezen vádak alaptalanok voltak, mert Dövényi, vagy éppen az adott bemondó nem módosíthatott, csak a cenzúrázott, ellenőrzött szöveg kerülhetett adásba. Az eset jó példája annak, a tanúk hogyan igyekeztek a mindenkinél, még a feletteseinél is elvetemültebb Dövényi portréját megkreálni.⁵¹

Munkavégzéséről, megítéléséről – a szintén letartóztatásban lévő – dr. Budinszky Sándor rádióbemondó úgy vallott, hogy a hírszerkesztésben szabadkezet kapott. A közvetítéseket nem kezelte szigorúan, nem volt fegyelmezett bemondó, többször elkésett, vagy éppen a kéziratait nem adta le. Azt is megjegyezte, hogy Dövényi pökhendisége miatt kollégái körében nem

⁴⁵ ÁBTL 319.V-129749, Jegyzőkönyv Dövényi Nagy Lajos gyanúsított kihallgatásáról. Budapest, 1945. szeptember 7.

⁴⁶ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Nb. 3039/1945 Vizsgálati jegyzőkönyv Dövényi Nagy Lajos ügyében, 1945. december 20.

⁴⁷ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Dr. Halász Lajos újságíró tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 24.

⁴⁸ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Bosi Endre rádió osztályvezetője tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 25. és BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Manyák József újságíró tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 22.

⁴⁹ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Jegyzőkönyv Nb. IV. 3039/1945/8 Készült háborús bűntett miatt Dövényi Nagy Lajos ellen indított bűnügyben budapesti népbíróságnál, Budapesten, 1945. október hó 12 napján tartott nyilvános tárgyalásán

⁵⁰ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Jegyzőkönyv, készült 1945. szeptember 15-én, a Budapesti Népügyészségen Markó u. 27. sz. fszint 15. alatt reggel 10 órakor Dövényi Nagy Lajos újságíró ügyében.

⁵¹ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Dr. Budinszky Sándor rádióbemondó, letartóztatásban készített tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 23.

örvendett nagy népszerűségnek.⁵²

„Egy alkalommal megkérdeztem tőle, hogy nem unja-e ezeket az uszító hírmagyarázatokat, mire Dövényi azt felelte, hogy:» Nekem ki van osztva minden napra kb. 1000 zsidó, akiket meg kell semmisítenem, de ha elfáradok, akkor egy párat életben hagyok.« Ezt ő a fenti kérdésemre intézte hozzám.” – Ezt a Kapotaffy Mária, hírszolgálati tisztviselő nyilatkozatában elhangzott állítást Dövényi határozottan cáfolta.⁵³ Az október 13-i tárgyaláson valamilyen oknál fogva maga Kapotaffy is visszavonta vallomását.⁵⁴

A magyarázatokat tömegek hallgatták, akik jobbra, vagy éppen kizárólagosan a rádió híradásaiból szerezték külpolitikai értesüléseiket. Ennek pedig döntő része volt abban, hogy a hatalmon lévő rezsimnek sikerült a lakosságot félrevezetnie, és a németek elleni szembenállást elnyomni. Nem vitatható, Dövényinek nem kis felelőssége volt ebben.⁵⁵ Szövegei a korszak szinte minden a szovjet- és angolszászellenes propagandaszólamát felvonultatták. Az uszító szövegek gyártásának és terjesztésének önkéntes távozása vetett véget, a rádiótól való megválását Kolosváry-Borcsa Mihály – korábban bekövetkező – kinevezésével indokolta meg. Azt állította, hogy a rádió új irányítójával nem tudta azonosítani magát.⁵⁶

A színházi társrendező

Azt, hogy Dövényi 1944 nyarára közismert figurája lett a jobboldali írói-újságírói köröknek, bizton állíthatjuk. De vajon újságírói, vagy írói tevékenysége adhatott inkább okot arra, hogy egy színházi darab rendezésébe is bevonják? Mindenesetre nem kisebb színháztörténeti esemény kapcsán merült fel a neve, mint a „megújult” Madách Színház megnyitása. Érdekes adalék, hogy a színjátszás Dövényi életében már jóval korábban megjelent, a '20-as évek végétől 1932-ig Egerben, a helyi műkedvelők körében szerepelt. A színházzal való következő találkozására 1944 júniusában került sor.

A Madách Színházat 1944. március 19-én hatóságilag zárták be. Az Esti Újság május 26-án adott hírt „Budapest közismerten baloldali színházának” újbóli megnyitásáról. Cselle Lajos, a Színházművészeti Kamara főtitkára kapta a feladatot, hogy az intézményt a kívánt

⁵² BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Magyar Államrendőrség Budapesti főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, dr. Budinszky Sándor rádióbemondó, letartóztatásban készített tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 23.

⁵³ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Magyar Államrendőrség Budapesti főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, Kapotaffy Mária magyar rádió hírszolgálati tisztv. tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 25. „Tagadom azt, hogy a rádió hírszolgálati tisztviselőjének egy alkalommal, amidőn azt kérdezte tőlem, hogy nem-e unom ezeket az uszító hírmagyarázatokat, azt válaszoltam volna: »nekem ki van osztva minden napra kb. 1000 zsidó, akiket meg kell semmisítenem, de ha elfáradok, akkor egy párat életbe hagyok«. Ellenben nem tagadom, hogy ilyen értelemben s erről a kérdéstről volt szó valóban közöttünk, azonban emlékezetem szerint én ezt nem magamra vonatkozólag mondtam, hanem más újságíró társamnak »humoros« megjegyzését továbbítottam.” ÁBTL 319.V-129749, Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztálya, Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv, Budapest, 1945. szeptember 7.

⁵⁴ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Nb. IV. 3039/1945/9 Jegyzőkönyv, készült háborús bűntett miatt Dövényi Nagy Lajos ellen indított bűnügyben budapesti népbíróságnál, Budapesten, 1945. október hó 13 napján tartott folytatólagos nyilvános tárgyalásán.

⁵⁵ ÁBTL 319.V-129749, Dövényi Nagy Lajos iratai, 1945. szeptember 21.

⁵⁶ SIMON, [kézirat], 10. Kolosváry-Borcsa Mihályt 1944. április 15-én Horthy Miklós kormányzó nevezte ki államtitkár-kormánybiztosnak. A kinevezése korlátlan hatalmat adott a kezébe a sajtó, a rádió, a könyvkiadás és a külföldi hírszolgálat működése felett.

irányvonalnak megfelelő működési pályára állítsa.⁵⁷ A színház küldetését így fogalmazta meg: „[...] a kisembernek olyan színházat adjunk, amely megfelel lelkületének, és amely a szükséges irodalmi és művészi szempontokon felül újjászülető korunk nagy és nemzetmentő eszméinek is szolgálatában áll.”⁵⁸ A messze mutató tervekhez illő megnyitó előadást kívántak színpadra vinni. A választás Kádár Lajos és Solymosi István „felvilágosító tendenciájú antiszemita darabjára” az „Ártatlanok?”-ra esett. Dövényi Nagy vette gondozásába a művet, az átdolgozás célja az elérni kívánt uszító hatás növelése, a mondanivaló aktualizálása volt.⁵⁹

A szerzőpáros a premier előtt közel egy évtizeddel írták meg művüket. Endre László, Pest vármegye alispánja annak idején azonnal felkarolta őket. A vidéki helyszíneken turnézó Faluszínpad közel félszáz községben be is mutatta az „Ártatlanok?”-at.⁶⁰ A fővárosi premierre már korábban is voltak erőteljes törekvések, szintén Endre kezdeményezésére a Vasúti és Hajózási Klubban akarták eljátszani a darabot, de az akkori cenzúra ezt megakadályozta, a főpróba után, közvetlen a bemutató előtt jött a tiltó végzés magától Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől.

A darab valós történeten, egy fegyelmi eljárás és bűnügyi nyomozás hiteles adatain alapszik, a szerzők állítólag a pesti vármegyeházán lévő közigazgatási iratokban bukkantak rá az eseménysor magjára és azokra a kiskunsági faluban élő személyekre, akikről a szereplőket mintázták.⁶¹ A történet szerint éppen bíróválasztásra készülnek, a jelöltekkel és támogatóik közötti vetélkedéssel párhuzamosan a falut váltókkal sakkban tartó ortodox zsidó szatócs és köre, valamint az üzelmeket leleplezni igyekvő ellenfeleik között is dúl a harc. Természetesen a darab végén győzedelmeskedik az igazság, és a zsidók megkapják méltó büntetésüket.

Gajdó Tamás a Madách Színház történetével foglalkozó dolgozatában azt írja, hogy az előadás mellett, hogy nyílt uszítás volt, a népszínmű legjobb hagyományait is meggyalázta. Felléptettek benne rabbit, zsidóságot tagadó, zsidózó bérlőt, a zsidók ármánykodásába belepusztuló parasztembert. Ezzel az idilli falu képét azokkal a szereplőkkel romboltatták szét, akik a legtöbb népszínműben pozitív szerepet játszottak.⁶²

⁵⁷ Cselle rövid ideig tartó vidéki színészkedés után 1936-tól Budapesten az Országos Színészegyesületben tevékenykedett, s 1939-ben lett a Kamara főtítkára. GAJDÓ, 2012.

⁵⁸ GAJDÓ, 2012.

⁵⁹ SAÁD 1944. június 24., *Az Ország*, „Ennek a vérgőzös hangulatú idők vezérének, Endre Lászlónak mindez kevés. És sajtó, rádió mellett szüksége van színházra is. Keres és megtalálja, amit jónak talál azután céljainak, Kádár Lajos: „Ártatlanok” című színművét. Azonban így kevés, át kell dolgozni, kire másra is eshet a választás, mint Dövényire?...Dövényinek hízeleg a magyar közélet „nagy férfinak” választása és elvállalja. Megrendezi Endre, Kiss Ferenc és Práger társaságában.” BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag, Magyar Államrendőrség Budapesti főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, Jelentés Dövényi Nagy Lajos háborús és népellenes bűncselekményei tárgyában, Budapest, 1945. augusztus 31.

⁶⁰ 1940-ben Kispesten mutatták be a színdarabot, itt az a Tompa Béla volt az igazgató, aki egyben a főszerepet is játszotta. Vádirat az „Ártatlanok?” szerzője és főszereplői ellen Az uszító színdarab minden szereplője ellen kiterjesztették a nyomozást. *Szabadság*, 1945. június 18. és A „Magyar Jud Süss” a Faluszínpad pesti bemutatózó műsorán. *Esti Újság*, 1941. március 24.

⁶¹ „[...] vérezen igaz minden mondata, s aki valaha élt vidéken, az tudja, hogy a látszólag jelentéktelen kis vidéki butikok körül fonódó titokzatos szálak a legerősebb pillérei a zsidóság erejének, mert az egyszerű népet így, ezzel a primitív eszközzel forgatták ki rövid pár évtized alatt a galíciai hordák. Így húzták ki a földet, meg a házat a gazdák és a zsellérek alól s így keletkeztek azok a mamutvagyonok, amelyeket most a számonkérésnél olyan ámulva nézünk.” *Ártatlanok? A Madách Színház megnyitása. Esti Újság*, 1944. június 16.

⁶² GAJDÓ, 2012.

Több sajtóorgánium is figyelemmel kísérte az „Ártatlanok?” újbóli felbukkanását.⁶³ Az egyik cikkíró szerint a darabot körülölelő izgatott várakozás teljesen jogos volt, mert végre a nézők addig soha nem tapasztalt nyíltsággal és kertelés nélkül hallhattak a zsidókérdésről. Kádárt és Solymosit azért is méltatták, mert akkor írták meg darabjukat, amikor a téma feszegetése még nem kis veszélyt jelentett számukra. Így a szerzőpárost senki sem vádolhatja meg azzal, hogy tettükkel a hivatalosan támogatott irányvonalat kívánták volna meglovagolni.⁶⁴

Az Ország szerint a bemutatót tiltakozó és fenyegető, névtelen levelek sora előzte meg, ám Csellét nem tudták eltántorítani. A színészek mellett nem kímélték a darab átiróját sem. A lapok szerint Dövényit három nappal a premier előtt egy ismeretlen nő hívta fel telefonon, aki megjósolta neki, hogy a darab huszonötödik előadását nem fogja megélni, mert akasztófára kerül mindazokkal együtt, akik ennek a drámának a színre hozásában közreműködtek.⁶⁵ Az állítólagos levelek a zsidók elleni hangulat megalapozásának legfontosabb eszközei lettek, a darab stílusához igazodva remek táptalajt adtak az abban elhangzottak minél mélyebb befogadásához: „Az ember azt hinné, hogy a zsidóság most a maga gondjával-bajával van elfoglalva, és nem ér rá művészi eseményekkel törődni. Mondjuk – a holnapja izgatja – úgy látszik, nincs így, s a pesti polgárok, akik legfeljebb hallották eddig, hogy az ország bizonyos városaiban gettóba szorították már fajrokonait, még mindig reménykednek. Sőt olyan hatalomnak érzik magukat, amelynek hamarosan módjában lesz akasztófát ácsoltatni mindazok számára, akik kedve ellenére cselekedtek. Nem sajnáljuk a költséget és a fáradságot a telefonra, a levélíráásra, s kevésbé bátor emberek tényleg meghökkenhetnének az ótestamentumi szenvedélynek és bosszúváagnak ekkora mértékén.”⁶⁶

A június 16-ai bemutató eseményszámba ment, az Esti Újság szerint a színház zsúfoltságig megtelt, a közönség tombolt, a taps sokszor megszakította az előadást. A nézőtérén foglalt helyet a vezető politikusok közül Jaross Andor, Endre László, Baky László és még sokan mások.⁶⁷ A népbíróságon így emlékezett vissza Dövényi a darab hatására: „A darabnak nagy közönségsikere volt és tudomásom van arról, hogy a távozó közönség »a magyar Jud Süss« /a köztudat így nevezte el/ előadásait mindenkor gyűlölködésnek és izgalmának hangos kifejezése mellett hagyta el.”⁶⁸

⁶³ „Érdekes ízű színházi esemény ez a darab [...] Éppen azon a színpadon szólal meg ez a zsidóság igazi arcúlatát bemutató falusi dráma, ahonnet az utóbbi időben szinte egyedül kapta meg a budapesti zsidóság azt a bizonyos vitamint, ahol töményen érezhette a maga szellemi befolyásának egész nagyságát [...] Most estéről-estére két zsidó generáció harca pereg le a nézők előtt ugyanott, ahol Várkonyi Zoltán ágált, s a Pirandello-darabban, a Néróban, a Potemkinben a nézőtér felé fordulva közölt bizonyos célzatossággal egyet s mást a családian összeverődő publikummal.” *Ártatlanok? Az Ország*, 1944. június 17.

⁶⁴ SAÁD 1944. június 24, *Az Ország*. „Valami rosszul értelmezett humanizmus nevében nekünk csak még védekeznünk sem volt szabad, a zsidóság fojtogató, mindent behálózó gerillaharca elé azonban nem állított sorompót senki. Aki felemelte szavát, azt lehurrogták, mint izgága akarnokot és haladt minden a csendes rothadás, a társadalmi lezüllesztés felé.” *Ártatlanok? A Madách Színház megnyitása. Esti Újság*, 1944. június 16.

⁶⁵ A jóslat nem teljesedett be: a darab 136-szor volt látható a színpadon, június közepétől október közepéig, Dövényi jóval a szerzők és szereplők ellen benyújtott vádirat után került a rendőrség kezébe, akasztófára pedig soha. Vádirat az „Ártatlanok?” szerzője és főszereplői ellen Az uszító színdarab minden szereplője ellen kiterjesztették a nyomozást. *Szabadság*, 1945. június 18.

⁶⁶ *Ártatlanok? Az Ország*, 1944. június 17.

⁶⁷ Az „Ártatlanok?” bemutatója. *Esti Újság*, 1944. június 17.

⁶⁸ BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. N 9529/45. Dövényi Nagy Lajos ügye, irat a Népbírósághoz, 1945. szeptember 11.

Maga Dövényi is megszólalt a darab kapcsán, úgy nyilatkozott, a történet „igen hatásosan, jellemzően és minden túlzástól mentesen mutatja be a zsidóságnak azokat a bűneit, amelyek ellen teljes joggal feltámadt a magyar nép.”⁶⁹ A szerzőpáros munkáját méltatta, a sajátját azonban nem részletezte: „Erőteljes iránydráma, amelynek szerkezete, felépítése és jellemei ehhez a követelményhez igazodnak. Ennek megfelelően már kezdetben készen kapja a közönség a jellemeket, amelyek azonban a cselekmény folyamán egyenes vonalban fejlődnek ki azon az úton, amelyen megindultak. Nem kitalált dolgok azok az események, amelyek leperegnek a színpadon, nem két író fantáziájából születtek meg, akik minden jellegzetes zsidó tulajdonsággal igyekeztek elhalmozni a darab zsidó szereplőit, maga a valóság az, sűrítve és dramatizálva. Az én munkám arra szorítkozott, hogy egységbe formáljam a cselekményt.”⁷⁰

Míg Dövényi a részvételét kicsinyíteni igyekezett, addig Bánhídi László színész azt állította, hogy az „Ártatlanok?” felújított próbáin Dövényi a rendező Kiss Ferencnek a minél erősebb antiszemita hatás elérése érdekében sok tanácsot, útbaigazítást adott.⁷¹ Iványi Torkos Zoltán színész szintén megerősítette, hogy Dövényi aktív résztvevője volt a próbáknak, ahol gyengének találta a játékot, ott egyszerűen megállította.⁷² A Népbíróság négy jelenetről állapította meg, hogy Dövényi átírta azokat, emellett asszisztálása a stiláris és technikai változtatásokra is kiterjedt.⁷³

A Szabadság 1945. június 18-i száma számolt be az „Ártatlanok?” szerzői és szereplői ellen benyújtott vádiratról. Eszerint bűnvádi eljárás indult Kádár Lajos író, Tompa Béla, színész-igazgató, valamint Bánhídi László színész ellen, akiket a népügyészség népellenes cselekménnyel vádolt meg. Az „érdekes bűnügy” szeptember 3-i tárgyalásán Kádár védekezésében elhangzott, hogy a darab átírására tudta nélkül került sor, mikor bement a próbára, a látottaktól és hallottaktól teljesen kétségbe esett.⁷⁴ A bíróság ezt a védekezést azonban nem fogadta el, hivatkozva többek között arra, hogy Kádár aggályai nem lehettek annyira erősek, hiszen semmi kivetnivalót nem talált például abban, hogy közreműködéséért a neki járó honoráriumot maradéktalanul felvegye.⁷⁵

Sajnos nem derül ki egyértelműen, hogy Dövényi átdolgozása milyen mértékű változtatásokat eredményezett a darabon. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy hatásában valószínűleg tényleg fontos lehetett a bemutató, és nemcsak a népbíróságon túlozták el a szerepét. Ez már a sűrű

⁶⁹ Dövényi ezen kijelentését a Népbíróság is idézi azon állítása megcáfolásául, mely szerint nem számolt uszításának következményeivel. BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. N 9529/45. Dövényi Nagy Lajos ügye, irat a Népbírósághoz, 1945. szeptember 11.

⁷⁰ Dövényi Nagy Lajos beszél az „Ártatlanok?”-ről. *Esti Újság*, 1944. június 13.

⁷¹ BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. Bánhídi László színész tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 21.

⁷² BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. Iványi Torkos Zoltán színész tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 22.

⁷³ BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. Jegyzőkönyv, készült 1945. szeptember 15-én, a Budapesti Népügyészségen Markó u. 27. sz. fszint 15. alatt reggel 10 órakor Dövényi Nagy Lajos újságíró ügyében.

⁷⁴ „Véleményem szerint a Dövényi által átírt darab a legszörnyűsebb büntetéseket váltotta ki, az aljasabb ösztönöket bírók körében. Alkalmas volt a legszélsőségesebb érzelmek kifejlesztésére, még a középosztály kevésbé képzett rétegében is. Meggyőződésem, hogy uszító és hiúsági céllal írta nekik át.” – vallotta az ekkor már szintén letartóztatásban lévő és nyilván a saját helyzetén javítani igyekvő Kádár. BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag, Magyar Államrendőrség Budapesti főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, Kádár Lajos író tanúvallomási jegyzőkönyve, Budapest, 1945. augusztus 24.

⁷⁵ Vádirat az „Ártatlanok?” szerzője és főszereplői ellen Az uszító színdarab minden szereplője ellen kiterjesztették a nyomozást. *Szabadság*, 1945. június 18.

sajtómegjelenésekből is sejthető. Ez volt Budapesten az egyetlen nyíltan uszító propaganda-színhátjáték, melyet szélsőjobboldali, nyilas színészek közreműködésével mutattak be. Gajdó Tamás kutatása nyomán megtudhatjuk, hogy a Cselle-féle Madách Színház főkönyve sértetlen maradt Budapest ostromakor, a háború után a régi bejegyzések lapjait behajtották s összekapcsolták: „Úgy vélték, ezzel a gesztussal a magyar színháztörténet legszegyenteljesebb korszakát örökre e lapok közé zárták.”⁷⁶

Mindemellett Dövényi a filmes szakmába is meghívást kapott. Felkérték, legyen a Marschalkó Lajos: Tiszaeszlár című műve alapján készülő dokumentumfilm egyik forgatókönyvírója.⁷⁷ A könyv 1944. február végén jelent meg, a megfilmesítés munkálatait azonban megakasztották a kedvezőtlen háborús fejlemények. Mindenesetre a tény, mely szerint Dövényit is bevonták a „nagy mű” megírásába, fontosságát húzza alá. Mindez pedig tovább bizonyítja, hogy a szélsőjobboldali értelmiség köreiben jól csengő-, a közönség soraiban pedig húzónévnek számított.⁷⁸

Dövényi, a vádlott

Dövényi a vár körüli harcokban megsebesült és február 12-én hadifogságba esett. Az oroszok először Sós-kútra vitték, de mivel orvosi kezelésre szorult, visszahozták a budai Pajor szanatóriumba. Itt látván, hogy személyazonosságát nem ellenőrizik, hamis nevet mondott, így kapott Berecz Lajos névre szóló papírokat. Július elejéig állt gyógykezelés alatt, majd átadták a Vöröskeresztnek, melyen keresztül a ceglédi hadikórházba került, innen pedig végül gyógyultan elbocsájtották.

Ezután a Dunántúlon bujkált, külsejét elváltoztatta, szakállt, bajuszt növesztett. A szerencse augusztus elején pártolt el mellőle, ekkor a Siófok melletti Jód pusztán egy katonai járőr felismerte őt és elfogta, augusztus 11-én pedig már ismét a fővárosban volt, egészen pontosan az Andrássy út 60-ban, ahonnan később a Markó utcai fegyházba szállították.⁷⁹

Dövényi kézre kerülése és pere nagy sajtóvisszhangot váltott ki, már jóval a tárgyalás előtt megkezdődött a hangulatkeltés. Mint minden háborús bűnös, ő is nagy érdeklődésre tartott számot a nyilvánosság részéről. A cikkek a meghunyászkodó, gyáva, lerongyolódott Dövényit állították szembe az egykori felfuvalkodott, nyegle kávéházi figurával, a tollforgatók szívesen élcelődtek megváltozott külsején. Nem hallunk azonban a vádpontokról, a bíróságon felidézett cselekményekről, a cikkek írói szubjektív, eltúlzott és érzelmeiktől túlfűtött tudósítást adtak „a nyilasok egyik legveszedelmesebb és legaljasabb sajtóhulligánjáról”, a lényegről pedig teljesen megfélekedtek. Céljuk egyértelműen nem a tájékoztatás, hanem a propaganda volt, viszont a tudósítások információt adnak arról a képről, amelyet a felelősségre vonók igyekeztek Dövényiről megfesteni.⁸⁰

⁷⁶ GAJDÓ, 2012.

⁷⁷ „Az Árpád film vezetői ugyanis, igen helyesen, ragaszkodnak ahhoz, hogy a „Tiszaeszlárból” olyan film legyen, amely méltóképpen tárja fel a magyarság és zsidóság örök harcát, ellentétét és megmutatja, hogy miképpen némitották el az igazságot. A magyarság ugyanis Tiszaeszlárnál vesztett csatát a zsidósággal szemben és Schwartz Salamontól, a véres kezű saktértől egyenesen vezetett az út Szamuely Tiborig. A forgatókönyv írását már megkezdte Patkós György és Dövényi Nagy Lajos, akik nagyon szép, de szerfelett nehéz feladatot vállaltak. Rengeteg epizódszereplőt kell mozgatniuk és meg kell teremteniük egy filmet, amelyben tulajdonképpen nincs erkölcsi igazságszolgáltatás. Az eddigi tervek alapján azonban állíthatom, hogy úgy az igazság, mint nagyvonalúság szempontjából a Tiszaeszlár kiemelkedő magyar film lesz.”

⁷⁸ Hogyan jutott el a tisaeszlári nagy per a filmig? Beszélgetés Marschalkó Lajossal. *Magyar film*, 1944. június 1.

⁷⁹ SIMON [kézirat], 10–11.

⁸⁰ SIMON [kézirat], 17.

Először augusztus 25-én hallgatták ki mint háborús és népellenes bűnöst. Ekkor származását, családi hátterét illetően többször is elhangzott, hogy már gyermekkorában antiszemita hatások érték, amelyek tanulmányai alatt csak tovább erősödtek. Sajtótevékenységét boncolgatása közben az Új Magyarország, a Magyar Futár zsidóellenes és a Kitartás buzdító cikkei kerültek szóba, irodalmi munkássága tekintetében pedig a „Tarnopolból indult el...” és a „Kaganovicsok” című regényeit hozták fel ellene, természetesen 1944-es, rádiós szerepvállalása is terhelő bizonyítékkal szolgált.

Dövényi a németbarát cikkeit illetően elmondta, írásainak súlyával és következményeivel tisztában volt, hozzáállását és következtetéseit a hozzá eljutó, csak a németektől és támogatóiktól érkező információk egyoldalúságával magyarázta. Magatartását az újságírók emiatt gyávnak, saját múltját, korábbi barátait, pályájának egyengetőit megtagadónak minősítettek. Továbbá elmondta, hogy a Harmadik Birodalom győzelmétől Európában egy új szociális rend felállítását várta. A németek oldalán látta biztosítottnak Magyarországot jövőjét, ezzel szemben a szovjet, vagy angolszász győzelmet végzetesnek ítélte meg. Ezért az utolsó órákig kitartott a német háborús célok propagálása mellett. Cikkeiről tudta, sokszor kegyetlenkedésekre buzdítottak, de a németek imádata annyira elvakította, hogy egyszerűen nem vette észre a hadiszerecske megfordulását, az orosz sikereket csak átmenetinek tartotta. Biztos volt benne, kivívható a német győzelem, ezért érezte kötelességének, hogy hozzájáruljon a lakosság háborús erőfeszítéseinek végsőkig történő fokozásához.⁸¹

A zsidóság elleni fellépését szintén következetes és tudatos lépésként írta le.⁸² Védekezését itt félreértettségre hegyezte ki, azt állította, szándéka más volt eredetileg, mint amit végül közvetített. A zsidóságról úgy gondolta, valóban megfélemezésre szorul és „látván ennek a fajnak az életét közelebről” még inkább igazoltnak látta vélekedését. Szerinte e csoport tagjai nem képesek alkalmazkodni, kivéve, ha a vagyonszerzése a tét, mert akkor céljuk elérése érdekében nem válogatnak az eszközökben. Ez az állapot pedig veszélyes az ország lakosságára és emiatt tarthatatlan is.⁸³ De a zsidóság alatt csak az ortodox zsidóságot értette, a „Tarnopol”-t is kizárólag az asszimilálatlan zsidóság ellen írta, azonban, mint mondta, ezt a regény soraival nem tudta alátámasztani: „Tudatában voltam annak, hogy Hitler több ízben kijelentette, hogy többek között célja az, hogy az európai zsidóságot teljesen kiirtsa. Ebből kifolyólag tisztában kellett lennem azzal, hogy a zsidóellenes uszításnak, mely regényemben kifejezésre jutott, milyen messzemenő következménye lehet a magyarországi zsidóság tragédiájának előidézésében.”⁸⁴

⁸¹ ÁBTL 319.V-129749, Jegyzőkönyv Dövényi Nagy Lajos gyanúsított kihallgatásáról. Budapest, 1945. szeptember 7.

⁸² Az antiszemitizmus vádjára hegyezte ki – érthető módon – a személyesen is érintett szerző, György Endre az Új Életben napvilágot látott cikkét. Dövényi leírása itt a legteljesebb, jól látszik, milyennek látták és akarták láttatni őt: „Dövényi Nagy Lajos, ez a sötét lelkű sajtóbriganti is arra hivatkozik, hogy a legjobb barátja is zsidó volt. Ennek a növényi, fővényi vagy dövényi Nagynak az uszítása olyan lobot vetett, hogy lángja az égig ért. Nem ismertem őt »virágjában«, de átkos működésének hatását a bőrömön észleltem. Uszításának eredménye, hogy a német pokolba hurcoltak. Ügyének tárgyalásán láttam először [...] „Ez az elkésett szánom-bánom semmit sem ér. Hiszen, ha Döv. Nagy úr, a monoklis selyemfiú és sajtóbetyár egyet vakkantott az újságjában, a követői, esküdt hívei másnap már megpofoztak, puskatussal ütlegeltek engem, vagy más munkaszolgálatost, internáltak, deportáltak. Pofoztak és belénk döfték a kést, a tört, a szuronyt [...]” György Endre 1946. július 25., Új Élet

⁸³ BFL XXV. fondföcs. 1. f. a, állag. Jegyzőkönyv, készült Budapesten 1945. évi augusztus hónap 25. napján, délelőtt 10 órakor Dövényi Nagy Lajos gyanúsított háborús és népellenes bűnös kihallgatása alkalmával. A Magyar Nemzet is igyekszik nevéssé és szánalmassá tenni a vádlottat: „A zsidókérdéssel kapcsolatban kijelentette – a hallgatóság nagy derűtségére – hogy az asszimiláns zsidósággal szemben mindig igen liberális volt.” Dövényi Nagy Lajos a Népbíróság előtt. *Magyar Nemzet*, 1945. október 13.

⁸⁴ ÁBTL 319.V-129749, Jegyzőkönyv Dövényi Nagy Lajos gyanúsított kihallgatásáról. Budapest, 1945. szeptember 7.

A politikai rendőrség összesen 14 tanút hallgatott ki, ebből 13-at augusztus 21–25. között, az utolsót pedig egy hónappal később. Foglalkozásukat tekintve legtöbbször újságíró, összesen öt fő, hárman a rádiónál kerültek kapcsolatba Dövényivel, ketten írók, ketten színészek voltak. Bánhídi László és Iványi Torkos Zoltán, valamint az írók közül Kádár Lajos az „Ártatlanok?” ügyében vallott. Az újságírók többnyire személyes kapcsolatban álltak a vádlottal, ugyanazon lapnál dolgoztak. Emellett megkérdezték még egy székesfővárosi fogalmazót, aki csak sajtószereplésén keresztül ismerte a vádlottat. Egy másik, MTI kötelékében dolgozó személyt pedig azért rendeltek be, mert munkaszolgálatosként a „Tarnopolból indult el...” regényből ihletet merítő keretregények kínzásait kellett elszenvednie. Már ebből is látszik, hogy vegyes a felsorakozott tanúk összetétele, van, akik valóban közvetlen kapcsolatban álltak a vádlottal, míg mások csak közvetetten, vagy csupán hallomásból, hírből ismerték őt. Emiatt a tanúk értesüléseiket sok esetben nem első kézből kapták, közös ismerősöktől hallották azokat, vagy csak egyszerűen a „közismert volt róla” fordulatra hivatkozva adták meg az információik forrását.

A vallomások abszolút negatív képet festettek Dövényiről, tevékenységét és jellemét illeően egyaránt. Többen kitértek arra, milyen változáson ment keresztül Dövényi. A vidéki-fővárosi, az ismeretlen-felkapaszkodott, az angolbarát-németbarát, a kevésbé feltűnő, szemüveges-jólétben élő, monoklis, kávéházi figura ellentéppárokkal írható le ez az átalakulás, ami tehát az életmód, személyiség, politikai beállítottság aspektusaira is kiterjedt.

Az augusztus 31-én kelt vizsgálati jegyzőkönyv az addig lefolytatott nyomozati eljárás fényében megállapította, hogy Dövényi tevékenységével annyira ismertté vált, hogy képes volt az általa megfogalmazott, háborús uszítás és felekezeti elleni izgatás széles körben történő terjesztésére, azáltal pedig nagyban hozzájárult a háború elhúzódsához. Karrieristaként jelent meg, aki tetteinek súlyával tisztában volt, a cél elérése érdekében vállalt mindent, nem számított neki a kár, amit okozott. A Magyar Államrendőrség Budapesti főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya által készített jelentés minden, csak nem higgadt és tárgyilagos, Dövényi démonizálása, szenvedélyektől nem mentes leírása nem ismer határokat és jelzőket: „Kihasztnált mindent érvényesülése érdekében és fertőzött szellemével megragadott mindent, hogy agya torzszüleményeit átplántálja mindazokra, akik nem voltak elég erősek ahhoz, hogy saját erejükből megszabaduljanak a lélek ezen rablójától, a Dövényi Nagy Lajosoktól. Eszközei a propaganda legerősebb fegyverei, a sajtó, rádió és színház voltak, ahol tudatában munkájának országromboló és gyilkos következményeivel, sírásói közé tartozik egy szerencsétlen nemzetnek és közvetlen okozója ártatlan embertömegek pusztulásának.”⁸⁵

Ügyének október 12–13-i tárgyalását rendkívüli érdeklődés övezte, a kezdésre százak zsúfolódtak össze a Markó utcai épület előtt. A bíróság azonban csak 30 újságírót és 150 főnyi hallgatóságot engedett be, az elégedetlenkedők megfélemezésére rendőri karhatalmat kellett kivezényelni. Dövényit a terembe gúnyos bekiabálások közepette, fogházörök sorfala között vezették be, bent pedig két fegyveres óvta őt a feldühödött tömegtől.⁸⁶

Míg ő az antiszemizmus vádját igyekezett tompítani, addig ezzel ellentétes módon próbálta az enyhébb büntetés kiszabását elérni a kirendelt védőügyvéd, Dr. Kozelitz Árpád. Ő arra törekedett, Dövényi munkásságát alapvetően éppen, hogy annak antiszemita jellegére hegyezzék

⁸⁵ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Jelentés Dövényi Nagy Lajos háborús és népellenes bűncselekményei tárgyában, Budapest, 1945. augusztus 31.

⁸⁶ SIMON [kézirat], 13. A Szabadságból tudjuk meg, hogy a Markó utcai törvényszék épületének folyosóját nagy tömeg lepte el október 13-a reggelén. A terembe be nem jutók a folyosóról kiabáltak be: „Tarnopolból indultál el és ide jutottál!”. Megkezdte a Népbíróság Dövényi Nagy Lajos bűnperének tárgyalását. Szombaton hirdettek ítéletet a „Tarnopolból indult el...” és az „Ártatlanok” szerzője ügyében. *Szabadság*, 1945. október 13.

ki és ne a háborús uszítás kerüljön a középpontba. Ugyanis ha a népellenes bűncselekményt tartják meghatározónak az ítélethozók, akkor még összbüntetesként sem szabhat ki halálos ítéletet.

Ez a próbálkozás nem járt sikerrel, ugyanis a népbíróság háborús és népellenes büntettségben egyaránt bűnösnek találta Dövényit, főbüntetesként kötél általi halálra, emellett hivatalvesztésre, politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére ítélték.⁸⁷ A vádlott védekezésére, mely szerint nacionalista eszmék vezették antiszemita propagandáját, amely csak a bevándorolt zsidók ellen irányult, úgy reagáltak, hogy a nacionalizmusa csak cégérként szolgált számára, célja a németek kiszolgálása volt. Enyhítő körülményként egyet sem fogadott el a bíróság, egyedül azt, hogy Dövényi, még ha bujkálva is, de az országban maradt, illetve, ha még magát mentetgetve is, de beismerő nyilatkozatot tett.⁸⁸

Az utolsó szó jogán kegyelmet kért, erről már zárt tárgyaláson hoztak döntést. A népügyész a halálra ítéltet kegyelemre méltónak tartotta, mert „saját személyében nem volt sem tettes, sem részese emberek kivégzésében vagy törvénytelen megkínzásában”, a tárgyaláson tanúsított magaviseletét megbánónak nevezték, megállapították, hogy mindez és „egyszerű származása” méltóvá teszi Dövényit a kegyelemre.⁸⁹ A Nemzeti Főtanács 1946. január 7-án helyt adott a kérelmének, a büntetés enyhítését Veres Péter közbenjárásának tudták be. A határozathozatali tárgyalás azonban elmaradt, mert a gyűjtőben tifuszciklás tört ki, a karantént február elején oldották fel, ezért a tárgyalást március 13-ra tűzték ki, ahol az ítéletet életfogytig tartó kényszermunkára változtatták.⁹⁰

Befejezés

A háborús bűnösök nemcsak a tárgyalóteremben voltak érdekesek a sajtó munkatársai számára, hanem a cellájukban is. A zsurnaliszták sorra kértek és kaptak engedélyt a gyűjtőfogházba való bebocsájtásra, így készült el többek között Szirmai Rezső: Fasiszta lelkek, Kelemen István: Interjú a rács mögött című interjúsorozata. Előbbi összeállításban Dövényi is szerepel. Ez a leírás sem mentes az emocionális kilengésektől és a propagandaszólamoktól, ám a lapokkal ellentétben a szerzők ezúttal megpróbáltak a motivációkra, indítatásokra is fényt deríteni. Szirmai interjú kötetében kiegyensúlyozott, tiszta gondolkodású emberként írta le Dövényit, akin csak egy-egy hangsúlyában, hirtelen mozdulatában lehet érezni „egy halálraítélt ember rémületét és reménykedését”. A publicistákhoz hasonlóan ő is nagy átalakulásában kereste indítékait: „Gyermekkorában orvos és pap szeretett volna lenni. Az embergyógyítás és az emberszolidaritás mesterségei jártak a fejében és az emberirtás és az embervadítás publicistája lett. Olyan hosszú utat tett meg lelkében egyiktől a másikig, mint amilyen messze van a zsellérgyerek nyomorúsága, a monoklit viselő a váciuccai szabónál öltözködő dendi úrhatnám életétől.” Szirmai Rezső végül

⁸⁷ A Képes Figyelő szerint a Dövényi iránti érdeklődés nem szűnt meg a tárgyalás befejeztével sem, 1946 januárjában is érdekelte az embereket, mi lesz az író-újságíró sorsa. A cikkíró szerint naponta tucatjával kapta a lap a leveleket, amelyekben a „Mi van Dövényi Nagy Lajossal?” kérdést tették fel. Mi van a halálra ítélt Dövényi Nagy Lajossal? *Képes Figyelő*, 1946. január 5.

⁸⁸ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag, Nb. IV. 3039/1945. A budapesti népbíróság Dövényi Nagy Lajos ellen indított bűnügyben nyilvános tárgyalás alapján meghozott ítélete, 1945. október 13.

⁸⁹ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag, Nb. IV. 3039/1945/9. Jegyzőkönyv, készült háborús büntett miatt halálra ítélt Dövényi Nagy Lajos vádlott ellen indított bűnügyben budapesti népbíróságnál, Budapesten, 1945. október hó 13 napján a kegyelem tárgyában tartott nem nyilvános ülésről.

⁹⁰ BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag, Nb. IV. 3039/1945/13 sz. Jegyzőkönyv, készült háborús büntett miatt Dövényi Nagy Lajos vádlott ellen indított bűnügyben budapesti népbíróságon, Budapesten, 1946. év március hó 13 napján tartott kegyelmi elhatározás kihirdetéséről.

azt a következtetést vonta le, hogy Dövényi valóban a vezeklés vágya miatt maradt a Dunántúlon, és nem menekült társaival tovább Nyugatra.⁹¹

Mint fentebb utaltam rá, karrierizmusa mögött a kortársak vidéki származásából fakadó kisebbségi komplexusát látták. Azzal azonban nem érthetünk maradéktalanul egyet, hogy „pesties” életmódjával politikai nézetet is váltotta volna, hiszen már gyermekkorában antiszemitizmusra és kommunizmus-ellenességre nevelték otthon és az iskolában is, ez később csak felerősödött. Ellentmondásos figurája lehetett a magyar közéletnek. Míg az 1940-es évek derekára barátai, Rajniss, Milotay és Vajta társaságában, a Duna parti Negresco kávéház teraszán üldögélő, esténként pedig budai éttermekben és kiskorcsmákban mulató igazi városi figura lett, addig cikkeiben pontosan ezt az életet ítélte el, pellengérezte ki, és paraszti származásával hivatkozott. Ezt magyarázhatjuk őszintétlenségével, vagy azzal, hogy ideáit egyszerűen feláldozta az ambíció oltárán.⁹²

Összességében Dövényiben egy érvényesülési, kitörési vágyaktól duzzadó értelmiségit láthatunk, aki igyekezett a tőle befolyásosabb kollégáival kapcsolatba kerülni és ebből sikert, karriert kovácsolni magának, ugyanakkor saját korlátaival is küszködött, hátrányosnak élte meg hátterét, indulását és kevesebbnek látta lehetőségeit, ezen érzések talán még inkább cselekvésre buzdították a vágyott célok elérése érdekében. Hogy ennek az elmozdulásnak az ideológiaváltás is oka volt-e, vagy – ahogy azt felemlégetik ellene – minden lépését elvtelen karrierizmusa mozgatta, nehéz lenne megmondani. Szinte mindent beismert, azt vallotta, megbánta, hogy megírta a „Tarnopol”-t, hogy hitt Rajnisséknak és hagyta, hogy magával rántsák őt. Minderről azonban a népbíróságon, vagy a cellájában beszélt a vele készített interjúban, így erős forráskritikával fogadhatjuk az általa tanúsított megbánást.

Bibliográfia

Szakirodalom:

FIALA Ferenc – MARSCHALKÓ Lajos 1958. Vádló bitófák: a magyar nemzet igazi sírásói. Süli, London.

GAJDÓ Tamás 2012. A Madách Színház történetéről: Az utolsó színházi őrségváltás 1944-ben. http://www.szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36280:az-utolso-szinhazi-rsegvalt-as-1944-ben&catid=62:2012-janu-ar&Itemid=7

HORTOBÁGYI Jenő 1940. Keresztény magyar közéleti almanach I-II., Budapest.

KELEMEN István 1946. Interjúk a rács mögött. Müller Károly, Budapest.

SIMON István [kézirat]. Egy jobboldali újságíró, Dövényi Nagy Lajos.

SIPOS Péter (szerk.) 2001. Szálasi minisztere voltam: Rajniss Ferenc naplója., Palatinus, Budapest.

⁹¹ „Engem a vezeklés mély szándéka fűt... vezekelni akartam... mélységesen hittem, hogy egy igazi demokráciában még hasznos munkát végezhetek... akár egy messzi bányában is.” SZIRMAI 1946, 62.

⁹² De hol van már a szerény, csendes, szegényesen öltözködő újságírócska? Jól él, nagy jövedelme van, a szemüveg régen felcserélve monoklira, divatos figurája espressókban, budai kiskorcsmákban egyaránt közismert. BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag. Jelentés Dövényi Nagy Lajos háborús és népellenes bűncselekményei tárgyában, Budapest, 1945.

SZÉCSÉNYI András 2012. „Dövényi Nagy Lajos, Tarnopolból indult el... A zsidó összeesküvés mítoszregénye.”: Kommentár, 4.

http://kommentar.info.hu/article/tizenket_teves_mitosz letöltés

SZIRMAI Rezső 1946. Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben. Faust, Budapest.

Sajtó:

Az Ország: politikai hetilap. VAJTA Ferenc (szerk.), Budapest, Stádium ny. 1943–1945.

Esti Újság: politikai napilap. Budapest, 1936–1944.

Ítélet. HAJDU Endre (szerk.), Budapest, Magyar Igazságügyminisztérium Sajtóosztálya, 1946–1948.

Képes Figyelő: politikai, társadalmi, művészeti és gazdasági hetilap. VÁSÁRHELYI Ferenc (főszerk.), Budapest, „Figyelő” Újságírók Lap-, Könyvkiadó és Kultúraterjesztő Szövetkezete, 1945–1950.

Magyar Film. VÁCZI Dezső (szerk.), Budapest, Színművészeti és Filmművészeti Kamara, 1939–1944.

Magyar Futár. RAJNISS Ferenc (szerk.), Budapest, Stádium ny., 1941–1944.

Magyar Nemzet. PETHŐ Sándor (szerk.), Budapest, 1938–.

Magyarság. MILOTAY István (szerk.), Budapest, Magyarság Lapkiadó Vállalat, 1920–1944.

Szabadság: demokratikus napilap. Budapest, 1945–1948.

Új Élet: a magyar zsidóság lapja. ROÓZ Rezső (szerk.), Budapest, Magyar Izraeliták Országos Irodája, 1945–.

Új Magyarság: politikai napilap. Milotay István (szerk.), Budapest, Milotay István, 1934–1945.

Levéltári források:

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára:

ÁBTL 319.V-129749, Dövényi Nagy Lajos iratai, 1945. szeptember 21.

ÁBTL 315.O-14937/3, Nyilaskeresztes Párt, Belügyminisztérium, III/III/3-a. alosztály, „Kecskeméti” jelentése Kunder Antalról.

ÁBTL M-18442, Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma „M” dosszié: H-13040, „Tóth Vince” fedőnevű ügynök jelentése nyilas ismerőseiről, 1959. április 14.

ÁBTL 3.1.5. o.-10986/3, Vas megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztály II-a Alosztály, szám: 840-3055/1968, Kivonat „Hegyi” fn. informátor 1968. november 4-i jelentéséből.

Budapest Főváros Levéltára:

BFL XXV. fondfőcs. 1. f. a, állag, Nb. 3039/1945 Dövényi Nagy Lajos népbírósi peranyaga

Magyar Országos Levéltár:

MOL K-613 Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt. iratai: Ügyviteli iratok, 1924–1950.

Médiatámogató- és Vagyonkezelő Alap Központi Irattár. Magyar Rádió Levéltára (MRL)

MTI Végrehajtó bizottsági (VB) jegyzőkönyvek.

Ez a lap üres.

KARÁCSONY ESZTER

Történelem BA, I. évfolyam

Sumptuaria est neglecta

A fényűzési törvények társadalmi, politikai háttere, különös tekintettel Caesar fényűzési törvényére

A dolgozat arra törekszik, hogy feltárva azokat az okokat, amelyek miatt Julius Caesar fényűzést korlátozó törvénye –a köztársaság korábbi fényűzési törvényeihez hasonlóan– érvényesíthetetlen volt, bemutassa a versengésre épülő politikai rendszer önromboló és társadalompusztító hatását. A fényűzés ellen hozott törvények sorsán keresztül ugyanis megragadható a politikai vezető osztály tehetetlensége. Úgy tűnik, a köztársaság korának utolsó századában már nem volt képes szabályozni a magistratura megszerzéséért való versengést, így a személyes ambíciók végletes érvényesülése a társadalom morális és anyagi erőinek pusztításával végül már ennek a rétegnek a hatalmát, a res publica politikai rendszerét is szétzúzta.

A res publica lényegéhez mindig is hozzátartozó versengést az i.e. 2. századtól eltorzították azok a kereskedelmi és a társadalom szerkezetét átalakító folyamatok, amelyek Róma terjeszkedése és birodalommá válása következtében bontakoztak ki, lehetővé és egyúttal szükségessé is téve újabb és újabb erőforrások megszerzését. Az életvitel átalakulását, a fogyasztás szerkezetének változását is felhasználták a politikai küzdelemben: a klientúra-építés eszköze lett a luxusfogyasztás néhány fajtája.

A dolgozat ahhoz a szakirodalmi értelmezéshez¹ kapcsolódik, amely szerint a versengő politikai rendszerrel van összefüggésben a fényűzés törvény általi korlátozására irányuló törekvés és egyúttal annak gyakorlati érvényesíthetatlensége is.

A dolgozat - a téma kifejtése során - az alábbi kérdésekre keres választ:

1. Miért vált társadalmi problémává a köztársasági Rómában a luxusfogyasztást jelentő fényűzés?
2. A fényűzés törvényi korlátozásának igénye mögött milyen egymástól eltérő célok, törekvések voltak?
3. Milyen emberképek határozták meg a fényűzés megítélését?

A fényűzés mint társadalmi probléma

(1) A téma kifejtésében abból a szakirodalmi értelmezésből indulok ki, amely szerint a fényűzésnek, azaz a költsékezésnek és a luxusjavak fogyasztásának társadalmi funkciója: a jelzés² volt. Jelzése annak, hogy az egyén saját és családja személyes szükségleteinek kielégítésén túl, jelentős többletforrással rendelkezik. A funkcióként megnevezett „jelzés” fogalma helyett a „jeladás” még kifejezőbb, mert jobban érzékelteti a költsékezés tudatos szándékát, tehát azt,

¹ DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010.; A tudományos konferenciára készített tanulmány elérhető az interneten: <https://editorialexpress.com/cgi-bin/konferenc>

² DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010, 4. A reprezentáció egyéb lehetséges funkcióit ebben a dolgozatban nem tárgyalom.

hogyan a luxusfogyasztás esetében nem egyszerűen a személyes élvezet kielégítéséről van szó, hanem az egyén társadalmi ambíciójáról.

Kiknek szólhatott a jelzés, kiknek a számára volt jeladás? A többletforrással való rendelkezés érzékeltetése a lehetséges klienseknek szólt, azt mutatta, hogy az egyén patrónusként létbiztonságot tud adni klienseinek, sőt ennél még nagyobb távlatot is nyithat néhányuk számára a hivatalok megszerzésének támogatásával. A luxusfogyasztás tehát jelezte a patrónus társadalmi különbözőségét, és ez a különbözőség egyúttal képességet jelentett, képességet a hozzá csatlakozó kliensek támogatására.

(2) Milyen típusú jelzés bírt ebből a szempontból értékkel a polgárok számára? Erre a kérdésre a fényűzést korlátozni szándékozó törvények tartalmából lehet választ találni, mert nyilvánvalóan azon a területen próbáltak meg gátat szabni a költsékezésnek, ami a leginkább hatással volt a polgárokra. A köztársaság i.e. 2. és i.e. 1. századi története folyamán meghozott mindegyik *lex sumptuaria* („költsékezési törvény”³) szabályozni próbálta a lakomákat. A lakomák ugyanis, egyéb alkalmak mellett, ideértve az esküvői fogadásokat, de a halotti torokat is, a közvetlen fogyasztás élvezetét adták a résztvevőknek, akik többnyire tömegesen voltak jelen egy-egy ilyen eseményen. A felkínált fogások sokfélesége, minősége és mennyisége, a teríték különlegessége, értéke mind azonnali hatással lehetett a meghívottakra. A feltálat ételek mind igen drágák voltak, mert vagy importból származtak, például a fűszerek, a görög borok,⁴ vagy különleges körülmények között, általában a vendéglátó birtokán a tenger vizéből csatornákkal táplált halastavakban nevelt halak⁵, vagy Itáliában meghonosított, de az adott időszakban még ritkaságszámba menő gyümölcsök, mint a Lucullus által betelepített cseresznye⁶, vagy igen ritka különleges módon elkészített madarak, állatok voltak. „Nagy tálon hoznak daruhúst szeletekre metélve,/sóval jó bőven meghintve, a liszt se hiányzik/róla. Fehér hízott liba máját zsír és füge mellett,/ nyúl mellét külön, így sokkal jobb, mint ha az ember/ combbal együtt eszi,... és sorra letesznek/ pörkölt mellű rigót s vele sült gerlét.”⁷ Feltálatok rhombus tengeri halat „sosemismert ízű husával”⁸, piros mézalmákat, amit a fogyó holdnál szüreteltek. Hatással volt a meghívottakra az ezüsből készült teríték, vagy az igen ritka korinthoszi edény⁹. Volt olyan bankett, ahol „egy fiú bíbor ronggyal tisztította a dús asztalt”¹⁰. Ahol a bíborszínt asztaltörő rongy festésére használták, ott már a gazdagság ilyen jelzése visszatetszést is kelthetett, hiszen a bíborfesték nemcsak nagyon drága, de a köztársasági Róma magisztrátusi öltözkékének is egyik színe volt, mint a hatalom jelképe.

A lakoma helyszíne, a vendéglátó birtoka, palotával, függőkertekkel, fedett sétányokkal és tágas, nyitott ebédlőkkel tovább növelhette a bankett jelzés-értékét.

Általában megállapítható, hogy a luxusjavak jelzés-értékének nagysága függött attól, hogy mekkora tömeg észlelhette azokat. Nem véletlen tehát, hogy a leges *sumptuariae* a lakomák mellett a gyászszertartások pompáját¹¹ és az öltözködés bizonyos elemeit, mint a bíborszín

³ A „sumptus” költséget, költsékezést jelent. Magyarra fordításban a *lex sumptuaria* fényűzési törvényként szerepel.

⁴ JOHAL 2012, 20-21.

⁵ PLUTARKHOSZ, *Lucullus*, 39. (magyarul, PLUTARKHOSZ 1978. fordította, Máthé Elek)

⁶ JOHAL2010, 21.

⁷ HORATIUS, *Baleset a lakomán*, Satírák II/8 (magyarul: HORATIUS 1989.)

⁸ HORATIUS, *Baleset a lakomán*, Satírák II/8

⁹ A korinthosi különleges ötvözetből készült edények nagyon drágák voltak, Korinthos elpusztítása után pedig értékük egyre nőtt. Csak a nagyon gazdag emberek tudták megfizetni.

¹⁰ HORATIUS, *Baleset a lakomán*, Satírák II/8

¹¹ *Lex Cornelia sumptuaria*

használatát a ruhákon, a gyöngyök, nemesfém-ékszerek viselését¹², igyekeztek behatárolni.

A költekezés, luxusfogyasztás területei közül különösen a lakomák álltak a figyelem középpontjában. A lakomák rendszeres szervezése mögött két, egymástól eltérő életvitel volt, amit az egyik esetben a közélettől, politikai szerepléstől való elvonulás, a másikban a magistraturák megszerzéséért való harc határozott meg. Mind a két eset társadalmi problémává válhatott, ugyanis hatásában az egyik áttételesen, a rossz minta adása által, a másik pedig direkt módon járulhatott hozzá a politikai, társadalmi rendszer destabilizálódásához.

A lucullusi lakomák az első csoportba tartoztak. Annak a Lucullusnak, aki sikeres hadvezér volt, és akinek még igazságérzete is ismert volt arról, hogy az ázsiai városokban korlátozta az adóbérlők és uzsorások lakosságot nyomorba döntő tevékenységét, akit Plutarkhosz jó és az isteneknek tetsző férfinak minősített életrajzában¹³, neve mégis úgy maradt fenn, mint a fényűző lakomák állandó jelzője. Lucullus, aki megcsömörlött a politikai harcoktól, és visszavonult a közélettől, „fényűző lakomákat szervezett, amelyeken bíbortakarók, ékköves serlegek, kartáncok, színészek szavalatai, különleges szakácművészettel elkészített drága ételek és fogások”¹⁴ voltak. Több ebédlőtermével, jól megszervezett vendéglátásával, bármikor készen állt vendégek fogadására. Egyedül elfogyasztott vacsorái is különlegesen gazdagok voltak.¹⁵

Lucullus is azoknak az arisztokratáknak a körébe tartozott, akiket a „halastavak műkedvelőinek” (piscinariii) neveztek¹⁶. Cicero életmódja miatt bírálja ezt a csoportot, kiemelve, hogy „ahogyan a főemberek hibái és bűnös vágyai rendszerint az egész polgári közösséget megfertőzik, úgy önmérsékletük megjavítja és egészségessé teszi azt.”¹⁷ Felelősségüket hangsúlyozza a mintaadásban.

Megjegyzendő, hogy ha az adott pillanatban a fenti csoport tagjai nem is tervezték a politikai életben való részvételüket, vagyonuk és annak közismertsége, hogy jövedelmükből luxusfogyasztásra is telik nekik, bármikor biztosíthatta számukra, vagy fiaik számára a politikai versengésbe való sikeres bekapcsolódás lehetőségét.

A politikai célokra használt lakomák szervezésének leginkább jellemző példája Caesaré, aki tisztségeinek megszerzése és népszerűségének növelése érdekében, még adósságainak növekedését is vállalva, élt a pazarló vendéglátás eszközével.¹⁸ A népszerűség biztosítása vezette akkor is, amikor Iuba, Numídiá királya felett aratott győzelmének diadalmenete után „a nép tiszteletére rendezett lakomán huszonkétezer asztalnál terítették”¹⁹.

(3) Cicero a fényűző lakomákat általában eleve a gátlástalanság és felelőtlenység megnyilvánulási formájának és helyének tartja, ahol egyúttal a résztvevőket is megerősítik gátlástalanságra és felelőtlenésre hajló magatartásukban. Irodalmi eszközökkel élve próbál megvetést és undort kelteni ezek szervezői és résztvevői iránt. A Catilina-féle összeesküvés válságos napjaiban mutat rá arra, hogy a fényűző lakomák a fogyasztás fajtájának és módjának korlátozatlanságából adódóan, gerjesztő helyszínei az önkontroll nélküli viselkedésnek és a féktelen indulatoknak. Catilina ellen elmondott második beszédében így szól erről:

¹² Lex Iulia sumptuaria

¹³ PLUTARKHOSZ, *Kimón és Lucullus összehasonlítása*, 3.

¹⁴ PLUTARKHOSZ, *Lucullus*, 40.

¹⁵ Az egyedül elfogyasztott vacsorák gazdagságára vonatkozóan szállóigévé vált mondása: „Lucullus ma Lucullusnál vacsorázik”. – PLUTARKHOSZ, *Lucullus*, 41

¹⁶ A szenátori rend rétegződéséről: HELLEGOUARCH 1963, 446 – 447.

¹⁷ CICERO, *De legibus*, 3.13.30 (magyarul: CICERO 2008. fordította, Simon Attila)

¹⁸ PLUTARKHOSZ, *Caius Iulius Caesar*, 4

¹⁹ PLUTARKHOSZ, *Caius Iulius Caesar*, 55.

„A lakomákon heverészve, szemérmetlen nőket ölelgetve, bágyadtan a bortól, ételtől eltelve, koszorúkkal övezve, illatos kenőcsökkel megkenve, elernyedve a fajtalanzkodástól, részeg szavakat böfögnek a derék polgárok lemeszárulásáról és a várost elpusztító tűzvészről... Egész élettevékenységük és fáradságos virrasztásuk hajnalig tartó lakomákban merül ki. Ebben a társaságban csupa szerencsejátékos, csupa házasságtörő, csupa szégyentelen népség forgolódik. Ezek a szép és elkényeztetett fiúk itt nemcsak szerelmeskednek és szerelmi zsákmányul szolgálnak, nemcsak táncolnak, énekelnek, hanem megtanulnak tört forgatni és mérget keverni is....belőlük sarjadnak ki államunk eljövendő Catilinái.”²⁰

Cicero gondolatmenetében megragadható a fényűzés lényege, és ennek –az értelmezés során való - megnevezése már egyértelművé teheti, hogy miért jelentett alapvető társadalmi problémát a luxusfogyasztás. Ez a lényeg: a féltelenség, a gátlástalanság, aminek nemcsak megjelenési módja volt a fényűzés, például a lakomák formájában is, hanem egyúttal fenntartó hordozója és kiterjesztője is. Az a beállítódás ugyanis, ami korlátokat nem ismert, az élet minden területén érvényesülhetett, sok áldozatot követelve bármikor a működő társadalmi kapcsolatok szétzúzását okozhatta.

(4) A féltelenséget hordozó fényűzés a köztársaság politikai, társadalmi rendszerének elemei közé kerülve, átalakította azok jellemzőit, megsemmisítette összekötő erejüket. Három olyan elemet emelek ki, amelyek magukhoz vonzották, felhasználták a fényűző életmódból származó hatásokat.

- A köztársasági Rómában a társadalmi presztízs a politikai vezető szerep betöltéséhez kapcsolódott.²¹
- A tisztségek betöltéséért meghatározott körön belül versenyezni kellett.
- A társadalomnak azok a tagjai, akik a magistraturák megszerzésének lehetőségéből, vagy származásuk, vagy nem elegendő jövedelmük miatt ki voltak zárva, a népgyűléseken leadott szavazatukkal, illetve patrónusuk különböző formájú²² támogatásával befolyásolni tudták a versengés sikerességét.

(5) Ezek az „elemek” a tradicionális társadalmi viszonyok között az alábbi jellemzőkkel bírtak:

(5.1) A római köztársaságban presztízzsel, illetve a presztízs legmagasabb formájaként értelmezett tekintéllyel rendelkezni csak a res publica politikai vezetőjeként lehetett. Az i.e. 3. századra kiformalódott tekintélyalapú hatalomgyakorlás központja, a tekintély hordozója a szenátus volt.²³ Az általa kinyilvánított állásfoglalásoknak a polgárok engedelmeskedtek, irányító szerepét az állam ügyeinek meghatározásában minden erőszak alkalmazása, illetve bármiféle meggyőzés nélkül elfogadták. Az elfogadás alapja az volt, hogy a szenátus tevékenységét mint a várost alapító ősök törekvéseinek megvalósítását értelmezték, nem kérdőjeleződött meg az, hogy a res publica biztonsága és gyarapítása érdekében cselekednek. Az auctoritas fogalma, ami az augere, gyarapítani, gazdagítani igéből származik, jelentésében azt rögzíti, hogy a tekintéllyel

²⁰ CICERO, *Oratio in Catilinam secunda*, 5 és 10 (magyarul: CICERO 1987. fordította, Havas László)

²¹ EARL 1967, 20–21.

²² Az *auxilium* (oltalom, segítség) és a *praesidium* (védelem, fedezet) katonai jellegű kifejezés alkalmazása a patrónus – kliens viszony jelölésére mutatja, hogy a kliensek harci erőként álltak patrónusuk mellett. Ugyanakkor a patrónus nyilvánosság előtti megjelenésekor, fellépésekor, a kliens tapssal, hangos dicsérettel, tetszésnyilvánítással támogatta urát. Ezt a „favor” (kedvezés, kegy) kifejezés jelölte, ami a színházi életből került át a politikai életbe. Mind a kétféle támogatási mód a patrónus erejét érzékeltette a társadalmi, politikai környezetben. – HELLEGOUARCH 1963, 172, 179.

²³ ARENDT 1995, 129–134.

bírók a közösséget gyarapítják.²⁴

A szenátus tagjává lenni, és ezen belül is²⁵ meghatározó szerepet játszani, a köztársaság politikai közösségében ez volt az egyéni törekvések fő célja. Ehhez pedig a magistraturák meghatározott sorrendű megszerzésén keresztül vezetett az út.

A politikai vezető osztályba bekerülni két feltétel együttes fennállásával lehetett. Ez a kettő: a származás (gens) és a vagyon, gazdagság (divitia) volt. Ehhez a kettőhöz a köztársaság története folyamán egyre meghatározóbban kapcsolódott az opes, az egyéni képességek, de főként az erő értelmében. Az opes, mint erő, a klientúra nagyságától: kiterjedtségétől, súlyától függött.²⁶

(5.2) A származás a vezető elit tekintélyének alapvető forrása volt. Ez adta legitimitását azáltal, hogy tagjai nemzetségüket a Rómát alapító elődökig vezették vissza. Így biztosították az általuk irányított politikai közösség számára életének folytonosság-tudatát, ami a civitas önazonosságához, önbecsüléséhez elengedhetetlen volt.

A köztársaság első időszakában a földbirtokos arisztokrácia, a patríciusok, eredeztették nemzetségüket a Város alapításának idejéből. A közhivatalt viselők és a szenátus tagjai kizárólag az ő körükből kerültek ki. Az i.e. 4. század közepétől, amikor már a plebejusok számára is lehetővé vált a magistraturák viselése, a nobiles összekovácsolódásában, új társadalmi elitte válásban az játszott fontos szerepet, hogy a plebejusok közül ki volt képes valamilyen módon származását Róma történelmi régmúltjába visszavezetni. Az ősi származásra való hivatkozással zárt le ez a csoport a plebejusok többsége előtt, akadályozta meg hivatalviselésüket.²⁷ Azok a nobilesbe nem tartozók, akik elsősorban személyes képességeik alapján - családjuk történetében először-köztisztséget viselve, mint homo novus²⁸ jelentek meg a politikai vezető osztályban, különösen törekedtek arra, hogy ősük kiválóságára hivatkozva is legitimálják hatalmi helyzetüket.²⁹

(5.3) A származással együtt a vagyon volt az, ami a tekintély megalapozásához kellett. A vagyon földtulajdont jelentett, a nemzedékről nemzedékre átörökített, megőrzött és megművelt földet. A földben megtestesülő vagyon szimbólummá is vált, az egymást követő nemzedékek gondos, felelős gazdálkodásának szimbólumává.³⁰ Ugyanakkor konkrét megalapozója is volt annak a jövedelemnek, amire a fizetség nélküli magistraturák viseléséhez volt szükség.

A politikai vezetők társadalmi és gazdasági helyzetének a származás és a vagyon által biztosított stabilitása az általuk irányított társadalom egészének stabilitását is jelentette a fides kapcsolat által.

A fides határozta meg többek között a patrónus és kliens viszonyát. Erre lehetett alapozni a tekintélyhez szükséges erőt (ops), ami a kölcsönös támogatásban nyilvánult meg.

A tradicionális társadalom korlátozott gazdasági körülményei között a magistraturákért való

²⁴ ARENDT 1995, 129-134.

²⁵ A szenátusban véleményt nyilvánítani az előzőleg betöltött tisztség által meghatározott sorrendben lehetett: consularii, praetorii, aedilicii, tribunicii, quaestorii.

²⁶ HELLEGOUARCH 1963, 298.

²⁷ HELLEGOUARCH 1963, 432.

²⁸ HELLEGOUARCH 1963, 472-478.

²⁹ PLUTARKHOSZ írja Ciceróval kapcsolatban: „...atyjáról semmi közelebbit nem tudunk. Egyesek szerint valami takáscműhelyben született és nőtt fel, mások szerint a család Tullius Attiusig viszi vissza eredetét, a volscusok híres királyáig.” – PLUTARKHOSZ, *Cicero*, 1.

Az idősebb Catoval kapcsolatban pedig így ír: „...Ő azt mondta magáról, hogy „új”, ami a közhivatalokat és a hírnevet illeti, de ősrégi is elődeinek kiváló tettei révén.” – PLUTARKHOSZ, *Marcus Cato*, 1.

³⁰ Cicero súlyos vádként említi Catilina elleni második beszédében azt, hogy: „Atyáink örökségét eltékozolták, birtokaikat adóssággal terhelték meg”. (CICERO, *Oratio in Catilinam secunda*, 5.)

versengésben a tekintély feltételeivel rendelkező családok tagjainak virtusa játszott szerepet: a korábbi hadi tettekben, katonai sikerekben megnyilvánuló bátorságuk és a politikai közösség által elismert becsületességük és önzetlenségük.³¹

A mos maiorum³², az a szokás- és normarend, ami a politikai elit és a polgárok közötti kapcsolatot szabályozta, a tradicionális társadalomban még megkérdőjelezhetetlenül érvényesült a politikai életben

(6) A gazdasági kapcsolatok korlátozottságának megszűnése után, különösen az i. e. 2. századtól, a politikai tisztségek betöltéséért folytatott versengés kiéleződött, és jellege is megváltozott. Nőtt azoknak a száma, akik a lovagok soraiból ambicionálták azt, hogy homo novusként köztisztséget szerezzenek. Erre a célra a kereskedelemből, vállalkozásaikból, pénzügyleteikből és hatalmas birtokaikból származó vagyonukból jelentős összegeket használtak fel.³³

Ugyanakkor a nobilitas tagjai is bekapcsolódtak az áruterelésbe, sőt a lex Claudia ellenére a pénzügyletekbe is.³⁴ Így gyarapodó vagyonuk következtében lehetőségük volt arra, hogy egyre többet fordítsanak politikai versengésre.

A versengésben mindannyian széleskörűen éltek a pénz használatával: a kiadások legnagyobb része a klientúra növelését szolgálta, de fordítottak pénzt megvesztegetésre, a szavazatok megvásárlására, akinek pedig arra volt szüksége, ősök kreálására is.³⁵

A tisztségekért folyó versenyben egymást hajtották bele az egyre nagyobb, egymást túllícitáló kiadásba, anyagi lehetőségén túli költsékezésbe, hitelfelvételbe. Ebbe a folyamatba illeszkedett bele a fent már bemutatott luxusfogyasztás, a maga jelzésértékével.

A szenátori rendnek azokat a tagjait, akik nem rendelkeztek akkora jövedelemmel, hogy a jelöltség költségeit fedezni tudják, ez a folyamat hátrányosan érintette. Ők vagy már részt sem vettek a versengésben, vagy ha igen, akkor eladósodtak. Nekik alapvető érdekük volt, hogy a luxuskiadások korlátozásáról törvény szülessen.³⁶

(6.1) Az igazi társadalmi probléma azonban az volt, hogy a jelzésként szolgáló fényűzés hozzájárult ahhoz, hogy a patrónus és kliens fidesre épülő korábbi kapcsolata üzleti viszonyná alakuljon.³⁷ Ez megingatta a szenátus tekintélyét, ami olyan volt tisztségviselőkből állt össze, akik megvesztegetés, megvásárlás útján szereztek hivatalukat.³⁸ Amikor a fényűző lakomákat hatalmi pozíció elnyerése érdekében szervezték, figyelmen kívül hagyták, sőt megsértették a mos maiorumot, ami arra volt hivatott, hogy íratlan normarendszerével szabályozza a polgárok és politikai vezetőik közötti viszonyt, beleértve ebbe a politikai életben alkalmazott eszközök használatát és a politikai vezetők életmódját is.³⁹

Ezt a problémát valamilyen módon kezelni kellett.

³¹ HELLEGOUARCH 1963, 300.

³² EARL 1967, 30.

³³ DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010, 20.

³⁴ DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010, 20.

³⁵ WALLACE-HADRILL 1997, 13.

³⁶ DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010, 17–19.

³⁷ WALLACE-HADRILL 1997.

³⁸ WALLACE-HADRILL 1997.

A lakomák és a választási család kapcsolatáról ír HAVAS László, *Választási családok az ókorban* című cikkében „Bár törvényileg tiltották, mégis gyakran voltak a választások időszakában fényűző lakomák. A jelöltek a törvény szigorát úgy játszották ki, hogy barátaikkal, támogatóikkal szervezték meg a kampánylakomákat, amelyek során a felszolgált italok és ételek edényei alján a jelöltek nevére bukkant a pohár fenekére néző megkörmökeztet.

³⁹ HEGYI 2003, 142.

A fényűzés törvényi korlátozása és a korlátozás mögött rejlő különböző törekvések

(1) A köztársaságban hagyományosan a cenzor feladata volt az, hogy a mos maiorum szellemében az államhatalom nevében, de saját megítélése alapján, konkrét esetekben eljárjon a hatalmi vagy gazdasági pozíciójukkal visszaélőkkel, a „féktelen” életmódot folytatókkal szemben. Ennek az eljárásnak azon túl, hogy megbélyegezte az ügyeskedő, a normákat megszegő szenátorokat, komoly következménye is lehetett azok politikai pályájára vonatkozóan, mert az eljárás a szenátusból való kizárással is végződhetett.⁴⁰

Az azonban, hogy ilyen típusú eljárásra sor került-e egyáltalán, vagy miért éppen az adott időben és esetben szankcionáltak egy-egy visszaélést, a cenzor személyétől függött.

Nem volt véletlen az, hogy az idősebb Cato (i.e. 234 – 149) cenzori jelölését „a szenátus előkelő és vezető tagjai csaknem teljes létszámban, hevesen ellenezték.”⁴¹ Hivatkozni ugyan arra hivatkoztak, hogy Cato „alacsony származású”, így nem méltó az egyik legfőbb tisztség betöltésére, de valójában Cato „kérelhetetlen szigorító” félték, ismerve életfelfogását. Cato ugyanis bírálta a fényűző életmódot, és elítélte a fényűző életmódot folytatókat. Híressé vált mondása, mely szerint „nehéz megmenteni azt a várost, amelynek polgárai több pénzt adnak halért, mint ökörért”⁴², egyértelműen jelezte, hogy az ő értékrendjében a beruházásra fordított kiadás fogadható el, az élvezetekre fordított kiadást elveti. A beruházás pedig, az ő tradicionális társadalomképében csak akkor értékes, ha az a földművelésbe történik.⁴³

Cenzorrá választása után valóban kísérletet tett a fényűzés korlátozására, mégpedig az adó szabályozó eszközt felhasználva: adópótlékkal sújtotta azokat, akiknek ékszerei, ruhái, bútorai, étkezéslei egyenként meghaladtak egy, a cenzor által megállapított összeget. Cato fellépése hatástalan maradt, mert a többség az adópótlék kifizetése után folytatta addigi fényűző életmódját.⁴⁴ Plutarkhosz erre pszichológiai magyarázatot ad, miszerint „a legtöbb ember... azt képzei, hogy megfosztják vagyonától, ha nincs módjában gazdagságát fitogtatni, pedig csak azt szokás mutogatni, ami felesleges, és nem azt, ami szükséges”.⁴⁵

(1.1) Valóban, ez az egyik oka lehet a fényűzésnek abban az értelemben, hogy az egyénnek saját önbecsüléséhez szüksége van arra, hogy másoktól való különbözőségét életvitelével, fogyasztási kiadásaival is megmutassa. Egyértelműen ez volt a helyzet azoknak a gazdag libertusoknak az esetében, akik, bár a szenátus soraiba származásuk miatt nem kerülhettek be, fényűzően éltek azért, hogy az alattuk lévő társadalmi csoportoktól elhatárolják magukat.⁴⁶ Ilyen volt Lucullus alsó szomszédja Tusculumban, aki felszabadított rabszolga volt, és olyan fényűző házat építtetett birtokán, hogy Lucullus a vele való kénytelen lépéstartásra hivatkozott akkor, amikor szemére vetették birtokának és házának gazdagságát.⁴⁷

(2) Az i.e. 2. és 1. század folyamán több, a költsékezést, fényűzést korlátozni szándékozó törvény – lex sumptuaria – született. Tartalmuk megengedi azt a következtetést, hogy a szenátori rend egészének érdeke volt ezeknek a törvényeknek az elfogadtatása, a homo novusként soraikba törekvőkkel szemben, a szenátori renden belül pedig különösen is érdeke

⁴⁰ HEGYI 2003, 79–82.

⁴¹ PLUTARKHOSZ, *Marcus Cato*, 16.

⁴² PLUTARKHOSZ, *Marcus Cato* 8.

⁴³ PLUTARKHOSZ, *Marcus Cato* 4.

⁴⁴ PLUTARKHOSZ, *Marcus Cato* 18.

⁴⁵ PLUTARKHOSZ, *Marcus Cato*.

⁴⁶ JOHAL 2012, 26–27.

⁴⁷ CICERO, *De legibus*, 3.13.30.

volt azoknak, akik jövedelmi, vagyoni helyzetük miatt nem tudtak versenybe szállni kliensi és választói bázisuk kiterjesztése érdekében.⁴⁸ A törvények mindegyike a lakomák szabályozását állította a középpontba.⁴⁹ Eltérés közöttük csak a korlátozás módjában volt. Vagy a lakomára fordítható összeget maximálták, mint a *lex Fannia* i.e. 161-ben és a *lex Cornélia* i.e. 81-ben, vagy a meghívható vendégek számát korlátozták, mint a *lex Orchia* i.e. 182-ben, vagy a feltálalható ételek mennyiségét és minőségét határozták meg, mint a *lex Aemilia* i.e. 115-ben.⁵⁰

I.e. 89-ben a fényűzés korlátozása érdekében bizonyos termékek piaci árának emelésével is próbálkoztak. A cenzorok a kiváló minőségű görög bor árát az itáliai bor árának négyszeresére emelték.⁵¹

(2.1) Ezek a törvények nem tartalmaztak szankciót, mindegyik *lex sumptuaria* *lex imperfecta* volt.⁵² Jellegükből adódóan nem is tartalmazhattak sem polgári jogi, sem büntetőjogi szankciót, hiszen tartalmuk a *mos maiorum* visszaállításának igényéhez kapcsolódott. Felvetődik a kérdés, miért gondolhatta a jogalkotó, hogy a polgárok be fogják tartani a törvényt.

A feltételezés alapja lehetett az a gondolat, hogy a fényűzés stigmatizálása, a normarendszer ismeretében, már önmagában visszatartó erővel bírhat.

Az i.e. 1. század második felében pedig a törvényekkel, a joggal kapcsolatban már rendelkezésre állt egy egységes gondolati rendszer, amit Cicero dolgozott ki.⁵³ Az ő gondolatmenete különösen alkalmas a *lex imperfecta* létjogosultságának megmagyarázására. Észert természetűtől adott értelmére támaszkodva mindenki képes belátni, hogy a polgárok közösségét kormányzó törvények célja az emberi közösség összetartása, az együttélés feltételeinek biztosítása. „A természet úgy alkotta meg számunkra közös képzeinket – írja Cicero -, és úgy alapozta meg őket lelkünkben, hogy a tisztességes dolgokat erényként, a gyalázatosakat pedig bűnökként tartsuk számon.”⁵⁴ Az ember tehát természet adat módon magában hordja a lehetőséget arra, hogy a bűntől és a jogtalanság elkövetésétől ne csak a büntetés tartsa vissza, hanem a természettől kapott jogkövető képessége. Lehet azonban olyan helyzet, hogy a hasznosságot elválasztják a jogtól.⁵⁵ Ilyenkor az egyének számára megkérdőjeleződik a jogkövetés.

A *leges sumptuariae* esetében is ez történt. A törvényt figyelmen kívül hagyták, hiszen vendéglátónak és megvendégeltnek közös érdeke volt a fényűző lakomák fenntartása éppúgy, mint a választásokhoz kapcsolódó egyéb megvesztegetési akciók, amik beépültek a „megvendégelték” megélhetési forrásai közé. Azoknak a fogyasztási javaknak pedig, amiket ilyen alkalmakkor kínáltak, igen nagy volt a korrumpáló erejük.

(3) I.e. 46. szeptemberében Cicero Marcellus érdekében a szenátus és Caesar előtt mondott egy beszédet. Ebben határozottan felszólította Caesart: „vissza kell szorítanod a fényűzést.”⁵⁶ A beszéd szövegösszefüggéséből kiderül, hogy milyen szándékkal lépett fel Cicero a fényűzés ellen.

⁴⁸ DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010..

⁴⁹ Megjegyzendő, hogy a fényűzési törvények közé tartozik az i.e. 215-ben a Cannae-i vereség után kiadott *lex Oppia*, ami a nők ékszerviselését, öltözködését szabályozta, illetve tiltotta a lóvontatta kocsik használatát. Ez a törvény a veszteségek és a gyász körülményei között született, elvárva azt, hogy ennek súlyossága a hétköznapiak külsőségeiben is érződjön.

⁵⁰ DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010.

⁵¹ DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010. (Hivatkozás, *Plin, Nat. hist.* 14.95)

⁵² DARI-MATTIACCI – PLISECKA 2010, 6.

⁵³ CICERO, *De legibus*.

⁵⁴ CICERO, *De legibus*, 1.16.44.

⁵⁵ CICERO, *De legibus*, 1.12.33. „...Helyesen tette Szókratész, hogy elátkozta azt, aki elsőként választotta el a hasznosságot a jogtól: erre panaszkodott ugyanis, mint minden romlás végső eredetére.”

⁵⁶ CICERO, *Pro Marcello*, 8. (magyarul: CICERO 1987.)

A beszédben azt fejtegeti, hogy Caesarnak, mint az adott időben ehhez egyedül hatalommal rendelkezőnek, meg kell szilárdítania az államot, a polgárháború után vissza kell állítania az állam méltóságát, ami azonban elválaszthatatlan a szenátori rend tekintélyének elismerésétől. Marcellusnak, mint az egyik ősi nemesi család tagjának adott kegyelem, az elismerés felé tett lépésként értékelhető - hangoztatja Cicero. Tekintve, hogy a fényűzés visszaszorítására az állam alapjainak megszilárdítását, és ezzel összefüggésben a szenátori rend tekintélyének elismerését igénylő beszédben szólít fel, logikailag következik, hogy a fényűzés megszüntetése nélkül az állam nem erősíthető meg, a szenátori rend auctoritása nem állítható vissza. Állító megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a fényűzés az állam stabilitásának gátolója, a szenátori rend tekintélye visszaállításának akadályozója. A Marcellus érdekében elmondott beszéddel Cicero célja a Caesarra való sajátos nyomásgyakorlás volt, a res publica intézményeinek visszaállítása érdekében, amelyek destabilizálódásának a fényűzés is okozója volt.

Caesar Cicero beszédével majdnem egy időben, de attól függetlenül, i. e. 46-ban kiadott egy lex sumptuariát. Ennek szövege nem maradt fenn, négy forráshely azonban említést tesz a törvényről. A kortársak közül csak Cicero az, aki két levelében utal Caesar fényűzési törvényére.

(3.1) Cicero valószínűleg i.e. 46 őszének elején levélben számolt be ⁵⁷Nápolyban élő barátjának, L. Papius Paetusnak egy lakomáról, amin jól érezhette magát, hiszen a szellemes mondásairól híres, jó társalgó, a lovagrendi Volumnius Eutrapelus volt a vendéglátó. Rádásul a vacsorán ott volt a kor népszerű, szépségéről híres kurtizán színésznője, Cytheris is. Cicero magyarázkodik a lakomán való részvétele miatt, talán nem is Paethusnak, hiszen az mint epikureista, a lakomát a társadalmi kapcsolat természetes, élvezetes formájának tarthatta, hanem inkább saját magának. Értelmezi, magyarázza a részvételét: „...nem életszükséglet számomra a lakoma –írja–, de egyszerűen nem találok kellemesebb időtöltést, mielőtt aludni mennék....Én a társaságot élvezem, ott kiadom magamból, ami a szívemen fekszik, keservemet harsogó hahotára váltom át.” A harsogó hahotára átváltott keserűség oka a levél elején említett „iga”, ami Caesar diktatúrájának metaforája. Cicero, aki „hajlama” és „szándéka” szerint is közéleti ember, politikus, nem vehet részt aktívan a politikai életben. Ezért bármennyire is „lekötelezően szívélyes” iránta Caesar, Cicero rosszul érzi magát. Ha a gyakorlati politikában nem is vehet részt, az eseményeket mindig a res publica szempontjából értékeli. Paetushoz írott levelének végén, Volumnius vacsoráját is összefüggésbe hozza a közélettel, összekapcsolja egy törvényre való utalással. „Közös lakomát csapunk, dehogysis hágyva át a törvény előírásait... inkább jócskán a törvény felső határa alatt.”

Ez a Paetushoz írt Cicero-levél tekinthető az egyik információnak Caesar fényűzést korlátozó törvényéről. A levélből azt azonban nem lehet biztosan tudni, hogy a korlátozás a költségekre, a vendégek számára vagy az ételek minőségére és mennyiségére vonatkozott-e.

Ciceronak az említett törvényhez való viszonya, amit a „dehogysis hágyva át a törvény előírásait” megfogalmazás mutat, nemcsak személyes, korlátozott fogyasztási igényéből fakad. Magatartását nem csupán az határozza meg, hogy ő „nem fenemód nagybendőjű” vendég, ahogy humorosan nevezi magát, hanem a meghatározó az a magatartást szabályozó értékrend és társadalomkép, amit korábban írott műveiben kifejtett. E szerint a törvények a hibák kijavítását, és az erények ösztönzését szolgálják. Ez a törvény pedig –ebben az értelemben– megfelel Cicero értékrendjének. Azonban még sincs minden rendben, hiszen Cicero levele a következő ironikus, zárójeles megjegyzést tartalmazza: „ha ugyan lehet még törvényről beszélni manapság”. Ez az irónia Cicerónak Caesar egyeduralmához való viszonyát mutatja. Ő ugyanis törvénynek csak a polgárok közösségének természetben gyökerező szabályozását minősíti,⁵⁸ az önkényen alapuló jogszabály szerinte nem törvény.

⁵⁷ Cic. *fam* 9 .26 (magyarul: CICERO 1987.)

⁵⁸ CICERO, *De legibus*, 1.6.18

(3.2) Körülbelül nyolc hónappal a Paetusnak küldött levél után, a caesari fényűzési törvénnyel kapcsolatban Cicero egy újabb információt hordozó levelet írt. Ezt a hozzá legközelebb álló barátjának, Atticusnak küldte, i.e. 45. június 9-én.⁵⁹ Ebben csak egy közbevető utalás található a törvényre, de ez az utalás, lényegét tekintve, érzékelteti a korabeli társadalmi erőviszonyokat. A levél közbevetett mondatrésze a következő: „...sicut esset neglecta sumptuaria..”, azaz a caesari lex sumptuaria nem érvényesült, azt figyelmen kívül hagyták, negligálták. A levélből arra lehet következtetni, hogy a közvetlen nyomásgyakorlás hiánya volt az oka a törvény érvényesíthetetlenségének. Caesar ugyanis, miután i.e. 46 őszének elején törvények sorozatát hozta, köztük a lex sumptuariát, i.e. 46 novemberében elhagyta Rómát, és Hispániába ment, hogy felvegye a harcot Pompeius fiai ellen, akik nem fogadták el a hatalmát, és fegyveres küzdelmet folytattak ellene. Caesar győzelmet aratott Pompeius fiai felett, és i.e. 45. második felében – majdnem egy éves távollét után - tért vissza Rómába. Cicero levele arra utal, hogy Caesar tisztában van vele: Rómában kell maradnia, ha törvényeket akar megvalósítani. Ha távol marad Rómától, akkor ugyanaz történik, mint –és itt veti közbe az utalást Cicero – a fényűzési törvénnyel: negligálják.

(3.3) Cicero két levelén kívül, Caesar fényűzési törvényével kapcsolatos egyidejű forrás nem ismert. A törvény tartalmáról Suetoniusnak Caesar életét bemutató, az i.sz. 2. század első felében keletkezett munkája közli a legtöbb konkrét információt:

„Megtiltotta gyaloghintó használatát, bíborruha és gyöngyök viselését, felmentést ez alól csak meghatározott rangú és korú személyeknek s meghatározott napokra adott. Igen szigorúan megtartatta a fényűzést korlátozó törvényt, a piacok köré öröket állíttatott, akik a tilalomba ütköző élelmiszereket lefoglalták, és elébe vitték; olykor lictorokat és katonákat is kirendelt, s ha az örök figyelmét valami elkerülte, azok még az ebédlőből is elvitték a már feltálat ételt.”⁶⁰

Suetonius művénel általánosabban említi meg – az i.sz. 2. és 3. század fordulóján élt - Dion Cassius Róma történetét bemutató munkája a caesari törvényt.

„A vagyonosok kiadásai pazarlásuk mértékének megfelelően rendkívülien megnöttek. Ezeket a kiadásokat (Caesar) nemcsak korlátozta egy törvénnyel, hanem szigorú intézkedésekkel ellenőrizte is a megtartását.”⁶¹

A két forrás egybehangzóan közli, hogy Caesar szankció alkalmazásával, erőszakkal is gondoskodni akart a törvény betartásáról. Ebben alapvetően különbözött a korábbi, lex imperfecta jellegű fényűzési törvényektől.

Suetonius szövege alapján konkretizálódik az is, ami Cicero Paetushoz írott leveléből nem derült ki egyértelműen a levelet történelmi forrásként olvasó számára: Caesar törvénye bizonyos élelmiszerfajták értékesítését, fogyasztását tiltotta meg.

(4) A fent bemutatott források alapján, valamint a luxusfogyasztás által folyamatosan gerjesztett társadalmi, politikai konfliktusok ismeretében, felvázolható Caesar fényűzési törvénye, és elhelyezhető hatalmi törekvésének folyamatában:

- Caesar szankció alkalmazásával is megpróbálta meggátolni a parttalan fogyasztási versenyt, ami egyúttal a politikai versengés eszköze is volt. Neki magának is komoly tapasztalata volt a luxusfogyasztással összekapcsolódó politikai versengésről, hiszen nagy adósságterhet vállalt hatalmi céljai eléréseért. A luxusfogyasztás fennmaradása hozzájárulhatott a politikai ellenfelek és potenciális ellenfelek társadalmi támogatottságának

⁵⁹ Cic. Att. 13.7

⁶⁰ Suetonius, *Az isteni Iulius*, 43. (magyarul: Suetonius 1975. fordította, Kis Ferencné)

⁶¹ Cassius, *Roman History*, XLIII, 25. (fordította, Karácsony Eszter)

bármikori, kiszámíthatatlan növekedéséhez, ingataggá téve a caesari hatalmat. Ezért állítottatott örököt a piacok köré, ezért foglaltatta le a tilalomba ütköző élelmiszereket, és ezért vitette el még az ebédlőből is a feltálat ételt.

- Azzal, hogy a törvényben megtiltotta a gyaloghintó használatát, bíborruha és gyöngyök viselését, illetve azokat csak meghatározott rangú és korú személyeknek tette lehetővé, a tekintély szimbolikus elemeit akarta egy szűk csoporthoz kötni. Megpróbálta elérni, hogy a hatalom jelképeként alkalmazott bíborszín visszakaphassa eredeti szerepét. Ez nagy feladatnak számíthatott, hiszen Rómában ekkor már a lakomákon is sok helyen bíborszínű abrosszal terítettek, sőt bíborszínű asztaltörő rongyot használtak!
- Suetonius közlése szerint Caesar „széles bíborsávós, hosszú ujjú, rojtozott tunicát viselt, s mindig a sáv fölött kötötte meg igen lazán.”⁶² Szerette a fényűzően ízléses tárgyakat. „Állítólag Britanniába is csak azért ment, mert remélte, hogy ott gyöngyökre bukkan, s nagyságukat összehasonlítva, olykor tulajdon kezével latolgatta őket; mindig szenvedélyesen gyűjtötte a drágaköveket, finom művű ércedényeket, szobrokat, régi festményeket.”⁶³

(5) Caesar fényűzési törvénye egy új hatalomgyakorlási mód kialakítási kísérletének folyama-tába illik. Ő ugyanis a stabil, nyugodt társadalmi viszonyok létrehozása feltételének – Ciceróval ellentétben - a hatalom központosítását, egy személy kezében való koncentrációját tartja. „A köztársaság semmi, test nélküli, tartalmatlan fogalom, pusztán elnevezés”⁶⁴ - mondta. Nem mindegy azonban, hogy milyen politikát folytat az a személy, aki „megtestesíti” a hatalmat. Valóban a társadalmi viszonyok stabilizálását segíti-e, főként több polgárháborús év után, vagy intézkedéseivel tovább gerjeszti az ellentéteket. Caesar a stabilitást akarta elősegíteni a fényűzési törvénnyel éppúgy, mint a clementiával⁶⁵, amit ellenfeleivel kapcsolatban gyakorolt. Ebből a szempontból különbözött az előtte már egyeduralmat kiépíteni akaróktól: Mariustól, Cinnától, Sullától. Appianus is úgy értékeli őt, mint aki ugyan számításból, de „philantropiájával kirítt az otromba kegyetlenkedők sorából”.⁶⁶

(6) Cicero, aki szintén a békés és tartósan nyugodt társadalmi viszonyok biztosításának módját kereste, és ezt a módot a római köztársaság intézményrendszerében meg is találta, éppen azt emelte ki a Marcellus érdekében elmondott beszédében, hogy az egyszemélyi vezetés nagy kockázatot jelent a társadalom számára, mert az a politikai vezető jellemétől, életétől függ. „Míg államunk halhatatlan kell hogy legyen, miért hogy egyetlen halandó életére van alapozva? Mert ha a balesetekhez és az egészség kiszámíthatatlan változásaihoz még bűnös és aljas összeesküvés is társul, melyik isten oltalmában reménykedhetünk mi akkor, ha még annyira védelmezni akarná is államunkat?”⁶⁷ Cicero a „De legibus” című munkájában kifejti, hogy a köztársaságban, ahol a szenátust a korábban állami főhivatalokat viselőket alkotják, akiket a nép választott, „a nép rendelkezik a hatalommal, a szenátusnak pedig tekintélye van”. Így válik lehetségessé, hogy „megőrizzék a polgárok közösségét... mérsékelt és egyetértésen nyugvó állapotában”. Ehhez azonban az szükséges, hogy „a szenátori rendtől álljon távol a bűn, és ez a rend a többiek számára adjon példát.”⁶⁸

⁶² SUETONIUS, *Az isteni Iulius*, 45.

⁶³ SUETONIUS, *Az isteni Iulius*, 47.

⁶⁴ SUETONIUS, *Az isteni Iulius*, 77.

⁶⁵ kegyelem

⁶⁶ HAHN 1967, 60.

⁶⁷ CICERO, *Pro Marcello*, 7.

⁶⁸ CICERO, *De legibus*, 3.12.28.

Aszenátus tagjai—a dolgozatban fentebb ismertetett folyamatban—a fényűzéssel összefüggésben tekintélyüket veszítették, a fényűzés visszaszorítása segíthet annak visszaszerzésében. Cicero ezt várja Caesartól.

Caesar viszont a maga számára akar auctoritást szerezni ahhoz a potestashoz, konkrét hatalmi erőhöz, amivel éppen rendelkezik.

(7) Caesar és Cicero politikai szándéka tehát különböző volt a fényűzési törvény érvényesítésével kapcsolatban.

Caesar sem tudott azonban érvényt szerezni a *lex sumptuaria*-nak. Ugyanúgy figyelmen kívül hagyták a politikai versengést tovább folytató csoportok, mint a versengésből élők. Miután Caesar a törvény elfogadása után nem sokkal, 46. novemberében elhagyta Rómát, hogy Hispániában felvegye a harcot Pompeius fiai ellen, törvénye a negligáltak sorsára jutott. A pusztító erejű politikai versengés folytatódott, és Caesar, i.e. 44-ben, majd egy évvel később Cicero is ennek áldozata lett.

A fényűzés megítélését meghatározó emberképek

(1) Cicero emberképe különösen fontos a fényűzés megítélésében, mert őt nem csak érdekei vezették ebben a kérdésben, hanem társadalomelméleti szempontból is vizsgálta az ember magatartását, gyakorló politikusként és ügyvédként pedig az emberképből kiinduló nézeteinek kifejtésével esetlegesen a folyamatokra is hatással lehetett.

Cicero a legfőbb jóról és rosszról írt művében a fényűzést, a kapzsiságot és a kegyetlenséget pusztító bűnnek nevezi⁶⁹. Azt, hogy mi a bűn és mi nem az, nem lehet relativizálni, ennek megítélése nem függhet a véleményektől, mert akkor bármi megtehető. Cicero valami objektív alapot keres a jó és rossz elkülönítéséhez, és úgy látja, hogy „maga a jó a természettől függ”⁷⁰. „Minthogy a jót és a rosszat a természet alapján ítéljük meg, és ezek a természethez tartozó alapelvek, bizonyos, hogy a tisztesség és a gyalázat között is hasonló módon kell különbséget tennünk, és a természetre kell visszavezetnünk őket”⁷¹. Ebből a gondolatmenetből az következik, hogy Cicero a fényűzés megítéléséhez is objektív alapot keresett, és erre támaszkodva minősítette azt pusztítónak. Felvetődik a kérdés, hogy mi az, amit pusztít, roncsol a fényűzés. Ez az emberi közösség. Tekintve, hogy az ember „polgárok közösségében zajló életre született”⁷², ennek pusztítása végül az egyének pusztulását is okozza. Miben látja az okát Cicero annak, hogy habár „természettől fogva megvan bennünk a hajlam embertársaink szeretetére”, hogy „egyazon kötelék tartja össze az egész emberi nemet, s ez az embereket egymás társaivá teszi”⁷³, mégis saját kötelékeinek roncsolójává válhat az ember? Erre a kérdésre a felelet az értekek vágyaiban és a haszonszerzés vágyában találja meg Cicero. A haszonszerzés vágya megsemmisíti az önzetlenséget, ebben az esetben minden cselekedet valamilyen formájú fizetség ellenében történik, az emberi kapcsolatok befektetésé válnak.⁷⁴

A fényűző lakomák két szempontból is roncsoló hatásúak: egyrészt az értekek kielégíthetetlenek, mindig többet és mást követelnek, nem ismernek mértéket, másrészt a lakomák szervezői befektetésnek szánják a „vendéglátást”, politikai haszon szerzése céljából.

⁶⁹ CICERO, *De finibus bonorum et malorum*. (magyarul: CICERO 2007. 235.)

⁷⁰ CICERO, *De legibus*, 1.17.46.

⁷¹ CICERO, *De legibus*, 1.17.46.

⁷² CICERO, *De legibus*, 1.24.62

⁷³ CICERO, *De legibus*, 1.11.32

⁷⁴ CICERO, *De legibus*, 1.18.48

Így továbbgyűrűző hatásával, láncreakcióban, a fényűzés – a dolgozat első fejezetében már bemutatott ciceroi gondolatmenet szerint- lázadásokhoz, polgárháborúhoz vezethet.

Cicero egyetlen vágy kielégítésére való törekvést tekinti csak pozitívnak, ez pedig a dicsőségvágy. A dicsőségvágy ugyanis összekapcsolja az egyént a közösséggel, hiszen az elismerésért olyan cselekedetekre sarkallja, amik egyúttal a közösség egészének javát szolgálják. Archias, a költő védelmében elmondott beszédében így szól erről: „Nem kell palástolgtatnunk azt, amit eltitkolni amúgy sem tudunk, hanem valljuk be nyíltan: mindannyiunkat a hírnév vágya von maga után, és minél derekabb valaki, annál inkább vezeti a dicsőség.... annál több virtus lakik benne, amely éjjel-nappal a dicsőség ösztökéjével hajtja, és arra inti, hogy életünk múltó idejével nem szabad elmúlni hagyni nevünk emlékezetét, hanem az egész utókorral kell mérni fennmaradását.”⁷⁵

(2) Cicero emberképétől alapvetően eltért az epikureusok emberképe. Ők legfőbb jónak az élvezetet tartották, legfőbb rossznak pedig a fájdalmat. A polgárháborúk korában, akkor amikor mindenki kiszolgáltatott helyzetben volt: egyik pillanatról a másikra veszíthette el mindenét, vagy mások szenvedése árán véletlenül akár nagy vagyonra is szert tehetett, az ember nem befolyásolhatta tudatosan a saját életét. Az epikureus szemlélet szerint ilyen körülmények között az ember úgy próbálhatja védeni magát, ha visszahúzódik a magánéletbe, távol tartja magát a politikai harcoktól. Az epikureus életvitelben fontos szerepe van a lakomáknak, hiszen ezek kielégíthetik az érzékek vágyait, és egyúttal a társas élet központjai is. Ezek a lakomák nem fényűzőek, és nincs köztük a politikai ambíciókhoz.

(3) A sztoikusok emberképében középpontban vannak az erények. Aki ezeket: a bölcsességet, a bátorságot, az igazságosságot és a mértékletességet követi a saját életében, az felel meg a természet törvényének. Az ítélőképessége alapján az ember beláthatja, hogy az erények követése szükséges. A jó ember egyúttal bölcs ember is. Az erényes élet folytató ember cselekedetei azonban nem szükségszerűen sikeresek és hatékonyak. Az erények követése nem mérlegelhető hasznossági alapon. A sztoikusok szerint jól élni annyi, mint a természet rendjét szolgálni. Helyesen az cselekszik, aki azt teszi, ami önmagában helyes, saját egyéni céljainak figyelembe vétele nélkül.⁷⁶

Mindebből következik, hogy a sztoikusok a fényűző életet élesen bírálták.

Összegzés:

Megállapítható, hogy a köztársasági Róma politikai intézményrendszerét magának az intézményrendszernek a működése rombolta szét, önpusztító módon. Ez a rendszer minden, saját maga által meghozott, önszabályozásra, önkorlátozásra irányuló törvényt megsemmisített, mert az önvédelem motívuma gyengébb volt, mint a hatalom megszerzésére irányuló hajtóerő. A problémát felismerték ugyan, még a szabályozás igényéig és megfogalmazásáig is eljutottak, de végrehajtani nem voltak képesek. Ez történt a fényűzés korlátozására irányuló törvényekkel is.⁷⁷

⁷⁵ CICERO, *Archias, a költő védelmében*, 11. (magyarul: CICERO, 1987.)

⁷⁶ MACINTYRE 1999, 228-229.

⁷⁷ Cicero bízott az ember értelmében. Így írt erről: „Ha tehát az emberek a természetnek megfelelően úgy vélekednének, hogy – amint a költő mondja – semmi emberit nem tartanak maguktól idegennek, akkor a jogot mindenki egyaránt tisztelné. Akiknek ugyanis természetes adottsága a gondolkodás, azoknak egyszersmind a helyes gondolkodás is természetes adottsága; tehát ugyanígy a törvény is, hiszen ez a parancsolásban és tiltásban megnyilvánuló helyes gondolkodás; ha pedig a törvény a természettől megadatott nekik, akkor a jog is. Márpedig a gondolkodás mindenkinek megadatott; következésképpen a jog is.” (CICERO, *De legibus*, 1.12.33.) Cicero i.e. 43-ban politikai gyilkosságot áldozata lett: „A körülállók eltarták arcukat, mikor Herennius meg-

Bibliográfia

Források:

CICERO levelei: Cic. fam. 9.26, Cic. Att. 13.7

CICERO 2008. A törvények. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara – Gondolat Kiadó, Budapest.

CICERO 2007. A legfőbb jóról és rosszról. Kairosz, Budapest.

CICERO 1987. „Manilius törvényjavaslata”; „Catilina ellen, Első beszéd”; „Catilina ellen, Második beszéd”; „Archias a költő védelmében”; „Marcellus érdekében”: CICERO: Válogatott Művei, Európa.

CORNIFICIUS, A C. 1987. Herenniusnak ajánlott retorika, Akadémiai, Budapest.

PLUTARKHOSZ [é.n. – a szerk.], „Marcus Cato”; „Caesar”; „Lucullus”; „Sulla”; „Pompeius”: PLUTARKHOSZ: Párhuzamos életrajzok I., Magyar Helikon, Budapest.

PLUTARKHOSZ 1978. „Cicero”; „Az ifjabb Cato”: PLUTARKHOSZ: Párhuzamos életrajzok II., Magyar Helikon.

SALLUSTIUS 1978., „Catilina összeesküvése.”: SALLUSTIUS: Összes Művei, Magyar Helikon, Budapest.

SUETONIUS 1975. „Az isteni Iulius.”: SUETONIUS: A Caesarok élete. Magyar Helikon, Budapest.

Tanulmányok:

ARENDR, Hannah 1995. „Mi a tekintély?": ARENDR, Hannah: Múlt és jövő között. Osiris, Budapest.

EARL, Donald 1967. The Moral and Political Tradition of Rome. Cornell University Press, Ithaca – New York.

HAHN István 1967. „Appianos.”: Appianos: A római polgárháborúk I., Akadémiai, Budapest.

HEGYI W. György 2003. Mos és res publica: Római történetírás és politikai gondolkodás, elemzések, Debreceni Egyetem.

HELLEGOUARCH, J. 1963. Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république. Les Belles Lettres, Paris.

JOHAL, Mannat 2012. „The Diffusion of Luxury in Ancient Rome: an Analysis of Funerary Practices During the Late Republic and Early Empire.”: Honor Thesis Collection, Paper 71.

JOLOWICZ, H. F. – NICHOLAS, Barry 1972. Historical Introduction to the Study of Roman Law, Cambridge.

Giuseppe, DARI-MATTIACCI – PLISECKA, Anna 2010. Luxury in Ancient Rome: Scope, Timing and Enforcement of Sumptuary Laws, University of Amsterdam.

WALLACE–HADRILL, Andrew 1997. „Mutatio morum: the idea of a cultural revolution.”: H, Thomas – SCHIESARO, Alessandro (ed.): The Roman Cultural Revolution. Cambridge University Press, Cambridge.

ölte. A nyakát vágta el, amint a hordszékből kihajolt. Cicero ekkor hatvannégy éves volt. Antonius parancsára Herennius levágta a fejét és a kezét, mellyel a philippikákat írta.” (PLUTARKHOSZ, *Cicero*, 48.)

KISŐRSI ZSÓFIA

Történelem BA, II. évfolyam

Munkahely és/vagy életformaváltás a Kádár-korszakban Falusi nők a Szombathelyi Cipőgyárban

Bevezető

A korai Kádár-korszakban országszerte rendkívül sok falusi – addig otthon a ház körül, avagy a téaszben dolgozó fiatal lány vált gyári munkássá.¹ Ez a változás leggyakrabban úgy következett be, hogy először (évekig) kétlaki életmódra kényszerültek,² majd végleg beköltöztek a városba (albérltetbe majd saját lakásba, ritkábban házba) ahol az egész hátralévő életüket leélték/leélik. Az a közös ezekben a nőkben, hogy már az ingázás kezdetekor felvették őket egy gyárba (Szombathelyi Sabaria Cipőgyár), ahonnt a későbbi 30–40 év során általában nem mentek el, tehát az ő életükben az első munkahely „kiválasztása” kimondottan fontos, az egész későbbi életüket befolyásoló esemény volt. A munkahely-választási lehetőségeiknek teljes körű vizsgálata a Kádár-korszakban egy rendkívül összetett feladat, ami jelen tanulmány keretei között nem megvalósítható. Ebben a munkában elsősorban a Szombathelyi Sabaria Cipőgyár³ női munkásaival készített interjúkra támaszkodom, tehát a megyeszékhely vonzásába tartozó településeket tekintem „vidéknek.”

Mivel az interjúalanyok kiválasztásánál a legfontosabb szempontom az volt, hogy ők ismerjék egymást, és tudjanak arról, hogy a másikat is már felkerestem, ezért nem tudok pontos időbeli keretet adni az elemzésnek.⁴ A másik érvem a konkrét évszámok ellen az, hogy az életúttörténetekben az 1956-os év nem szerepel vízválasztóként, az elbeszéléseik fordulópontjait valamilyen személyes esemény (általában a házasság éve) adja.

A jelen tanulmányban meg szeretném mutatni, hogy annak ellenére, hogy ezeknek a nőknek nem volt „igazi”, több lehetőséget felkínáló választásuk a jövőjük tervezésekor miért nem tudatosult bennük, hogy ők (is) kényszerpályára voltak állítva. Az ötvenes években egy-két kivételtől eltekintve csak a városok fejlesztését támogatták, determinálva ezzel a falvakban felnövekvő új generáció jövőjét. Ezt a politikai törekvést mutatja az 1951-es településpolitikai álláspont is, amely 3500–4000 főben szabta meg a legkisebb még gazdaságosan működtethető település létszámát és tervezte mintegy ezer falut érintő összevonás bevezetését is.⁵ Az ötvenes

¹Többféle számadat létezik. Az ingázók országos számát 600 000 és 650 000 között valószínűsítik.

VARGA 2012(a), 93-107. Az ingázás előzményeit, az 1950-es évek munkás és paraszt politikáját röviden összefoglalva lásd: PITTAWAY 2012, 40–62.

²Ingázásnak, avagy más néven a kétlaki életmódnak többféle formája létezett. Interjúalanyaim között voltak olyanok, akik, naponta és akik csak hetente jártak haza. Többen számoltak be arról is, hogy tél beálltáig naponta kerékpárral mentek be dolgozni Szombathelyre, és csak amikor ezt az időjárási körülmények lehetetlenné tették, pár hónap erejéig váltottak ágybérletre.

³A gyár rövid történetét lásd a függelékben.

⁴A megkérdezett nők eltérő években kezdték illetve fejezték be a gyári munkájukat.

⁵VALUCH 2011, 54.

években a Népgazdasági Tanács által alkotott három kategória meghatározásakor, a harmadik csoportba tartozó településeken, vagyis a falvakban már *tiltották* a beruházást.⁶

Ahogy több százezer mezőgazdaságban dolgozónak, úgy az én interjúalanyaimnak is a politikai változások ellehetetlenítették a korábbi életüket és társadalmi pozícióváltásba kényszerítették őket.⁷ Erről, az erőltetett ipari munkássá válásról ismerünk országos, és szombathelyi KSH adatokat,⁸ elemzéseket, politikai határozatokat, jegyzőkönyveket, ennek ellenére még sem mondanám azt, hogy ezeket olvasgatva megtudjuk, hogy egyéni szinten, hogy ment végbe és milyen változásokat hozott ez a folyamat. Íme, egy példa: sok gyerek megtanulja már a gimnáziumi történelem órán is, hogy a nők helyzetének javítására 1967-ben január 1-jei hatállyal bevezették a gyest. Ehhez az eseményhez általában hozzáfűzik, hogy így az anyák már több időt tölthettek a gyermekeikkel. Ez az állítás helytálló, de mégis mennyivel árnyaltabb képet tudunk alkotni a korszakra jellemző anya–gyerek kapcsolatról, ha meghallgatjuk azokat az anyákat, akik pár hét „pihenés” után álltak vissza a szalag mellé, majd rendszeresen az utcán futva ettek, hogy elrohanhassak naponta kétszer a bölcsődébe szoptatni. Ők azok, akik az említetteket úgy mesélik el, hogy magukat még szerencsésnek tartják, mert ők a műszak végén hazavitték gyermeküket. Sajnálattal gondolnak azokra a kisgyermekekre, akik csak hétvégén lehettek otthon, mert hétfőtől péntekig a gyár bölcsődéjében a saját édesanyjuk helyett egy idegen nevelte fel őket.⁹ A beszélgetések során szerencsére nem csak ilyen negatív emlékekre akadtam rá, mutatnék egy szívmengető ellenpéldát is. A brigádmozgalom során az idős vagy a beteg emberek patronálásáért is járt a brigádnak pont, ami számított a verseny során, ezért azok a csapatok, amelyek jó helyezést akartak elérni több ilyen feladatot is vállaltak. Az egyik interjúalanyom, amikor a brigádjára felől érdeklődtem, egyből ezeket a látogatásokat elevenítette fel. Közös, máig albumokban tárolt down-kóros gyerekekkel és ápolásra szoruló idősekkel készült képek hosszas mutogatása közben beszélt nekem a brigádmozgalom lényegéről: az elesetteken önként és szívesen segítő emberekről és ennek a propaganda által is támogatott még több munkára sarkalló versenynek az értékéről. Ahogy a fent felvázolt két gondolattörredék is mutatja, hogy a nők faluból városba költözésének tanulmányozásához az egyik legfontosabb „forrást” ők maguk adják át. Szombathelyi származásom révén az „otthoni” egyik legnagyobb, mára már felszámolt Sabaria Cipőgyár munkásnőivel beszélgettem és az így kapott interjúkat elemezve mutatom be az ő Kádár–korszakukat. Céлом visszaadni azt, amit Kányádi Sándor Nekem az ég című verse is tükröz:

nekem az ég
 nekem az ég régen is kék volt
 ha kék volt
 borúsnak miért mondanám most
 s nagyon szerettem ezt a
 már nem-szerettem várost

 nekem a jó régen is jó volt
 ha jó volt

⁶ VALUCH 2011, 54

⁷ Erről részletesebben lásd: VALUCH 2011, 48–75.

⁸ Központi Statisztikai Hivatal, a továbbiakban: KSH. 1940 és 1970 között a mezőgazdasági dolgozók száma felére csökkent, míg az ipari munkásoké kétszeresére nőtt. A KSH országos felméréseiből származó népeségmozgásra vonatkozó adatok összefoglalását és elemzését lásd: VALUCH 2011, 94–18. Vas megyére, különös tekintettel Szombathelyre vonatkozó mérések feldolgozását lásd: VALUCH 2010, 5–19.

⁹ Ilyen bölcsődéje volt a szombathelyi szövőgyárnak is, ahol három műszakban dolgoztak a nők.

miért mondjam utólag rossznak
csapjak föl én is buzgó
megkésett panaszosnak?

nekem a rossz régen is rossz volt
s mert rossz volt
hát kiköptem unom a kókadt
a most-merész a hőssé
horgadt szókimondókat

nekem a hit régen is hit volt
s mert hit volt
az életet is hittel éltem
hagyjatok meg hát engem
ebben a balga hitben

(Kolozsvár, 2000. december)

Historiográfiai áttekintés

A tanulmányom irodalma meglehetősen szerteágazó, hiszen az elbeszélők emlékei rengeteg témához köthetők. Először is mindenképpen szót érdemel, hogy pár éve az Acta Savariensia sorozat részeként, Valuch Tibor szerkesztésével Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990 címmel publikáltak egy, a város történetét a megjelölt időszakban bemutató tanulmánykötetet.¹⁰ Amely, ugyan a jelen tanulmány fő témáját nem tárgyalja részletesen, de azzal, hogy a helyi vonatkozású statisztikákat és politikai intézkedéseket összefoglalja jelentősen meggyorsítja a kutatást. Egy– szintén Valuch Tibor által szerkesztett és szerzett, Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében című munka¹¹ azon túl, hogy országos szinten is megválaszolja az előbbi kötetben helyi keretek között felvetett kérdéseket, részletesen tárgyalja a jelen dolgozat témáját politikai intézkedések és érdekek megközelítéséből.

Mivel az általam megkérdezett nők döntően faluról származtak, ezért az ő gyerekkori élményeiknek (vagyis „a nagy döntés” előzményeinek) megértéséhez az ötvenes és hatvanas évek agrárpolitikáját kellett tanulmányoznom.¹² A lakóhelyváltás utáni időszak megismeréséhez a Kádár–korszak város és munkáspolitikájáról olvastam. Ennek a témának az irodalmát és fogalmi problémáit Valuch Tibornak egy nem régiben megjelent tanulmánya remekül összefoglalta.¹³ A felsoroltak mellett fontosnak találtam azt is, hogy női (és feminista) szemszögből is tágítsam a jelen írás látókörét.¹⁴ A nők életéről készített számszerű adatok, statisztikák rövid

¹⁰ VALUCH, *Tanulmányok...* a 8. lábjegyzetben *i.m.*

¹¹ VALUCH 2011.

¹² A korszak agrártörténetének feldolgozását lásd: Ö. Kovács, 2012. Ezen kívül, a dolgozatom alapját képező Varga Zsuzsanna által írt tanulmányok a teljesség igénye nélkül: VARGA 2006, 431–441. VARGA 1998–1999, 178–211.

¹³ VALUCH 2012, 5–13.

Ez a munka nekem is remek kiindulási alapot adott, ezért az általánosságban munkástörténet bemutatásával foglalkozó könyveket az említett tanulmány naprakészsége okán nem kívánom részletezni. A fent említett tanulmány mellett a Munkástörténet – munkásantropológia című tanulmánykötet is széles körű tájékozódást nyújt. HORVÁTH – PETHŐ – TÓTH (szerk.) 2003.

¹⁴ A női gyári munkásság kialakulásáról lásd: PALASIK – SIPOS 2005.

összefoglalását Hrubos Ildikó tanulmányában¹⁵ véltem felfedezni, az adathalmazokból levont politikai érdekeknek és összefüggéseknek értelmezéséhez Neményi Mária (szociológus) egyik akár vitaindító, avagy provokatív is nevezhető, de mindezek ellenére mégis hasznos írását tanulmányoztam.¹⁶ A kétlaki életmód összetettségébe többek között Varga Zsuzsanna tanulmányain keresztül nyertem bepillantást.¹⁷

Ahogy már a bevezetőben is említettem, leginkább az oral history-nak, mint kutatási módszernek az alkalmazását preferáltam Szombathelyen vagy a város vonzáskörzetében élő döntően falusi származású nők munkahely-választási lehetőségeinek vizsgálatakor.¹⁸ Eltekintve a teljesség igényétől szeretném felvázolni azt az irodalmat, amelyre a módszer megismerése során támaszkodni tudtam. Az oral history alkalmazása ugyan nem új, a magyar nyelvű irodalma azonban mégis szűk körű.¹⁹ Ezt támasztja alá az is, hogy például Pető Andrea az Oral history mint módszer és elmélet²⁰ című (ugyan már tíz évvel ezelőtt publikált) fejeztében is csak angol nyelvű irodalomra hivatkozik. Ezt az űrt próbálja kitölteni a Múltunk (azóta már megszűnt politikatörténeti folyóirat) egyik számának Oral history című fejezete.²¹ Nem kevesebbre vállalkozik, minthogy körülbelül száz oldalban összefoglalja a módszer kialakulását, gyakorlati alkalmazását, egyik alapművének számító kötet²² ismertetését és bemutassa pár doktoranduszhallgató érdekes, ámbar inkább csak vázlatnak tekinthető tanulmányát a saját kutatásáról. Az itt olvasható írások hasznosak, de nem elégíti ki a módszer iránt érdeklődők igényét. A nőkre, kimondottan a Kádár-kori munkásnőkre koncentrálna Tóth Eszter Zsófia tanulmányai²³ (és ezekben lévő rendkívül hasznos, angol nyelvű irodalomra is kitékintő hivatkozások) nyújtanak segítséget a tájékozódásban. Az ő munkásságának ellenére hiányzik a módszer alapvető irodalmának magyar nyelvű kiadása.²⁴ A fent említett tanulmányokban (is) döntően csak azokról az eredményekről olvashatunk, amelyeket az oral history módszer alkalmazásával a tanulmányok szerzői megtudtak, arról azonban, hogy mindezt hogyan érték el, csak rövidebb írások, elejtett sorok, esetleg lábjegyzetek vannak magyar nyelven.

¹⁵ HRUBOS 1994, 196–207.

¹⁶ NEMÉNYI 1994, 235–245.

¹⁷ VARGA 2012(b), 37–57.

¹⁸ Oral history módszer alkalmazásának bemutatását lásd: 8-9. oldal.

¹⁹ Oral history az 1970-es évekre vált önálló kutatási területté. Lásd: GYARMATI 2005, 196–200.

²⁰ PETŐ 2003, 32–38.

²¹ A Múltunk 2005/ 4. száma rövid ismertetőt ad az oral history módszeréről. Tóth Eszter Zsófia tanulmányában a jelen dolgozat témáját is képező ipari munkásságot vizsgálja. A kötetben szereplő többi tanulmány az interjúzás módszeréhez nyújt segítséget. A teljes beszélgetést ábrázolja, majd elemzi, így fontos szempontokra hívja fel a figyelmet Szarka Eszter tanulmánya. Novák Csaba magának, az interjúfelvételének a körülményeit mutatja be. Karlaki Orsolya elméleti oldalról világít rá azokra a problémákra, amelyek torzíthatják a rögzített beszélgetés hitelességét. Lásd: TÓTH 2005, 78–99. NOVÁK 2005, 100–127. KARLAKI 2005, 128–148.

²² SOMMER – QUINLAN 2002.

²³ Tóth Eszter Zsófia doktori disszertációjában a budapesti Harisnyagyár Felszabadulás brigád tagjaival készített életutakat elemezte. Ezen a dolgozaton kívül számos más tanulmányban, monográfiában elemezte a Kádár-korszak munkásnőinek életét levelek, interjúk kapcsán rendkívül sokféle kérdést vizsgálva. A teljesség igénye nélkül, a jelen írásra is mind módszertani és mind tartalmi szempontból nagy hatással bíró tanulmányok és monográfiák: TÓTH 2000, 405–422.; TÓTH 2003(a), 211–244.; TÓTH 2003(b), 269–274.; TÓTH 2008, 338–357.; TÓTH 2007.

²⁴ Természetesen a teljesség igénye nélkül, a legfontosabb szakirodalom: THOMPSON 1990.; SOMMER – QUINLAN 2002.; BONNER 1992; Daniel BERTAUX – THOMPSON 1997.

Az említett irodalom mellett a Sabaria Cipőgyár Berzsenyi Dániel Megyei és Városi Könyvtár helyi gyűjteményében és az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában is fellelhető iratainak (például újítási szabályzatainak, műszaki–gazdasági értékeléseinek) vizsgálatát is folytattam. Ezek a dokumentumok néhol érdekes, az elmeséltekkel ellentmondásban álló részletekre világítottak rá.²⁵

A kutatómódszertan kérdései

A kevés magyar nyelvű „kézikönyv” ellenére, én mégis tudatosan nyúltam ehhez a módszerhez, és úgy gondolom megérte. Szijártó M. István egyik tanulmányának alappillérei építve próbáltam meg értelmezni az interjúalanyaim által megélt Kádár–korszakot.²⁶ Egyrészt azért, hogy észrevegyek olyan dolgokat is, amelyek távolról nem láthatóak (az egész századot felölelő társadalomtörténeti munkákban túlságosan leegyszerűsítve szerepelnek)²⁷ másrészt azért, mert az így megismert egyéni gondolatokból levont következtetések érthetőbben magyarázzák meg az adott egyéni cselekedeteket is.²⁸

Kutatásom során leginkább most is Szombathelyen élő, a Sabaria Cipőgyárban dolgozott munkásnőkkel beszélgettem. Az interjúalanyok között akadt azonban férfi és más gyárban dolgozott nő is, az ő életúttörténeteik szintén tanulságosak voltak, és árnyalták a tipikus munkásnő életnek titulált, erősen kontúrozott képet. Az első találkozások közül voltak olyanok, amelyeken az interjúalanyommal csak ketten beszélgettünk, de több esetben egy harmadik személy, egy másik tüzödei munkatárs is jelen volt. Ez egy olyan szituáció volt, amelyet nem én választottam, de mivel sokan csak így fogadtak, szívesen alkalmazkodtam a helyzethez és próbáltam az előnyeit felfedezni. Többek között ezért is szinte minden beszélgetőpartneremhez visszamentem, avagy tervezem, hogy még meglátogatom. Az második alkalmas kérésére azért is volt szükségem, mert az interjúk feldolgozása folyamán rengeteg új kérdés merült fel bennem. Ezek a beszélgetéseknek azokra a pontjaira vonatkoztak, ahol megváltozott az elbeszélő beszéde (például: hangszín, hangerő, egyes szám első személyből többes szám harmadik személyre váltott, vagy kérte, hogy kapcsoljam ki a diktafont, esetleg valamilyen érdekes non–verbális jel észrevételét jegyeztem fel). A találkozásokra kezdetben mindig kérdéssorral majd praktikusabban később már csak témaköröket jelölő listával

²⁵ Az interjúalanyaim függetlenül attól, hogy hol és milyen pozícióban (szalag mellett, meósként, művezetőként) dolgoztak, mindannyian biztosan állították, hogy a Cipőgyár versenyképes, az egyik legjobban működő üzem volt még a nyolcvanas években is, ezért tudott „nyugatra” és „keletre” is termelni. Ennek ellenére a felső vezetők számára (összesen 46 példányban) készített értékelés 2. sz. melléklete (A nemzetközi összehasonlítás vállalati eredményei) több pontban tárgyalja a gyár lemaradását. Megemlíti például, hogy: „A fejlett országok kikészítési technológiája a műveletek tekintetében azonos a mi technológiákkal... Végtermékeik mégis jobbak a mieinknél... A legfontosabb szubjektív(sic!) paraméterek...Ezen a területen a magyar háttérpar abszolút(sic!) versenyképtelen, mivel csak 20-30%-ban képes az ilyen igényeket kiegészíteni.” Sabaria Cipőgyár 1982. évi műszaki-gazdasági tevékenységének értékelése (1983).

²⁶ SZIJÁRTÓ 2010, 19–41.

²⁷ Ilyen például az, amikor Romsics Ignác Magyarország története a XX. században című monográfiájában rendkívül röviden foglalja össze az ötvenes évek második felét meghatározó parasztpolitikát, azt a látszatot keltve, hogy az 1958–61. decemberi időszakban megnyolcszorosodott tévesz taglétszám és 1956 bukása, a Nyugat passzivitása, Nagy Imre kivégzése, egyházak és írók behódolása között szoros összefüggés van. Holott, az interjúkból kiderül, hogy ők végig jártak pl.: templomba, Nagy Imre számukra erősen megosztó személyiség volt (és maradt), a gyári és a megyei újságon kívül pedig csak nagyon ritka esetben olvastak. ROMSICS 2010, 418.

²⁸ Fredrik Barth véleménye szerint is az egyéni cselekvésekből kell kiindulni, ha meg akarjuk érteni a társadalmi változásokat. SZIJÁRTÓ 2010, a 25. l. ábrájában, 19.

érkeztem. A beszélgetések körülbelül másfél–két órán keresztül tartottak, és mindkettőnk érdekében az elején a kronologikusan elbeszélte élettörténeteiket hallgattam meg, majd mivel ezek után az én kérdéseim elég nagy időszakot felölelő témákra²⁹ vonatkoztak, ez a lineáris rend felbomlott. A célom nem az volt, hogy a kérdéseimre megkapjam az ő konkrét válaszukat, hanem az, hogy beszéltessem őket.³⁰ Úgy tapasztaltam, hogy ezek a beszélgetések akkor lettek a legösszintébbek és számomra értékesek, ha rávettem őket arra, hogy magyarázzanak, ezért általában szándékosan a témában kevésbé jártasnak tüntettem fel magamat.³¹ Ennek két haszna is volt: az interjúalanyaim nem érezték úgy, hogy kihallgatom őket, valamint így csökkentettem annak a lehetőséget is, hogy a megkérdezettek azt mondták, amit én hallani akartam. Ugyan a beszélgetések folyamán próbáltam megfigyelni a non-verbális jeleket, hanghordozást, érzelmi reakciókat, elemzésemet (mindezek ellenére) mégis, ha Tóth Eszter Zsófia által felállított kategóriák egyikébe kéne besorolnom, akkor azt az első csoportba helyezném.³²

Ezért a jelen tanulmányban a reális célom annyi, hogy a cipőgyári dolgozók perspektívájából tükrözzem vissza az ő valóságukat, elfogadva egy Valuch Tibornál olvasott gondolat *résszigazságát*, amely szerint egy adott léptékben végzett elemzés következtetéseit nem lehet teljes mértékben szembe állítani egy másik léptékben végzett munka eredményeivel. Annak ellenére, hogy az újraértelmezéseimnek a munkásasszonyok érzelmei és gondolatai adják meg a keretet, a különböző módszerek által feldolgozott forrásokból származó adatok összevetését is fontosnak tartom.

A térváltás

„... akkor még a tévesz olyan szegény volt, olyan kezdeti dolog volt az, mink úgy láttuk, hogy nekünk sokkal jobb lesz eljönni”³³

Az általam megkérdezett vidéki nők mindannyian úgy gondoltak vissza a szülőfalujuk elhagyására, mint az egyetlen logikus és racionális lépésre, amit tehettek.³⁴ A visszaemlékezéseik tük-

²⁹ Kérdeztem őket például a brigádmozgalomról, főnökeikről, kollégáikról, május 1-jei felvonuláson való részvételről.

³⁰ Például rendszeresen rákérdeztem arra, hogy az adott állásban mennyi volt a keresete. Ilyenkor a legkevésbé sem érdekelt az, hogy konkrétan mennyi. Ebben az esetben számomra azt volt fontos megtudni, hogy: az interjúalanyom képes-e visszaemlékezni pontos adatokra, személyes életútjában különálló rendszert képez-e a Rákosi és a Kádár- korszak, valóban be kíván-e avatni élete eseményeibe vagy csak egy volt kollégájának tett szívességből beszélget velem, mennyire fontos szerepet játszanak életében az anyagiak (úgy vettem észre, hogy ez összefügg a brigádéleti aktivitással is, ezért is hasznos számomra).

³¹ Annak ellenére, hogy 1967-ben vezették csak be a gyeset, a korábbi években szülő nőktől is rákérdeztem a gyermek megérkezése utáni otthon töltött évekre.

³² Tóth Eszter Zsófia A munkásság és az oral history című tanulmányában röviden bemutatja a módszer kialakulásának történetét, amely kapcsán három meghatározó lépcsőfokot emel ki. Az első kategóriába azokat az elemzéseket sorolja, amelyek során az interjúkészítők “csak” a makroszintű eseményeknek a mikroszintű magyarázatát keresték, míg a második és harmadik csoportba olyan munkákat helyez, amelyekben az elbeszéléseknek a kulturális, társadalmi, pszichológiai konstrukcióját, nyelvi jellegét is elemezték. TÓTH 2005, *a huszadik jegyzetben*, 78.

³³ Interjú B. E.- nével. 2013.03.15

³⁴ Ebben az időszakban, 1949–1961 között, körülbelül 600.000–650.000 fő hagyta el a mezőgazdaságot. VARGA 2012(b) a 16. jegyzetben, 37.

rében először bemutatom azt, a már bevezetőben is feltüntetett alapgondolatot, amely szerint a munkásnőknek nem volt *igazi* választásuk a jövőjük tervezésekor. Ahogy már említettem az interjúalanyaim között legtöbben faluról származtak, de azért akadtak közöttük szombathelyiek is, így a beszélgetések során két, egymásnak részben ellentmondó, domináns nézőpontot is megismertem a vidékiek megyeszékhelyre történő beáramlásáról. A hajadon lányok végleges városba költözése minden esetben egybeesett a házasságuk évével.³⁵ Ezt, a több szempontból is fontos dátumot általában az ingázás és/ vagy az albérletben lakás fárasztó évei előzték meg.

Először fel szeretném vázolni azt, hogy beszélgetőpartnereim milyen körülményeket éltek meg, milyen lehetett az a helyzet, aminél a napi ingázás is pozitív színben tűnt fel. Interjúalanyaim mindannyian a helyi falusi nyolcosztályos általános iskolában eltöltött évek után, egy kevés ideig (maximum egy-két évig) otthonmaradtak. Többféle feladatot szánt nekik a család, egyrészt segíteniük kellett az otthoni feladatokban, a háztáji gazdálkodásban, másrészt zömében idénymunkára igényt tartó Állami Gazdaságban, Erdőgazdaságban (pl.: Sárváron) tudtak elhelyezkedni, ahol a gyári bérnél kevesebért, nehéz és ráadásul kiszámíthatatlan fizikai munkát (pl.: répaültetést) tudtak csak végezni. Ezek a gazdaságok nem is a lakóhelyükön voltak, tehát ameddig itt dolgoztak naponta többször, több kilométert kellett gyalogolniuk vagy biciklizniük.

A falvakban végig tapasztalható volt az erőszakos, a parasztok magántulajdonának felszámolását célzó politika,³⁶ amelyre mindannyian negatívan, de mégis másképpen gondoltak vissza. Ennek a különbségnek a forrását az eltérő életkorban és anyagi helyzetben véltem felfedezni. A tehetősebb, elmondása szerint „rengeteg földdel” (három lóval, két tehénnel is) rendelkező családból származó B. E.- né édesapja tönkretételével és a falusi életmód elhagyásával azonosította az erőszakos téészesítést és az elköltözés közvetlen okát ebben látta: „*népes falu volt...akkor aztán amikor mindenkit behajtottak a téészbe kiürült a falu*”.³⁷ A beszélgetésünk során később kiderült, hogy ő is és a későbbi férje is egyaránt dolgozott egy rövidebb ideig a termelőszövetkezetben, tehát a falu tömeges elhagyása nem a szüleik téészbe kényszerítésével esett egy időbe, hanem követte azt. Másként gondolt vissza erre, a magántulajdon elvételével járó folyamatra az, aki szombathelyi volt, ő sem tartotta „*igazságosnak*”, de mivel személyes érintettsége nem volt, különösebb jelentőséget nem tulajdonított neki. A legrosszabb emlékeik azoknak a nőknek voltak, akik 1952-ben vagy 1953-ban maradtak ki az iskolából, az egyik ilyen beszélgetést is csak egy tragikomikus rész színesített. Az elbeszélőm felidézte apja szavait, aki a gyermekeit arra bízta, hogy kezdjék el ütni a „*beszedőket*” mert őket nem bánthatják. Ezzel, az erőszakos kollektivizálással kapcsolatban még egy érdekességet véltem felfedezni, amikor rákérdeztem, hogy a szüleik beléptek-e a téészbe, a válaszban mindig az volt, hogy igen, be *kellett* lépniük. Meglehetősen toposzszerűnek tűnt, hogy szinte mindenkinek

³⁵ Ezt az időszakot a KSH által készített kimutatásban körülbelül három csoport fedi le, amelyek nem is mutatnak nagy változást: 1948–51 közötti időszakban a húsz éveseknek 48,9%-a, huszonnégy éveseknek a 16,6%-a volt hajadon, míg ez az arány 1956–59 közötti idősakra 46,9% és 18,6% módosult. Ezek a számok jól tükrözik az interjúim életét is, ők is huszonnégy éves korukig kivétel nélkül férjhez mentek és már a férjükkel együtt közösen költöztek be Szombathelyre. Lásd: HRUBOS 1994, 196.

³⁶ Mivel az interjúalanyaim különböző években születtek, ezért 1950-es évek elejéről egészen az 1960-as évek közepéig hagyták el a falujukat. Erre, a körülbelül tíz évre jellemző parasztpolitikának a teljes körű bemutatása a jelen tanulmány keretei között nem megvalósítható, egyes (általam fontosnak tartott) intézkedések megemlítése pedig azt a látszatot keltené, hogy ezt az időszakot az emberek egy szakaszolható, konkrét évszámok által behatárolt periódusként éltek meg, ami nem igaz. Évekre lebontott, makroszintű elemzést lásd pl.: VALUCH 2011, 188.

³⁷ Interjú B. E.-nével 2013.03.15.

az apja az *utolsóként* tette ezt meg, s gyakran csak akkor, amikor valamilyen „rejtekhelyen” (pl.: cseresznyefán) több napos bujkálás után megtalálták.³⁸

Interjúalanyaim a kommunista párt illegális, antidemokratikus hatalomkiépítésével párhuzamosan, gyermekkori nélkülözésben nőttek fel és tizenéves korukra esett a Nagy Imre féle kormány regnálása, a Rákosi féle rendszer diktatúrájának kiteljesedése, elbukása és a Kádár nevével fémjelzett diktatúra kiépülése is. Ezeket, a tankönyvekben élesen, napra pontosan elkülönülő rendszereket ők nem külön álló szakaszként élték meg, csupán annyit érzektek, hogy az idő múlásával és az '56-os budapesti forradalom után kevesebbet vettek el a szüleiktől, de mivel ennek ellenére továbbra sem látták egy becsületesen élhető, kiszámítható élet lehetőségét a térszben, otthagyták azt. Ahogy az egyik interjúalanyom fogalmazott: „*csak az öregek maradtak, meg egy-két olyan fiatal, aki nem tudott elmozdulni az öregek miatt*”.³⁹ Ezt, a később első generációs ipari munkássá váló korosztályt, a falun megtapasztalt életkörülmények a város felé lökték.

„*Munkaügyi osztály folyosóján úgy kellett sorba állni, mint a gyóntatószékben*”⁴⁰

Ahogy a fenti idézetből is látszik, a megkérdezett nők, úgy emlékeztek vissza, hogy nem volt könnyű munkahelyet találni maguknak Szombathelyen, ezért nem volt igazi, több opciós választásuk sem, hiszen örültek annak, hogy felvették őket valahova. Ezt a gondolatot támasztja alá, például SZ. I.–né visszaemlékezése is. Ő elmondta, hogy (1960-ban) hónapokon keresztül tíz, tizenöt falusi fiatallal összefogva minden éjszaka hajnali háromkor kerékpárra ült, hogy Vátról Szombathelyre időben beérve, a munkaerő–közvetítő iroda egy méterszer másfél méteres ablaka előtt *hamis* szombathelyi lakcímkártyával⁴¹ kezében, toporogva várja az életre szóló álláslehetőséget.

SZ. I. –né lelkes próbálkozását végül csak egy kis ismeretséggel tudta siker koronázni, véletlen folyamán kiderült, hogy a bátyja barátja a munkaügyi, így miután a „valódi” szombathelyiek elfogytak, elsőként felvették őt is. Rajta kívül több interjúalanyom is szintén a protekció és a szerencse összjátékának tulajdonítja a munkahely „választását”. Amikor K. K.– né kérdeztem arról, hogy miért éppen a Szombathelyi Sabaria Cipőgyárban helyezkedett el azt mondta: „*Mert ott volt hely, ott volt protekció*”.⁴²A Cipőgyárban ugyan volt felvételi elbeszélgetés, de ez nem volt több mint formalitás. K. K.–né bátyja is a Cipőgyárban dolgozott *mesterként* és ő „*ajánlotta be*”⁴³ hűgát a gyárba, aki másnap már kezdhetett is. J. F.–né édesanyja már a Cipőgyárban dolgozott és ahogy ő fogalmaz „*jóban volt a személyzetisekkel*”⁴⁴, így őt is felvették, pedig még csak 15 éves volt.

M. J.– né férje és bátya már szintén cipőgyári munkás volt. K. F.–né is úgy emlékszik vissza, hogy csak az kerülhette be a gyárba, „*aki közel volt a tűzhöz*”.⁴⁵ A megkérdezett nők közül sokan *most* úgy gondolták, hogy ez a felvételi rendszer pozitívan hatott az emberekre, mert azzal, hogy ilyen nehéz volt munkához jutni, mindannyian örültek a „*jól előkészített*

³⁸ A történeteknek ezek az elemei arról győztek meg, hogy még ennyi év távlatából is szörnyűnek tartják a kötelező belépést a térszékbe és ezekkel a kitoldásokkal magyarázzák, felmentik szüleik tagságát.

³⁹ Interjú B. E.-nével 2013.03.15.

⁴⁰ Interjú SZ. I.- nével 2013.03.15.

⁴¹ Község, Szombathelytől 15km-re fekszik. Portás csak a szombathelyi lakcímkártyával rendelkezőket engedte be az irodába.

⁴² Interjú K. K.- nével. 2012.11.03.

⁴³ Szombathelyen mesternek nevezték a műszakvezetőt. Interjú K. K.- nével. 2012.11.03.

⁴⁴ Interjú J. F.- nével. 2012.11.01.

⁴⁵ Interjú K. F.- nével. 2012.11.04.

helyüknek” és ezért „*mindenki becsületesen dolgozott*”.⁴⁶ Voltak olyanok is, akik úgy emlékeztek vissza, hogy tudatosan *választották* ezt a gyárat. Sabaria mellett szólt az, hogy itt lehetett egy műszakban is dolgozni és a férjeik kiszámíthatatlan munkabeosztása miatt csak ezt tudták vállalni.⁴⁷ Volt egy szombathelyi ipari tanuló is, aki mivel a gyakorlatát a gyárban végezte ezért a felszabadulása (*sic!*) után is ott maradt dolgozni. A munkahelyhez való tudatos ragaszkodás a legtöbb esetben már az első felvételi beszélgetéskor elkezdett kialakulni. Ennek, a már említetteken kívül több oka is volt. Egyrészt az, hogy a munkahelyüket valaki más (rokonának, barátjának) közbenjárásának köszönhatték és nem akartak szégyent hozni a „beajánlóra”. Másrészt, feltehetően nem volt sok olyan ismerősük, aki ugyanezt a szíveséget meg tudta volna tenni nekik máskor, máshol. Ezen kívül szabadidejük sem volt, hiszen sokan két műszakban dolgoztak, háztartást vezettek, gyereket neveltek, brigádmozgalommal járó munka utáni összejöveteleken vettek részt, patronálták a rászorulókat, vidékre, szülőfalujukba jártak ki dolgozni vagy később saját kertet műveltek. Rendkívül kevés, szinte semennyi idejük sem volt arra, hogy esetleg más munkalehetőséget keressenek. A másik szintén lényeges szempont az esetleges munkahelykeresésnél, az álláshirdetések hiánya volt. Ezekben az években megjelenő *Nők Lapja: Okos Kata postájából* című rovatra támaszkodva feltételezem, hogy a kifejezetten nőket célzó folyóiratokban nem jelentek meg gyakran állásajánlatok. Az 1960-as évek *Nők Lapjában* is csak egy szombathelyi álláshirdetést találtam, az is csak egyéves tanfolyam elvégzése után kínált munkalehetőséget.⁴⁸ Hozzá kell tennem, hogy a *Nők Lapja* célközönségének nem a vidéki, gyári munkás családanyák számítottak, ezért a majdnem mindenki által olvasott, legtöbb esetben házhoz járatott *Vas Népe*⁴⁹ című napilap hirdetéseit is vizsgáltam. A *Vas Népe*nek 1959-ig nincs olyan rovata, amely az álláshirdetéssel foglalkozna. 1960-tól jelenik meg az *Állás* rovat, újságonként maximum két, három álláshirdetést tartalmazva. Ezekben, egy-két kivételtől eltekintve mindig szakképzettséggel rendelkező férfiakat keresnek és általában nem is gyári munkára.

A fentieket összegezve nem jelentem ki azt, hogy nekik egyáltalán nem volt választásuk és minden csak a „*szocialista összeköttetéseken*”⁵⁰ múlt, de mindenképpen hangsúlyozom, hogy a lehetőségeik beszűkültek voltak. A következőkben bemutatom, a bevezetőben már szintén említett, a dolgozat másik nagy kérdésére (miért érezték úgy, hogy volt választásuk) választ nyújtó emléktöredékeket.

A kitágult tér és a kiszámítható jövő

*„Akkor olyan világ volt, hogyha egy dolgozó elment panaszra, akkor a dolgozónak igazat adtak bárkivel szemben... ha jött a Kádár az kint járt a dolgozók között... akárkivel találkozott ahhoz bárki odamehetett [volna panaszt tenni, mert] ő neki az volt az elve, hogy a dolgozókat védte, a dolgozók voltak az elsők.”*⁵¹

A munkásnők gondolkodásának megértéséhez először fel kellett fedeznem azt a közeget, amelyben ők éltek. Mivel az ő bemutatásukon, az ő értékrendjükön keresztül ismertem meg életüket ezért a beszélgetések során nem csak információkat kaptam az adott témáról, hanem

⁴⁶ Interjú L. L.- nével. 2012.11.05.

⁴⁷ Férjeik sofőrszolgálatot láttak el a cipőgyárban, így rajtuk keresztül, ezzel az indokkal vették fel őket is. Cipőgyárban a szalagon kettő, a raktárba egy műszakban dolgoztak a nők.

⁴⁸ *Nők Lapja* XII. Évfolyam, 26. szám 1960. június 30. 15.; *Nők Lapja* XII. Évfolyam, 29. szám 1960. július 21. 15.

⁴⁹ A Kádár-korszakban is működő megyei napilap, az MSZMP Vas Megyei Bizottságának és a Vas Megyei Tanácsnak a lapja. A ma napig is működő megyei újság.

⁵⁰ Interjú P. E.- nével. 2013.03.14.

⁵¹ Interjú SZ. I. -nével. 2013.03.15.

bepillantást nyertem a bennük lejátszódó észlelési folyamatokba is. Mindezek birtokában egy új oldalról tudtam megvizsgálni a szakszervezeti-, párt- és brigádtagságot, a lakásvásárlást, az ünnepeket, a vallásosságot és a női egyenjogúságot. A következőkben szeretnék ezzel a megközelítéssel szerzett tudásomból egy rövidebb, a fent említett témák mindegyikére kitérő vázlatot adni, így szemléltetve azt, hogy ezek nők miatt érezték, úgy, hogy igen, ők ugrottak bele az első generációs gyári dolgozó munkaruhájába.

„Meredek volt ez a lépcső...”⁵²

A falusi lányoknak gyorsan kellett alkalmazkodniuk a megváltozott körülményekhez, ugyanis az állás megszerzését követő napon már kezdhettek is. Többek között ezért is kezdetben a napi ingázás mellett döntöttek. Ebből következik, hogy a falusi lakosság számának csökkenése országos szinten is sokkal lassabban ment végbe, mint a mezőgazdasági foglalkozásúaké, tehát ennek az új falusi generációnak a nagy része egy jó pár évig még a szülőhelyén élt, de már egy szombathelyi gyárban dolgozott, ezt támasztja alá a város lakosságszámának alakulása is.⁵³ Ezeknek a nőknek muszáj volt naponta bejárni, amelyet megnehezített az, hogy az ötvenes években nem volt rendszeres buszközlekedés, ezért a naponta körülbelül 30 kilométeres távot kerékpárral kellett megtenniük, így a téli hónapokban ellehetetlenedett a közlekedésük, ezért kénytelenek voltak albérletbe menni.⁵⁴ Ennek az egyszerre faluban és városban is élő új munkásrétegnek eltérő megítélése volt.⁵⁵ Visszaemlékezőim saját magukat (továbbra is) olyan falusiként definiálták, akik képesek voltak „ész nélkül dolgozni”.⁵⁶ Persze ennek az „elhivatottságnak” is megvolt a maga oka, hiszen ahogy Haraszi Miklós is írta, *„De hát ki megy fejjel a falnak, ha nem úzik?”*⁵⁷ Ezek a nők azért vállaltak el minden plusz feladatot, hogy megtartsák állásukat, mert úgy érezték és tapasztalták, hogy leépítés esetén a falusiakat küldik el előbb *„mert azok otthon azért meg tudtak élni és ez így majdnem, hogy igazságos volt”*.⁵⁸ Szerencsére a házasságuk révén mindannyian szakítani tudtak ezzel az őket igencsak megterhelő kétlaki életmóddal.

„Szaladgáltam, spejzom is van, fürdőszobám van, jaj istenem azt se tudtam, hogy hova menjek olyan boldog voltam, hogy na, van lakásunk.”⁵⁹

A nők immáron férjjel és gyermekkel lakásvásárlás lehetőségéhez tudtak jutni vagy ritkább esetben házépítésbe fogtak. Utóbbi csak azokban az esetekben fordulhatott elő, ahol a házaspár megtartotta és művelte a megörökölt családi földet, hiszen csak az itt megtermelt élelmiszer eladásával tudtak plusz pénzhez jutni, vagy ha a férj valamilyen magasabb beosztásban (nem darabbérben) dolgozott. A meghallgatott életút elbeszélésekben a lakásba (házba) költözés volt az egyik nagy fordulópont, hiszen ez egybeesett az ingázó életmód vagy az albérleti nyomorágás felhagyásával és a házassággal. A húszas éveik elején járó fiatal pároknak erre az időszakra

⁵² Interjú P.E.-nével. 2013.03.14.

⁵³ A falusi népesség aránya 1949. évi: 61,1% -ról 1996-ra 36,0%-ra esett vissza, míg a mezőgazdasági foglalkozásúak száma 1949. évi 51%-ról 1996-ra 8,0%-ra csökkent. VALUCH 2011, 68.

⁵⁴ Ha egyedül volt, akkor ágy-, ha többen, (6-7-en) összeálltak akkor egy szobabérletet fizettek. Ezekről a helyekről szörnyű emlékeik élnek (dohos, penészes, egészségre ártalmas pincehelyiségek). Lakás vételhez gyerek és férj nélkül nagyon nehéz volt hozzájutni.

⁵⁵ Rövid összefoglalás a felső vezetők véleményéről az ingázókkal kapcsolatban lásd: VARGA 2012(b) 16. jegyzetben, 37.

⁵⁶ Interjú SZ. I.-nével. 2013.03.15.

⁵⁷ HARASZTI 1989.

⁵⁸ Interjú N.Gy.-nével. 2013.03.14.

⁵⁹ Interjú SZ. I. -nével. 2013.03.15.

stabilnak tűnő állásuk (is) volt, a jövőjük is tervezhetőnek és kiszámíthatónak látszott, ezért úgy érezték legalább egy gyermek felnevelését tudják vállalni. A legtöbb nő egy vagy két éves munkaviszony után szülte meg az első gyermekét, amely ismét hatalmas változást hozott a viszonylag még friss házások életébe. A szokásos terhek mellett egy az egész életüket meghatározó változásra kényszerítette rá őket ekkor a gyermekvállalás. Ettől kezdve a fiatal házaspároknak, körülbelül minimum 10-15 éven keresztül *váltott műszakban kellett dolgozniuk*. Ez a kényszerhelyzet pedig olyan következményekkel járt, ami korábban teljesen elképzelhetetlen volt. A férj és a feleség egymással (is) rendkívül keveset tudott találkozni. Az egész családos látogatások, a még falun élő szüleik segítése, vagy a szintén gyárakban dolgozó rokonaikkal való összejövetelek száma drasztikusan lecsökkent. A hosszú évek során kialakított kapcsolataiktól megfosztott embereknek valamilyen más alternatívát kellett nyújtani. S mivel ez egy országosan szinte meglévő jelenség volt, ezért a kezelését is csak felülről, a gyárakon, a párton keresztül tudták megvalósítani. A következőkben szeretném felvázolni, hogy mik voltak azok az intézkedések, mozgalmak, versenyek és egyéb a korszakot jellemző sajátosságok, amelyeken keresztül el tudták hitetni az emberekkel, hogy ez az ő közös döntésük volt.

„*Nem volt időnk nekünk újságra, de az az egy Vas Népe azért járt...*”⁶⁰

Nem volt jelentős szerepe a gyár melletti elköteleződésben annak, hogy a munkások a helyi újból tudhattak a gyáruk sikeréről. Ezek az újságcikkek nem voltak jelentős presztízs-növelő hatásúak, hiszen voltak annál fontosabb dolgok, is mint hogy az ő gyárukban vezették be először a 3M munkamódszert és tíz év alatt 124,5%-kal növekedett a termelés.⁶¹ Hasonló szerepe volt a törzsgárdatagságért járó kitüntetésnek is (amivel a gyárhoz hűséges dolgozókat jutalmazták). Ez a díj képviselte a Kádár-korszak elvárását, az egy gyárhoz való kötődést. A hivatalos propaganda szerint öt év után kaptak az egy helyben dolgozó nők ilyen kitüntetést. Az általam megkérdezett nők azonban hús vagy tíz évre emlékeznek, illetve a legtöbben nem is tudják a pontos időt. Ez is mutatja, hogy ez a kitüntetés nem jelentett számukra sokat, ehhez a díjhoz nem fűződtek olyan (néhány esetben valóban meghitt) emlékek, mint a rendszer többi sajátosságához.

„... *vittük a luftballont, vittük a zászlót... mindenki kiment, felöltöztünk... és az egy élmény volt.*”⁶²

A május elseji felvonulások az előbbinél sokkal intenzívebb érzelmeket váltottak ki az elbeszélőkből. Ahogy a korabeli sajtó is írja, ez volt az a nap „*amikor a munka szépségéről, a békéről, a tavaszról és az újjászületésről, a dolgos emberről énekeltek, szavaltak az együttésük*”.⁶³ Nem szabad megfeledkezni azonban arról, hogy ezen az ünnepen erősen ajánlott volt a megjelenés a gyár dolgozóinak. Ugyan a megkérdezettek úgy emlékeznek vissza, hogy jól érezték magukat ezeken a rendezvényeken, de páran hozzátesszik: „*de különben is meglesték, hogy ki volt ott*”.⁶⁴ Interjúim során azt tapasztaltam, hogy azok mentek szívesen ezekre az ünnepségekre, akiknek nem volt kistelkük, nem építkeztek és nem is jártak rendszeresen haza szülőfalujukba a szüleik földjén dolgozni. Azoknak, akiknek lett volna hasznosabb feladata is ezen a szabadnapon, azt mondták, hogy *kellett* menni. P. L.-né hozzáfűzte, hogy amikor egyszer nem jelent meg fizetéselvonással meg is büntették, N. Gy.-né szerint pedig ilyen esetben nem számíthattak

⁶⁰ Interjú P.L.-nével. 2013.03.15.

⁶¹ Mozdulatelemzéses, Mozdulattanulmányozás és Munkakialakítás. Vas Népe, 1981. május 1.

⁶² Interjú G.F.-nével. 2013.03.14.

⁶³ Vas Népe, 1976. május 4.

⁶⁴ Interjú M. J. -nével. 2012.11.04.

mozgóbérre. G. F.–NÉ pedig gúnyosan megjegyezte azt is, hogy számos kolléganője „*ha máskor nem, de akkor arra vett [új ruhát] utána meg kérte, azt, hogy tedd oda a könyved alá a pénzt, mert... csak két vagy három nap múlva lesz a fizetés*”. A munka ünnepén a Cipőgyárral vonultak fel a dolgozók, ezt azonban a legtöbben csak, mint pusztán tényként említik meg és hozzáfűzik, hogy mindenki a munkahelyével jelent meg. Ezeknek az emlékeknek ellentmondanak a korabeli sajtóban megjelenő újságcikkek, amelyekben nagy szerepet kapott gyárak felvonulási sorrendje, a dolgozóinak száma és a teljesítménye, mivel a gyárak ez utóbbi kapcsán gyülekezhetek egy adott helyszínen és vonulhattak fel.⁶⁵ Az interjúalanyaim között több olyan embert találtam, akinek a május elseje fontos volt, de egy olyat sem akinek ez a Cipőgyárhoz tartozás kimutatása miatt volt meghatározó élmény. Ezekben a felvonulásokon szabadnak és egyenlőnek érezhették magukat.

„*Ez a szakszervezet azért volt jó, mert ez a munkások oldalán állt...*”⁶⁶

Hasonló szerepe volt a szakszervezetnek is, itt is azt érezték, hogy ők „*harcolnak*” a munkásokért. Egy kivételtől eltekintve mindannyian úgy emlékeztek vissza, hogy szakszervezeti tagok voltak. Ő a kérdés többszöri, többféle módon történő feltevése után sem árulta el, hogy ő miért nem csatlakozott a szakszervezethez. Amikor megkérdeztem, hogy mi értelme/ haszna volt ennek mindannyian ugyanazokat a dolgokat említették. Először valamilyen a fenti idézethez hasonló, szólamszerű kijelentést tettek és gyakran használták a harcolni kifejezést. Aztán, amikor kértem, hogy mondjanak konkrétumokat arról, hogy mit sikerült „*kiharcolniuk*” azt felelték, hogy az volt a jó, hogy kaphattak segílyt, és könnyen elmehettek akár két hétre is nyaralni majd áttértek ezeknek az üdüléseknek a bemutatására. Majd, miután említettem pár példát (munkahelyi viszonyok javítása, órabér emelése, szülési szabadság elérése, munkások számára egy étkező kialakítása, stb...) arra, hogy mire gondoltam, akkor ismét elmagyarázták, hogy nem, a szakszervezeteknek az általuk elmeséltek voltak a feladataik. De azért sokan hozzáfűzték, hogy persze tudták ám, hogy a budapesti gyárakban többet keresnek, de ezzel meg nem tudtak mit csinálni, még a szakszervezetek sem. Az egyik elbeszélőm ekkor azért hozzátette, hogy szerinte „*az csak olyan neve volt*”⁶⁷ szervezetként működött. Amikor a szakszervezeti kitüntetésekéről kérdezősködtem általában intenzíven törtek elő az emlékek és az érzelmek az elbeszélőkből. Én is azt tapasztaltam, amit Tóth Eszter Zsófia is megfogalmazott az egyik tanulmánya során „... *akkor emlékeznek szívesen a kitüntetésekre, ha az ahhoz fűződő politikai jelentéstartalomtól megfosztják*”⁶⁸ azokat. Kivétel nélkül mindannyian büszkék az elismerésükre, a pontos dátumra nem, de fokozatát, átadásának idejét tudják.⁶⁹ Hiszen, a korabeli sajtó szerint ők voltak azok a munkásnők „*akik meg tanultak szocialista módon élni, fejlődni, tanulni.*”⁷⁰ Ők voltak azok, akik fel tudtak nőni „*a felelősség tudatnak annak a fokához, amelyet a társadalom joggal vár el az uralkodó osztálytól*”⁷¹

⁶⁵ 1974-ben Szombathelyen, több helyen volt gyülekező, külön a kiváló vállalatok és élüzemek dolgozóinak, az okleveles vállalatoknak és az egyik csoportba sem tartozóknak. Vas Népe, 1974. április 28.

⁶⁶ Interjú M. E.-vel. 2013.03.14.

⁶⁷ Interjú SZ. I.-nével. 2013.03.15.

⁶⁸ TÓTH 2003, 126-139.

⁶⁹ Fokozatok: szakszervezeti munkáért kitüntetés ezüst fokozat, szakszervezeti munkáért oklevél, kiváló dolgozó jelvény. Ezeket az elismeréseket május elsején a Szakszervezetek Vas Megyei Tanácsának a székházában kapták meg az SZMT vezető titkárától. Vas Népe, 1975 máj.1.

⁷⁰ Vas Népe, 1975. április 30.

⁷¹ Vas Népe, 1975. április 30.

„Bárkit, bármikor elvihettek.”⁷²

Ennek, a felelősséggel élő és „uralkodó osztály (sic!)”⁷³ cselekedeteinek megértéséhez hozzátartozik az is, hogy bennük erősen élt a szüleik által (is) megélt Rákosi–korszak terrorja és a forradalom megtorlása. Ők körülbelül 10–18 évesek voltak a forradalom leverésekor, tehát megéreztek, hogy a hatalom bármikor elsöpörheti őket, és ez a gondolat a munkást egy helyen megtartó gyárpolitika szempontjából kedvező volt. Ezt támasztja alá az egyik volt Cipőgyári dolgozó fenti elszólása is. (Ő ezt akkor mondta, amikor a május elsejei felvonuláson való megjelenésről kérdeztem.)

„Az aljás művezetőknak, a férfiaknak több volt a pénzük, mint a nőknek a tűzödébe, de nehezebb volt az ő feladatuk, mert kész cipőt kellett termelni.”⁷⁴

Sikeresek voltak a nők egyenjogúságának érzékeltetése terén. A nők emancipációját a Kádár–korszak politikája preferálta. „A munkásmozgalom kezdetétől fogva az egyik legfontosabb politikai célkitűzésének számít a nők emancipációja, amely felszabadítja őket a társadalomban elfoglalt, alárendelt helyzetükből.”⁷⁵ Augustus Bebel szerint, aki 1879-ben egy nőkérdésre vonatkozó szocialista alapmunkát jelentett meg, „a nők emancipációja elválaszthatatlanul kapcsolódik az ember végérvényes felszabadulásához”.⁷⁶ Tehát a nőkérdést a szociális kérdés részének tartotta. Az a tény, hogy a nőket egyenjogú félként kezelték a Cipőgyárban, szintén a gyárhoz való ragaszkodásukat erősítette. Többen említik, hogy örültek, hogy a férfiakkal együtt dolgozhattak, nem érezték magukat hátrányos helyzetben.⁷⁷ Mindegyikük azt nyilatkozta, hogy nem gondolja, hogy ugyanolyan munkát végző férfiak több lett volna a fizetése, mint bármelyik nőnek. Igaz, hogy itt a Cipőgyárban nem is fordulhatott elő olyan helyzet, amikor egy férfi és egy nő teljesen ugyanazt a munkát végezte. Az alja műhelyben férfiak, fent a tűzödében nők dolgoztak a körön is, műszakvezetőként és meósként is. A raktárakban konkrétan egy helyen dolgoztak a nők a férfakkal, de ott sem ugyanazt a munkát végezték, tehát az igaz volt, hogy a férfiaknak többet kerestek, de úgy gondolták, hogy ez igazságos is volt, hiszen nehezebb fizikai munkát végeztek. Ezért úgy érezték, hogy ők ugyanolyan megbecsülésnek örvendtek, mint a férfiak. Ennek alátámasztására a nőnap ünnepségeket is gyakran megemlégtették.

„A Cipőgyárnak kétműszakos óvodája volt és meg kell mondjam nagyon jó volt, volt rá példa, hogy este tízre odahozta az óvónő a gyereket a gyár elé.”⁷⁸

Azt mutatja a fenti idézet is, hogy az interjúalanyaimmal nem csak azt érzékeltették, hogy ők nőkként egyenrangúnak tekintik, hanem azt is, hogy anyaként is megbecsülik őket, és megpróbálják az egész családjukat támogatni. Szinte mindenkinek vagy a testvére vagy a férje is a gyárban dolgozott, ennek ellenére az ő gyermekeik közül senki nem helyezkedett el ott. Mindannyian azt mondták, hogy szerették a munkájukat. Kérdéseimre, hogy akkor miért nem akarták, hogy a gyermekük is ott dolgozzon inkább csak azt felelték, hogy ők a gyermekeikre bízták a választást, akik inkább más szakmát tanultak. Ez is árnyalja a „mi önként álltunk gyári munkásnak képet” hiszen ebben az esetben gyermeküknek is hasonló szakmát kívántak volna. De nem, ők a gyermekeiket tudatosan távol tartották ettől a foglalkozástól, ennek ellenére a

⁷² Interjú M. J. -nével. 2012.11.04.

⁷³ Vas Népe, 1975.április 30.

⁷⁴ Interjú P.L.-nével. 2013.03.15.

⁷⁵ KUROPKA 2003, 115.

⁷⁶ KUROPKA 2003, 115.

⁷⁷ „1960-as évek szerinti kutatásban kimutatták, hogy a nők hátrányosabb helyzetben vannak.” TÓTH 2010.

⁷⁸ Interjú P.L.-nével. 2013.03.15.

brigáddal rendezett közös programokra rendkívül gyakran vitték őket.

„Brigád olyan volt, mint egy család”⁷⁹

Sok esetben nem volt túlzás ez a hasonlat, de hiba volna azt állítanom, hogy ezt mindenki így érezte. Azzal együtt, hogy a brigádhoz fűződő érzelmek voltak a legösszetettebbek és a legintenzívebbek, ugyanúgy visszatükrözték a többi, kisebb emlékfoslányokra jellemző kettőséget is. Munkahelyváltásra feltett kérdésemre válaszolva többen azt mondták, „*Nem is akartunk elmenni, meg hát ott volt a brigádunk is.*”⁸⁰ A megkérdezettek egy kivételtől eltekintve mindannyian részt vettek a brigádeletben. Sokan ugyan csak egy rövid ideig voltak tagok (vagy akár vezetők) de majdnem mindannyian kipróbálták ezt a lehetőséget, beszámoltak a jó és a rossz oldaláról is. Megosztó kérdés volt már az is, hogy ez valóban csak egy választható lehetőség volt-e. Az egyik elmesélőm így nyilatkozott: „*Azt mondják, hogy nem muszáj, de azért próbáld csak meg, hogy ne csináld.*”⁸¹ Közvetlenül egyetlen egy dolog merült fel a brigád negatívumaként, hogy túl sok szabadidőt követelt. Ennek a rossz tulajdonságának az emlékezete a különböző életút elbeszélésekben eltérő súlyt kapott. K. K.-NÉ is több évig volt brigádvezető, azonban mivel a brigádnapló⁸² készítése túl sok időt vett igénybe lemondott. J. F.-NÉ pedig még csak 18 éves volt akkor, amikor már megszületett az első majd három évvel később a második gyermeke is. Ő a gyermekek mellett, szülés után még csak hat hetet tudott otthon maradni, utána már bölcsődében és óvodában kellett vinnie őket, így, ő ilyen körülmények között nem tudott időt szakítani semmilyen munkaidő utáni találkozásra. Az egygyermekes, ekkor már társasházban lakó K.F.-NÉ beszámolója az előbb elmondottakkal teljesen ellentétes. Ő Kádár-rendszer propagandáját megszegyenítő elfogultsággal, szeretettel beszél brigádjáról, ahogy ő mondja „*második családjáról.*”⁸³ K. F.-NÉ brigádja kapcsán elsőként az említi, hogy „*nem volt egyik ember sem gazdagabb a másikinál, nem voltak különbségek, mindenki egyenlő volt.*”⁸⁴ Ennek tudja be azt is, hogy akkoriban (nem úgy, mint most) az emberek megbecsülték egymást, ahogy ő mondja, „*volt szellem az emberekben.*”⁸⁵ Ő a patronálással kapcsolatos kérdéseimre is, a legnagyobb természetességgel mondja, hogy szívesen mentek el idősebbekhez segíteni, havonta avagy kéthavonta ketten–hárman, hiszen „*emberek voltak.*”⁸⁶ Emellett persze sokat mesél más közös szabadidős programokról és fontosnak tartja, hogy a kitűnő brigád cím által nyert jutalom kirándulásokra gyakran vitték magukkal más brigádokból is munkatársakat. Az említettek mellett egyéb közösségi munkát is végeztek (például fát ültettek, téglajegyet vásároltak a szombathelyi képtár építéskor). Kiemeli, hogy ezeken a hétvégi vetélkedőkön mindenki másban volt jó (sportban, sakkban, keresztrejtvényfejtésben) de mégis tisztelték és megbecsülték a másikat, „*elfogadták egymást.*”⁸⁷ K. F. – NÉ az emlékeit mindig megpróbálja szembeállítani a jelenlegi tapasztalataival. A régi rendszer egyik fő erényének az emberek egymás iránt tanúsított kölcsönös tiszteletét tartja. Mindegyik élményét a társadalom számára hasznos, szociális intézkedésként idézte fel.

⁷⁹ Interjú K.F.-nével 2013.02.16

⁸⁰ Interjú K. F.-nével. 2012.11.04.

⁸¹ Interjú B. E.-nével. 2013.03.15.

⁸² Minden brigádnak kellett vezetni egy füzetet, amibe azokat a programokat írták és általában illusztrálták, amikben a részt vettek. Ezt negyedévente ellenőrizték, lepontozták.

⁸³ Interjú K. F.-nével. 2012.11.04.

⁸⁴ Interjú K. F.-nével. 2012.11.04.

⁸⁵ Interjú K. F.-nével. 2012.11.04.

⁸⁶ Interjú K. F. -nével. 2012.11.04.

⁸⁷ Interjú K. F.-nével. 2012.11.04.

Az általa emlegetett kölcsönös megbecsülésnek az oka pedig szerinte nem más, mint az hogy az emberek hasonló vagyoni és társadalmi pozícióval rendelkeztek. Hiszen mivel ő közöttük nem voltak különbségek, ezért a feszültség és konfliktusforrás is kevesebb volt. Ugyan K. F.-NÉT a brigádról kérdeztem, mégis a fent említett választ kaptam. Ebből a pár sorból kiderül, hogy K. F.-NÉ pontosan úgy emlékszik vissza a Kádár-korszakra, ahogy azt a kor ideológiája hangsúlyozta, a szocialista munkások egyelőek, nincsenek individuumok, hanem közösségek, adott esetben brigádok vannak. Ezekben a brigádokban az emberek egyelőek voltak, ezért megszűnt/minimálisra csökkent közöttük a verseny/viszály. Több megkérdezett nő gondolkodott még hasonlóan a brigádról, ők mindannyian vezetők voltak, N. Gy. -NÉ is büszkén említi, hogy neki huszonöt éves brigádja volt, amelynek huszonkét évig ő volt a vezetője is. Ő is elmesélni a kirándulásokat, versenyeket, patronálásokat és megilletődött, elcsukló hangon megosztja velem azt is, hogy megkapta a munkaérendrend bronz fokozatát is, amelynek az budapesti átvételére vállalati autóval vitték fel. Sajnos a jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem részletesen elemezni az elbeszéléseiket, így most csak arra térnék ki, hogy voltak olyan dolgozók, akik teljesen másképp élték meg ezt a mozgalmat. P. L.-NÉ amikor arról kérdeztem, hogy hol volt a brigádjával kirándulni (általában Kőszeget, Balatont, Sopront, Tapolcát szoktak erre a kérdésre válaszolni) ő egy kicsit gúnyosan visszakérdezett, majd magától értendően közölte, hogy a lőtérre mentek kápszlit válogatni, ingyen. Így a brigád kapcsán is hasonlókat figyeltem meg, mint a május elsejei felvonulásoknál, azoknak, akiknek ebben az időszakban nagyobb gyerekei voltak, nem volt kistelkük, nem jártak ki a faluba dolgozni, férjük hasonló beosztásban volt (tehát ő is tudott vigyázni a gyermekre), sokkal szívesebben vettek részt aktívan a brigádelemben és sokkal nagyobb lelkesedéssel, szeretettel beszéltek róla. A brigád kizárólag pozitív tulajdonságait hangsúlyozó elméletek mindezek ellenére minimum két helyen is hibásnak bizonyultak a számomra. Először is, több problémát vet fel a verseny szerepének a vizsgálata. A rendszer egyrésztől elítélte a versenyt, mint a kapitalizmus egyik fő ismérvét, másrésztől a munkásokat mégis a brigádversenyre ösztönözte. Másodsor, annak, hogy sok ember igazi családjának tekintette a brigádját, több oka volt annál, hogy ők annyira szerették a közös programokat, gyűléseket és versenyeket. Ennek az érzésnek illetve kötődésnek a kialakulásához legalább annyira kellett az adott embereknek a valódi családjához fűződő kötelek, kapcsolatok lerombolása is.

„Elmentünk sétálni, mert a gyerekekkel is kellett valami kis programot csinálni, barátok templomába bementünk elmondtunk egy Mi Atyánkot és egy Üdvözlégyet. Nyíltan nem lehetett vallást gyakorolni, de a sétába sok minden belefért.”⁸⁸

Korlátozták őket a vallásuk gyakorlásában. Ha az interjúm során megkérdezett tűzönöket nem ellenőrizték olyan szigorúan, de például M. J. -NÉ elbeszélése során megemlíti, hogy gyermeke keresztelője után a művezető magához hívatta beszélgetésre, és csak testvére (aki szintúgy művezetőként dolgozott) miatt kerülhette el a büntetést. Egy másik munkásnő pedig azt említi meg, hogy „Nagyszombat napján odaült a művezető az ajtóba és mindenkinek dolgoznia kellett”.⁸⁹ Másról pedig azt hallottam, hogy „eszükbe sem jutott, hogy egy körmeneten részt vegyenek, mert az meglesték”.⁹⁰ Az interjúk kapcsán úgy gondolom, hogyha a nők a körön vagy a raktárban szakmunkásként dolgoztak, akkor járhattak templomba,⁹¹ megkeresztelhetők a gyermeküket nagyobb atrocitások nélkül. Ha azonban akár már csak művezetői pozícióba, KISZ-be vagy magába a pártba kerültek, akkor a fent említettek összeférhetetlenek voltak.

⁸⁸ Interjú M. F.-nével. 2012.11.02.

⁸⁹ Interjú M. V.-nével. 2012.11.02.

⁹⁰ Interjú K. I.-nével. 2012.11.01.

⁹¹ Több interjúalanyom megjegyezte, hogy abban az időben volt a misére buszjárat.

A hit szabad gyakorlásának korlátozása mellett, a munkásokat több lépcsőben, több intézkedéssel is megfosztották a családi kapcsolataiktól (például több műszak, túlóra, maszek munka, kiskert, brigád, szakszervezet). Nagymértékben roncsolta az (éppen a Kádár-időszakban támogatott) anya–gyermek kapcsolat kialakulását, hogy a GYES bevezetéséig sok anyának (pl.: J. F. - NÉ is) a szülés napjáig ugyanazt a munkát kellett végeznie, majd szülés után hat héttel ugyanúgy két műszakban kellett dolgoznia. Az általam megkérdezett munkásnők gyermekei pedig a bölcsődékben⁹² és az óvodákban nőttek fel. A fent említett házastársi kapcsolatok háttérbe szorulását nem is említve. Ezért gondolom úgy, hogy ez a rendszer által mesterségesen létrehozott közösség, csak azokat az emberi kapcsolatokat helyettesítette, amelyeket előtte, illetve közben lerombolt. Ráadásul ez az új „család” a pártvezetés céljait sokkal jobban kiszolgálta, mint a hagyományos. A megkérdezettek zömében pozitívan emlékeznek vissza erre a közösségre, úgy gondolják, hogy ez tartotta őket egy helyen. Brigád kapcsán (is) úgy vélem igaz az is, hogy kötelező volt részt venni benne azonban mégis ez volt az a legálisan működhető szervezet, amely visszaadta az embereknek a szabadság érzését. Lehet, hogy mindez csak egy ingyenes balatoni kirándulás volt, de abban az időszakban, amikor nem volt más egyéb lehetőség a kikapcsolódásra, ez is nagy jelentőséggel bírt.

„Egyszerűen nem hagytak békeemet(sic!) állandóan odajártak a nyakamra aztán akkor mondtam az uramnak: te engem ezek teljesen tönkretesznek... azt mondta: tudod mit? lépjél be... aztán majd békén hagynak... és olyan szemtelenek voltak, hogy a körön adták át a tagkönyvemet úgy hogy mindenki lássa...”⁹³

Végezetül a párttagságot említeném meg, amelyet szándékosan hagytam a felsorolásom legvégére, mert az erről meghallgatott elbeszélések kilógnak az összes többi témával kapcsolatos visszaemlékezések közül, ezekről kialakított kép teljesen egységesnek tűnt. Az interjúalanyaim közül mindannyian azt tapasztalták, hogy csak a vezetői pozíció elnyeréséhez kellett belépni a pártba. A brigádvezetői szerep megszerzéséhez és megtartásához nem kellett, de mégis erősen ajánlott volt, több interjúalanyom ezzel magyarázza belépését, mert tagsági könyvvel könnyebb volt a brigád számára kitüntetések nyerni. Akik párttagok voltak, soha nem árulták el egyből ezt, mindig egy hosszú folyamatos zaklatásról szóló monológ után mondták csak ki, hogy igen, ők is beléptek. Tagságára mindenki szégyenkezve emlékezett vissza és mentegetőzött miatta. A párttagságról (jelen dolgozat szempontjából) annyit szeretnék kiemelni, hogy ez volt az egyetlen olyan intézmény, ami azt erősítette az emberekben, hogy nekik nincs választásuk, hiszen ha érvényesülni akartak, akkor muszáj volt ezt elfogadniuk.

A kutatás további lehetőségei

Tanulmányomban a falusi nők gyári munkássá válását mutattam be a Szombathelyi Cipőgyár dolgozóinak visszaemlékezéseire alapozva. Dolgozatomnak az volt a célja, hogy a megélt és az elbeszélte történelem tanulmányozása során kapott mikroszintű eredményeket az országosan levont következtetésekkel mélyrehatóbban vessem össze. Az egyéni szinten átélt Kádár–korszakot és a számhalmazok igazságát nem versenyeztetni, egymásnak megfeleltetni, hanem egymás mellé állítani kívántam. Ugyan néhány esetben a téma egyoldalú makroszintű bemutatása miatt az előbbit nem tudtam elkerülni, de mindezek ellenére a céлом végig az volt, hogy valami mást, valami újat mutassak. Hiszem, hogy az így megismert történetek vizsgálata ugyanakkora létjogosultsággal bír, mint a levéltárban és könyvtárakban lévő akták és iratok elemzése. A munkám elején is említett tervem az volt, hogy ezeken a történeteken keresztül megértsem az

⁹² 1967-ben vezették be.

⁹³ Interjú N.Gy.-nével. 2013.03.14.

amúgy egész korszakra jellemző, de itt egy kérdéskörben is megjelenő érdekes és ellentmondásos kettőséget, amely egy kikényszerített, ennek ellenére mégis pozitív emlékként őrzött életmódváltás megéléséből adódott. Annak ellenére, hogy ezeket a megélt élethelyzeteket a megtörténésük és az elmesélésük közötti jó pár évtized is átformálta, ezek még sem veszítettek értékükből, csak egy más típusú vizsgálati módszer alkalmazását kívánták.

A továbbiakban, a meglévő interjúkat mindenképpen bővíteni szeretném, újabb és újabb beszélgetőpartnerek bevonásával. Továbbra is felkeresek tüződében és/vagy raktárban dolgozó nőket, de terveim között szerepel, hogy nem csak velük, hanem férjeikkel és gyermekeikkel is találkozni fogok. Ezen kívül szerencsére sikerült felvennem a kapcsolatot a gyár felsővezető rétegéhez tartozó munkásokkal is, úgy gondolom, hogy a velük készítendő beszélgetések szintén színesíteni fogják a dolgozókról kialakított képet. A Sabaria Cipőgyár dolgozóinak elbeszéléseinek feldolgozásán kívül egy másik érdekes irányban fogom tágítani a dolgozatom témáját. Egy Szombathelyhez közel eső faluban, Kenézben véghezvitt erőszakos kollektivizálásról fennmaradt emlékeket kívánom elemezni mind az ott maradt, mind az elköltözött lakosokkal készített beszélgetések során. Úgy hiszem, hogy ezek a beszélgetések ismét egy új, a falu elhagyásának eddig fel nem tárt oldalát fogják bemutatni.

Függelék

*A gyár rövid története*⁹⁴

A későbbi Szombathelyi Sabaria Cipőgyár 1864-ben már tímárműhely volt, majd később bőrgyár lett. A gyár alapításának az 1899-es évet számítja. A gyár virágkorát az 1960-as évek végén élte. Fennállása alatta több ezer embernek adott munkát, a szombathelyi Szabadságharcos utcában volt a törzshéja. A gyár 1988-ban a korábbi évhez képest már félmillió párral kevesebb cipőt termelt. A gyár 1992-ben részvénytársasággá alakult át, a szombathelyi törzsgyár tovább működött. Időközben vegyes vállalatot alapított a svájci MSC Holdinggal Marc Cipőgyártó Kft. néven. 1993-ban a legrosszabb gazdasági helyzetben levő vállalatok között volt, ezért a gyorsított adós- és bankkonszolidációs programba került. A gyermekcipők gyártására specializálódott utódcége, a Sabaria Siesta Kft 1994-ben jött létre, az első tulajdonosai magán-személyek voltak. 2000-ben azonban ez is fizetésképtelenné vált, és megindult ellene a felszámolási eljárás. Az MSC Marc Hungary Kft. a gazdaságtalanná vált termelés miatt sorra zárta be vidéki telephelyeit. A tulajdonos úgy döntött, hogy a magyarországi gyártást Kínába helyezi át, így 2006-ban a szombathelyi törzsgyár, majd a még kitaró őriszentpéteri üzem is bezárt.

Életrajzok

B.E.–né (1940-)

Nagytilajon⁹⁵ született. Hárman voltak testvérek. Apja paraszti munkát végzett, anya háztartásbeli volt. Az általános iskola elvégzése után az otthoni gazdálkodásban segített. Húsz évesen ment férjhez. Huszonegy évesen Szombathelyre költözött a férjével, aki gépkocsivezető volt. Lakótelepen vettek panellakást. Huszonhárom és huszonöt évesen születtek gyermekei. Ötvenéves koráig a cipőgyári tüződében szalagon felsőrész-készítőként dolgozott, ezután nyugdíjba ment.

⁹⁴ Forrás: http://www.nyugat.hu/tartalom/cikk/sabaria_cipogyar_szombathely; Elérés ideje: 2012.11.23.

⁹⁵ Szombathelytől 50 km-re található község.

G. F.–né (1927-)

Órimagyarósdon⁹⁶ született. A család, ahol hárman voltak testvérek, hat hold földdel rendelkezett. Általános iskola elvégzése után otthon dolgozott, majd húsz évesen vették fel a Cipőgyárba tűzönőnek. Huszonkét évesen ment férjhez egy pékhez. Egy gyereke született huszonhét évesen. Később műszakvezető lett, 1970-ben lépett be a pártba. A Cipőgyárból ment ötvenhat évesen nyugdíjba.

J. F.–né (1939-)

Szombathelyen született, egy fiú testvére volt. Nyolcosztályos általános iskolát végzett. Édesanyja egyedül nevelte, ő is a Cipőgyárban dolgozott. Egyszobás bérlakásban laktak, nagyanyja segítette őket. Tizenöt évesen kezdett el dolgozni a gyárban tűzönőként. Tizenhat évesen ment férjhez egy huszonhat éves szabóhoz, évekig egy pincében béreltek lakást Szombathelyen. 1966-ban költöztek társasházba. Két gyermekét tizenkilenc évesen és huszonnégy évesen szülte. Ötvenkét évesen ment nyugdíjba, férje 2011-ben halt meg.

K. F.–né (1940-)

Vasszilvágyon⁹⁷ született, két testvérével együtt. Kilenc hold földjük volt, apja kazánkovács, anyja postásként dolgozott. Nyolc általánost végzett Vasszilvágyon. Tizenhat évesen ment férjhez egy vasesztergályoshoz, akivel Szombathelyen öt helyen lakott albérletben. Egy gyermeket szült húsz évesen. Húsz éves korától dolgozott a Cipőgyárban tűzönőként. Munka mellett sokat járt ki dolgozni Vasszilvágyra illetve nagynénje konyháján vállalt munkát, kocsmat vezetett. Ötvenkét évesen ment nyugdíjba. 2012-ben halt meg a férje.

K. I.–né (1934-)

Oladon született, nyolc testvére volt. Apja a bőrgyárban, majd a Cipőgyárban dolgozott, anyja háztartásbeli volt. Tizenöt éves korától dolgozott a Cipőgyárban csákozóként.⁹⁸ Tizennyolc évesen ment férjhez egy katonatiszthez, akivel Szombathelyen egy lakótelepen vett panellakást. Kettő gyereket szült, az egyiket húsz, a másikat huszonkét évesen. Ötvenöt évesen ment nyugdíjba. Férje 2000-ben halt meg.

K. K.–né (1937-)

Kenézben⁹⁹ született, hat testvére volt. Általános iskolát Kenézben végezte. Körülbelül 3-4 kataszter földdel rendelkeztek. Édesapja állami úttör, édesanyja háztartásbeli volt. Kereskedelmi középiskolába két évet járt, de nem fejezte be. A helyi tanácsban dolgozott két évig (1954-56). Húsz évesen kezdett el dolgozni a Cipőgyárban tűzönőként. Több évig egyedül lakott albérletben, majd huszonhat évesen ment férjhez egy Németországból haza tért kenézi vasesztergályoshoz. Férjével sokáig még albérletben laktak, majd társasházba költöztek. 1973-ban vett kertet Szombathely közelében. Két gyermeket szült huszonhét és harmincnégy évesen. Ötvenöt éve-

⁹⁶ Szombathelytől 48 km-re található község.

⁹⁷ Vasszilvágy: község Vas megyében, Szombathelytől 15km-re fekszik.

⁹⁸ Csákozó: A csákozás műveletét végző szakember, a csákozás pedig a kemény bőrök, alsórész- és belső anyagok darabolási művelete. Forrás: VERMES (szerk.): Bőr- és cipőipari minilexikon, <http://mek.oszk.hu/01200/01207/html/cs.htm>; Elérés ideje: 2012.11.23.

⁹⁹ Kenéz: község Vas megyében, Szombathelytől 15km-re fekszik.

sen ment nyugdíjba.

L.L.–NÉ (1942-)

Kámonban¹⁰⁰ született, egy testvére volt. Nyolc általánost végzett. Tizennyolc éves korától dolgozott a Cipőgyárban. Földjük nem volt, mert a szülei is gyárban vállaltak munkát. A Cipőgyárban tűzönőként dolgozott végig. Húsz évesen ment férjhez egy vasesztergályoshoz. Ötvenöt évesen ment nyugdíjba. Két gyereket szült, huszonhárom és huszonöt évesen. Lakótelepi lakásba költözött Szombathelyen. 2007-ben halt meg a férje.

M.F. (1932-)

Kenézben született, hat testvére volt. Általános iskolát Kenézben végezte. Kb. 3-4 kataszter földdel rendelkeztek. Édesapja állami úttör, édesanyja háztartásbeli volt. Tizennégy éves korától tizennyolc éves koráig cipésztanoncnak tanult Sárváron. Ezután egy évig a szombathelyi állami építőipari vállalatban segédmunkás asztalos és kőműves szakmát tanult. Ez alatt az idő alatt beiratkozott a Bőripari Szakszervezetbe és a szakszervezet segítségével húsz évesen el tudott helyezkedni a Cipőgyárban. Egy éven keresztül szállítómunkásként dolgozott, majd huszonkét éves korában műszakvezetőként dolgozott pár hónapot. Ezután két éven keresztül katonai szolgálatot látott el, majd öt éven keresztül ismét műszakvezető volt. Huszonhat évesen nősült meg, két gyermeke született. Családjával lakótelepen élt. 1974-be lépett be a pártba, ezután a kooperációs osztály munkatársa lett. Ötvennyolc évesen ment előnyugdíjba, párja betegsége miatt, aki két évvel később halt meg. Nyugdíja után még nyolc évig portásként dolgozott a Cipőgyárban.

M.F.–né (1930-)

Kenézben született, öt testvére volt. Kenézbe nyolc általánost végzett. Nyolc hold földdel rendelkeztek. Édesanyja korán tizennégy éves korában meghalt és ő huszonegy évesen ment férjhez, egy kenézi segédmunkáshoz. Huszonkét évesen költözött be a férjével Szombathelyre, először albérletben laktak, majd házat építettek. Huszonkét és huszonöt évesen szült. Huszonhét évesen kezdett el dolgozni a Cipőgyárba tűzönőként. A munka mellett végig Kenézbe járt haza dolgozni. Ötvennyolc évesen ment nyugdíjba. 2008-ban halt meg a férje.

M. V.–NÉ (1938-)

Oladon¹⁰¹ született, három testvére volt. Nyolc általánost végzett. Húsz évesen kezdett el a Cipőgyárban dolgozni, férje is ott volt az alja műhelyen. Nyugdíjazásáig (ötvenöt éves koráig) tűzönőként dolgozott. Brigádvezető tíz évig volt. Két gyermeke volt, húsz és huszonnégy évesen szülte őket. Munka mellett Oladba kijárt dolgozni akkor is, amikor már Szombathelyen élt egy családi házban.

¹⁰⁰ Kámon: kisközség volt, 1950-től Szombathelyhez tartozik.

¹⁰¹ Olad: kisközség volt, 1950-től Szombathelyhez tartozik.

N. Gy.–né (1936-)

Sárváron született. Kilencen voltak testvérek. Az apja cipészként az anyja kézbesítőként dolgozott. Az általános iskola elvégzése után postamesterséget tanult, de nem tudott elhelyezkedni ezért egy évet pénztárosként dolgozott. Húsz évesen vették fel a Cipőgyárba. Először szalagon tűzőnként dolgozott, majd műszakvezető lett. Huszonkét évig volt brigádvezető, 1978-ban lépett be a pártba. Húsz évesen ment férjhez. Huszonegy évesen és huszonnyolc évesen szült. A férje is Cipőgyárban dolgozott. Nyugdíjba is innét mentek mindketten ötvenöt évesen.

N. K.–né (1942-)

Nemeskoltán¹⁰² született, két testvére volt. Nyolc általánost végzett a faluban. Húsz éves korától dolgozott a gyárban, tűzőnként. Huszonöt évesen ment férjhez egy asztaloshoz. Két gyermeket szült huszonnyolc és harmincegy évesen. Férjével Szombathelyen élt, három évet laktak albérletben, majd lakótömbben éltek.

P. L.–né (1946-)

Szombathelyen született. Négy testvére volt. Anyja háztartásbeliként, apja esztergályosként dolgozott. Nyolcosztályos általános iskola elvégzése után, tizenhét éves koráig ipari munkásnak tanult és felsőrészkészítő szakképesítést szerzett. Az iskola befejezésétől a nyugdíjba vonulásáig a Cipőgyárban dolgozott. Húsz évesen ment férjhez egy gépkocsivezetőhöz, akivel családi házba költözött. Munkáját a szalagon kezdte felsőrészkészítőként, majd meósként és műveztőként is dolgozott. 1976-ban lépett be a pártba. Huszonkettő és harminchárom évesen szült. Ötvenhat évesen ment el nyugdíjba.

SZ. I.–né (1930-)

Váton¹⁰³ született. A családban kilenc gyermek élt. Ő volt a nyolcadik a sorban. Az apja paraszti munkát végzett, anya háztartásbeli volt. Nyolc általános iskolai osztály elvégzése után, huszonöt éves koráig a Sárvári Állami Gazdaságban és az Erdőgazdaságban dolgozott. Ezután három éven keresztül a Szövőgyárban, három műszakban, majd a Cipőgyárban, a raktárban dolgozott. Huszonöt évesen ment férjhez. A férje gépkocsivezető volt. Harminchárom évesen született egy gyermeke. Hatvanegy évesen ment nyugdíjba.

¹⁰² Nemeskolta: község Vas megyében, Szombathelytől 17km-re fekszik.

¹⁰³ Vát: község Vas megyében, Szombathelytől 13km-re fekszik.

Bibliográfia

- Daniel BERTAUX – Paul THOMPSON (szerk.) 1997. *Between generations: family models, myths, and memories.* Oxford University, Oxford.
- Frances BONNER 1992. *Imagining women: cultural representations and gender,* Polity, Cambridge.
- GYARMATI Gyöngyi 2005. „Az oral history kézikönyve.”: *Múltunk*, 4., 196-200.
- HARASZTI Miklós 1989. *Darabbér. Téka,* Budapest.
- HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.) 2003. *Munkástörténet – munkásantropológia.* Napvilág, Budapest.
- HRUBOS Ildikó 1994. „Férfiak és nők iskolai végzettsége.”: HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról,* Replika, Budapest, 196-207.
- KARLAKI Orsolya 2005. „Ritka minta, a fehér holló órs.”: *Múltunk*, 4., 128-148.
- Mark PITTAWAY 2012. „A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953-1958.”: BARTHA Eszter – VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Határok túl, L'Harmattan,* Budapest, 40-62.
- NEMÉNYI Mária, „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?”: HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról.* Budapest, 235-245.
- NOVÁK Csaba Zoltán 2005. „A párt szolgálatában, Kádersors a Székelyföldön.”: *Múltunk*, 4., 100-127.
- Ö. KOVÁCS József 2012. *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában, a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945-1965.,* Korall, Budapest.
- PALASIK Mária – SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs?* Napvilág, Budapest.
- PETŐ Andrea 2003. *Napasszonyok és holdkisasszonyok, A mai magyar konzervatív politizálás alaktana.* Balassi, Budapest, 32-38.
- ROMSICS Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században,* Osiris, Budapest.
- SOMMER, Barbara W. – QUINLAN, Mary Kay (szerk.) 2002.: *The Oral History Manual,* AltaMira, Walnut Creek.
- SZARKA Eszter 2005. „*Úgyhogy körülbelül így történt.*”: *Múltunk*. 4., 149-185.
- SZIJÁRTÓ M. István 2010. „Barátok, apácák, mikrotörténelem.”: PAPP Gábor – SZIJÁRTÓ M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon,* L'Harmattan, Budapest, 19-41.
- THOMPSON, Paul Richard 1990. *The voice of the past, oral history.* Oxford University, Oxford.
- TÓTH Eszter Zsófia 2000. „Parasztlányokból munkásasszonyok”: CSERI Miklós – KÓSA László – T. BERECZKI Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón, a Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10-12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai,* Magyar Néprajzi Társaság és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 405-422.

- TÓTH Eszter Zsófia 2003(a). „Én nem istenítem Kádárt, de olyan ember volt...», Egy Állami Díj emlékezete munkásnők életút-elbeszéléseiben.”: RAINER M. János (szerk.): Múlt századi hétköznapiak, Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. 1956-os Intézet, Budapest, 211-244.
- TÓTH Eszter Zsófia 2005. „Munkásság és az oral history.”: Múltunk, 4., 78-99.
- TÓTH Eszter Zsófia 2007. „Puszi Kádár Jánosnak”, munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben, Napvilág, Budapest.
- TÓTH Eszter Zsófia 2008. „Gábor, csináljunk gyereket, hadd vessen cigánykereket! A megesett lánytól az egyedülálló anyáig – a lányanyák megítélésének változása a szocialista időszakban”: BAKÓ Boglárka – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): Határtalan nők: kizártak és befogadottak a női társadalomban, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 338-357.
- TÓTH Eszter Zsófia 2010. Kádár Leányai, Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- TÓTH Eszter Zsófia, 2003(b) „Éppen ma 52 éve mentem férjhez. Ez szörnyű...», Időkezelés munkások és munkásnők életút-elbeszéléseiben.”: MAYER László – TILCSIK György (szerk.): Személyes idő - történelmi idő, a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szignatúra Nyomda és Kiadó Kft, Kőszeg, 269-274.
- VALUCH Tibor (szerk.)2010. Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945-1990., Dr. Ipkovics György polgármester, Szombathely, (Acta Savariensia, 21).
- VALUCH Tibor 2011. Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében, Osiris, Budapest.
- VALUCH Tibor 2012. „Munkás –társadalom - paraszt, Közelítések és fogalmi kérdések”: Korall, 49., 5-13.
- VARGA Zsuzsanna 1998-1999. „Termelőszövetkezetek az agrárirányítás és a paraszti érdek erőterében az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején”: Agrártörténeti Szemle, 1-4., 178-211.
- VARGA Zsuzsanna 2006. „A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén”: Múltunk, 4., 222-239.
- VARGA Zsuzsanna 2006. „Változások a paraszti munka világában Magyarországon az 1950-es években”: BUZA János – ESTÓK János – SZÁVAI Ferenc – VARGA Zsuzsanna (szerk.): Agrártörténet – Agrárpolitika: Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére, Corvinus Egyetem, Budapest, 431-441.
- VARGA Zsuzsanna 2012(a), „Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban...(A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában)”: BARTHA Eszter – VARGA Zsuzsanna (szerk.): Határokon túl. L'Harmattan, Budapest, 93-107.
- VARGA Zsuzsanna 2012(b). „Mit ér a munkás, ha a paraszt (is)? A falusi munkásság és hatalom a Kádár-korszakban”: Korall, 49., 37-57.
- VARGA Zsuzsanna 2012(c). „Mi történt a szovjet kolhoz-modellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története”: MAJOROS István (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák, Székely Gábor 70 éves.* ELTE, Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 627-640.

Források

Nők Lapja XII. Évfolyam, 29. szám 1960. július 21. 15.

Nők Lapja XII. Évfolyam, 26. szám 1960. június 30. 15.

Sabaria Cipőgyár 1982. évi műszaki-gazdasági tevékenységének értékelése (1983).

Vas Népe, 1975. április 30.

Vas Népe, 1976. május 4.

Vas Népe, 1981. május 1.

Internetes hivatkozások

LENDVAI Emil, Évtizedekig jó úton járt a Sabaria Cipőgyár - Megszűnt üzemek nyomában

Forrás: http://www.nyugat.hu/tartalom/cikk/sabaria_cipogyar_szombathely

Elérés ideje: 2012.11.23.

VERMES Lászlóné (szerk.): Bőr- és cipőipari minilexikon.

Forrás: <http://mek.oszk.hu/01200/01207/html/cs.htm>

Elérés ideje: 2012.11.23.

Ez a lap üres.

MOLNÁR DÁNIEL MÁRTON

Történelem BA, 3. évfolyam

Az indián-kép hatása telepes-indián viszonyra Roanoke-on, 1584-1586

Bevezetés

Roanoke, Anglia első állandó újvilági települése még a mai napig is komoly érdeklődés tárgya a tengerentúlon. Az érdeklődés oka, hogy a telepesek, akik a kolóniát 1587 után lakták, eltűntek, amire 1590-ben sikerült utánpótlást szállítani nekik. Eltűnésük okait sokan keresték, és sokfajta magyarázat született. Voltak, akik szerint megölték őket a spanyolok, voltak, akik szerint az indiánok ölték meg őket, más elméletek szerint megpróbálták hajón elköltözni és eközben vagy a tengerbe veszttek, vagy elvándorolva egy indián törzsbe olvadtak.

Az eltűnés, és az, hogy mi lett a telepesekkel, a kolóniáról szóló szakirodalom történetét tárgyaló szakirodalmak jelentős részét kiteszik. Amikor az eltűnés okait keresik, a legtöbben a kései – három évvel később érkező – utánpótlást, az ezt okozó Angol-spanyol háborút, vagy a királyi udvarban egymással viaskodó érdekcsoportokat írják le.¹ A legtöbb szakirodalomban az okok között megjelenik ugyan, hogy az 1585-86 között a szigeten élő telepesek, az ő kudarcuk komolyan befolyásolta az eltűnt telepesek sorsát, mégis, ennek az első telepes csoportnak az elemzése, és különösen az az eseménysor, amely hosszú távon ellehetetlenített minden, Roanoke-ra létesítendő támaszpontot, kolóniát.

Melyik volt ez az eseménysor? Ha megvizsgáljuk a későbbi, jamestowni, popham-sagadahoc-i, plymouthi kolóniák történetét, rá kell jönnünk, hogy a települések első éveiben, vagy akár évtizedében a túlélés szinte lehetetlen, ha a környező őslakosság nem látja el őket élelemmel. miért van erre szükség? Mert a hosszú tengeri utazás során a magukkal vitt élelmiszer-készletek megromlanak, ráadásul gyakran megsemmisülnek.² Ha nem is romlanak meg, az út júliusig-augusztusig tart, sőt, gyakran még tovább, így már nem lehet elvetni gabonát úgy, hogy egy évnél előbb aratni lehessen. Ráadásul, ha a vetőmag tönkremegy, csak az indiánok saját vetőmagjára, a kukoricára támaszkodhatnak, aminek termesztéséhez a telepesek nem értenek.

Egy kolónia tehát éhhalálra van ítélve indián segítség nélkül. Bár később évente érkeznek az utánpótlást szállító hajók, ezek – hacsak nem kora tavaszra érkeznek meg – nem segítenek a kolóniák élelmezési gondjain, amíg a telepesek el nem sajátítják a kukorica termesztés módját. Ezen kívül, egy ellenséges környezetben sokkal nehezebb az alapvető munkákat – házépítés – elvégezni. Egy indián támadásoknak állandóan kitett település további nehézségekkel küzdhet, az állandó „hadiállapot” a lakosság erejét az eleve nehéz körülményekben gyorsan felőrli.

A vizsgálatom célja tehát a roanoke-i 1585-86 közötti település lesz, mivel –ahogy azt később látni fogjuk – itt történtek olyan események, amelyek hosszú távon befolyásolták, végső soron ellehetetlenítették a sziget későbbi betelepítését. A vizsgálatot a sziget felfedezésével, az angoloknak az indiánokkal kapcsolatos első tapasztalatainak, az első benyomásoknak ismertetésével fogom kezdeni. A vizsgálat során az angolok által háthagyott iratok, beszámolók lesznek a fő forrásaim.

¹ Megjelennek az alábbi művekben: QUINN 1985; KUPPERMAN 2007; MILLER 2000.

² Tengeri utazás körülményeiről: MOLLAT 1996.

A vizsgálatban, az összeütközés okait keresem, ezek közül a legfontosabb a hozzáállás az indiánokhoz. Mint azt majd látni fogjuk, az angolok hozzáállása, az indiánokról bennük kialakult benyomások, valamint a telepesek hozott viselkedésformái egy idegen kultúrájú környezetben. Az indián-kép, az indiánokról való felfogás mellet ismertetni fogom azokat a problémákat, amelyekkel az amerikai tapasztalatok nélküli angolok szembesültek, és az azokra adott válaszokat. Szintén vázolom, hogy hozott viselkedésük, a vezetők és telepesek viselkedése, az indiánokhoz való hozzáállása hogyan befolyásolt olyan dolgokat, mint a diplomácia. Szintén fontos lesz a kommunikációnak a vizsgálata, valamint az indián szokások, külsőségek értelmezésének a problémája. Vizsgálatomban a lehető legtöbb aspektust igyekeztem vizsgálni, elsősorban azokat, amelyekre a forrásokból és a telepesek korábbi életéből következtetni lehet. A vizsgálat során ahol lehetett, más, elsősorban korábbi spanyol párhuzamokat kerestem, hiszen a spanyol gyarmatosítók példái voltak azok, amiket az angolok ismerhettek és befolyásolhatták döntéseiket. Sőt, okkal feltételezhetjük, hogy ismerték, hiszen Richard Hakluyt anglikán lelkész, az angol gyarmatosítás szószólója, propagandistája kiadta³ az ezekről szóló elbeszéléseket.

A vizsgálat végén megpróbáltam megkeresni a döntő okot, azt, hogy az indiánokhoz való viszony, az indiánokról kialakított kép hogyan játszott közben a telepes-indián összeütközésben, valamint hogy miért maradt a kolónia teljesen indián támogatás nélkül a későbbiekben. Röviden ismertetem azokat a tanulságokat és hibákat, amelyeket az angolok – a későbbi források alapján – levontak illetve igyekeztek elkerülni.

A roanoke-i gyarmatosítás kronológiája

Ahhoz, hogy érthetőbb legyen a roanoke-i telepesek, illetve a róluk szóló források elemzése, röviden át kell tekinteni Roanoke eseménytörténetét 1584-1590 között. Walter Raleigh, I. Erzsébet királynő kegyence, befolyásos vállalkozó és felfedező, miután megörökölte féltestvérének, Humphrey Gilbertnek a gyarmatalapítási jogát 1584-ben, hozzálátott a roanokei kolónia és az odautazás megszervezéséhez. Gilbert korábbi kolóniaalapítási kísérlete súlyos kudarc volt. 1578-ban a mai Rhode Island területére indult, Új-Fundlandra érkezett, de rögtön el is indult hazafelé, mert közeledett a tél. A hazafelé vezető úton hajója elsüllyedt, ő maga életét veszítette.⁴ Raleigh először egy kisebb felderítő-expedíciót küldött ki 1584-en, hogy megfelelő helyett találjanak a kolóniának. Ennek az expedíciónak volt a vezetője Arthur Barlowe és Philip Amadas.

A területen eredetileg katonai támaszpontot akart kiépíteni Raleigh. Terve az volt, hogy a spanyolokat fosztogató kalózhajók a telet itt vészelik át, sőt, akár télen is támadhatják az ellenséges hajókat.⁵ A két hajóból álló expedíció közel három hónapig utazott, azon az útvonalon, amely a későbbiekben is a Virginia felé tartó hajók fő útvonala lesz. Először az Azori- vagy a Kanári-szigetekig hajóztak, majd onnan, Bermudát útba ejtve Virginiába. Hazafelé északi irányban hajóztak, a Golf-áramlatot követve. Barlowe és társainak a nyár végén haza kellett indulniuk, és ez is állandó jellegzetesség minden expedíciónál: tavasszal átkelés, nyáron még ott tartózkodnak a hajók, de augusztusban vissza kell indulniuk, különben az időjárás hazatérésüket nem teszi lehetővé.

Barlowe egy olyan területet talált meg, amely ma is nehezen hajózható, de egyben ez védelmet nyújthatott egy esetleges spanyol támadással szemben. Jelentésében így írt Roanoke megközelítéséről: *„Amikor először láttuk meg a földet, többen azt hitték, ez már magának a kontinensnek a partja: de amikor az öbölbe értünk, láttuk, hogy előttünk egy újabb hatalmas tenger*

³ SZOMMER 2004, 165.

⁴ TINDALL 1992, 34.

⁵ KUPPERMAN 2007, 13.

van. (...), A szigetek között két-három bejárat van: amikor pedig a szigetek közé érsz, látod, hogy nagyon keskenyek a legtöbb helyen (mármint a szigetek, M.D.).⁶ És, mint azt a beszámoló előző oldalán írja „mögöttük fekszik Roanoke” Ez a terület a Hatteras-fok és a Delaware-öböl között húzódó, homokszigetek által határolt öblöt jelöli, az amerikai partvidékkel párhuzamosan. Ebben az öbölben található Roanoke.⁸

A következő expedíció, immár az első telepeseikkel, 1585 tavaszán indult útnak. Az volt a feladatuk, hogy a szigeten kiépítsék a támaszpontot, erődöt, horgonyzóhelyeket, valamint derítsék fel a térséget amennyire csak lehet. Az expedíció a célnak megfelelően katonákból állt, nőket, gyermekeket nem vittek magukkal. A telep parancsnoka Ralph Lane lett, az expedíciónak a fő szervezője és felelőse pedig Richard Grenville.⁹ Grenville Raleigh unokatestvére volt. Meglehetősen képzett és tapasztalt férfi volt: a Middle Temple-ben jogot tanult, majd Magyarországon harcolt a török ellen, majd részt vett az írországi harcokban is. Meglehetősen gazdag nyugat-angliai családból származott, és részt vett a helyi bíróság munkájában is. Tengeri tapasztalata ugyanakkor nem volt.¹⁰

Ralph Lane szintén katona, valamint I. Erzsébet udvari embere, szintén megjárta az Írországi harcokat.¹¹ Az ő tapasztalatai sem egy kolónia vezetésére tették volna feltétlenül alkalmassá. Hozzá kell ugyanakkor tenni; Angliában a korban nem volt senki, akinek lett volna tapasztalata egy újvilági kolónia vezetésében. Mellettük szólt katonai múltjuk, valamint az ebből adódó szervező- és fegyvelmezőképesség.

Már az utazás is nehézségeket okozott: az expedíció legnagyobb hajója, a *Tiger*, leszakadt a flottillától, és csak késve érkezett meg, a rajta szállított készletek pedig megsemmisültek a zátonyos partszakaszon.¹² Így a telepesek jórészt az indiánok jóindulatára és segítségére voltak utalva. 1585 nyarán Grenville elindult haza, hogy erősítést hozzon, de azt ígérte, hűsvétra visszatér. Fontossá vált az egyik indián főnök, Wingina/Pemisapan¹³ és az ő konfliktusa egy távolabb élő főnökkel, Menatononnal. Wingina és népe Roanoke szigetén és a szemközti partokon élt, sokáig barátságosak voltak az angolokkal, ellátták őket kukoricával, hallal és más élelmiszerekkel. A Menatonon és Wingina közötti ellenségeskedésben az angolok is állást foglaltak. Emiatt a viszony a helyiekkel márciusra megromlott, Wingina népe eltávozott a szigetről, amivel Lane szerint éhhalálra ítélte őket.¹⁴ Ne feledjük, az angolok élelmiszer-készletei jórészt megsemmisültek, az indiánok tanították meg őket halat fogni, kukoricát ültetni, és ők látták el őket, amíg saját készleteket nem szereztek. Ráadásul Grenville is késett, ő ugyanis áprilisa ígérte visszatértét, ami végül majd csak júliusban történt meg.¹⁵

Ez idő alatt Lane és a rábizott 105 ember hozzálátott a terület felderítéséhez, valamint az indiánok angol hűségére térítéséhez. Meglehetősen nagy területet bejártak, egyes útjaik több mint száz mérföld hosszúak voltak. Tavaszra a helyzetük viszont megromlott az indiánok ugyanis egyre barátságatlanabbak lettek velük. Majd június elején harc tört ki az indiánok

⁶ BARLOWE 1584, 11.

⁷ BARLOWE 158, 10.

⁸ Lsd: 1. melléklet

⁹ Ezért ezt a települést a szakirodalom Grenville-féle kolóniának szokta hívni.

¹⁰ Grenville feltehetően az 1568-ig tartó háborúban harcolt. KUPPERMAN 2007, 19.

¹¹ Mindkét esetben a desmondi felkelésekről van szó.

¹² KUPPERMAN 2007, 26.

¹³ Winginaként és Pemisapanként is nevezik, én a dolgozatban a legtöbbször a Winginát használom.

¹⁴ LANE, 1586, 12.

¹⁵ QUINN 1985, 241–248.

és a fehérek között. Lane és társai rajtaütöttek egy indián táboron, és ebben a rajtaütésben maga Wingina is meghalt.¹⁶ Ezt követően az indiánok bosszújától féltő Lane és telepesei elhagyták a kolóniát, felszálltak az egy héttel később kikötő Francis Drake hajóira.

Grenville két héttel később érkezett meg, tizenöt férfival és ellátmánnyal. Amit talált, az egy üres kolónia volt, ahol sem fehéreknek, se indiánoknak nem volt nyoma. Miután majdnem egy hétig várt, az erősítést otthagyta a szigeten, majd elindult vissza Angliába. A szigeten hagyott csapatot az indiánok megölték, néhányan elmenekültek. Nincs róluk más forrás, csak az, hogy az 1587-ben megérkező John White megtalálta egyikük csontvázát, valamint az egyik ottani indián beszámolója az eseményekről.¹⁷

1587-ben Raleigh egy harmadik expedíciót indított az Újvilágba. A hajók fedélzetén ezúttal kilenc család, összesen tíz gyerek és tizenhét nő, valamint 90 férfi kelt át. Eredetileg a Chesapeake-öbölben akartak letelepedni, Roanoke-on csak azért álltak meg, hogy felvegyék a többi telepest. A telepéseknek ugyanis családonként ötszáz acre földet ígértek, ehhez pedig Roanoke túl kicsi volt. Azonban nézeteltérések támadtak White, a kolónia kijelölt kormányzója és Simon Fernandez, a flotta portugál származású parancsnoka között. Az összeütközés oka az volt, hogy Fernandez szeretett volna bekapcsolódni a kincses flották fosztogatásába, és ehhez épp jó időben voltak, azt viszont nem akarta a telepéseket több mint száz mérföldre-északra szállítani.¹⁸

A telepések így kénytelenek voltak kiszállni Roanoke-on, és White is velük maradt egy ideig. Ő azonban egy később utánuk érkező hajóval hazatért, egy másik hajót pedig ott hagyott a telepéseknek. Úgy tervezte, a következő tavasszal visszatér. Azonban az Armada támadása, valamint Raleigh és Grenville pénzügyi gondjai ezt csak 1590-ben tették lehetővé. Amikor megérkezett, akkor a telepet elhagyatottan találta. Harc nyomai ugyan nem voltak, de a telepések egytől egyig eltűntek. Azóta sem tudni, mi történt velük. Sok találgatás született, de egyik sem alátámasztható vagy cáfolható teljesen.¹⁹

A források

Megbízhatóság, célközönség, stílus

Az első forrásunk Virginiáról Arthur Barlowe *The First Voyage to Virginia* címet viseli, és egy jelentés Raleighnek a megtalált területről. Az írás terjedelme 12 oldal,²⁰ amit teljes egészében Virginiának²¹ szentel, mindössze másfél oldal annak leírása, hogy hogyan és milyen útvonalon utaztak, valamint a végső összefoglalás sem több néhány mondatnál. Felépítését tekintve egységes, egy rövid bevezető, majd egy rövid konklúzió fogja közre a terület és az indiánok leírását. Az elején leírja, milyen szertartásokat végeztek. Ezekkel jelölték, hogy a terület most már Anglia és I. Erzsébet tulajdona, valamint hálát adtak istennek, hogy épségben átkeltek az óceánon.

¹⁶ QUINN 1985, 127.

¹⁷ KUPPERMAN 2007, 114.

¹⁸ QUINN 1985, 278-280.; KUPPERMAN 2007, 113.

¹⁹ Például megölték őket a spanyolok vagy az indiánok, maguk készítette hajóval menekültek el, de az elsüllyedt, valamint a legnépszerűbb, mely szerint beleolvadtak egy indián törzsbe. Ezekkel valamennyi szakirodalom foglalkozik.

²⁰ Az elektronikus változat oldalszámai.

²¹ Ma Roanoke Észak-Carolina államhoz tartozik.

A következőkben a természeti tulajdonságokkal foglalkozik, bár ilyeneket később is találunk. A területet nem csak gazdagnak írja le, hanem lényegében paradicsomi állapotokat jelenít meg. Ezen kívül a területet, hogy az otthoniak könnyebben elképzelhessék, más, európai és ázsiai területekhez hasonlítja, felhívja a figyelmet arra, hogy ez a föld csak az egzotikus, távoli tájakhoz mérhető.²² Ezt követi az ott-tartózkodásuk, a terület bejárásának a története. Barlowe több napi járóföldet behajózott vagy bejárt. Érdekes, hogy ő nem mérföldet használ az esetek többségében, hanem az út időtartalmával írja le a távolságokat. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy ezeket az ismereteit az indiánoktól szerezte, a terület egy részét elmondásból ismerte.²³ Ez alapján viszont elkülöníthető, hogy mi az amit a bennszülöttektől tudott meg, és mi az, amit ő is megismert, bejárt.

Bár kétségtelenül nem lehet teljesen elhinni, amit Barlowe csupán néhány napos-hetes²⁴ ott-tartózkodás alatt megtapasztalt és leírt, nem szabad elfelejtenünk, hogy ő azzal volt megbízva, keressen megfelelő helyet a kolóniának. Ellenkező esetben feltehetően megbüntették volna. Másrészt a sziget, kedvező természeti adottságait a későbbi utazók is megerősítik.

A másik forrás, Ralph Lane „*An account of the particulars of the employments of the english...*” című írása. Lane elhagyta a szigetet az ott kikötő Drake hajóin, telepeseivel együtt. Ismertetett írását Raleigh-nek küldte, amelyben beszámolt azokról az eseményekről, amelyek a kudarcot okozták.²⁵ Az írás terjedelme huszonnégy oldal,²⁶ amelyet két részre lehet osztani: az első a felfedezőutakat és az első hónapokat írja le, míg a második rész a Winginával való konfliktust és a menekülést. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a szöveg csak a tél utáni eseményeket írja le. Némelyik szakirodalom ezt az állítást támasztja alá, abból kiindulva, hogy Lane azt az időszakot mutatja be, amelyik során a menekülést előidéző körülmények kialakultak.²⁷ Mások szerint²⁸ az egész ott-tartózkodást leírja. Ez a történetek szempontjából annyiban fontos, hogy mekkora időtartam alatt zajlottak az események, azaz hónapok alatt vagy csak néhány nap alatt történt mindez. Mindkét változat elfogadható, hiszen a forrásban nincsenek dátumok, a Tiger hajónaplója pedig csak azokat az eseményeket írja le, amelyekben a legénység érintett.

Már a szöveg kezdése is nyilvánvalóvá teszi, hogy ez lényegében egy magyarázat, mentségkeresés arra, hogy miért hagyta ott a telepet-néhány héttel azelőtt, hogy Grenville visszatért volna. Ez máshol is tetten érhető: márciusban, amikor Wingináék eltávoznak a szigetről, Lane szerint ezzel éhhalálra lettek ítélve, mert nincs vetés, holott márciusban még úgy volt, hogy Grenville áprilisra megérkezik vetőmaggal, ellátmánnyal. Ezt követően Lane is annak ismertetésével kezdi, hogy milyen volt a terület, ahova megérkeztek. Érdekes módon gazdagnak, termékenynek írta le, nem olyanak, mint amilyentől menekülni kéne.

Lane az első oldalon azt állítja, hogy kevés területet fedeztek fel és komoly akadályok álltak előttük, írván, hogy „*felfedeztünk annyit, amennyit kevés ellátmányunk és alacsony létszámunk lehetővé tett*”.²⁹ Ugyanakkor, ha elolvassuk a leírását, megfigyelhetjük, hogy jelentős területeket bejártak, jórészt csónakkal. Ez ellenséges, agresszív indiánokkal teli környezetben nem lehetett

²² BARLOWE 1584.

²³ BARLOWE 1584, 4. „*being sixe dayes journey off, we saw him not at all*”.

²⁴ Pontos dátumok nincsenek a szövegben.

²⁵ LANE 1586.

²⁶ Az elektronikus változat számozása

²⁷ KUPPERMAN 2007.

²⁸ QUINN 1985.

²⁹ LANE 1586, 1. „*as our weake number, and supply of things necessarie did inable us to enter into the discovery of*”

volna megvalósítani, ha tényleg szűkében vannak az élelemnek. Ugyanakkor ezekhez a felfedezőutakhoz is kapcsolódik egy újabb, az indiánokat vádoló írás is: az indiánok elhagytak minden falut, amit a felfedezőúton lévő Lane érinthetett volna, akinek így nem volt élelme. A csapat végül megette magukkal vitt kutyáikat, és így jutottak vissza a táborba. Tehát az utakat, amiket megtettek, azokat az indiánok „anyagi” támogatásával tették, amikor pedig ez elmaradt, akkor kis híján életüket veszítették. Lane a fenti eseményt is az indiánok árulásának fogta fel, de azt nem írta le a beszámolóban, melyik törzs volt az, amelyik így bánt vele.³⁰

Az ő indián-képe differenciáltabb annál, amit Barlowe-nál találtunk. Vannak „jó és rossz” indiánok, legtöbbször egy törzsön belül is, nem pedig „jó” és „rossz” törzsek. Az ő indián képei koránt sem olyan szélsőségesek, mint Barlowe-é, hanem összetett, jobban ismertett jellemvonásokat ad az indiánoknak. Ennek az lehet az oka, hogy bár érdeke, hogy az indiánokat veszélyesnek állítsa be, de nem annyira, hogy elvegye az emberek kedvét a további expedícióktól.

A műnek számos hiányossága is van. Az egyik, hogy nem tudjuk, mi történt 1585-86 telén, mert Lane erről nem ír. Az okok lehetnek különbözőek. Talán nem tartotta fontosnak, mert nem történt olyan esemény, amit rögzíteni akart volna. A másik eshetőség, hogy szándékosan hallgatja el a téli eseményeket. Az ellátmányukat elvesztő angolok a telet nem élték volna túl, ha nem szereznek élelmet. Ezt szerezhatték békésen, az indiánoktól kérve. Erre utal, hogy Lane és Thomas Hariot is lejegyzik, hogy az indiánok halat fognak s vadásznak nekik, és meg akarják tanítani nekik a kukoricatermesztést. Azonban ezt nem lenne neki oka elhallgatni, hiszen máshol részletezi. Ha az indiánok gonoszságát akarja leírni, akkor mindenhol kihagyná. A másik lehetőség, hogy esetleg erőszakkal szereztek élelmet az indiánoktól. Itt nem rablásra gondolok, hanem arra, hogy a túszul ejtett Menatonon révén szereztek maguknak ellátmányt.

A másik gond a dátumok elhanyagolása. Lane csak kevés alkalommal ad pontos dátumot, sőt, az idő múlását is ritkán jelzi. Szintén gond, hogy a szövegben a dátumokat korrigálták, és azt, hogy melyik az eredeti, nem tudni.³¹ A műveket ugyanis később Richard Hakluyt, a korabeli gyarmatosítás angliai „propagandistája” kiadta 1599-es „*The Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*” című művében. A dátumokat ő megpróbálta korrigálni, jórészt a többi forrás alapján.

A dátumozás hibáját még ki lehet küszöbölni a *Tiger* hajónaplója³² alapján, ahol pontos dátumok vannak 1585 szeptemberéig a kolóniáról. A télről azonban semmilyen információt nem

Van még egy harmadik, meglehetősen terjedelmes forrás a korabeli Virginiáról. Ez Thomas Hariot, egy akkor huszonöt éves, Camebridge-ben frissen végzett fiatalember műve, a „*Briefe and True Report of the New Found Land of Virginia*”. Ebben található meg John White térképei és rajzai az indiánokról. Maga a mű forrásértéke az indiánok kapcsán meglehetősen alacsony, mindössze pár oldal található róluk, inkább a területnek a lehető legjobb színben való feltüntetése a cél, annak természeti adottságai vannak túlsúlyban. Ezt a művet már a nagyközönségnek írták. Sokáig ez volt a legismertebb és legrészletesebb leírása Virginiának.

III/2. Törzsek neve, kifejezések a forrásokban

A források tárgyalása előtt érdemesnek tartom megfigyelni, és meghatározni egy fontos dolgot; azt, hogy a különböző törzseket ki és hol említi? Ez ugyanis fontos lesz a későbbiekben, hiszen az angolokhoz különböző viszonyú törzseket megnevezése és elhelyezése nem elhanyagolható szempont. Fontos, hiszen az angolok az erősebb, vagy hozzájuk közelebbi törzseket máshogy kezelhették, mint a távolabbi vagy gyenge törzseket.

³⁰ LANE 1586, 6–7.

³¹ QUINN 1985, 126.

³² QUINN 1955, 179-193.

Bármilyen különös, Lane, Barlowe és Hariot munkái mind különbözően írják le a törzseket, azok neveit. Barlowe például Menatonon törzsét nem nevezi „Chawanook” részének, de Lane szerint Menatonon Chawanook királya.³³ Ehhez hasonló dolgok miatt a dolgozat további részében, a követhetőség miatt a „Wingina törzse”, „Menatonon törzse” és hasonló elnevezéseket fogom használni. Másrészt Wingina sem egyértelműen azonosítható, különösen Barlowe leírásában nem. Az alábbi néhány bekezdésben szeretném megvizsgálni és bemutatni, mi lehet az eltérés oka.

Az egyik azon etimológiai ok, hogy a törzsek önmagukat máshogy nevezik, mint a fehérek őket. Erre nem csak az indiánok között van példa, elég pont a magyarokra gondolni, akiket a legtöbb nyugat-európai nyelv a „hungarian” valamelyik változatával jelöl. Hasonló az eset az örmény „hayastakan” vagy finn „suomi” elnevezésben is. Hasonlóval találkozhatunk az indiánok esetében is. Az Irokézek (Iroquois) magukat nem hívták így, hanem Haudenosaunee-nek, azaz a „hosszú házak építőinek”, vagy „ügyes kezűeknek.”³⁴ Az irokézt sokan a huron nyelv „fekete kígyójából”, vagy az irokézekkel összetűző baszk halászok „hiroka”, azaz „gyilkos nemzet” szavaiból eredezteti, és mindkettőt a franciák alakították át „irokézzá.” De hasonló a Huronok elnevezése is, akik magukat Wyandotnak hívták.

A törzsek elnevezésének, annak, hogy ilyen különbségek vannak közöttük, ez lehet az egyik oka. A másik, hogy a helyi törzseket a területről, városról nevezték el. Ennek is van hagyománya Európában. Szintén nem nehéz elképzelni, hogy a törzseket totemállatról nevezték el; erre is van példa még Európában is.³⁵

A harmadik, és szerintem legvalószínűbb ok a majd későbbiekben leírt konföderációs jelleg. A törzsek szövetségét az egyik forrás említheti az egyik törzs, vagy a névadó törzs nevéen, míg a másik külön is megnevesít törzseket. Erre példa megint csak az irokézek, akik csak a konföderációjukra használták a „haudenosaunee” szót, az azt alkotó öt törzset rendre saját nevéen nevezték.

Ha megvizsgáljuk a Hariot munkájában megtalálható, John White által rajzolt térképeket,³⁶ akkor érthetőbbé válik a helyzet.³⁷ Ezeken a térképeken három „ország” van feltüntetve. Azért használom ezt a szót, mert így könnyebben elképzelhető, noha ezek a megnevezett részek nincsenek elhatárolva egyértelműen. White a három országot Secotan, Weapemeok és Chawanook néven jelzi. Secotan Roanoke-tól déli-nyugati irányban, valamint a Roanoke-kal szembeni partvidéken van. Háborúban állnak - legalább is Barlowe szerint - Wingina népével. A másik két ország ettől északra, az Aligator folyó északi partvidékén található. Nyugaton Weapemeok, keleten Chawanook.

Most már csak azt kell meghatározni, melyik törzs, konföderáció Menatononé. Lane egyértelműen Chawanook királyaként nevezi Menatonont, Barlowe szerint ugyanakkor „ezen az országon (Chawanook, M.D.) túl van egy másik király, akit Menatononnak hívnak”³⁸ Ugyanakkor Barlowe ismeri fel a konföderáció jelenségét. Én úgy gondolom, hogy Menatonon népet tekinthetjük a Chawanook-konföderáció részének, mivel ezek a konföderációk változhattak az évek során. Másrészt a Barlowe által használt „beyond” jelentés nem csak „túl”, hanem „fölött”

³³ BARLOWE 1584, 9.; LANE 1586, 3.

³⁴ DAVIS 1997, 90.

³⁵ Albánok magukat a „sasok népének” hívják, címerük pedig kétfejű sast ábrázol

³⁶ Az ilyen jellegű térképek maguk is kezelhetők elbeszélő forrásként. Ennek módszertana megfigyelhető. KIVELSON 2006.

³⁷ lsd.: 2. melléklet

³⁸ „beyond this country is there another king, whom they cal Menatonon” BARLOWE 1584, 9.

is lehet, azaz a terület királyainak Menatonon a föléndeltje. Barlowe a konföderációnál azt írja, hogy az említett három király alkotja, beleértve a háromba Menatonont is. Menatonon tehát meglátásom szerint a térképen Chawanook néven feltüntetett konföderáció vezetője.

Most Winginát és törzsét kell elhelyezni a történetben. A források leírják, hogy Roanoke-on és a partvidéken élt népe, tehát a partvidék és Secotan között. White nem tüntette föl a térképen a nevét. Az országot Barlowe „Wingandacoa” néven nevezi. Ugyanakkor felmerült bennem a kérdés: a Wingina nem lehet, hogy csak titulus? Wingina ugyanis Pemisapan néven fordul elő Lane-nél, aki megemlíti, csak a király halála után vette fel a nevet.³⁹ Ezért a beszámolóknál, különösen Barlowe-nál túl gyakran használt Wingina engem meglehetősen megzavart. Az egyik szakasz alapján ugyanis az a helyzet állt fenn a térségben, hogy Wingina törzse egy Wingina nevű király törzsével harcolt.⁴⁰ Ez arra enged következtetni, hogy a Wingina titulust takar, az egyik törzs így nevezte a valamilyen szintű főnököt. Kérdés marad, hogy melyiket? Azt, aki a törzset irányította, vagy azt, aki a törzsi konföderációt is, esetleg mindkettőt? Vagy a törzsen belüli hatalommegosztás egyik tagja? Ez azért sem elhanyagolható szempont, mert az angolok lehet, hogy egy kisebb főnök bizalmát nyerik el, de az egész törzsi konföderációt nem. Ha a szövegeket vizsgáljuk, az a változat tűnik hihetőbbnek, hogy Wingina egy konföderáció vezére. Bár nincs rá egyértelmű utalás, de Lane szerint ő a törzsek angolelleses készülődésének a vezetője, és több törzset is magához hívott, valamint már korábban is több törzsnek parancsolt.⁴¹ Ez, és a John White által rajzolt térképek az alapján Wingina a Secotan törzsszövetségnek volt a vezetője, törzse (wingandacoa) pedig csak ennek a része volt.

Az első benyomások; Arthur Barlowe útja

Hozott indián-kép

Az indiánokat Barlowe csodálatos, paradicsomi embereknek írja le, egyfajta a felvilágosodás íróinál megjelenő „nemes vadember”, „természeti lény” az őt és társait barátságosan üdvözlő indián. Azonban az ilyen képnek ellentmond, ha megvizsgáljuk, hogyan nevezi az indiánokat, függetlenül attól, hogy milyen viszonyba vannak velük. A „savage” szót használja, nem csak ő, hanem később Ralph Lane is, sőt Hariot és általában az összes utazó. Elsőre nem gondolunk semmi rosszra, hiszen a vadember, a civilizálatlan megjelölésére a barbár és változatai az elterjedtek világszerte.

Mit jelent ez a szó? Az etimológia a latin „sylvanus”, azaz erdőlakó szóból származtatja,⁴² ami így elsőre nem tűnik különösebben sértőnek, hiszen az indiánok maguk is erdőlakók voltak. Az viszont már koránt sem nevezhető pozitívnak, hogy ezt a szót, hogy és miképpen használják mások, olyanok, akik az angoloknál korábban kerültek kapcsolatba indiánokkal. Az első ilyen személy, akit idézni szeretnék, egy spanyol politikus és író, Palacis Rubios. Ő a spanyol királyi udvar egyik meghatározó figurája, aki nem csak indiánokról írt, de kommentárokat írt Aristoteles *Politika* című munkájához, valamint több írást közölt a spanyol király, II. Fülöp politikájának védelmében. Ő fogalmazta azt a kiáltványt is, amit a spanyol hódítóknak fel kellett olvasnia, mielőtt rátámadnak az indiánokra. A kiáltvány felszólította az indiánokat, hogy térjenek keresztény hitre, vagy meghalnak. Sokat mondó megnyilatkozása az indiánokról,

³⁹ LANE 1586, 6.

⁴⁰ BARLOWE 1584, 4.

⁴¹ LANE 1586, 6.

⁴² BITTERLI 1982, 106.

hogy „nem annyira „savage-ok”, mint a törökök, akik olyanok, mint az állatok.⁴³

Ez alapján a savage viselkedés-formát jelent, méghozzá rendkívül negatívát. Maga Rubios nem önmaga alkotja meg a szót ilyen kontextusban. Már az ókori görögök is így írtak az emberevőről, akik azért lettek kannibállá, mert „savage-é” váltak, azaz mintha megőrültek volna.⁴⁴ De Lane szövegében is tetten érhető a szó pejoratív értelme, hiszen Menatonont így írja le: „egy *savage*-hez képest igen komoly és bölcs férfi”.⁴⁵ Ezeket a tulajdonságokat tehát sem ő, sem olvasója nem feltételezi az indiánokról, különben nem használná a „Savage-hez képest” szóösszetételt. Az, hogy az indiánokat kegyetlennek, állatiasnak, tudat alatt alacsonyabb rendűnek tartották, még akkor is, amikor el voltak ragadtatva tőlük, a későbbi eseményekben visszaüthetett. A *savage* szó pejoratív jelentése a későbbi – jamesteoni és plymouthi – forrásokban válik nyilvánvalóvá. Ezekben a szövegekben a *savage* csak ellenséges indián törzseket jelöl, a barátságos, szövetséges törzsekre nem ezt használják, hanem a törzs saját nevét.

A másik kérdés, hogy mennyire ismerték a spanyol, portugál vagy francia beszámolókat az indiánokról? A francia zászló alatt hajózó Giovanni de Verrazzano 1524-es útja érintette ezt a területet. 1527-re datálva létezik egy általa a területről, pontosabban az egész keleti partvidékről készített térkép.⁴⁶ Angliában ezen kívül már 1577-ben megjelent a „*The history of trauallye int he West and East Indies*” című kiadvány, az Újvilágot és Ázsiát érintő hajóutak leírásairól.⁴⁷

A korabeli indiánokról, ha a fizikai képet vesszük, akkor az John White rajzain köszön vissza. Az indiánok ezeken a képeken a lehető legjobban különböznek az európaiaktól, nem csak bőrszínben, de fejformában, öltözködésben, hajviseletben is. Érdeemes megfigyelni az indián harcos rajzán a valószínűleg öltözkééhez tartozó, farkhoz hasonló ruhadarabot.⁴⁸ Aki a képet minden előzetes leírás, ismeret nélkül látta, arra gondolhatott, hogy az ábrázolt alak az ördög szolgája, vagy az ördög maga. Ez is egyfajta lehetséges beállítása az indiánoknak, mint gonosz, alattomos, állatias lényeknek, akik elárulták és becsapták az angolokat. Aki pedig ördöggként, az ördög szolgájaként tekint az indiánra, az előbb vagy utóbb úgy is fog bánni vele. Sőt, azt sem zárhatjuk ki, hogy az indiánokat – és elsősorban a rajzon látható Winginát – már a telepések is az ördöggel azonosították, mint az ördög alakját. Erre is utalhat Ralph Lane „csatakiáltása” az indián főnök elfogásakor, mely szerint „Krisztus a győzelmünk”. Ez jelentheti a pogány feletti győzelmet, de jelentheti az ördög feletti diadalt is.⁴⁹ Ez a kép egyébként szintén módosul a későbbi kolóniáknál, bár egzotikusnak, de nem félelmetesnek, ördöginek rajzolják vagy festik le az indiánokat.

Kommunikációs problémák

Barlowe leírásai alapján feltételezhetjük, hogy az indiánok békésen fogadták az angolokat. A falvakban megvendégelték őket, a főnökökkel is találkoztak. Kérdéses, hogyan tudtak kommunikálni. Valószínűsíthető, hogy a mutogatásnál, vagy néhány szónál magasabb szintre nem juthattak. Az indiánok és a fehérek kommunikációja a forrás szerint is csak a gesztusok, a mutogatás szintjén korlátozódott. A barátság jele a mellkas érintése, a békéé pedig az íjak és nyilak

⁴³ PAGDEN 1987, 51–53.

⁴⁴ PAGDEN 1987:,17–18.

⁴⁵ „*but otherwise for a Savage, a very grave and wise man*”, LANE 1586, 3.

⁴⁶ Lásd 3.melléklet. <http://mapsofpa.com/antiquemaps0.htm> Másolatban maradt fenn, az eredeti elpusztult.

⁴⁷ SZOMMER 2004, 165.

⁴⁸ Lásd: 4. melléklet.

⁴⁹ LANE 1586, 18.

nyilvános eltörése volt.⁵⁰ Barlowe feljegyzéseiben szerepelnek a helyi törzsek egymáshoz való viszonyát leíró részek is, azonban ezt sem vehetjük teljesen bizonyosnak, a már fentebb említett gyenge kommunikációs képességeknek köszönhetően.

Két indián, Wanchese és Manteo Angliába is átkelt, később pedig visszatértek, mint tolmácsok, nyomkeresők. Ugyanakkor itt újabb kérdés vetődik fel: a két indián önként jött, vagy elhurcolták őket? Barlowe leírta, hogy az első indián, akivel találkozott, a hajójukra vitték, mivel az illető ezt kérte.⁵¹ Ott inni és enni adtak neki, másnap pedig az illető meghívta törzse főnökének fiát, aki az angolokat később a faluba vitte. Ugyanakkor kérdéses, vajon Manteo és Wanchese ténylegesen el akart jönni, vagy csak később derült ki, hogy már nem mehetnek vissza? Ha elrabolták őket akkor a későbbiekben talán akadályozták az angolokat, vagy nem mondtak el nekik mindent. Másrészt Barlowe tényleg mindent, amit leírt, ott tapasztalt, vagy nem később, a két vele együtt visszatérő indián magyarázta el neki? És ha ez így történt, akkor azok annak függvényében beszéltek vele, ismertették vele az országot, amilyenek eltávozási körülményeik voltak. Ha erőszakkal hurcolták el őket, akkor könnyen elképzelhető, hogy a későbbiekben bosszút álltak az angolokon. Arra van forrás, hogy az ilyen, tolmács-nyomkereső céllal elhurcolt indiánok hogyan viselkedtek később. Cartier leírja, hogy két indiánt vitt vissza első útjáról, akiket a második út során, mint tolmács használt. Az indiánok meggyőzték főnöküket és törzsüket a franciák jó szándékairól, mert a franciák „jól tartották” őket otthon. Ugyanakkor a későbbiekben ez terhelővé is vált; az indiánok sok olyan dolgot is elárultak társaiknak, amit a franciák nem akartak, például azt, hogy vannak a franciáknak értékesebb áruai is, csak azokat nem adják oda az indiánoknak.⁵² Van példa arra is, hogy indiánokat angolok elraboltak, igaz, nem Roanoke-ról, hanem Új-Anglia területéről, a 1600-as évek elején, és később visszatértek. Egy bennszülöttet, név szerint Squantót John Smith egyik útítársa, Thomas Hunt több társával együtt elrabolta, hogy eladja őket rabszolgának. Squanto Angliába került, aztán megtanulta a nyelvet, majd később visszatért az Újvilágba, mint nyomkereső.

Később szerepe volt abban, hogy Plymouth, a Mayflower utasai által létrehozott település lakóinak sikerült túlélnie az első éveket. Őt tehát elrablása és angliai élete nem befolyásolták abban, hogy ellenségesen viselkedjen más fehérekkel.⁵³ De talán épp ez a kulcs; ő nem azoknak segített túlélni, akik elrabolták. Valószínűleg különbséget tudott tenni angol és angol között. A két, Roanoke-ról elkerült (elhurcolt?) indián esetében, ha Angliába kerülésük erőszakos volt, minden oka megvolt, hogy utána elrablóikat törbe csalják az Újvilágba való visszatéréskor. De ha önként is mentek fel a hajóra, az még nem jelenti, hogy fenn is akartak maradni, amikor a hajók a nyílt vízre értek. Számos indián kerül úgy Európába, hogy „csapdába esnek” egy hajón. Az udvarokba került, egyfajta vásári látványosságként mutogatott indiánok helyzetüket megalázottnak érezték. Bár próbálták őket a későbbi utakhoz tanítani, a tanulás hosszú idő, a civilizációs szakadék pedig jelentős volt. A viselkedésük nevetség tárgyává tette őket, és ezt, még nyelvismeret nélkül is érezhették.⁵⁴ Ezen helyzetük miatt, a visszatéréskor nem segítették annyira a telepeseket, itt a főnökökkel együttesen az igazság elhallgatására, hamis információk átadására kerülhetett sor.

Ha nem is mindketten, de Wanchese nem kedvelte az Angliában töltött időt, egyre inkább fogolynak mintsem vendégnek érezte magát. Későbbiekben pedig egyre gyanakvóbbá vált az

⁵⁰ „take away their bowes and arrowes and breake them” BARLOWE 1584, 8.

⁵¹ „we brought him with his owne good liking, aboard the ships” Barlowe 1584, 3.

⁵² GREENBLATT 1992, 168.

⁵³ PHILLBRICK 2006, 93–94.

⁵⁴ BITTERLI 1982, 233–234.

angolokkal és a telepésekkel szemben.⁵⁵ Sajnos, sem róla, sem Manteórol nem esik szó a későbbi forrásokban, mindössze annyit tudunk, de ezt már John White-tól, hogy 1587-ben Manteo az egyik indián falu kormányzója lett.⁵⁶ Azonban nem tudni, hogy Lane útja idején a két indián hogyan és mint viselkedett.

Ugyanakkor nem elhanyagolható, hogy a több mint száz angolra két tolmács jut. Ha Lane az egyiket elvitte felfedezőúttjára, akkor az otthon maradt angolok csak egy indiánra támaszkodhattak a szigetlakókkal való kommunikációban. Ő pedig nem lehetett mindenhol, így elképzelhetőek olyan összeütközések, amelyek a közkatonák és indiánok között alakultak ki, meg nem értés miatt.

Benyomások és megfigyelések

Barlowe a Roanoke-ra való érkezés előtt végighajózott egy igen jelentős nagyságú partszakaszt, mind északra, mind délre Roanoke-tól. Ez idő alatt találkozott az indiánokkal is, és nem csak találkozott velük, de közelebbi kapcsolatba is került velük. Ismerte több indián törzs nevét, és társadalmukat is megfigyelte

Ismerte az indiánokat annyira, hogy megállapítsa, vannak vezetőik, akiknek bár nem tudta az indián nevét, de a titulusát igen. Ő ugyanis rendre az angol megfelelőket használja a főnökökre, megkülönböztetve királyt, nemest, kormányzót.⁵⁷ A megkülönböztetést a személyek díszein keresztül végzi el, minél díszesebb valaki, annál magasabb rangú, legalább is szerinte. A másik, ami alapján megkülönbözteti őket, hogy kinek mekkora kísérete van. Az előkelőket rendre több tucatnyian követik, és nem csak őket, de feleségeiket is. Ezen kívül megfigyelt egy fontos dolgot; az indiánoknál minden főnök elvehetett bármit egy nála alacsonyabb szinten állótól. Az efféle „lopás” tehát része volt a kultúrájuknak, és ez majd a későbbiekben fontos lesz, az 1585-86-os expedíciónál.

Már nála is megmutatkozik a kincsvágy: észreveszi, hogy az indiánok arany vagy réz díszeket hordanak, valamint gyöngyöt. Az angolok ugyan ezeket megtapogatják, de nem tulajdonítanak nekik látható jelentőséget, abban a reményben, hogy így a főnökök megmutatják nekik a lelőhelyeket.⁵⁸

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy Barlowe, bármennyire is kedvezően áll az indiánokhoz, nem bízik bennük. Az angolok nem hagyják tárgyaikat őrizetlenül, csoportosan mozognak, sőt, amikor az indiánok meghívják őket éjszakára, ők inkább a hajókon való alvást választják. A döntéseit Barlowe is az óvatossággal indokolja, azzal, hogy kevesen vannak, és hogy mégsem lehet megbízni az indiánokban. Ez azonban ellentmond annak, hogy korábban az indiánokat bűn és rossz szándék nélkülinek írta le.⁵⁹ A bizalmatlanságnak még az is oka lehetett, hogy az indiánoknál volt pár európai eszköz. Mint kiderült, ők ezt egy, viharban a partvidékre sodródott hajón találták, a legénység meghalt a viharban, de a hajó néhány eszközét használták az indiánok.⁶⁰ Hogy a tengeri vihart egyetlen ember sem élje túl, miközben a hajó partot ér, nehezen lehetett elképzelhető Barlowe-nak. Bizalmatlanságának, óvatosságának az a le nem jegyzett gyanúja lehetett az oka, hogy a hajótörötteket az indiánok megölték. Barlowe maga ismerhette az ehhez hasonló európai példákat, a „naufrageur-öket”, akik a hajótöröttek ki- és elrablásából, sokszor megöléséből húztak hasznot.⁶¹

⁵⁵ QUINN 1985, 235–236.

⁵⁶ QUINN 1985, 286.

⁵⁷ „*King, Nobilitie, and Governours*” BARLOWE 1584, 6.

⁵⁸ BARLOWE 1584, 6.

⁵⁹ „*found the people most gentle, loving and faithfull, voide of all guile and treason*” BARLOWE 1584, 8.

⁶⁰ BARLOWE 1584, 6.

⁶¹ MOLLAT 1996, 200.

Az indián törzsek között Barlowe érdekes, de nem egyedülálló különbséget tesz. Míg az őket barátságosan fogadók a „nemes vademberek”, az édenkert bűn nélküli lakói, addig azok ellenségei démonimádók, gonosz lelkűek. Ez a megközelítés nem csak itt jelenik meg. Kanadában, egy francia apáca szintén hasonlóan jellemzi a franciákkal szövetséges huronok ősellenségeit, az irokézeket.⁶² Az ilyen éles különbségtétel a későbbi viselkedést befolyásolhatja. Az így leírt törzssel ugyanis a kezdettől fogva gyanakvóbb lehet egy ide-érkező. És mivel Barlowe leírásaiban az indián nevek gyakran nehezen elhelyezhetők, ez a későbbi telepeseknél számos félreértés, egyes törzsek eleve ellenségesként való kezelését eredményezhetett.

Barlowe ugyan nem adja meg a hazaindulásuk kezdetét, de feltételezhető, hogy legfeljebb két hónapot tölthettek Virginiában, ha a tél beállta előtt haza akartak érní. Ennyi idő alatt nem sajátíthattak el teljesen idegen nyelveket, az indiánokról leírt „belsőbb” információinak hitelességét ez erősen megkérdőjelezi. Ugyanakkor az őket fogadó indiánokat barátságosnak írta le, és ehhez nem kellett tudnia a nyelvüket, hiszen az indiánok azonnal meg is támadhatták volna őket. Véleményem szerint az, hogy a későbbiekben az indiánokkal a viszony ellenségessé vált, a későbbi utazások során bekövetkezett esemény, vagy események miatt történhetett. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az indiánok valamilyen módon rájöhettek, hogy a jövevények nem akarnak ott maradni, csak átutazók, így hosszú távon nem jelentenek fenyegetést, nem akarják kiszorítani őket élőhelyükről. A később érkező, már letelepedni szándékozók talán az volt a legnagyobb gondjuk, hogy Roanoke, bármekkora természeti kincsekkel is rendelkezett, nem volt elég nagy nekik és az indiánoknak is, akik így rivális „törzset” láttak bennük, és ennek megfelelően viselkedtek. Emellett szól az is, hogy alakult a francia - huron viszony. Mivel a franciák kevesen voltak, földet jórészt nem műveltek, ellenben kereskedtek, a huronok nem érezték úgy, a kis létszámú francia kiszorítja őket életterületükről. Sőt, a prémkereskedelemből komoly hasznuk volt. Azonban a földművelő, a megélhetésükhöz fontos erdőket kiirtó⁶³ angol telepésekben már fenyegetést érezhettek. Azonban az indián-angol viszony a térségben csak később romlott meg. Akkor, amikor az első állandó telepések megérkeztek, olyan eseményláncolat indult el, ami végső soron képtelené tette Roanoke megmaradását. Hogy ezt jobban megvizsgáljuk, először vizsgáljuk meg az 1585-ben megalapított roanoke-i telepnek a vezetőjének, Ralph Lane-nek a feljegyzéseit.

Összetűzések: A Grenville-féle kolónia

1585-ben elindult Angliából az a hajócsoporth, amelynek célja az volt, hogy alapítson egy támaszpontot Roanoke szigetén. A kolónia - mint korábban is írtam - végül alig egy évig állt fent. Az utazás sem ment simán, élelmiszer-készletük egy része megsemmisült, ők maguk késve érkeztek meg. Ennek ellenére lehetett volna életképes telepet alapítani, hiszen az indiánok-ha hihetünk Barlowe-nak, barátságosak voltak. A két indián, Wanchese és Manteo szintén Lane és Grenville hajóin tért vissza az Újvilágba, és tolmácként működhettek, ami, ahogy korábban írtam, könnyen a visszajára fordulhatott, másrészt nem jelentett teljes megoldást sem.

Kérdéses, hogy vajon Grenville, de még inkább Lane mennyire volt alkalmas arra, hogy vezesse a kolóniát. Ez, a vezetők alkalmassága ugyanis szinte minden kolónia számára döntő momentum. Mennyire tudtak együttműködni az indiánokkal? Hogyan viszonyultak az őslakosághoz? Hogy tudták az embereiket vezetni, irányítani. Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket megvizsgáljuk, először tanulmányozzuk át Lane iratait.

⁶² DAVIS 1997, 90.

⁶³ BITTERLI 1982, 175–176.

Tűszedések, vallás, „kincskeresés”

Az indiánokkal való ellenségeskedésnek már korán bizonyítékát találjuk Lane írásában. Itt Lane arról beszél, hogy Menatonon, Chawanook „királya” két napig a fogva tartottja volt,⁶⁴ és ez idő alatt beszámolt a környékről, és mesélt Lanek a szomszéd törzsekről is. Én ebből arra következtetek, hogy elfogták⁶⁵ és kifaggatták, hogy ez utóbbi milyen módszerekkel történt, azt Lane nem részletezi. A forrásból annyi derül ki, hogy Wingina figyelmeztette Lane-t arra, hogy Menatonon a megsemmisítésüket tervezi. Ezt követően Lane egy csapattal és három indián harcossal Menatonon táborába ment, és elfogta a főnököt, különösebb ellenállás nélkül.⁶⁶ Az elfogott főnök és törzse kétségkívül bizalmatlanul, ellenségesen tekintett az angolokra. 1586 márciusában történt ez az eset, alig néhány hónappal Lane és társainak menekülése előtt. Az is fontos, hogy az elfogott főnök sajátosan próbált meg megmenekülni a helyzetből. Elmesélte, hogy az egyik törzsnél nagy mennyiségű gyöngy van. Vajon miért mondta ezt el Lane-nek? A kérdésre a válasz már Barlowe szövegéből is kikövetkeztető: az indián törzsek harcolnak egymással, és ebben a harcban akarják felhasználni az angolokat. Erre utal, hogy a szövegben később is többször találkozunk azzal, hogy a különböző főnökök igyekeznek a másikra terelni az angolok figyelmét. Menatonon a gyöngyökkel rendelkező törzsről úgy beszél Lane-nek, hogy vigyen magával sok embert, mert erőszakos és erős törzsről van szó. Ugyanakkor Barlowe azt a törzset barátságosnak írta le, akik őt és társait szívesen fogadták.⁶⁷

Vajon az említett gyöngyök mennyire voltak fontosak abból a szempontból, hogy az indiánok és az angolok között háború tört ki? Kétségtelenül felülkerekedhetett az európaiak mohósága, ugyanakkor, azt sem lehet elvetni, hogy a gyöngyökről pusztán azért szól Lane, hogy egy újabb expedícióra vegye rá megbízóját.

Talán Cortes és Pizzaro mintájára, ő is egy maroknyi sereggel akart nagy hasznot, zsákmányt szerezni az Újvilágban? Maga Lane elismeri, hogy vonzották őt az indiánok értékei, bár ő ezt a réz („wasari”) kapcsán mondja.⁶⁸ Ha így van, akkor rosszul számított. Leírásai alapján ugyanis úgy tűnik, az itteni indiánoknak nincs egyetlen központi, felsőbb vezére, királya, mint Moctezuma vagy Atahualpa volt. Wingina és Menatonon, bár nagyszámú harcosnak parancsolt, ezek a törzsi szövetségek nyomába sem értek az inka és azték birodalmaknak, azok struktúrájának. Ebből adódóan nem volt fővárosuk, a főnök sem mindig tartózkodott otthon, ezt Barlowe is megfigyelte.⁶⁹ Településeik - bár végeztek földművelést - sokkal „mobilabbak” voltak, mint az azték vagy inka városok.⁷⁰ Ha fegyveres harcra került a sor, akkor itt nem lehetett egyetlen, erős csapással legyőzni az indiánokat, hanem elhúzódó „gerilla” hadviselésre kellett felkészülni.

Az indiánokkal a viszony elmérgesedésének pontos ideje nehezen meghatározható. Valószínűsíthető, hogy a viszony csak a tavasz folyamán, vagy tavaszra romlott meg. Máskülönben a telepek nem élték volna túl az első telet, hiszen élelmiszer-készletük jelentős része megsemmisült. Másrészt a felfedezőutak, amelyekben kis csapatok vettek részt, egy teljesen ellenséges környezetben, nem terjedtek volna ki olyan jelentős távolságokra.

⁶⁴ LANE 1586, 3 „prisoner with me.”

⁶⁵ LANE 1586, 13.

⁶⁶ LANE 1586, 12-13.; QUINN 1985, 109-110.

⁶⁷ BARLOWE 1584, 5-7.

⁶⁸ LANE 1586, 9.

⁶⁹ BARLOWE 1584, 4.

⁷⁰ BITTERLI 1982, 175-176.

Barlowe-ék ugyanis ezen utak során több száz mérföldet megtettek,⁷¹ ami még akkor is nehezen elképzelhető ellenséges környezetben, ha a terület ritkán lakott.

Lane ezen kívül még egy dolgot is megemlít. Az egyik: az indiánok az ő és társai utazásai során történtek miatt meggyűlöltek őket. A másik egy sokkal érdekesebb dolog: az indiánok istenkáromlásáról, az „egy Isten” gyűlöletéről ír.⁷² Ezek szerint megpróbálkoztak a térítéssel? Ha igen, hogyan? Cortes annak idején összetörte a nagy templomok szobrait, lehet, hogy ők is valamiféle hasonló, az indiánokat sértő módon láttak hozzá a térítéshez? Lerombolták az indiánok szent helyeit? Lane korábban nem írt arról, hogy bármilyen módon megpróbálták volna keresztény hitre téríteni az indiánokat. Ugyanakkor mi másért szidalmazták a bennszülöttek az angolok vallását? Ha ugyanis az angolok csak saját szűk területükön, egy házban vagy kápolnában gyakorolták vallásukat, akkor az nem tűnt volna fel az indiánoknak.

Másrészt, Thomas Hariot leírja, hogy az indiánok kapcsolatba kerültek a kereszténységgel. Leírja, hogy amikor Wingina megbetegedett, akkor az indiánok megkérték őket, hogy imádkozzanak érte, valamint hogy az indiánok a keresztény Istent is kérték, hogy legyen jó a termésük.⁷³ Ha az összeütközéseknek vallási okai voltak, az rendkívül leegyszerűsítene a helyzetet. Cortes esetében is hasonló történt: míg ő távol volt, hogy legyőzze az utána küldött Pánfilo de Narváezt és csapatát, addig alvezére, Alvarado egy vallási ünnepséget megtámadott és lemészárolta résztvevőit. Ezt követte Cortesék menekülése és a nyílt háború.⁷⁴ Cortes legénységének esete röviden úgy írható le, hogy az aztékok rituáléját a spanyolok fenyegetésnek ítélték. Történhetett-e hasonló Roanoke-on? Vajon az indiánok szándékai továbbra is békések, csak az angolok hiszik a tánc, a szertartás mozdulatait harcra készülésnek? Mint Cortes esetéből látszik, ez nem lenne szokatlan. A rajzok alapján arra lehet következtetni, hogy az itteni indiánoknak a vallási rituáléjához hozzá tartozott a test kifestése, a heves mozdulatok és tánc.⁷⁵ Ez egyszerre tűnhetett fenyegetőnek és pogánynak is. Ezen kívül a vallási alapú harc mellett szól az is, hogy az angolok közül nem csak Lane, hanem szinte valamennyien részt vettek az írországi harcokban. Azoknak a harcoknak szintén volt vallási színezete, a katolikus-protestáns ellentét, így könnyen lehet, hogy az amúgy is fanatikus angolok eleve felnagyították az indiánok „pogányságát”. A későbbiekben viszont Winginát és törzsét nem emlegetik, mint pogányokat, és istent csak saját megmenekülésük kapcsán említik, hálát adva neki a túlélésért. Ezen kívül lehet egy másik eshetőség is, mégpedig az, hogy az indiánok saját vallási hiedelmeik okán támadtak az angolokra, ahogyan az Cook kapitány esetében történt.⁷⁶ Viszont az indiánok vallási szokásairól nincsenek komolyabb források, leszámítva White rajzát. Másrészt az indiánok maguk nem kezdtek nyílt harcot az angolokkal, inkább kitértek előlük (elhagyták településeiket, elfutottak), így ez a változat talán az egyetlen, amely kizárható.

Szokásbeli különbségek mint okok

A harcok kirobbanása, az indiánok ellenséges magatartásának kialakulása kapcsán a szakirodalom említést tesz egy ellopott ezüst csészéről,⁷⁷ amely azonban nem tűnik fel Lane leírásában. Hariot sem ír róla, bár az ő szándékait ismerve ez nem meglepő. Az angolok a lo-

⁷¹ LANE 1586, 2.

⁷² LANE 1586, 12.

⁷³ QUINN 1955, 378-379.

⁷⁴ FOSTER 1999, 53-56.; KEEN 1988, 62-67.

⁷⁵ Lásd: 5. melléklet

⁷⁶ Cook kapitány haláláról bővebben: SAHLINS 1987, 104-135.

⁷⁷ QUINN 1985, 70-72.; KUPPERMAN 2007, 74.

pást keményen megbüntették; legázolták a tolvaj törzsének a kukoricását, elpusztították a falut. Az eseményről egyedül a „Tiger” hajónaplójában van feljegyzés,⁷⁸ de csak megemlíti, részletes leírás nincs. A hajó ekkor még Roanoke-nál horgonyzott, a büntető-expedíciót pedig a kapitánya vezette. Az eseménynek a hatása annak ellenére is negatív volt, hogy Hariot szerint az indiánok mindig úgy gondoltak rájuk, angolokra, mint akik nem bosszúállók.⁷⁹ Hogy ez melyik törzs volt, arról nincs ismeretünk, de valószínűleg a többi törzs tagjai (így Wingina) is értesülhettek róla, lévén hogy a megtámadott falu lakói elmenekültek. Ez rögtön a letelepedés elején (még 1585 júliusában) történt, és sok mindent megmagyaráz. Először is, az indiánok inentől kezdve gyanakodhattak az angolokra, még hozzá okkal. Sőt, ez a gyanakvás hamar félelemmé változhatott. Mindenképp elgondolkodtató, hogy az indiánok vajon tényleg tisztában voltak-e a „lopás” fogalmával? Ha nem, akkor az angolok válaszlépése komolyan megrémíthette őket, hiszen olyan dologért büntették meg őket, aminek az ő társadalmukban nem volt különösebb szerepe. Ha arra gondolunk, hogy a főnökök bármit elvehettek az alattuk állóktól,⁸⁰ akkor jobban megérthetjük a cselekedet hatását. A „lopás” olyantól, aki alattam van, természetes. Barlowe ezt le is írja. Ez felvet egy olyan szempontot, ami nem hanyagolható el. Ez felveti azt, hogy Lane nem olvasta Barlowe megelőző jelentését, vagy legalább is nem eléggé figyelmesen ahhoz, hogy egy ilyen, meglehetősen hosszan tárgyalt rész elkerülje a fegyelmét, vagy azt elfelejtse. Ezt az mutatja, hogy Lane meglepetten ír arról, hogy egy indián törzs már jelentős kapcsolatokkal rendelkezik, pontosabban rendelkezett fehér emberekkel. Menatonon mondja Lane-nek, hogy a gyöngyökkel rendelkező törzs „kereskedett fehérrel, akik ugyanolyan ruhát hordanak, mint mi (angolok, M.D.)”⁸¹ A múlt idő arra enged következtetni, hogy a kereskedelem csak zajlott, de most nincs. Szintén érdekes, hogy ez a törzs Menatonon szerint nem tűri az idegeneket, és ahogy korábban is írtam, erősek és agresszívek, miért kereskedtek fehérrel? És kikkel? Az egyik elképzelésem, hogy a fehérek a korábban itt járt Barlowe-féle expedíció tagjai. Ezt támasztja alá, hogy Barlowe szerint az egyik törzsben a főnök testvére nagy érdeklődést mutatott a felszerelésük iránt, és megpróbált gyöngyökért vásárolni tőlük.⁸² Továbbá, ez a törzs megegyezik azzal amelyiket Menatonon is említ.⁸³

Ez a törzs Wingina/Pemisapan törzse, ha Barlowe leírása alapján határozzuk meg. Menatonon szándéka talán az volt, hogy olyan messze küldje az angolokat, hogy közvetlen veszélyt ne jelentsenek, de kereskedni tudjon velük.⁸⁴ Másrészt - bár ez egyértelműen nem derül ki - ezzel a törzssel is lehettek olyan konfliktusai, amelyeket az angolok fegyvereivel akart megoldani. Ezért is mesél a hatalmas gyöngykészletről. A korábbi angolokról való ismeret hiánya miatt okkal feltételezhetjük, Lane nem olvasta a korábbi beszámolókat, vagy ha igen, akkor felületesen. Ez pedig komoly gondot jelentett. Bár Barlowe sem tudott teljes körű leírást adni, ahhoz kétségtelenül eleget mondott, hogy az ide érkezők megtudják, kikkel kell „jóban lenni”, és néhány kisebb, de annál fontosabb indián szokást is leírt. Ha Lane ezeket elolvasta vagy ismerte volna, nem támadott volna meg és rombolt volna le egy falut egy ellopott csésze miatt.

Itt érdemes szólni a legénység összetételéről. Sokukat Lane csak „ír fiúként” nevezi, ami azonban nem írt, hanem az írországi harcot megjárt katonát, vagy írországi angolt jelent.⁸⁵

⁷⁸ QUINN 1955, 191.

⁷⁹ „hearing that wee had wrought no reuenge with our weapons” QUINN 1955, 379.

⁸⁰ BARLOWE 1584, 8.

⁸¹ LANE 1586, 4. „The sayd King had traffique with white ment hat had same clothes as we have”.

⁸² BARLOWE 1584, 6.

⁸³ BARLOWE 1584, 7. és 9.

⁸⁴ KUPPERMAN 2007, 77-78.

⁸⁵ QUINN 1985, 89-90.

Már volt szó arról, hogy a vallásos túlbuzgóság mit okozhatott. A másik, hogy a harcok jellege miatt kegyetlen, mindenkiben ellenséget látó katonák voltak-e a legalkalmasabbak arra, hogy egy ilyen területre jöjjenek? Talán itt ütött vissza az, hogy Barlowe olyan jó szándékúnak és békésnek írta le az indiánokat. Raleigh és Grenville emiatt úgy gondolkodtak, bárkit küldenek a területre, nem fog a békés, majd hogyan nem szeretetreméltó indiánokkal ellenséges viszonyba kerülni. Azt gondolhatták, az idegen környezetbe azok a legmegfelelőbbek, akik már jártak „idegen” környezetbe. Csak azt nem vették figyelembe, hogy Írországból a terror mindennapos dolog volt,⁸⁶ és ez az ezüstcsésze-ügy kapcsán, erőteljesen megmutatkozik, a katonák úgy viselkedtek, mint Írországból.

A lopás durva megtorlása, társítva a savage szóval, megerősítette a katonákat, hogy az indiánok még kevésbé emberek. Az alárendelt, alacsonyabb rendűnek tartottat könnyebb megalázni, ha pedig nem emberként, hanem állatként gondolnak rájuk, akkor pedig kifejezetten jogosnak érzik a megalázó, erőszakos cselekedetet.⁸⁷ A cselekedet végrehajtása után pedig még jobban erősödött bennük ez a kép. Innentől fogva már nem tűnik meglepőnek, hogy Lane a tárgyalás és alkudozás bevett dolgának tartotta a túszszedést. Ehhez még hozzá jönnek írországi tapasztalatai, ahol szintén hasonlóképpen „tárgyaltak” a felkelőkkel.

Diplomáciai hibák

Nem elhanyagolható szempont, hogy milyen szövetségeseket akartak szerezni az angolok, és az sem, hogy milyen módon. Míg a legtöbb esetben az indiánokat különböző, látszólag értékes tárgyakkal (tükör, üveg) próbálják megnyerni,⁸⁸ addig Lane és társai egy sajtáságos, szokatlan módszerhez nyúlnak.

Korábban utaltam a túszszedésre, arra, hogy indiánokat fogtak el. Menatonon fiát is fogolyként tartották maguknál az angolok. A főnök gyöngyökkel próbálta meg kiváltani fiát.⁸⁹ Lane elutasította a gyöngyöket, helyette feleskette a Menatonon vezette indián törzseket I. Erzsébet és Anglia hűségére.⁹⁰ Lényegében megszarolta az indiánokat. A szakirodalom említi, hogy Menatonon egy olyan „konföderációnak” volt a főnöke, amely három törzset számlált. Erre már Barlowe is rájött.⁹¹ Lane tehát egyszerre több törzs támogatását is megszerezte ezzel a lépéssel. Ezzel a törzsek közötti harcban egyértelműen Menatononék mellé állt. Ez alapvetően nem logikátlan lépés. Az „oszd meg és uralkodj” elv Cortesnek is működött, amikor az aztékok ellen fordította azok meghódított vagy elnyomott szomszédjait.⁹² Ugyanakkor Menatononék kizsarlott hűsége, legalább is, ahogy az később kiderült, nem volt tartós. Ugyanakkor ezzel a lépéssel Lane magára haragította Winginát, korábbi szövetségesét. Ez a lépés, hogy a korábbi szövetséges törzs helyett másikat választott, szintén ritka dolog. A két későbbi település, Jamestown és New Plymouth telepesei mindig hűségesekek maradtak az első velük barátságos törzshöz.⁹³

⁸⁶ Ugyanilyen következtetést von le KUPPERMAN 2007, 67.

⁸⁷ Ezt tárgyalta Natalie Zemon Davis *Az erőszak rítusai* című tanulmányában. DAVIS 2001, 139-169.

⁸⁸ Elég Barlowe leírására gondolni.

⁸⁹ LANE 1586, 13-14.

⁹⁰ „*Hee and his successours were to acknowledge her Maiestie their only Sovereigne*” LANE 1586, 14.

⁹¹ BARLOWE 1584, 9. Ő ugyan Menatonont egy másik törzs vezérének írta le, de Chawanookot mint konföderációt említi.

⁹² ELLIOTT 2007, 3-5.

⁹³ PHILBRICK 2006, 110-113.

Menatonon és törzsei bekényszerítése az angol szövetségbe hosszú távon nem tudott gyümölcsözővé válni, sőt nagyobb kárt okozott, mint hasznot. Wingina ugyanis ellenfele volt Menatononnak. Ők ketten rendszerint egymásra mutogattak, vádaskodtak, a két törzsszövetség ellenséges volt egymással. Nehéz pontosan meghatározni, hogy ez mikor történt, mivel Lane csak ritkán ír pontos dátumot. Ugyanakkor valószínűleg késő tavasszal kezdett elmérgesedni a helyzet. Lane szerint, és ezt a szakirodalom is elfogadja, ennek az az oka, hogy Wingina „törzsi tanácsában” felülkerekedtek az angolok ellenségei, akik a főnököt a telepések ellen fordították.⁹⁴ Ugyanakkor én úgy gondolom, nem kellett Winginát sokáig gyözködni. Ha az ellenségeivel szövetséget kötöttek, akkor természetes reakció, hogy az ellensége szövetségését ne támogassa, majd, ha hihetünk Lane-nek, megtámadja. Ezt támasztja alá, hogy Hariot ellentmond Lane-nek Wingina leírásában. Ő sokkal inkább barátságosnak és segítőkésznek írja le Winginát, akinek népéből csodálatot vált ki az angolok összetűzése más, velük ellenséges törzsekkel. Sőt, hitték, az angolok majd segítenek nekik.⁹⁵ Ugyanakkor ezt Hariot írja, aki a lehető legjobb színben akarta beállítani a térséget és lakóit.

Lane ugyanakkor ezt nem említi, hiszen ha rájött volna erre, nem akart volna ellenségessé válni Winginával. Wingináék az angoloknak az ellenségeikkel kötött szerződését úgy értelmezheték, hogy csatlakoztak a Menatonon vezette konföderációhoz.

Az angolok diplomáciája tehát súlyos kudarcot vallott. Nem hogy nem szerezték meg az összes törzs támogatását, lényegében teljesen maguk ellen fordítottak mindenkit.⁹⁶ A Menatonontól kiszarolt hűség ugyanis nem lehetett tartós, bár már nem volt idő, hogy érvényt szerezzenek neki. Annyit sikerült elérni, hogy a június elsejei rajtaütés előtt Menatonon az, aki informálja Wingina „ártó szándékáról” Lane-t.⁹⁷ Ha megfigyeljük Menatonon korábbi viselkedését, akkor láthatjuk, ez nem újdonság. Ráadásul korábban Wingina az, aki Menatononról állította, hogy sokezres sereget toboroz a telepések ellen. Hogy Menatononra akarta terelni a gyanút, vagy az angolokat akarta figyelmeztetni, nem derült ki. Azonban most Lane, aki egyre bizalmatlanabbá vált Winginával szemben, különösen a szigetről való elköltözés után, most hitt Menatononnak. Hogy ezért az információért cserébe elengedte e túsul ejtett fiát, azt már nem tudjuk.

Az angol megelőző csapás során Wingina is meghalt. Egy héttel később Drake hajóival megjelent. Az megint csak nem derül ki, hogy az indián harcosok mit csináltak ezalatt az egy hét alatt, Lane ezután ugyanis felgyorsítja az elbeszélést, és június 1-e és 8-a közötti időszakról semmit sem jegyez le. Lane és emberei, mivel utánpótlás nem jött, élmük kevés volt (az indiánok ugyanis nem vetettek nekik kukoricát Roanoke-on), visszatértek Drake-vel Angliába. Amikor Grenville később megérkezett, csak az üres szigetet találta, és bár sejtethette, hogy a telepések Angliába távoztak, azt nem tudta, hogy távozásuk előtt ellenséggé tették az általa még segítőkészként ismert bennszülötteket. Tizenöt embert hagyott a szigeten, akik elődeik lépései miatt tragikus véget értek.⁹⁸

Összegzés: a döntő momentum

Volt- valamilyen döntő tényező, momentum az eseményekben? Ez a kérdés merült fel bennem, amikor először olvastam Roanoke történetéről, és most, hogy megvizsgáltam a résztvevők, mindenekelőtt Lane forrását, úgy gondolom, választ adhatok rá.

⁹⁴ LANE 1586, 12.; KUPPERMAN 2007, 83-84.

⁹⁵ QUINN 1955, 377-379.

⁹⁶ 6. melléklet: A diplomáciai viszonyokról egy általam készített ábra

⁹⁷ LANE 1586, 17. egészen pontosan a főnök fia, Skyco

⁹⁸ KUPPERMAN 2007, 114.; QUINN szerint lehetséges, hogy tizennyolc ember: (lásd: QUINN 1985, 350.)

Az indiánokkal való viszony, a források alapján egy igen széles skálán mozog, és rövid idő alatt szélsőséges változásokat tapasztalhatunk. Fentebb már leírtam, a legtöbb gyarmaton, kolónián évek, évtizedek múlnak el az összeütközésig, itt, ha a Barlowe-féle expedíciót nem nézzük, néhány hónap a megérkezés és az első konfliktus, az ezüstcsésze-ügy közötti idő. Míg Barlowe és társai barátságos indiánokról írnak, addig Lane kezdetektől fogva tartózkodó, sőt, kifejezetten ellenséges az indiánokhoz. A tússzedés, Menatononnak, majd fiának, Skyconak az elrablása az első olyan momentum, ami súlyos csapást mér az indiánoknak az angolokhoz való viszonyára. Menatononék elrablása, a faluból történt, erőszakos elhurcolása, törzsét, sőt, törzsszövetségét megrémítette, és bár nem támadtak az angolokra, de félték tőlük. Menatonon elrablása azonban ennél is súlyosabb következményekkel járt.

Az elfogott főnök, hogy magát mentse, az angolok szövetségét, Winginát kezdte el rágalmozni. Az angolok pedig hallgattak rá. Szinte érthetetlen, hogy Lane jobban bízik foglyában, Menatononban, mint abban a főnökben, aki magától ellátja őket étellel. Miért nem élt a gyanúval, hogy az elfogott főnök mindent meg fog tenni, hogy megfossa az angolokat szövetségeseiktől, Winginától? A főnök sikerrel járt, Lane egy idő után (nem tudni, ez mennyi idő) ugyanis elhiszi Menatonon Winginát vádoló szavait. Vajon Menatonon ígért valamit, amit Wingina nem? Vagy több harcosa volt? Lane szövege szerint az utóbbi. Sajátos logika van leírva, mely szerint „*többen vannak, mint a többi* (törzs, M.D.), és ezért megbízhatóbbak ígéreteikben.”⁹⁹ Lane tehát azért választja Menatononékat, mert többen vannak. Nem vette figyelembe, hogy Winginát, aki legalább olyan erős, és az angolokhoz földrajzilag közelebbi indián törzsszövetséget irányít, magukra haragítják. Lane és társai büntetlenül megúszták a kukoricás és a falu feldúlását, Menatonon és fia túszul ejtését, de Wingina nem tudta nekik megbocsátani az ellenséggel való szövetséget azok után, hogy ellátta őket étellel.

A legfontosabb momentum így véleményem szerint Menatononék bekényszerítése a szövetségbe. Azonban még ekkor is volt esély a konfliktus rendezésére. Ugyanis Wingina és törzse elköltözött a szigetről, de Menatonon és fia szavát kivéve semmi sem bizonyítja, hogy valóban támadásra készült. Ha Lane türelmesebb, esetleg megpróbál tárgyalni, ahelyett, hogy megöli a főnököt, a következő telepés-csoport túlélési esélyei jobbak lettek volna, és Lane sem menekült volna el az ellenségessé váló törzs miatt. Lane és társai azonban katonák voltak, és a fentebb leírt írországi tapasztalatok miatt az erőszakos megoldások hívei. Maga a katonai múlt pedig nem jelenti azt, hogy valaki alkalmatlan egy ilyen telep vezetésére, sőt, Jamestown esetében John Smith, maga is számos háború veteránja, vezetői képességeinek és tekintélyének köszönhetően sikeresen irányította a kolóniát az első kritikus években. Sőt, épp távozásakor válik bizonytalanná, gyengébbé az addigi jó viszony Powhatan főnökkel és törzsével.¹⁰⁰ Azonban Smith életrajza alapján rájöhetünk, hogy ő élete során korábban befogadóként is kapcsolatba került idegen kultúrákkal. Hosszú ideig szolgált idegen uralkodókat, köztük Báthory Zsigmond és Székely Mózes erdélyi fejedelmeket,¹⁰¹ Lane azonban csak mint megszálló került kapcsolatba idegenekkel.

Meglátásom szerint a telepések személyes tulajdonságai, a korábbi hódítói múltjuk, valamint Lane türelmetlensége és alkalmatlansága volt a legfőbb ok. Ez ugyanis számos későbbi eseményt is befolyásolt. Türelmesebb parancsnok nem hódítóként, hanem letelepedőként érkező telepések meglátásom szerint sok összeütközést megkíméltek volna. Lane – és társai – nem tudtak elvonatkoztatni az indiánok megvetésétől és a tőlük való félelemtől, az irántuk

⁹⁹ „in greater number than the rest, so are they more faithfull in their promises”, LANE 1586, 16.

¹⁰⁰ KUPPERMAN 2008.

¹⁰¹ Bővebben: KUPPERMAN 2008, 51-60.

való gyanakvástól. Míg a későbbi telepesek között is vannak, akik többé-kevésbé lenézték az indiánokat, de felismerték, hogy rájuk vannak utalva mind élelmezésben, mind a többi törzstől való védelemben. Lane azonban nem volt erre képes, felsőbbiségtudata, az indiánokat mint alávetendő szolgálakat, félig állatnak tartó meggyőződése súlyosan gátolt minden érdemi együttműködést. Kétkedés nélkül elhitt minden rosszat az indiánokról, olyan ártó szándékok tulajdonítva nekik ami – ez írásából is kitűnik – nem volt meg bennük. Lanet feltétlen lojalitása Raleigh-hez és Grenville-hez, valamint katonai erényei volt az ok, amiért kinevezték ennek a fontos településnek a parancsnokává, sőt, úgy gondolhatták, mint harcokat megjárt katona boldogulni fog az indiánokkal szemben, akik gyengék és ismereteik szerint, békések. Arra már nem gondoltak, hogy Lane türelmetlensége, az indiánok általános lenézése és hibás diplomáciai manőverei, melyek az ilyen irányú ismereteinek hiányai miatt történtek, hosszú távra ellehetetlenítheti a kolóniát. Lanet ugyanakkor felmenti – ahogy ezt már a mű elején is írtam – hogy senkinek sem volt korábban tapasztalata az indiánokról, ismereteik hiányosak voltak, és ő „kora embere” volt, egy toleráns, felvilágosult hozzáállást nem kérhetünk rajta számon, nagyobb rugalmasságot, odafigyelést és jobb helyzetfelismerést viszonyt igen. Mindent összevetve, Lane-nek és társainak az indiánokhoz való hozzáállása, viszonya ellehetetlenítette, kudarcra ítélte – igaz akaratlanul – a későbbi kolóniát.

Tanulságok

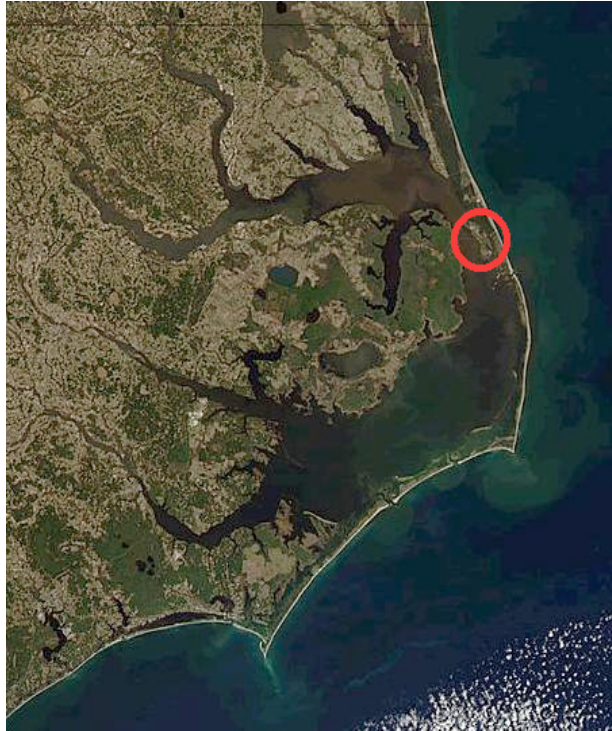
Voltak-e olyan hibái a roanoke-i kísérletnek, melyeket a későbbi telepek esetében elkerültek? Természetesen igen, és ehhez az adhatta a segítséget, hogy Lane és a többiek beszámolója már több ember számára elérhető volt, hiszen Hakluyt 1599-ben kiadta őket.

Az első, ami változás, az, hogy ettől kezdve jobban megválogatták a vezetőket, olyanokat nevezve ki, akik előre láthatóan jobban együtt tudnak működni az indiánokkal, vagy féken tudják tartani embereiket. Erre olyan helyeken, ahol kezdettől fogva „civil” telepek alakultak, valamint a koronához, társasághoz kevésbé kapcsolódott a vállalkozás, nem volt szükség. Itt az önjelölt vagy választott vezetők, mint amilyen William Penn is volt,¹⁰² törekedtek az indiánokkal való lehető legjobb viszonyra, a keresztényi testvériségre alapozva.

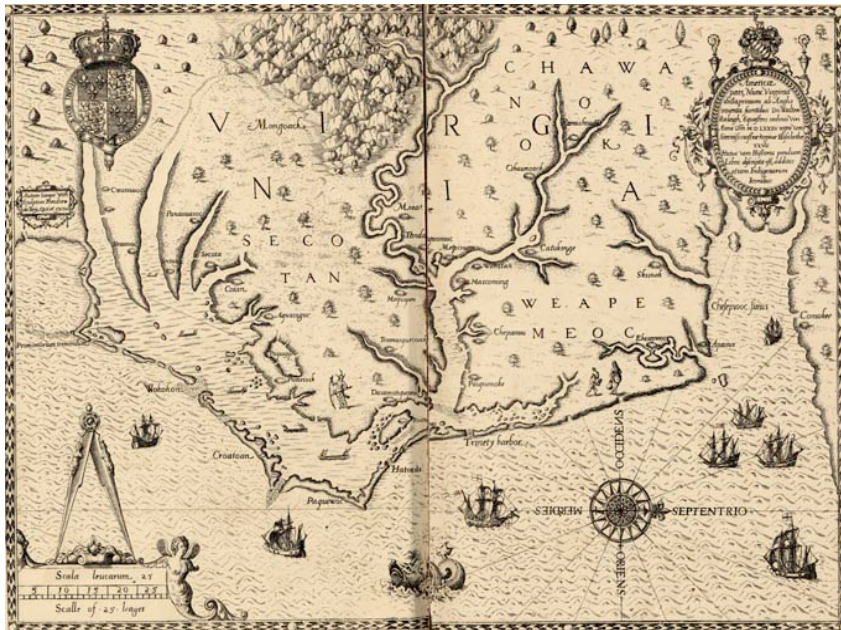
A másik, hogy többet nem szerveztek olyan telepet, ahova csak katonákat küldtek. Még ha kezdetben csupa férfi volt is a telep lakossága (mint Jamestown). Ők is inkább földművesek, vállalkozók, iparosok voltak, és a lehető leghamarabb nőket és gyerekeket küldtek utánuk. A civilek pedig az életben maradást inkább az együttműködésben és nem az indiánok megfélemlítésében látták. Ha volt is valamiféle erőfitogtatás, az nem az őket ellátó törzs ellen irányult. Bár John Smith szerint is kell egyfajta „upper hand”, azaz látható erőfölényt mutatni az indiánok felé, de a szövetséges törzseket ezt követően mindig csak a Bitterli által leírt, a telep alapítását követő 10-20 év elmúlása után támadták meg, vagy még később. Bár a betegségek, az utánpótlás kimaradása, vagy az időjárás még számos nehézséget okoztak, a később alapított kolóniák legtöbb esetben a majdani tizenhárom gyarmat magjaivá váltak. Ehhez a legtöbb esetben hozzájárult az is, hogy az indiánok lényegében „megtanították” az angoloknak, hogyan éljenek az Újvilágban.

¹⁰² TINDALL 1992, 79–81.

Melléletek

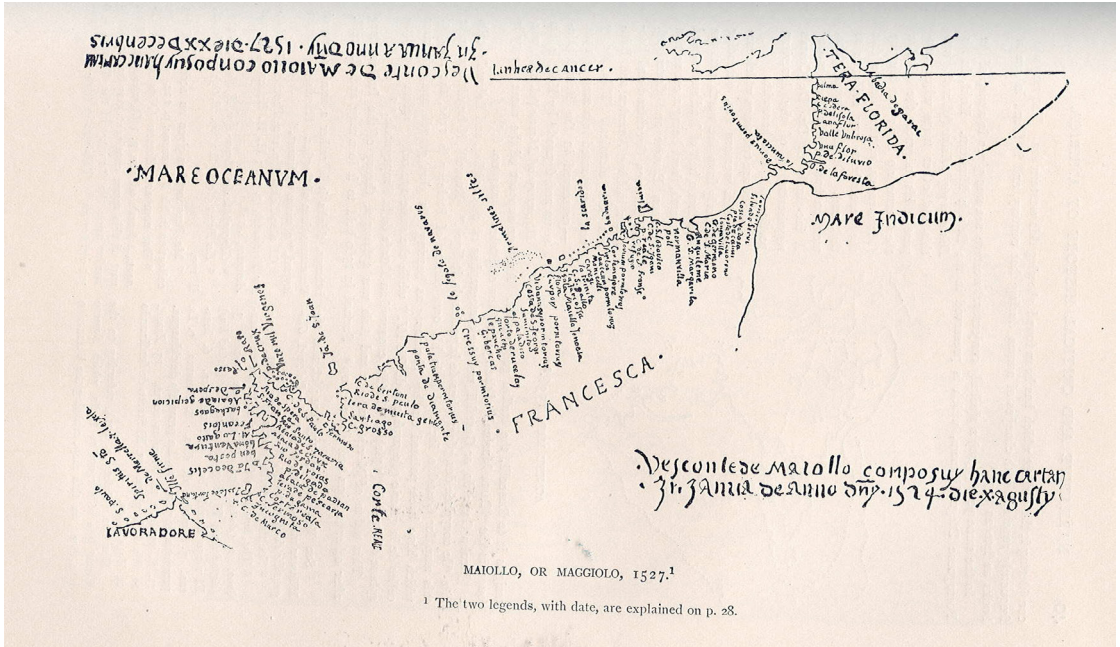

1. melléklet: Roanoke elhelyezkedése

2. melléklet: Virginia John White által rajzolt térképe

http://www.learnnc.org/lp/media/uploads/2007/08/white_virginia_map.jpg

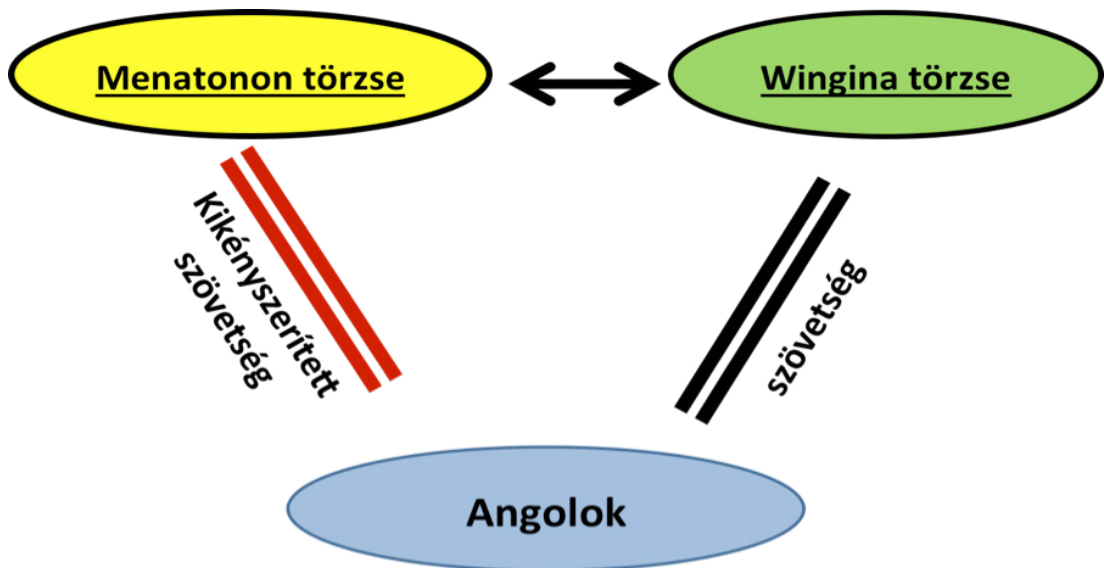
3. melléklet: Az első térkép a keleti partról, 1527
<http://mapsofpa.com/antiquemapso.htm>

4. melléklet: Egy indián harcos John White eredeti festményén
http://www.virtualjamestown.org/images/white_debry_html/white47.html

5. melléklet: Indiánok szertartásos tánca John White festményén
http://www.virtualjamestown.org/images/white_debry_html/white38.html

6. melléklet: Általam készített ábra Virginia diplomáciai viszonyairól

Bibliográfia

- BITTERLI, Uts 1982. „Vadak” és „Civilizáltak”. Gondolat kiadó, Budapest.
- FOSTER, Lynn 1999. Mexikó története. Pannonica kiadó, Budapest.
- GREENBLATT Stephen 1992. *Marvelous Possessions*. Clarendon Press, Oxford.
- HUXTABLE ELLIOTT, John 2007. *Empires of the Atlantic world*. Yale University Press.
- KEEN, Benjamin 1988. *A History of Latin America*. Houghton Mifflin Company, Boston.
- KIVELSON, Valerie A. 2006. *Cartographies of Tsardom*. Ithaca, New York Cornell University Press.
- KUPPERMAN, Karen Ordahl 2007. *Roanoke, the abandoned colony*. Rowman & Littlefield publishers, Lanham, Maryland.
- KUPPERMAN, Karen Ordahl: *The Jamestown Project*. Harvard University Press, 2008.
- MIDDLETON, Richard 1994. *Colonial America*. Blackwell Publishers, Cambridge, Massachusetts.
- MILLER, Lee 2000. *Roanoke*. Arcade Publishing, New York.
- MOLLAT, Michel 1996. *Európa és a tenger*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- PHILBRICK, Nathaniel 2006. *Mayflower*. Viking Adult. New York.
- QUINN, David Beers 1985. *Set fair of Roanoke*. The University of North Carolina Press.
- RÁZSÓ Gyula (szerk.) 1963. *Felfedezők, kalózkok, gyarmatosítók*. Gondolat kiadó, Budapest.
- SAHLINS, Marshall 1987. „Captain James Cook, The dying God.”: *Islands of History*. Tavistock Publications, London, 104-135.
- SZOMMER Gábor 2004. „A Kelet-Indiai társaság találkozása Japánnal.”: Z. KARVALICS László – KISS Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 162-190.
- TINDALL, George Brown 1992. *America – A narrative history*. W. W. Norton and Company, New York.
- ZEMON DAVIS, Natalie 1997. *Women on the Margins*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- ZEMON DAVIS, Natalie 2001. *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi Kiadó, Budapest.

Internetes hivatkozások

Kathleen Brown: *Women in early Jamestown* http://www.virtualjamestown.org/essays/brown_essay.html

Ez a lap üres.

SCHMIDT ÁDÁM JÓZSEF

Történelem MA, I. évfolyam

A Tudományegyetem Campusai Az Egyetem téri telep és a Múzeum körúti Campus kialakulása és története a dualizmus időszakában

Bevezetés – felsőoktatás-történeti kutatások lehetőségei

Telkek, épületek és történetek – fogalmak. A kutatás két budapesti helyszín történetének feltárását tűzi célul. Az egyik a Múzeum körút 4. és 6-8. szám alatt található, jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem (továbbiakban Budapesti Tudományegyetem) Bölcsészettudományi Karának helyet adó Múzeum körúti Campus, vagy ismertebb nevén Trefort-kert, míg a másik az Egyetem tér 1–3. szám alatt található Eötvös Loránd Tudományegyetem Központi épülete, a hozzátartozó Egyetemi Templommal és a ma már nem hozzá tartozó Központi Szemináriumi épület. E két kutatási helyszínnel foglalkozik munkám.

A két helyszín más-más kutatást igényelt eltérő helyzetük miatt. A Múzeum körúti Campus esetében a kutatás jelentős részét a telkek történetének felkutatása tette ki, míg az Egyetem téri telep esetében az épületek beazonosítása és az építkezések nyomom követése. A kutatás eredményeképpen a Múzeum körúti Campus esetében kiderült, hogy a ma egységesnek tűnő terület eredetileg négy telekből állt, amelyek a Múzeum és a Budapesti Tudományegyetem terjeszkedése során épültek be. Az Egyetem téri telep esetében egyetlen telekről beszélhetünk, amely azonban nem egyszerre, hanem több ütemben épült be.

Felsőoktatás-történet. Mikor a 2008/2009-es tanévben elkezdtem kutatni az Budapesti Tudományegyetem „telepítéstörténetét” alapvetően nem sejtettem mibe is fogok. Kezdetben a kutatás viszonylag egyszerűnek tűnt: mivel alapvetően közintézményi épületekről van szó, szakirodalom megfelelő mennyiségben található – gondoltam. A kutatás előrehaladásakor szembesültem azonban azzal, hogy ez a feltételezésem téves. Nem mondhatjuk ugyan, hogy a Budapesti Tudományegyetem története feldolgozatlan, hisz több munka is szól róla, azonban e munkák súlya eltérő. A jelenleg is haszonnal forgatható és terjedelmében is megfelelő köteteket utoljára 1935-ben adták ki a Budapesti Tudományegyetem történetével kapcsolatban.¹ Ezt a monumentális munkát – melyben ugyan (sajnos) nincs összefoglaló egyetemtörténet – azonban nem követették újabb ehhez hasonló kötetek. A kutatás folyamán az 1935-ös, illetve az 1985-ös² és a 2003-as³ egyetemtörténeti feldolgozásokra hagyatkozhattam, bár munkám szempontjából e könyvek kevés támpontot nyújtanak. Az 1935-ös kötetekben öt-hat, 1985-ösben két-három, a 2003-asban pedig három-négy oldal foglalkozik az Egyetem téri teleppel és a Múzeum körúti Campussal.

Források – korlátok és lehetőségek. A kutatás alapvető nehézségét az okozza, hogy a Múzeum körúti Campus és az Egyetem téri telep kialakulásában több intézmény – így a Múzeum, a Tudományegyetem, a Semmelweis Egyetem, az Ipartechnológiai és az Iparművészeti

¹ A dolgozatban a következő műveket használtam fel: SZENTPÉTERY 1935.; NÁDUDVARI GYÖRY 1936.

² SINKOVICS (szerk.) 1985.

³ SZÖGI (szerk.) 2003.

Múzeum, illetve a pálos rend – vett részt, így a kutatás szükségszerűen több szalon is futott, míg sikerült teljes egészében feltárni. További nehézséget jelentett, hogy több olyan építész is részt vett az épületek kivitelezésében, akiknek vagy életműve mellett eltörpült az egyetemi épületek (pl. Steindl Imre: Országház vagy Hauszmann Alajos: Királyi Palota) megalkotása, és ezért esik ezekről kevés szó az életműüket bemutató szakirodalomban, vagy ellenkezőleg kevésbé jelentős építész volt és kevesen (vagy egyáltalán nem) foglalkoztak munkásságukkal. A jelen dolgozat kérdésfelvetése szempontjából az egyetem-, építészet- vagy művészettörténeti írások azért sem elégségesek, mivel ezek főleg oktatás-, művészet- és építészettörténetileg vizsgálják a Campus és az Egyetem téri telep történetét és kevesebb hangsúlyt fektetnek magára a terület kialakulására. Sajnos telepítéstörténeti munkát (amely ismertetné a telepítések történetét – hova és mikor került a felsőoktatási intézmény – másfelől leírná az adott épületállomány történetét) a Budapesti Tudományegyetem esetében Hőgyes Endre⁴ könyvén kívül nem találtam, így bár az 1896-os állapotok ebből jól feltárhatóak, a további időszakok esetében már csak levéltári forrásokra támaszkodhatunk. A Műegyetem esetében könnyebb dolga van a kutatónak, mivel erről több telepítéstörténeti munka is született.⁵

A kutatás során három egyetemi levéltárat (a Budapest Műszaki Egyetem Levéltára, a Semmelweis Egyetem Levéltára, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára) és a Budapest Fővárosi Levéltárat kerestem fel, azonban a kutatás nem járt sok eredménnyel. Az ELTE levéltára esetében pedig az iratok megsemmisülése miatt alapvetően „kudarca” volt ítélve a kutatás.⁶ A levéltárak egyfelől főleg építészettörténeti vonatkozásban tudnak segítséget nyújtani, illetve levéltári források alapján „szépen” végigkövethető, mely tanszék hol s mint helyezkedett el, illetve pontosan hol történtek átalakítások és bővítések. Másfelől pedig abba nyújtanak betekintést, hogy milyen küzdelmek folytak le egy-egy esetben az egyetemek elhelyezésével kapcsolatban. A Budapest Fővárosi Levéltárban – ha egyszer egyetemtörténeti múzeum alapulna – a Múzeum körüli Campusra vonatkozó iratanyag egy dobozban található meg, így könnyen kutatható és felhasználható.

Így a forrásadottságok felmérése után azt a kutatási módszert választottam, hogy különböző adatbázisokban „kulcsszavakra” kerestem rá (a munkám során a Magyar Digitális Múzeumi Könyvtár, Országgyűlési dokumentumok és a Budapest Fővárosi Levéltár adatbázisaira hagyatkoztam), és így gyűjtöttem össze az adott terület történetére vonatkozó adatokat. Ez azért is fontos, mert néha olyan „elképzeltetlen” helyeken lehet rábukkanni adatokra, ahol kutató nem is gondolná.⁷

A munkám megírásához a harmadik, nagy segítséget jelentő információforrás Markó László kéziratban maradt könyve volt, melyben a Fővárosi Közmunkák Tanácsa Józsefvárosra vonatkozó jegyzőkönyveit gyűjtötte össze.⁸

⁴ HÖGYES (szerk.) 1896.

⁵ Pl. Dr. Kezsei Pál munkája (Dr. KEZSEI PÁL: *A Budapesti Műszaki Egyetem telepítéstörténete*)

⁶ Ahogy Dr. Varga Júlia, ELTE Levéltárának igazgatóhelyettese fogalmazott válaszában megkeresésemre: „Az egyetem 18-19. századi rektori, bölcsész és jogi kari iratsorozata sajnos 1956-ban az Országos Levéltárban a szovjetek tüzérési találatára miatt keletkezett tűzben elégett. Jelenleg levéltárunkban a rektori anyagból egy doboznyi töredék iratanyag maradt 1884/85-1912/13 között.”

⁷ Pl. *Orvostörténeti közlemények, Technikatörténeti szemle* etc.

⁸ MÁRKÓ 1982. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény Raktár BQ 0910/494)

Felsőoktatás és Budapest a dualizmus időszakában

Az 1910-es évekig három nagy egyetem működött a Magyar Királyságban. Az 1635-ös alapítású, kezdetben Nagyszombaton működő, majd Mária Terézia által Budára költöztetett Budapesti Tudományegyetem, az ebből „kiváló” és 1872-től önálló egyetemi szervezettel rendelkező Műegyetem és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem (1872). Ezek mellett negyediként megemlíthető még a Zágrábi Egyetem (1874). 1912-ben a magyar felsőoktatási hálózat két új taggal bővült, a debreceni és a pozsonyi tudományegyetemmel.⁹

Budapesten a városeyesítés után, a pesti oldalon nagy egyetemi építkezésre csak a nyolcadik, illetve a kilencedik kerületben nyílt lehetőség. A nyolcadik kerületben ekkor még túlnyomó részt arisztokratikus kertes telkek és főúri paloták helyezkedtek el, illetve itt kapott helyet a Nemzeti Múzeum, az ideiglenes országház a mai Bródy Sándor utcában és a Nemzeti Színház a mai Rákóczi úton. Ráadásul a Budapesti Tudományegyetem meglévő telephelyéhez (Egyetem tér) is ezen kerületek feküdtek a legközelebb.¹⁰

De hogyan is került a Budapesti Tudományegyetem Pestre? Ennek megértéséhez vissza kell nyúlnunk a XVIII. századhoz, mely alapvetően határozta meg a (Budapesti) Tudományegyetem későbbi történetét. 1777-ben, miután 1773-ban a jezsuita rendet XIV. Kelemen pápa feloszlatta, a Pázmány Péter-féle érseki főiskola elhagyta Nagyszombatot, és Budára költözött. Ugyan a tanítás már 1777/1778-as tanévben elkezdődött, azonban az ünnepélyes megnyitásra 1780-ig kellett várni. 1780-ban a Pázmány Péter-féle érseki főiskolát Mária Terézia újraalapította. Ennek jelentősége abból adódott, hogy az addigi érseki főiskola államivá (királyivá) vált (Diploma Inaugural) és egyetemi szervezetet kapott. Az újraalapítást követően, de már II. József ideje alatt, 1782-ben történt meg az Institutum Geometrico-Hydrotechnicum¹¹ megalakítása, melyet a bölcsészettudományi kar alá rendeltek, majd 1786-ban került sor az Institutum Veterinarium¹² megalapítására az orvosi karon. 1784-ban a Budai Tudományegyetem Budáról Pestre költözött.¹³

A Tudományegyetem Pestre kerülését követően a Királyi Curia épületébe költözött a bölcsészeti és jogi kar, az orvosi kar pedig a klinikákkal együtt az ún. királyi jogügyigazgató házába (a Pesti Tudományegyetem Hittudományi Kara Pozsonyba került). 1805-ban újabb áttelepítés történt: a jogi, bölcsészeti és a teológiai kar a II. József által épített Egyetem téri épületbe, míg az orvosi kar a Hatvani (a mai Kossuth Lajos) és Újvilág (mai Semmelweis) utca sarkára került.¹⁴

A kiegyezés idejére tehát az előbb leírt állapotban találta a Vallás- és közoktatásügyi miniszter a (Budapesti) Tudományegyetemet és az 1872-ben egyetemi szervezet kapott Műegyetemet. Az egyetemi infrastruktúra fejlesztése ezért elkerülhetetlen volt, melynek végrehajtása főleg Trefort Ágoston miniszterségére esett (1872-1888). Bár a Polytechnikum 1872-re Eötvös József javaslatára nyeri el egyetemi formáját (Műegyetem), illetve Kolozsváron Magyar Királyság második tudományegyeteme is létrejön (a későbbi Ferenc József Tudományegyetem)

⁹ Campus 2004, 7–8.; SZÖGI (szerk.) 1994, 41–42.; GERGELY (szerk.) 2003, 469.

¹⁰ Campus 2004, 12.

¹¹ A mai Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem jogelődje.

¹² A mai Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Kar jogelődje.

¹³ SINKOVICS (szerk.) 1985 103.; <http://www.btk.elte.hu/kartortenet> 2012-04-22; <http://portal.bme.hu/Latogat/EgyetemTortenet.aspx> 2012-04-22; <http://dis.gau.hu/node/115> 2012-04-22; http://www.univet.hu/sc1/static/intro_hu.php 2012-04-22; EDVI ILLÉS (szerk.) 1896 (Reprint kiadás, Terc kiadó 2005) 142.; Felsőoktatás 2000, 42–43., 45.; Campus 2004, 14.

¹⁴ PAPP 1982, 104., 106.; MARÓTYZ 2009 36.; Campus 2004 15.

az ő minisztersége idején a közoktatás kapott prioritást. A felsőoktatásra Trefort Ágoston idején helyeződött nagyobb hangsúly, ami pénzügyi téren is jelentkezett. Hiába irányoztak elő azonban nagyobb hányadot a költségvetésben a felsőoktatás fejlesztésére, az 1873-as krach következtében a kibontakozás csak az 1880-as években indulhatott meg. Fontos ugyanakkor kiemelni a Trefort szakmai háttérét biztosító „egyetemi-felsőoktatási ügyek előadói posztját”¹⁵ betöltő Markusovszky Lajos és Tóth Lajos nevét is.¹⁶

Trefort idejére tehető az Egyetemi Könyvtár felépítése, a mai Múzeum körüli Campus (Trefort-kert) kialakulása, melyen a Budapesti Tudományegyetem és a Műegyetem közösen osztozkodtak (a Budapesti Tudományegyetem épületei 1869-1872 majd 1872-1876, 1885, míg a Műegyetem épületei 1880-1883 és 1892-ben épültek fel), illetve az Üllői úti „orvostengely” kiépülése. Trefort utáni miniszterekhez köthető az Budapesti Tudományegyetem új főépületének átadása, 1900-ban. Azonban Eötvös Loránd elképzelése egy egyetemi negyedről (sajnos) nem valósult meg.¹⁷

Fontos kiemelni a budapesti felsőoktatás fejlődésében a 1899-ben főiskolai rangot kapott Állatorvosi Főiskolát, a Ludovika Akadémiát, az 1875-ben megnyitott Zeneakadémiát, illetve az 1877-ben megnyílt Országos Rabbiképző Intézetet is.¹⁸

1914-re a Budapesti Tudományegyetem hat, egymáshoz közeli telephellyel rendelkezett a Belső és Külső Klinikákkal, a Fűvészkerttel, a Múzeum körüli és az Egyetem téri telephellyel, illetve a Ferenciek terén működő Egyetemi könyvtárral, míg a Műegyetem 1909-től kezdi meg kiépíteni egységes Campusát Budán.¹⁹

* * *

A dualizmus korának jelentősége az tudományegyetemek és a Műegyetem számára többek között azt is jelentette, hogy telephelyeik kiépültek. A telephelyek kapacitása – méretüknél fogva – azonban eltérő volt. Míg a Műegyetem a XX. század elejétől fogva fokozatosan el tudta foglalni Duna-parti telephelyét, addig a Tudományegyetem több anomáliától is szenvedett. Jelenleg is folyó, illetve lezárt kutatások alapján véleményem szerint megállapítható, hogy míg a Műegyetem telepítéstörténete sikeres volt, addig ez a Budapesti Tudományegyetem esetében nem mondható el: az utóbbi kiépítése, telephelyeinek fejlesztése során inkább kényszerű, gyors megoldások születtek, ellentétben a Műegyetemmel, ahol már a „kezdetekkor” sikerült hosszú távú megoldásokat találni.

A telkek

*„Tisztelt ház, hogy ha meggondoljuk, hogy itt az egyetem rendelkezésére áll az egyetem tulajdonát képező **Kunewalder-ház**, azonkívül az egyetem tulajdonát képezi a **régi botanikus kert**, és képezni fogja továbbá a **Beleznay-kert**ből venni szándékolt rész: ez már magában is igen szép terület, s ha hozzáadjuk azt, hogy a Beleznay-kertnek másik fele mely körülbelül 800 négyszögöl, szintén megvásároltatik, oly terület áll rendelkezésünkre, melyen az orvosi és természettani facultásokat a legkényelmesebb módon elhelyezhetjük úgy, hogy ezen tudományok összes tanintézetei egy helyen, egy complexusban fognak fölállíttatni.”²⁰*

¹⁵ KELEMEN 2009. (2012-04-10)

(http://scipa.uni-pannon.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=70&Itemid=35#_ftn1)

¹⁶ KATUS 2010, 50.; MANN 1978, 142–143.; KELEMEN 2009.

¹⁷ KELEMEN 2009.

¹⁸ VÖRÖS (szerk.) 1978, 487–489., 690.

¹⁹ Campus 2004 16.; VÖRÖS 1978 690.

²⁰ Képviselőházi napló, 1872. V. kötet (1873. február 22–márczius 8.) 244.

A régi tudományegyetemi fűvészkert keleti oldalán helyezkedett el a **Beleznay-kert** (1. melléklet), rajta a Beleznay-család kúriájával, melynek előudvara az akkori Kerepesi (ma Rákóczi) útra nézett. A kert 1787-ben került a családhoz a Grassalkovichoktól. Ebben a kúriában alakult meg például 1873-ban a Magyarországi Munkáspárt. 1864 és 1865 között a Trost János cirku-sza, 1867 és (valószínűleg) 1871 között Parragh Gábor étterme működött a kertben. 1872-ben a Vallás- és közoktatásügyi minisztérium – miután a tulajdonosok ragaszkodtak a teljes telek kisajátításához a kisajátítási törvény alapján – a rendelkezésre álló alap igénybe vételével megvásárolja a Beleznay-kertet az egyetemi építkezések számára.²¹ (2. melléklet.)

Az egyetemi építkezésre azonban csak 1886-ban került sor a Beleznay-telek déli végében. Mindaddig – míg végül a Beleznay-telek felosztásra nem kerül – a Technológiai Iparmúzeum²² foglalhatta el a Beleznay-kúriát, amely az 1880-as évekre már erősen lepusztult állapotba került, így a múzeum elhelyezése előtt az épületet fel kellett újítani, illetve bővíteni kellett. A felújítása, illetve az épület bővítése 1882-1883 között zajlott le, Weber Antal építész tervei alapján. A Technológiai Iparmúzeum egészen 1889-ig, új épületének felépültéig (József körút 6.) maradt itt.²³ (3. melléklet)

Mindeközben 1886-ra a telek (kert) déli végében felépült a mai (Múzeum krt. 4./), „D” épület. 1889-ben miután a Technológiai Iparmúzeum elhagyta a Beleznay-kúriát helyét az iparművészeti múzeum és iskola vette át. 1890/1891-ben azonban az iparművészeti múzeumot és iskolát is elköltöztették. Az így üresen maradó északi telket (ahol a kúria állt, mely a Kerepesi (Rákóczi) útra nézett) kétfelé osztották és eladták (északi telekrészeket 1891 év folyamán építették be²⁴). 1892-ben a megmaradt déli telken részén felépült az úgynevezett kis műegyetem (korabeli szóhasználattal „pótépület”²⁵ (mai Múzeum krt. 4./, „I” épület)), Hauszmann Alajos tervei alapján.²⁶

„A m. k. t. egyetem szülőkórodája az országúti 40-41. számú (egykor Kunewalder-féle) ház bal szárnyának második emeletén van elhelyezve. Ugyan e házban földszint van az állat- s élettani intézet, az udvari épületekben az állatgyógyintézet s különféle kereskedelmi raktárak, jobb szárnyában magánlakások, bal felének első emeletén a sebészeti kóroda.”²⁷

A Beleznay-kerten (telken) kívül a később kialakuló Campus-telekcsoporthoz része volt a **Kunewalder-ház és telek** (Múzeum körút 6-8.) is. A Kunewalder-házba elsőként az 1851-ben a Pesti Tudományegyetemtől önálló vált Pesti cs. kir. Állatgyógyintézet (1860-tól Pesti m. kir. Állatgyógyintézet) költözött. A Pesti Tudományegyetem 1858-ban megvásárolja a Kunewalder-házat és a hozzá kapcsolódó telket, melybe ez után a Pesti Tudományegyetem Orvostudományi Karának egy része költözik (az állatgyógyintézet mellé), ahol az Élettani Intézet (mai „Simmelweis-tömb”, Puskin u. 9.) új épületének felhúzásáig marad (1875).

²¹ *Képviselőházi irományok*, 1872. XVIII. kötet, 755–975. sz. 397.; MÓRA 1983–84 11.; HIDVÉGI 2007.; Jelentés 1876, 142.; HIDVÉGI 2004, 253–254.

²² amely létrehozásának szándéka 1882-ben emelkedett törvényerőre

²³ MÓRA 1983–84 11., 18.; NAGY (szerk.) 1970, 18.

²⁴ „1891.VI.4./2288.sz. jegyzőkönyve: Stern Károly VIII. ker. Kerepesi ut 7–9/5297 hrsz.a. III emeletes lakház építésére.” Illetve „1891.VII.23./3073.sz. jegyzőkönyve: Guittner Zsigmond VIII. ker. Kerepesi ut 9 és Eszterházy utca 1–3/5297 hrsz.a. III emeletes bérház építésére.” MÁRKÓ 1982, 221–224.

²⁵ „1891.III.12./1337.sz. jegyzőkönyv: Alauszmann Alajos építész VIII. ker. Eszterházy utca 1–3/5297/b hrsz.a. Kir. Magy. József műegyetem részére II emeletes pótépületre kér engedélyt.” MÁRKÓ 1982, 217.

²⁶ DÉRY 2007, 370–371.; <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6402> (2011-11-07); HIDVÉGI 2007, 38.; *Főrendiházi irományok*, 1887. VIII. kötet, 436–519. sz. 388–389.

²⁷ KÉZMÁRSZKY 1871, 7.

1870-ben az állam megvásárolja a Pesti Tudományegyetemtől a Kunewalder-házat és telket (Múzeum körút 6-8.).²⁸

A Múzeum körüti Campus telekcsoport utolsó telke a **Füvészkert**, mely 1847-es végleges elhelyezése előtt, először a Ferenciek rendjének telkén kapott helyet (mely a Szép utcáig terjed), majd 1809-ben költözött az országúti telekre (amelyet a hagyomány Mátyás kertjének tart (ma Múzeum körúti 4.)). Ez a telek a Pesti Tudományegyetem tulajdonába gróf Grassalkovich Antal tulajdonából került. Az 1838-as árvíz következtében a Füvészkert megsérült és szükségessé vált az áthelyezése, melyre 1847-ben került sor. A „rég” Füvészkert ezután 1864-ben kerül újra a figyelem középpontjába, mikor Suhr Vilmos cirkuszigazgató engedélyt kap cirkusz építésére a mai Múzeum körút 4./ „B” épület helyén. 1864-ben a cirkusz fel is épült, és egészen 1867-ig fennállt.²⁹

A füvészkert egyetemi célokra való kijelölése 1869 áprilisában történt meg, mikor a „*bölcészeti karból a természettudományok és a mennyiségtan tanárait*” és az „*orvosi kar tanártestületét*” a Vallás- és közoktatási miniszter értekezletre hívta meg. Az ülésen az a „határozat” született meg, hogy a volt füvészkert telkén nyer elhelyezést az „*állat-, növény-, ásvány-, természet-, mennyiségtan, kézi csillagda, élettan, elméleti orvostan, általános kórtan és gyógyszerstan, természet- és vegytan a sebészek számára*”. Az ügy azonban itt megállt (többek között a bécsi krach és Eötvös József halála miatt), egészen 1873-ig. A füvészkert telkét közben 1875 májusában kiegészítették a Glauber-féle telekkel (ún. bölcsoedei egylet telke).³⁰

* * *

Mint a fentiekből is látszik, ami ma egy telekcsoporthoz „tűnik” az több telekből alakult ki a XIX. század folyamán. Ezen telkek a Belezna-, Glauber-, Kunewalder-telek és a Füvészkert. Mindegyik más úton került előbb vagy utóbb a (Budapesti) Tudományegyetem birtokába, így mindegyik egyedi történettel rendelkezik. A történet maga azonban nem egyedi. Jelenleg is folyó kutatások alapján megállapítható, hogy a telkek hasonló összegyűjtésére került sor a Belső-Klinikák esetében is, a Külső-Klinikák esetében pedig a meglévő Füvészkert szolgált beépíthető területként.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy az 1875-re kialakult telekcsoporthoz kik és mit építettek, majd ezen új épületállomány hogyan került az 1900-as évek elejére a Budapesti Tudományegyetem birtokába.

Az épületek

A Budapesti Tudományegyetem épületei (4. melléklet)

A mai „**B**” épület 1868–1871 között épült fel, a „rég” Füvészkert telkén. Than Károly (az építkezés „tudományos vezetője”), az építkezést megelőzően tizennégy külföldi kémiai intézetet járt végig, majd Friedrich Zastrau építésszel közösen készítette el a kiviteli terveket, mely alapján az épületet kiviteleztek. Az épület 1871-re készült el és 1872-ben az országgyűlés (feb-

²⁸ BOLÁNYI – PALATKÁS (szerk.) Táblázatok a Budapesti Orvostudományi Egyetem történetének fontosabb adatairól (Alapítástól az 1900. év végéig); PALLA 1961, 442., 432., 452.; BUZINKAY, Felsőoktatási politika Magyarországon a neoabszolutizmus korában, 1849–1860. ANTALL 1973, 175–176.; *Főrendiházi napló*, 1878. I. kötet (1878. október 19–1880. márczius 20) 342.; SZÖGI 1994, 81.

²⁹ HIDVÉGI 2004, 254–257.; PAPP 1982, 103–104.; SZABÓ-PAP 1985, 193.; <http://www.fuveszkert.org/a-fuveszkert-tortenete/> (2012-08-15)

³⁰ NÁDUDVARI GYÖRY 1936, 583., 612., 614. és 617.; Jelentés 1876, 142.

ruár), majd maga a király, Ferenc József is meglátogatta (április). Az épület nagy előadótere-mébe kémikusok relief-panteonja is készült, amelyek az alábbi tudósokat ábrázolják: Auguste Laurent, Charles Gerhardt, Heinrich Rose, Laurent Lavoisier, John Dalton, Humphry Davy, Jakob Berzelius, Louis Berthollet, Louis Gay-Lussac, Wilhelm Scheele, Joseph Priestley, Henry Cavendish, Leopold Gmelin, Eilhart Mitscherlich. Az előcsarnokba pedig Than Károly, Buchböck Gusztáv és Winkler Lajos reliefje került. Az épületet 1909-ben szárnyépülettel bővítettek, ez azonban nem azonos a mai „C” épülettel.³¹

Az Élettani Intézet („**Semmelweis-tömb**”) 1873-1875 között épült fel a Glauber-telken és 1876-ban adták át³². A tervezésben részt vett Jedrássik Jenő fiziológus egyetemi tanár az épület rendeltetése okán (vagyis az oktatási körülmények speciális problémáinak megoldása végett, mint tudományos vezető) és Szkalnitzky Antal építész. Az épületet tübingeni és lipcsei intézetek mintájára tervezték. Helyet kapott benne egy istálló és egy vízmedence is. Az épület két szárnyból állt, az utcai szárny egyszintes (az első emeleten kaptak helyet a tanszemélyzet lakásai, irodaszobái, az intézet könyvtára és a gyűjtemény helyiségek), míg a „rég” Fűvészkertre néző szárny földszintes volt. 1884-1885-ben megtörtént az első átépítés, melynek következtében a „F” épületre néző „kis teraszt” beépítették, és a teremben múzeumot hoztak létre, a tetőre pedig teraszt építettek ki.³³

Az „**A**” épületépítése 1884-1886 között zajlott, tervezője Weber Antal³⁴. Az épület timpanonját, szobrászati munkáit Fessler Leó készítette. Az épületben kapott elhelyezést az összehasonlító bonctani (komparatív anatómiai) és a rendszertani zoológiai múzeum (mely a nagyközönség előtt is nyitva állt³⁵). Míg az előbbi a Múzeum körútra, addig utóbbi a „B” épületre nézett. A termék mérete 6,84 méter széles és 31,16 méter hosszú volt. Az összehasonlító bonctani múzeum gyűjteményében 1896-ban 2851 tárgy volt található, ezek közül a legnevezetesebb darabok közé tartozott a Holics mellett talált fosszil-fóka hátsó lába és a barlangi medve, tapír, zsiráf, gorilla, csimpánz etc. csontvázak. A földszinten is található volt két múzeum, az ásványtani gyűjtemény³⁶ és az 1883-as Szabó-féle kőzetgyűjtemény. Méretük megegyezik az első emeleti múzeumokkal.³⁷

A „**D**” épület 1884 és 1886 között épült fel, és három épületből állt. Az egyemeletes főépületből („D”), az ún. „torony-épület”-ből (mely csillagászati megfigyelésekre és inga lengetésre alkalmas) és a földszintes mágnességi pavilonból (mai „HÖK Iroda”), mely három vasmentes szobát tartalmazott. A gyűjteménytár a mai „I” épületre nézett, ebben került elhelyezésre az első hazai tanszergyűjtemény (pl. Jedlik János dinamója, Eötvös torziós ingája etc.). Az épület megtervezésében közreműködött Eötvös Loránd is, aki haláláig az épület lakója volt.³⁸

³¹ „1908.IX.22/2499.sz. jegyzőkönyv: A VIII. ker. Muzeum körút 4/5299.hrsz.a. telken épülő vegytani intézeti toldalék.” MÁRKÓ 1982, 436.; HÖGYES (szerk.) 1896, 471.; PAPP 1982, 109–110.; SZÖGI (szerk.) 2003, 221.; Adalékok 1985 193.; SZENTPÉTERY 1935, 481.; EDVI 1896, 142.; Jelentés 1876, 142.

³² „1873.IV.8./726.sz. jegyzőkönyv: A vallási és közoktatásügyi M.kir. ebmester a Józsefvárosi 5 pacsirta utcában fekvő volt Glauber-féle telken élettani Intézet építésére engedélyt kér. A szomszédos telken a polytechnikum fog építetni a régi fűvészkerti homlokzatot ezzel kapcsolatban kellő világosságot nyer úgy, hogy 5-6 célra az élettani intézet alkalmas.” MÁRKÓ 1982, 36.

³³ HÖGYES 1896, 493–494., 506.; SISA 1994, 141.; PAPP 1982, 112.; Adalékok 1985, 194.; MÁRKÓ 1982, 121.

³⁴ „1883.V.23./1607.sz. jegyzőkönyv: A Vallás és Közoktatási minisztérium VIII. ker. Muzeum körút 4/5299 hrsz.a. állat és ásványtani intézet építésére kér engedélyt.” MÁRKÓ 1982, 93.

³⁵ „mely gyűjteménytárak minden vasárnap és ünnepnapon – kivéven a nagy szünidőket – d.e. 10–12-ig nyitva állnak úgy a tanuló ifuságnak, mint a művelt közönségnek” HÖGYES 1896, 447.

³⁶ mai Kari Tanácsterem

³⁷ HÖGYES 1896, 439., 447–449., 458.; PAPP 1982, 114., 117.; Adalékok 1985, 193.

³⁸ HÖGYES 1896, 482., 484., 486.; PAPP 1982, 112.; Adalékok 1985, 194.

Mindaddig, míg a Természettudományi telep, vagyis az „A”, „B” és „D” épületek fel nem épültek, addig a Budapesti Tudományegyetem Központi épülete (Egyetem tér) szolgált lakhelyül mind a Bölcsészettudományi (benne értve a természettudományi szakokat is), mind a Hittudományi, mind a Jog- és Államtudományi Karak (ma Állam- és Jogtudományi Kar). A Budapesti Tudományegyetem Központi épületében ugyan enyhültek az elhelyezési gondok a természettudományi szakok kiköltözésével, azonban a tervezett átépítések miatt lefolytatott vizsgálatok eredményeképpen kiderült, hogy az Egyetem térre néző épületet le kell bontani (1886, azonban az épületet csak 1888-ban bontották le). Az Egyetem téri szárnyat (Budapesti Tudományegyetem Központi kiépülését lásd a következő fejezetben) tehát az alapjaitól kellett újjáépíteni, erre azonban 1887-ben még nem állt rendelkezésre fedezet. Így csak a Szerb utcai szárny készült el 1889-re, melynek a második és harmadik emeletét használta a Bölcsészettudományi Kar. Az Egyetem téri szárny átadására csak 1900-ban került sor.³⁹

* * *

1875-höz képest 1886-ra jelentős előrelépés történt a Budapesti Tudományegyetem oktatási infrastruktúrájának kiépítése terén, ám ez csak a természettudományi szakokat érintette.⁴⁰ A Budapesti Tudományegyetem számára továbbra sem állt rendelkezésre megfelelő oktatási tér. A helyhiány anomáliáit fokozta, hogy a régi Központi épületet állapota már nem felelt meg a kor követelményeinek, így az épület bontásra került, azonban az új épületet pénzhiány miatt csak később tudták felépíteni. Az új épület elkészültéig a Szerb utcai szárny áll csak rendelkezésre a Hittudományi, a Bölcsészettudományi (szellemtudományi szakok) és a Jog- és Államtudományi számára.

A helyzet kialakulásának megértéséhez egészen 1786-ig kell visszamennünk az időben, ugyanis a Központi épület jelen formájának kialakulásához több mint száz év kellett (1786-1900). A következőkben erről lesz szó.

Budapesti Tudományegyetem Egyetem téri telepe

1688-ban I. Lipót a pálos rend számára telket adományoz Pest déli területén, azonban ezt csak 1693-ban vehette birtokba a rend. A trapéz alakú telek mérete 28.000 négyzetméter volt, s egy oszmán kori mecset is található volt rajta. A telek 1689-ben az úgynevezett Johann Hawer-telekkel bővült, majd 1745 és 1746 folyamán a Kontra János-Bencsik Katalin-féle és a Lochner-féle házzal. A rendház építése (ma a Központi Szeminárium épülete, Papnövelde utca 5-7.) 1715-ben kezdődött és 1722-ben a déli szárny, 1744-ben a pálos templom (ma Egyetemi Templom) melletti szárny készült el; 1768-ra pedig minden építkezés befejeződik a rendházzal kapcsolatban. Mindeközben 1720-ban lebontották az oszmán kori dzsámit, majd helyén felépítették a (mai Egyetemi Templom helyén) a pálos kápolnát. 1725-ben a kápolna elbontásával megkezdődött a pálos templom (ma Egyetemi Templom) kivitelezése. 1742-ben a templomot részben át is adták, 1768-ban elkészül a kelet, majd 1771-ben a nyugati torony is. 1776-ra a pálos templom a belső kifestéssel végleg elkészült. A templomhárom építész kivitelezésében készült el: Drenken Mátyás (1725-1729) Mayerhoffer András (1729-1735) és Siegl Márton (1735-1742). 1786-ban a pálos rendet II. József feloszlatta.⁴¹

Az Egyetem téri telep három épületből állt a Budapesti Tudományegyetem hittudományi képzésének leválasztásáig (1950. évi 23. tvr.).⁴² Ezek egy része volt a pálos rend „öröksége”,

³⁹ ELTE 2003, 223., 249.; SZENTPÉTERY 1935, 547–548.

⁴⁰ illetve részben az (Budapesti Tudományegyetem) Orvostudományi Karát, azonban ez nem a dolgozat része.

⁴¹ PETRIK 1913, 15–16.; Egyetemi templom 1986; Budapest Lexikon 1993, 362., 376.; SARBÁK (szerk.) 1991, 184–187., 189.; DÉRY 2005, 74–75., 242–243.; www.kpi.hu/egyetemi_templom.html 2012-11-25

⁴² SINKOVICS 1985, 341.

másik része pedig a mai Központi épület. A Budai Tudományegyetem Pestre költözését követően a Hittudományi Kar Pozsonyba került a Pesti Tudományegyetemhez tartozó papi szemináriummal egyetemben (1784). Mindeközben 1784-1785-ben az egri és zágrábi papi szemináriumokat II. József összevonta, majd Pestre telepítette és épületet is emeltetett számukra a mai Központi épület helyén, mely 1785 és 1786 között épült fel Franz Anton Hillerbrand tervei alapján. Az épületben nem sokáig tartózkodott a pesti papi szeminárium, 1790-ben mind a pozsonyi, mind a pesti papi szeminárium megszűnt a Pesti Tudományegyetem Hittudományi Karával egyetemben. Az épületet ezután a Kamarai Kincstár (Aerarium) foglalta el.⁴³

1786-ra így már három épület állt az Egyetem tér, Szerb utca és a Papnövelde utca által határolt trapéz alakú telken: a volt pálos templom és rendház, illetve a II. József-féle szemináriumi épület. 1791-ben a volt pálos rendházba a Királyi Kúria költözött. 1795-ben az Pesti Tudományegyetem megkapja a volt pálos templomot. Az 1804/1805-ös tanév jelentős mind az Pesti Tudományegyetem, mind az Egyetem téri telep történetében. Ekkor egyfelől „helyreállítják” a Hittudományi Kart és a (Pesti) Központi Papnevelde, másfelől a Jog- és Államtudományi, a Bölcsészettudományi és a Hittudományi Kar elfoglalja a II. József-féle épületet, a (Pesti) Központi Papnevelde pedig a volt pálos rendházba költöztetik. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy az Országos Széchényi Könyvtár 1802-ben a volt pálos rendházban, majd 1807-ben a II. József-féle épületben helyezték el.⁴⁴

A XIX. század elején elfoglalt Egyetem téri telep azonban a XIX. század második felére szűkké vált, így elkezdődött az Egyetem téri Központi épület fokozatos bővítése és újjáépítése. 1872-ben Szkalnitzky Antal elkészíti az Központi épület átépítési és bővítési tervét, majd 1873-ban Trefort Ágoston Vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordul a tervek engedélyeztetéséért, ami csak részben sikeres, mivel csak a Szerb utcai új szárny készül el (1873-1875). Később 1886 és 1889 között készült el az új Szerb utcai szárny folytatása Weber Antal tervei alapján. Ezután a Szkalnitzky-féle szárnyban lévő dísztermeket tantermekké alakítják. 1888-ban statikai okok miatt az Egyetem téri szárnyat lebontják. A Budapesti Tudományegyetem Egyetem téri Központi épületének rendezését végül az 1897-es XXV. törvénycikk biztosította, így 1898-1899-ben felépülhetett az Egyetem téri szárny is Baumgarten és Herczog tervei alapján. Az épület átadása 1900-ban történt meg ekkor Ferenc József király is tiszteletét tette az épületben. Azonban a Központi Szeminárium épületében is változások következnek be. 1871 és 1883 közötti bővítés keretében felépült az épület harmadik emelete, illetve kibővítésre kerül a balszárny Lippert József vezetésével.⁴⁵

* * *

Az Egyetem téri telep alapvetően eltér a Múzeum körúti Campus kialakulásától. Itt egy meglévő épületállomány fejlődését figyelhetjük meg, mely a XIX. század folyamán nemcsak újjáépül, hanem ki is bővül. A története abban hasonlít a Múzeum körúti Campus történetéhez, hogy az épületeknek több felhasználója is volt.

⁴³ DÉRY 2007, 73.; Budapest Lexikon 1993, 735.

⁴⁴ DÉRY 2007, 73., 242–243.; ELTE 2003, 221.; PAPP 1982, 104.; Egyetemi templom 1986; VALÓ 1896, 6.

⁴⁵ DÉRY 2007, 73.; EDVI 1896, 145.; SISA 1994, 129., 144–145.; SZÖGI 2003, 222., 249.; PAPP 1982 123.; Jelentés 1876, 143.; VALÓ 1896, 12.; SINKOVICS 1985, 214., 228.; www.kpi.hu/a_szeminariumrol.html 2012-11-25

A Műegyetem épületei

„Ennél fogva a kereskedelmi miniszterrel egyetértőleg tervet készítettünk a polytechnicum és az állatgyógyintézet számára, mely az állam által 8 évvel ezelőtt megvásárolt Kunewalder telken lesz építendő. A politechnieum tulajdonképen két épületből fog állani, egy nagyobból és egy pavillonból s ez utóbbiban a vegytani laboratórium lesz elhelyezve.”⁴⁶

A Budai Tudományegyetem Pestre költözését követően alakult meg az Institutum Geometrico-Hydrotechnicum (1782), melyet 1850-ben a József Ipartanodába (alapítva 1844-ben) olvasztottak be. Ez lett a mai Műegyetem jogelőd intézménye. 1872-ben az intézmény (már Magyar Királyi József Műegyetem néven) önálló szervezeti keretek között működött, helyileg a Nagel-házban, a Kétnyúl (Lónyay) és a Csillag (Gönczy Pál) utca sarkán. A hely azonban már a következő évben sem bizonyult elégnek. A változás már 1871-ben elindult, amikor a Vallás- és közoktatásügyi miniszter kérte a földművelésügyi minisztert, hogy a Műegyetem számára engedje át az Országút (Múzeum körút) 40. szám alatti telket (Kunewalder-telek és ház), amit ekkor a Pesti m. kir. Állatgyógyintézet (is) használt. A cserébe a földművelésügyi minisztérium is beleegyezett, de feltételként szabta, hogy előbb alkalmas épületet kell építeni az Pesti m. kir. Állatgyógyintézetnek, az ekkor már megszerzett Rottenbiller utcai telken. Új Műegyetemi épület megtervezésére és a Pesti m. kir. Állatgyógyintézet rendezésére vonatkozó rendelet már 1872-ben megszületett, azonban ennek törvénybe foglalása csak Trefort Ágoston minisztersége alatt történt meg (1879. évi XLVII. törvénycikk), amely megteremtette az alapot az építkezésekhez.⁴⁷

Az Pesti m. kir. Állatgyógyintézet telke (ún. Kunewalder-telek)⁴⁸, mint említettük, a mai Múzeum körút és a Puskin utca között terült el, melyre két épületet terveztek: egy kisebbiket a kémiai tanszékek számára (Puskin utca) és egy főépületet, melyet a Múzeum körútra kívántak megnyitni. Az állattan tanszék számára meghagyták volna a belső udvarban a földszintes épületet⁴⁹, és a két épület között helyezték volna el a gépházat. Az épületeket Steindl Imre tervei alapján kiviteleztek. 1880-ban a Puskin utcában lévő kis épület bontásával kezdődött az építkezés, 1882-re pedig elkészült a mai „F” épület. Az 1881-ben lebontott Kunewalder-ház helyén pedig 1881–1883 között épült fel a Főépület. Az alagsort is beleszámítva a Főépület négyszintes lett, a padlástérben pedig helyet kapott a geodéziai obszervatórium. Az épület ablakai ívzugaiban (melyeket zsolnai kerámiával díszítettek) emberi alakok találhatók, akik a kezükben a Műegyetemen által oktatott egyes tudományágakat szimbolizáló eszközöket tartják. A belső udvarban Vásárhelyi Pál, James Watt, Leonardo da Vinci, George Stephenson, Antoine Laurent de Lavoisier és L. F. Gauss féldomborműjét helyezték el. 1884-ben Ferenc József is meglátogatta az épületet.⁵⁰

⁴⁶ Főrendiházi napló, 1878. I. kötet (1878. október 19–1880. márczius 20.) 342.

⁴⁷ HÉBERGER 1979, 322–324.; SISA 2005, 70., 72.; KOTSIS 1947, 3–4.; KESZEI 1971, 24., 30.; ZELOVICH 1922, 142.; NÉMETH 2005, 19., 36., 40.; Campus 15.

⁴⁸ Ezen a telken állt a Kunewalder testvérek háza (Hild József, 1840), melyben Petőfi Sándor és Vahot Imre szerkesztette a Pesti Divatlapot, 1844-ben pedig maga Petőfi is itt lakott. (Adalékok 194.) A telket 1851-ban vette meg kincstár (ZELOVICH 1922, 166.)

⁴⁹ Valószínűleg a Kunewalder-ház egy részét meghagyták és ezt alakították át az állattan számára. Építő Ipar 1892. szeptember 22. (XVI. évf.), 274.; Adalékok 194., ZELOVICH 1922, 169.

⁵⁰ HÉBERGER 1979, 325–326.; PAPP 1982 117.; SISA 2005, 70., 72., 75–76.; KOTSIS 1947, 4.; Adalékok 193–194.; Építő Ipar 1882. szeptember 3. (VI. évf.) 296.; KESZEI 1971, 30–31.; ZELOVICH 1922, 168–169.

A Műegyetem elhagyja a Múzeum körüti Campust

„... egyet azonban teljesen kizárt úgy a jelen, mint a jövő érdeke azt, hogy még ma is rendszert csináljunk a foltozás rendszertelenségéből, ami a Műegyetem kérdésére átfordítva annyit jelent, hogy az új Műegyetemnek, ha nem is épül ki mindjárt teljesen, elhelyezésében legalább is 50-60 évre meglegyenek az erőteljes fejlődés biztosítékai”⁵¹

Az említett két épület azonban nem nyújtott elegendő helyet, így a megmaradt Beleznay-telken újabb épületet emeltek Hauszmann Alajos tervei alapján (1891-1892), ez lett a mai Múzeum körút 4./„I” épület. Az épület díszítésére Lotz Károly egyik tanítványa készített freskókat, melyeken műegyetemi jelképek találhatóak. Mindezek mellett a Főépület belsőudvarában található épületre is új emelet húztak.⁵² 1897-ben pedig pár hónap alatt megépítették a Gólyavárat (1897. április 1. – szeptember 1.), Pecz Samu tervei alapján. Az üres telkek azonban elfogytak, a helyszűke ugyanakkor nem csökkent, így újabb oktatási tereket kellett keresni (pl. bérházakban). 1902-ben törvényben rendelkeztek az újabb építkezésről (1902. évi XVII. törvénycikk), mely már nem a meglévő területben gondolkodott, hanem egy teljesen új koncepció alapjait rakta le. A koncepció lényege abban állt, hogy a Műegyetem fejlődésének szabad teret engedve olyan építkezési területet jelölnek ki a Műegyetem számára, mely hosszútávon képes helyet biztosítani az építkezéseknek, amennyiben azok szükségessé válnak. Még 1902-ben mindezeknek köszönhetően fel is épült a Kémiai pavilon a Szent Gellért téren. Ezt követően 1903-ban a Budapesti Tudományegyetem megszerezte a Műegyetem által kiürített mai „F” épületet. Mindközben a Budapesti Tudományegyetemen átadásra került az Egyetem téri új szárny (1900. május 13.) azonban ez is keveset enyhített a Bölcsészettudományi Kar helyhiányán. A Műegyetem kiköltözésével végül 1909-ben megtörténtethetett a Múzeum körút 6-8. szám alatti mai Főépület teljes átadása a Budapesti Tudományegyetem számára (Török Aurél javaslatára), melyet a Bölcsészettudományi Kar foglалhatott el. A szükséges átalakítási munkálatok 1910-11 között zajlottak le, és az első (bölcsészettudományi) kari tanácsülésre itt 1911-ben kerülhetett sor. Ekkora készült el Hóser Vilmos kronométere is az erkély alá. 1910-ben pedig a Budapesti Tudományegyetem átvette a Műegyetemtől Gólyavárat.⁵³

Befejezés

„A műegyetem új épülete. Az új műegyetem építését a budai Lágymányoson az idei öszön megkezdi. A pavillon-rendszerben épülő új műegyetem egész kis városrészt fog alkotni. A műegyetem múzeum-körüti mostani épülete a tudomány-egyetemé lesz. Itt helyezik el a bölcsészeti fakultást, a melynek egy része, a vegytani és az embertani intézet úgy is a műegyetem szomszédságában van. A tudományegyetem központi épületében így kényelmes helye marad a jogi és a hittudományi karnak, továbbá a különbözőegyetemi hivataloknak.”⁵⁴

1777 óta, miután a Budapesti Tudományegyetem elhagyta Nagyszombatot állandó mobilitásba kényszerült, egyfelől a tudományfejlődés okán (új diszciplínák születése – ez a többi felsőoktatási intézmény esetében fennáll), másfelől pedig helyzetének megoldatlansága miatt. A nagyszombati telephely elhagyása után a (Budapesti) Tudományegyetem nem találta meg

⁵¹ König Gyula, 1893/94. tanév megnyitójából. Idézi KESZEI 1971, 24.

⁵² „1892.IX.1./3321.sz. jegyzőkönyv: Steindl Imre a VIII. ker. Magy. Kir. József műegyetem telkén földszintes melléképületre egyemelet ráépítésére és átalakításokra.” MÁRKÓ 1982, 239.

⁵³ HÉBERGER 1979, 326–330.; PAPP 1982, 117–120.; KOTSIS 1947, 50.; SZENTPÉTERY 1935, 557–558.; ZELOVICH 1922, 212–214.

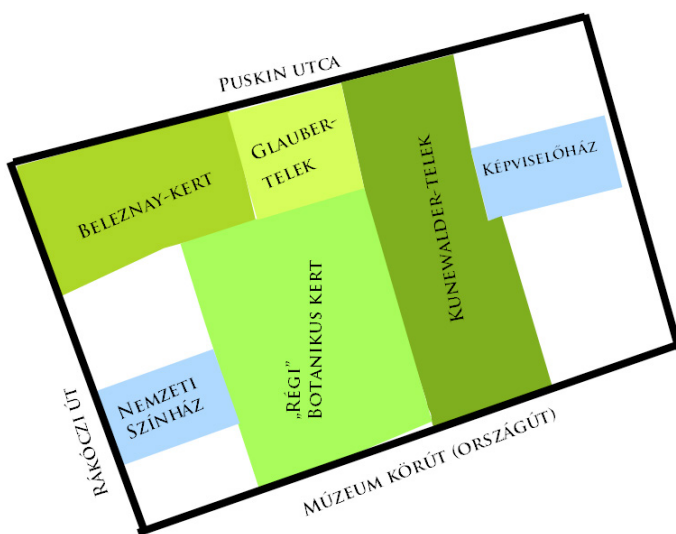
⁵⁴ Vasárnapi Újság 1901., 48., 27., 439.

helyét se Pesten, se Budán. A (Budapesti) Tudományegyetem Budán és Pesten való tartózkodása alatt számtalan épületet használt fel, épített fel és hagyott el. Jellemzően vagy egyházi épületbe költözött vagy saját telkén építkezett. Azonban helyét „soha nem találta meg”, mindig ad hoc megoldások születtek hosszú távú megoldások kevésbé. Mindezek következtében (Budapesti) Tudományegyetem esetében városi campusról sem beszélhetünk (ellentétben Műegyetemmel, debreceni, szegedi/kolozsvári és a pécsi tudományegyetem). A (Budapesti) Tudományegyetem az Egyetem téri telepre költözve dualizmus idején a város különböző részeire „rajzott” ki, mely máig is tart.⁵⁵ Azonban (Budapesti) Tudományegyetem központi adminisztrációs részei helyben maradtak. A (Budapesti) Tudományegyetem decentralizációja már a XIX. század folyamán elindul, de XX. századra éri el csúcspontját.

Mindezekkel szöges ellentétben áll a Műegyetem telepítéstörténete, mely a kezdeti szétszórt állapot után a századfordulóra elérte/megkapta azt a területet, mely biztosította és biztosítja zökkenőmentes működését. Olyan területi elhelyezkedést nyert, mely által a tudományfejlődésnek megfelelően bővíteni tudta épületállományát, „energiát” nem kellett „pazarolnia” a helyszűke miatt adódott problémák miatt. Bár a dolgozatnak nem része mégis érdekes tény, hogy az „ősi” (Budapesti) Tudományegyetem méltó elhelyezése nem nyert teret (se) a dualizmus (se a Horthy-korszak) alatt, míg a többi tudományegyetem illetve a Műegyetem igen.

Minden, ami a múltban történik kihatással van a jelenre (erősebben vagy gyengébben, de érzékelhető). A (Budapesti) Tudományegyetem épületállományának sorsa a dualizmus korszakának örökség terhével máig érezteti hatását.

Mellékletek

1. melléklet: A Rákóczi út-Puskin utca-Bródy Sándor utca és a Múzeum körút által határolt tömb telkeinek elhelyezkedése (1860-as évek), saját grafika. („Budapest régi térképei” alapján)

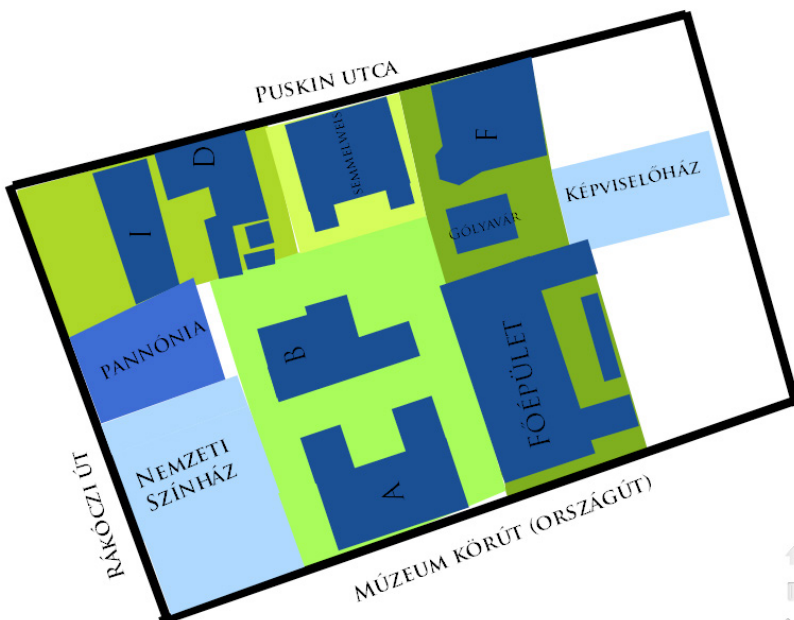
⁵⁵ Az (Budapesti) Tudományegyetem Orvostudományi Kara ekkor a (mai) Kossuth Lajos utcában helyezkedett el. Innen került végül az Üllői útra, azonban ennek története nem része a dolgozatnak.

2. melléklet: Belezna-kert Kerepesi útra néző épületei

3. melléklet: Budapest belterületének várostérképe, 1885.

4. melléklet: A Rákóczi út-Puskin utca-Bródy Sándor utca és a Múzeum körút által határolt

tömb épületeinek elhelyezkedése (1900-as évek), saját grafika. (a kutatás eredménye alapján)

Bibliográfia

A magyar felsőoktatás évszázadai 2000. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

BOLÁNYI Imre – PALATKÁS Béla 1961. „Táblázatok a Budapesti Orvostudományi Egyetem történetének fontosabb adatairól (Alapítástól az 1900. év végéig).”: PALLA Ákos (szerk.): Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei 21-22.

Budapest belterületének várostérképe, 1885. Budapest régi térképei [elektronikus dokumentum], (FABÓ Beáta, HOLLÓ Szilvia Andrea. Budapest térképeinek katalógusa című kiadvány teljes szövegével) FABÓ Beáta 2005-2006. BFL, Arcanum, Budapest.

Budapest Lexikon (első kötet, A-K) 1993. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Budapest régi térképei [elektronikus dokumentum], (FABÓ Beáta, HOLLÓ Szilvia Andrea, Budapest térképeinek katalógusa című kiadvány teljes szövegével). FABÓ Beáta 2005-2006. BFL, Arcanum, Budapest.

Budapest. Egyetemi templom (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 230. szám). TKM Egyesület, Budapest, 1986.

BUZINKAY Géza 1973. „Felsőoktatási politika Magyarországon a neoabszolutizmus korában, 1849-1860.”: ANTALL József (szerk.): Orvostörténeti közlemények 69-70.

Campus Budapest, Univerzítás a város szövetében 2004. Budapest Városvédő Egyesület, Budapest.

DÉRY Attila 2005. Belváros-Lipótváros. V. kerület (Budapest építészeti topográfiaja 2.). Terc Kiadó, Budapest.

DÉRY Attila 2007. Józsefváros. Terc Kiadó, Budapest, 370.

EDVI ILLÉS Aladár (szerk.) 1896. Budapest műszaki útmutatója. „Pátria” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. (Reprint kiadás, Terc kiadó 2005)

Építő Ipar 1882. szeptember 3. (VI. évf.)

Építő Ipar 1892. szeptember 22. (XVI. évf.)

Főrendiházi irományok, 1887. VIII. kötet, 436-519. sz.

Főrendiházi napló, 1878. I. kötet (1878. október 19–1880. márczius 20)

GERGELY András (szerk.) 2003. Magyarország története a 19. században. Osiris Kiadó, Budapest.

HÉBERGER Károly, Dr. (szerk.) 1979. A Műegyetem története. Budapest.

HIDVÉGI Violetta 2004. „Cirkuszok Pesten az 1860-as években.”: Romantikus kastély, Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Hild-Ybl Alapítvány, Budapest.

HIDVÉGI Violetta 2007. A fal mellett és a fal mögött. Budapest.

HÓGYES Endre (szerk.) 1896. Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről. M. Orvosi Kvk. Társ., Budapest.

- Jelentés a Budapesti Magy. Kir. Tudományegyetem állapotáról, működéséről és haladásáról az 1867/8-1874/5 tanévek alatt. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1876.
- KATUS László 2010. A modern Magyarország születése – Magyarország története 1711-1914. Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs.
- Képviselőházi irományok, 1872. XVIII. kötet, 755-975. sz.
- KESZEI Pál, Dr. 1971. A Budapesti Műszaki Egyetem telepítéstörténete. Budapest.
- KÉZMÁRSZKY Tivadar, Dr. 1871. Jelentés a Magyar Királyi Tudomány-egyetem szülőkörödájának 1869-70. tanévi működéséről. Bickel Gusztáv Bizománya, Pest.
- KOTSIS István 1947. A százéves Műegyetem. Budapest.
- MANN Miklós 1978. Trefort Ágoston. Akadémia Kiadó Budapest, 1978, 142–143.
- MÁRKÓ László (gyűjt.) 1982. Fővárosi Közmunkák Tanácsa jegyzőkönyvei a Józsefvárosra vonatkozó adatokkal Budapest 1982. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény Raktár BQ 0910/494).
- MARÓTYZ Katalin 2009. Wéber Antal építésze a magyar historizmusban. Terc Kiadó, Budapest.
- MÓRA László 1983-1984. A technológiai iparmúzeum negyvenéves története (1883–1923). Technikatörténeti szemle 14.
- NÁDUDVARI GYÖRY Tibor 1936. Az orvostudományi kar története, 1770-1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- NAGY Richárd (főszerk.) 1970. Józsefvárosi Lexikon. (Budapest, MSZMP VIII. ker. Biz.-Fővárosi Tanács VIII. ker. Tanács, 18.
- NÉMETH József 2005. A Műegyetemtől a világhírig (Képes egyetemtörténet). Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- PAPP József 1982. Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. ELTE, Budapest.
- PETRIK Albert 1913. A régi Buda-Pest építőművészete (IV. rész) (Építő munkavezetők könyvtára XXXVI.). Ifj. Nagel Otto könyvkereskedése, Budapest.
- SARBAK GÁBOR (szerk.) 1991. Pálos rendtörténeti tanulmányok. Árva Vince OSP ex Deleg. Gen kiadása.
- Sinkovics István (szerk.) 1985. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635-1985. Budapest.
- SISA József 1994. Szkalnitzky Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SISA József 2005. Steindl Imre. Holnap, Budapest.
- SZABÓ-PAP Krisztina (szerk.) 1985. Adalékok a Belső-Józsefváros történetéhez. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- SZENTPÉTERY Imre 1935. A Bölcsészettudományi Kar története, 1635-1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- SZÖGI László (szerk.) 2003. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635-2002. Bu-

dapest, Eötvös Kiadó.

SZÖGI László (szerk.) 1994. Hat évszázad magyar egyetemi és főiskolái. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Budapest.

VALÓ Simon, Dr. 1896. Adalékok a budapesti Központi Papnevelő Intézet történetéhez. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest.

VÖRÖS Károly (szerk.) 1978. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Akadémia Kiadó, Budapest.

ZELOVICH Kornél 1922. A M. Kir. József Műegyetem és a hazai oktatás története. Budapest.

Internetes hivatkozások

A Fűvészkert története (<http://www.fuveszkert.org/a-fuveszkert-tortenete/> 2012-08-15)

A Központi Szeminárium története (www.kpi.hu/a_szeminariumrol.html 2012-11-25)

Az (Mű)egyetem története (<http://portal.bme.hu/Latogat/EgyetemTortenet.aspx> 2012-04-22)

Az 1891. évi állami költségvetésről (<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6402> 2011-11-07)

Az állatorvostudományi képzés története (<http://dis.gau.hu/node/115> 2012-04-22)

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története (<http://www.btk.elte.hu/kartortenet> 2012-04-22)

Budapesti Állatorvos-tudományi Kar története (http://www.univet.hu/sc1/static/intro_hu.php 2012-04-22)

Egyetemi Templomtörténet (www.kpi.hu/egyetemi_templom.html 2012-11-25)

KELEMEN Elemér 2009. A magyar felsőoktatás története a dualizmus korában. (http://scipa.uni-pannon.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=70&Itemid=35#_ftn1 2012-04-10)

SIMONKAY MÁRTON

Történelem BA, III. évfolyam

Liszt Ferenc Rómában (1861–1869)

Adalékok az olasz–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez

*Du hast die Liebe reich gesät
Auf deinen Lebenswegen
Daß nun, wohin dein Fuß auch geht,
Dir Liebe blüht entgegen.*

*Böven vetettél szeretetet
életednek útfélén,
hogy aztán, lábad bárhová lép,
szeretet nyíljék feléd.¹*

Liszt Ferenc a XIX. század legnagyobb magyar zeneszerzője, Európában is kimagasló pályát bejárt előadóművész: a mai napig alig ismerünk hozzá mérhető zongoristát, karmesterként pedig szintén megállta a helyét a pódiumon. Az 1861 és 1869 között eltelt, főleg Rómához köthető időszakot mélypontnak szokás tekinteni Liszt életében,² főleg zenéjében: alkotóművészetének két csúcspontja, a „nagyromantikus” a Róma előtti, a puritán jellegű (Liszt Ferenc estéje – Szabolcsi Bence után) pedig az 1869 utáni időkhöz köthető. Dolgozatomban ezt szeretném cáfolni a szakirodalom és néhány forráskiadvány segítségével. Szeretném megvilágítani Liszt családi és kapcsolati hátterét, különös tekintettel a magyar–olasz kapcsolatokra. Így sorra veszem a legfontosabb rokoni beágyazódásokat, majd a helyek problematikáját, végül pedig rövid kísérletet teszek Liszt – római korszakára jellemző – emberi és zenei stílusának bemutatására.

Előzmények

Az 1850-es évek vége Liszt számára szakmai és magánéleti tragédiákat hozott: 1859-ben meghalt a zeneszerző egyetlen fia, a tehetséges Daniel.³ Húszévesen, tüdőbajban hunyt el. Nem sokkal korábban Liszt karmesterként vezényelte barátjának, Peter Corneliusnak *A bagdadi borbély* című vígoperáját Weimarban – az előadás nyílt botrányba fulladt a színházi intrikusok miatt.⁴ Az operákra amúgy is igen kevés pénzt kapott, saját műveit pedig a német területeken szinte üldözték.⁵ Élettársával, Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnével bár közös háztartásban éltek, mégsem tudtak összeházasodni, mert Carolyne válása igencsak elhúzódott. 1859-ben a hercegné egyetlen lánya, Marie zu Sayn-Wittgenstein férjhez ment egy német birodalmi herceghez, Konstantin von Hohenlohe-Schillingsfürsthez, így az övele járó „gond” is megszűnt.⁶ Lisztnek

¹ *Peter Cornelius: Zu Liszts Geburtstag. (1867. október 22., részlet)* CORNELIUS, 1905. Az ötletet WALKER 2003, 137. oldaláról vettem. A fordítás saját munkám.

² Pl. HAMBURGER 1980, 308. Hamburger itt sürgeti a római Liszt-korszak újraértékelését.

³ HAMBURGER 1980, 239.

⁴ HAMBURGER 1980, 238.

⁵ HAMBURGER 1980, 238.

⁶ Konstantin von Hohenlohe-Schillingsfürst (1828–96), Ferenc József császár későbbi főudvarmestere.

emellett pártfogoltjával és művésztársával, az ekkor szintén Weimarban alkotó Richard Wagnerrel megromlott a viszonya – a súlyosan énközpontú személyiséggel rendelkező Wagner a hercegnét okolta ezért.⁷ A zeneszerző pedig szeszes italokba temetkezett, 1860 szeptemberében pedig végrendeletet ír.⁸ Az év végére Cosima, Liszt kisebbik lánya súlyosan megbetegszik. Carolyne ekkor már fél éve távol van lakhelyüktől, Weimartól, hogy válását intézze.⁹ Liszt e sok csapás után lemond weimari tisztségeiről, mert úgy érzi, máshol kell új életet kezdenie. Így szállt vonatra 1861. augusztus 17-én, hogy Carolyne után induljon, és találkozzanak, legyen az bárhol a nagyvilágban.¹⁰

Három családi szál – Róma, Párizs, München

Ahhoz, hogy megismerhessük Liszt Ferenc római világát, szólnunk kell azokról, akik a legközelebb álltak hozzá: lányairól és férjeikről, valamint kedveséről, Carolyne-ról. Kövessük először Liszt útját az Örök Város felé!

„Keresek magamnak egy kunyhót, ahol békében dolgozhatom – talán Dél-Franciaországban, az Hyres-szigeteken, talán Athénban vagy Spanyolországban.”¹¹ – így nyilatkozott barátainak Liszt a nagy út előtt. Búcsúzásul Carl Alexander weimari nagyherceg udvari kamarási címmel tüntette ki, hogy bárhol jár a zeneszerző, személyében Weimart képviselje.¹² Liszt útjának időpontjaival, állomásaival kapcsolatban a szakirodalom fejenként eltérő álláspontot képvisel. Ezen a zeneszerző 1861-es levelezésének dátumjelzéseivel lehet segíteni, ami Alan Walker álláspontját támasztja alá (térképen a 2. melléklet ábrázolja).¹³ Tehát Liszt a Carl Alexandernél tett látogatás után Löwenbergbe ment barátjához, Konstantin von Hohenzollern–Hechingen herceghez, ahol egy hónapig pihent a békés vidéken. Ezután meglátogatta Cosimát és Bülowot Berlinben, majd Frankfurton, Baselen és Lyonon át ért a tengerpartra, Marseille-be, hogy ott gözösre szálljon. Október 20-án, vasárnap ért az Örök Városba.¹⁴

Néhány szót kell szólnunk Carolyne családi életéről: a lengyel származású, katolikus hercegnő fiatalon hozzáment egy balti német nemesi sarjhoz, *Nicholas zu Sayn-Wittgenstein-Ludwigsburghoz*; egy közös gyermekük született, Marie. Carolyne azonban már 1847-től

HAMBURGER 1980, 238. A családi viszonyok nyomon követéséhez lásd az 1. mellékletet. Marie-val egyébként a válás küzdelmei miatt nagyon megromlott a kapcsolata Carolyne-nak, a lány Liszthez is fordult segítségért emiatt. HAMBURGER 1980, 241.; WALKER 2003, 48.

⁷ HAMBURGER 1980, 237.

⁸ HAMBURGER 1980, 239.; illetve hosszú részletet közöl belőle NÁDOR 1975, 228–230.

⁹ HAMBURGER 1980, 239.; NÁDOR 1975, 227–228., 231.

¹⁰ HAMBURGER 1980, 241.; NÁDOR 1975, 236.; WALKER 2003, 39.

¹¹ WALKER 2003, 39–40., eredeti közlése: szerk. LA MARA (szerk.) 1893–1905, V. 221. l.

¹² WALKER 2003, 40.

¹³ HAMBURGER 1980, 241–243. szerint Liszt Párizson át ér Rómába, erről Blandine visszaemlékező levelei alapján számol be; azonban itt említi, hogy III. Napóleon a Becsületrenddel tüntette ki a zeneszerzőt – ez valójában 1861 márciusában történt. NÁDOR 236. szerint szintén röviden útba ejti Párizst, WALKER 2003, 40–41. szerint, aki napra pontosan lebontva közli Liszt utazásának idejét, Berlin után Baselen és Lyonon át ért el Rómába a zeneszerző. A leveleket LA MARA angolra fordított művében (BACHE (szerk.), 1894, I. 462–480. [251–260. l.] Constance Bache bátyja Walter Bache, Liszt-tanítvány volt.) találhatjuk meg. További bizonytalanságot okoz, hogy La Mara hozzáfűzött megjegyzése megjelöli Párizst is mint úti megállót, ez azonban Walker adatai szerint valószínűtlen, mivel Lisztnak nem lett volna elég ideje rá, hogy felkeresse a Fények Városát.

¹⁴ Ekkorra ismét összeérnek a szakirodalom száalai: HAMBURGER 1980, 242. 1861. október 21-ét említi, NÁDOR 1975., 236. és WALKER 2003, 41. pedig október 20-át.

Liszttel élt, és eltávozott eddigi lakhelyükről, a cár pétervári udvarából. Liszttel kötendő házasságát rossz szemmel nézte a rokonság, egyrészt mert rangon alulinak tarthatták azt, másrészt pedig hatalmas vagyonának öröklése így veszélybe került. Nicholas herceg titokban újranősült, és protestáns rítus szerint elvált Carolyne-tól.¹⁵ Sem a hercegné, sem pedig Liszt nem kívánt lemondani katolikus vallásáról, ezért a *vis et metus* formulával tudták érvényteleníttetni Nicholas és Carolyne házasságát.¹⁶ Erre a pápaság szívében, a Vatikánban kerülhetett sor, Carolyne pedig pénzét, idejét és kapcsolatait nem kímélve munkálkodott a sikeren. Közben egy új szereplő is megjelent a színpadon: Konstantin zu Hohenlohe-Schillingsfürst herceg, aki Marie-t feleségül vette, így neki szintén nem állt érdekében a vagyonon való további osztozkodás, ráadásul Carolyne válási költségeinek jó részét kénytelen–kelletlen ő maga állta.¹⁷ A Hohenlohéknak német birodalmi hercegi családként nagy hatalmuk volt az egész kontinensen, így kezük a pápaságig is elért Konstantin testvére, Gustav Hohenlohe érsek személyében, aki ekkoriban a pápa főalamiznsása volt. Carolyne a cár ügynökeitől is félt, végül azonban nem ők, hanem a rokonok összejátszása akadályozta meg az esküvőt: Hohenlohe érsek ajánlására éppen a megfelelő pillanatban érkeztek a pápai hivatalhoz panaszt tenni unokatestvérei és más rosszakarói, ugyanis tudtak arra hivatkozni, hogy Carolyne nem kényszerből ment hozzá Nicholas herceghez, így a semmisségi formula érvénytelen.¹⁸

Érdekes követni Liszt útját a térképen is: felmerülhet a kérdés, Weimarból miért nem Rómába ment azonnal? Erre a választ két dolog adhatja meg: egyrészt Liszt maga sem tudta, hová kell mennie – például így írt augusztus 28-án Carolyne-nak: „*Ha Rómát jelöli meg utam céljául – kérem, mondja meg, hogy Bécsen és Anconán, avagy Marseille-en keresztül utazzam.*” Másrészt pedig a rosszakarókat és a sajtót akarhatta így megtéveszteni.¹⁹

További kérdésként merülhet föl, miért nem került sor a házasságra később, alkalmas időben? Hiszen Carolyne-nak és Lisztnak volt lehetősége rá. A Hohenlohék alapvetően – a vagyont szemmel tartva – kivárára játszottak, hogy Carolyne ne tudjon gyermeket vállalni (1861-ben 42 éves volt),²⁰ Az események elhúzódása miatt a hercegné azonban maga is érzelmileg elcsigázottá vált, és a misztikus vallásosság felé fordult. Liszttel közösen rendezték gondolataikat (a házasságon kívüli együttélés szóba sem került köztük!), az ügy végső lezárásának pedig a következő gondolat tekinthető, amelyet a zeneszerző Pascal idézve fogalmazott meg saját, létre nem jött házassága kapcsán Carl Alexander nagyhercegnek, 1864-ben: „*A szívnek megvannak a maga indokai, melyekből az értelem mit sem fog föl.*”²¹

Liszt lánya, Blandine 1862-ben első gyermekének, egy egészséges fiúnak adott életet Saint-Tropez-ban, a tenger mellett. Boldogságuknak azonban hamar vége szakadt: melle fölött

¹⁵ A Gothai almanachban 1861-ben már megjelent a Wittgenstein-válás, azonban a herceg újraházasodásáról itt még nincs adat. Erre és az eddigiekre lásd MERRICK 1987, 54–56.

¹⁶ Ezt azt jelentené, hogy Carolyne kényszerből ment hozzá Nicholas herceghez.

¹⁷ HAMBURGER 1980, 240.

¹⁸ WALKER 2003, 45–47. Carolyne-ra egyébként külön haragudtak a rokonok, mert lebuktatta korábban őket apja végrendeleténél: a hercegné rámutatott, hogy a végakarát hamis, mert vízjel szerint apja halála után készült a papír. Hohenlohét egyébként a La Nazinale című liberális római lap egy 1861. december 4-i cikkében vesztegetéssel vádolták meg. Könnyen összeállhatott így a kép, hiszen az érsek főalamiznsásként jelentős összegek felett rendelkezett, a vesztegetés ténye azonban nem bizonyított, csak a bűnrészesség. A házassági ügy néhány iratát közli EÖSZE 1980, 10–14. (3–6. dokumentum)

¹⁹ WALKER 2003, 41–42. Az utazás térképes ábrázolása a 2. mellékletben látható.

²⁰ MERRICK 1987, 66.

²¹ Ekkorra már Nicholas herceg halott, a szakirodalom egy része pedig azon a véleményen van, Liszt szíve mélyéből sohasem akarta elvenni Carolyne-t, csupán lovagias kötelességének érezte azt. WALKER 2003, 49.

egy daganat nőtt, ezt egy szülészorvos félrekezelte, s két hónap szenvedés után az asszony elhunyt.²² Émile Ollivier, az özvegyen maradt férj önmagát hibáztatta, és apósánál, Lisztnél keresett menedéket Rómában.²³ Bensőséges viszonyba kerültek, ennek egyik motívuma a „*Weinen, Klagen, Sorgen, Zagen*” Bach-témára komponált variációsorozat, amelyben Liszt művészi formába önti mély fájalmát. A mű a „*Was Gott tut, das ist wohlgetan*” (Amit Isten tesz, az jól van elvégezve) korállal zárul, ebben próbál feloldást találni.²⁴ Liszt szintén 1862-ben írja át Mozart Rekviemjének két tételét zongorára, gyászának teret engedve.²⁵ Később, 1864-ben Párizsba látogat, ahol találkozik Ollivier-vel, valamint a vele egy háztartásban élő édesanyjával, Liszt Annával.²⁶ Fontos említést tennünk anya és fia szoros kapcsolatáról, amiről tekintélyes mennyiségű levelezés tanúskodik.²⁷ Jellegzetes kísérője ennek az elmaradhatatlan „*Meines Kind*” megszólítás Liszt Anna részéről, és a gyakori tréfálkozás: például 1861-ben, amikor Lisztet weimari udvari kamarássá nevezték ki, azt írja édesanyjának, hogy igaza volt a doborjáni bábaasszonynak „*a Franziról, aki egyszer még üveghintóban fog járni.*”²⁸ Liszt ekkor látta utoljára édesanyját, aki ekkor már ágyhoz volt kötve, de szellemében még fiatalos volt.²⁹

Cosima, Liszt kisebbik lánya boldogtalan házasságban élt a Liszt-tanítvány Hans von Bülowval. Így írt 1862 tavaszán nővérének: „*Hansnak ismét hipochondriás rohamai vannak, amelyek igen rosszul érintenek engem és úgy félek tőlük. Hiába folyamodom menedékként mindahhoz a bohémsághoz, amelyet a természet rám ruházott, csak nehezen tudom megőrizni a könnyű felszín nyugalmát és vidámságát.*”³⁰ Rá egy évre második gyermekét orvosi segítség nélkül hozta világra berlini otthonukban – az ott tartózkodó anyósa és férje ugyanis egyáltalán nem viseltek gondot rá.³¹ Cosima nemsokára vigasztalást talált egy másik, nála jóval idősebb férfi karjaiban: ez Richard Wagner volt. 1864-ben Münchenbe költözött a Bülow házaspár, mivel (Wagner sürgetésére) II. Lajos bajor király udvari zongoraművészi állást kínált Hansnak.³² Cosimának ezután furcsa kettős élete alakult ki: Hans felesége volt, de egyben Wagner szeretője és titkárnője is. Bülow pedig igyekezett szemet hunyni a viszony felett; a sajtó csak akkor tudta őt kikezdeni, amikor erején túl kezdett teljesíteni. Wagner *Trisztán és Izoldáját*, a szinte emberfeletti énekesei és zenekari teljesítményt igénylő operát próbálták, amikor felkiáltott egyszer Bülow (az ájulás határán): „*Mit számít, hogy harminccal több vagy kevesebb disznó [Schweinehunde] lesz itt!*” Ezután a lapok külföldre akarták kergetni Bülowot, a Neuer Bayerischer Kurier például egy héten keresztül a „*Hans von Bülow még mindig itt van!*” szalagcímmel jelent meg, amelyet az

²² WALKER 2003, 62–64.

²³ WALKER 2003., 65. Émile Ollivier francia republikánus politikus, aki később III. Napóleon szolgálatába áll, 1870-ben pedig rövid időre miniszterelnök is lesz.

²⁴ HAMBURGER 1980, 295–296.; WALKER 2003, 66–67. A lutheri korál alapgondolata Jób 1,21-re vezethető vissza. Ollivier végül tengerparti telkének rendezgetésében talál megnyugvást, a gyermek pedig anyai nagypajához kerül. WALKER 2003, 68.

²⁵ WALKER 2003, 59.

²⁶ WALKER 2003, 93.

²⁷ Első kiadása: LA MARA (szerk.) 1918. Legújabb válogatása pedig, HAMBURGER (szerk.), 2000.

²⁸ Doborján Liszt szülőfaluja. Eredetiben: „*Vous royez chère mère que la prédiction de la sage-femme de Raiding, „Der Franz, der wird noch in Gläserwagen fahren!” s’accomplit passablement!*” – HAMBURGER 2000, 330. (F 108. l., Löwenberg, 1861. szeptember 18.) Említi még WALKER 2003, 40.

²⁹ WALKER 2003, 93.

³⁰ WALKER 2003, 117.

³¹ WALKER 2003, 116.

³² WALKER 2003, 117.

idő előrehaladtával egyre nagyobb betűkkel nyomtak.³³ Ez a kis történet is jelzi, hogy milyen felfokozott érzelmek kísérték ezt a különös szerelmi háromszöveget. Legjobb kifejezése ennek egy karikatúra, amelyen Cosima és Wagner kézen fogva sétálnak az utcán, mögöttük jóval lemaradva Bülow, akinek kezéből a *Trisztán* kottalapjai szállingóznak kifelé. (Bülow ugyanis a wagneriánus zene előadásának tántoríthatatlan híve és úttörője volt.) A rajzból kitűnik, hogy míg Bülow Wagnert, addig Wagner Bülow feleségét szolgálja.³⁴ Wagner egoizmusa és szinte kielégíthetetlen anyagi követelései nehéz helyzetbe hozták azonban az uralkodó előtt is ezt a furcsa hármast, a zeneszerzőnek egy időre száműzetésbe is kellett vonulnia. Itt kereste fel 1867-ben Liszt, hogy még egyszer, utoljára megpróbálja rendbe tenni Cosima házasságát (1864-ben már egyszer tett egy sikertelen próbálkozást). Wagner hiába próbált kitérni a találkozótól, a Luzerni-tó partján, Tri(e)bschenben végül mégis találkoztak: Wagner szerint hatórás beszélgetésük „rettentő, de örömteli” volt.³⁵ Liszt ez év októberében a Bülow házaspárnál ünnepelte ötvenhatodik születésnapját: unokája, az akkor hétéves Daniela kis ünnepségen szavalt el neki meghatóan Peter Cornelius köszöntő versét³⁶ – Cosima ekkor már szíve alatt hordta következő, Wagnertől származó gyermekét.

Lisztnek kedvenc tanítványa volt Bülow, így különösen szívügyeként foglalkozott a házasság megmentésével. A következő évben azonban Cosima terítette lapjait Hans előtt, és a gyerekekkel együtt átköltözött Wagnerhez. Bülow teljesen összetört attól a tehertől, hogy bálványa és szerelme együtt él, annyira bizonytalan volt azonban, hogy Cosima egyik gyermeket, Isoldét tévesen vélte a magáénak (Valójában azonban Wagneré volt. A gyermek neve: Isolde, már önmagában is Bülow wagneriánus rajongásáról árulkodik.). Bülow művészi nagyságát mutatja, hogy ezután is műsorán tartotta Wagner műveit, bár magáról a szerzőről így nyilatkozott: „*a nagy emberek leghitványabbika*”.³⁷

Liszt Ferenc a triebtscheni látogatás idején írt egy parafrázist a *Trisztánból* Izolda szerelmi halálára, ez lett a *Liebstd* című zongoradarab.³⁸ Tehát ő is, akárcsak Bülow, képes volt szétválasztani a művész és az ember megmutatkozását Wagner esetében.

Liszt családi hátterét megismerve elmondhatjuk, hogy azoktól érték – akarva vagy akaratlanul – csapások, akikhez olyan jól értett: a nőktől.³⁹ Talán ez is lehet egyik oka annak, hogy gondolkodása más irányba fordult, és abban nem is csalatkozott: emberségét hite, a sokat próbált katolicizmus tartotta meg.

Róma

„Elmondhatatlan, hogy miféle jelenségeket látni itt, milyen settenkedő, sötét, alattomos és fanatikus alakokat.” Ide „*a világ valamennyi elégedetlenje azért jön, hogy a középkor levegőjét szívja.*” „*Mindent a korrupció szabályoz.*” „*Naponta sok embert száműznek, és csuknak börtönbe.*” „*Róma ma olyan, mint egy öreg, megcsúnyult nő, aki mégis tetszeni akar. (...)* *Ma idegen hadseregekre van szüksége [III. Napóleon franciáira], (...) poroszlókra, rendőrök-*

³³ WALKER 2003, 121.

³⁴ WALKER 2003, 121–123.; a karikatúráért lásd a 3. mellékletet.

³⁵ WALKER 2003, 133. Wagner pénzhétsége származhatott abból, hogy fiatal korában sokat nélkülözött.

³⁶ A dolgozat kezdő versrészlete ebből a versből való. WALKER 2003, 137.

³⁷ WALKER 2003, 140., 150–152.

³⁸ WALKER 2003, 134–136.

³⁹ „*[Apám] azt mondta nekem, (...) attól fél, hogy az asszonyok meg fogják zavarni életemet és uralkodni fognak fölöttem.*” LA MARA 1918, VII. 82. l.; WALKER 2003, 175.

*re, börtönökre és mindenféle egyéb eszközökre, ami nincs az Evangéliumban. Valódi hatalma nem létezik többé. A harc, ami érte folyik, nem vallási, hanem politikai.*³⁰

A lesújtó kép egy, a krisztusi étellel gyakran köszönőviszonyban sem lévő Pápai Államot mutat. Valódi koncertterem, zenészek és értő közönség híján pedig jogosan lehetett „zenei sivatagnak” hívni az Örök Várost.⁴¹

Mit csinál itt mégis a zeneszerző? Bizonytalán emlékezett Daniel fiára, aki 1839-ben itt született. Ettől a helytől mindössze néhány saroknyira költözött, a Via Felice 113. szám alá, így közel tudott lenni Carolyne lakásához is.⁴² Talált a közelben „egy igen ügyes fiatal zongoristát, bizonyos Sgambatit, aki egészen kitűnő partnernek bizonyul, és például derekasan és korrekten lejátsza a Dante-szimfóniát.”⁴³ Másik korai római tanítványa az angol Walter Bache.⁴⁴

A tanítványok körén kívül Liszt másik társasági köre a mecénás arisztokrátiáé, akik közül főleg más országok küldöttei, diplomaták ismerték fel Liszt értékét, zsenialitását. Emellett a helyi nemes Francesco Nardi estélyeit kell megemlítenünk, ahol Liszt gyakori látogatásai miatt beszereztek egy Bechstein gyártmányú hangversenyzongorát.⁴⁵ Liszt harmadik köre pedig, talán a legjelentősebb az egyháziaké volt: barátja lett Gustav Hohenlohe, a neki nem sokkal korábban még keresztbe tevő főpap,⁴⁶ valamint szerzetesek és püspökök közé járt a zeneszerző.

Liszt szinte megszállottan járta az óváros utcáit, a Colosseumot tréfásan koncertteremnek gondolta berendezni,⁴⁷ vasárnaponként pedig általában a Sixtus-kápolnába járt szentmisére, és azért, „hogyszellememet megfürössem és megeddzem Palestrina Jordán-jának zengő hullámaiban”.⁴⁸ Ez utóbbihoz köthető az *Evocation à la Chapelle Sistine*, amelyben a kápolnához Mozart és Allegri alakját idézte fel.⁴⁹ Másik, a Via Felicén keletkezett zongoradarabjai az *Erdőzsongás* és a *Manók tánca (Két koncertetűd)* – ezeknél a hangszín finomsága hangsúlyosabb a témák bemutatásánál, így Ravel impresszionizmusát készítik elő.⁵⁰

1863-ban, Blandine halála után különös váltásra szánta el magát Liszt: Róma pompáját, tömjénfüstjét egy barátja tanácsára felcserélte egy nehezen megközelíthető, hatalmas, szinte üresen kongó kolostor kis, földszintes cellájára.⁵¹ Itt lakott, a Madonna del Rosario domonkos

⁴⁰ Az első idézet Ferdinand Gregorovius német történészről való, a többi Michelangelo Caetani hercegtől, aki Dante-kutatással foglalkozott. HAMBURGER, *i. m.*, 244–246. Hozzá kell még tenni, hogy a latin kultúrájú Európában legtovább, 1870-ig a Pápai Államban voltak nyilvános kivégzések.

⁴¹ WALKER 2003, 52–53. A „zenei sivatag” kifejezés a kortárs Nadine Helbigtől származik. Walker azt írja a város zenei életéről, hogy „az egyik legnagyobb kasszasiker egy ír hegedűs volt, aki szerényen „Paganini redivivónak” nevezte magát, és minden este egy kis belvárosi színházban lépett fel. Füstfelhőből lépett elő, rikító rivaldafényben úszva eljátszotta Paganini szólócapriccióit, majd ismét füstbe burkolózva a színpad alá ereszkedett.”

⁴² WALKER 2003, 50. A 4. melléklet a ház mai homlokzatát mutatja (azóta az út nevét Via Sistinére változtatták). Liszt római lakhelyeinek egy részleges összefoglalása található itt: VÉGH Dániel: Liszt Rómában. http://fdelio.hu/blog/liszt_nyomaban/liszt_romaban (hozzáférés ideje: 2012. május 12.)

⁴³ Giovanni Sgambati később a római konzervatórium, a Santa Cecilia Zeneakadémia igazgatója lett; végig Liszt hű olasz bizalmasa maradt. WALKER 2003, 53. Sgambatiról korabeli fényképet láthatunk a 6. mellékletben.

⁴⁴ WALKER 2003, 53–54.

⁴⁵ WALKER 2003, 53.

⁴⁶ HAMBURGER 1980, 249.

⁴⁷ LA MARA 1918, II. 18. l.; WALKER 2003, 51.

⁴⁸ LA MARA 1918, II. 18. l.; WALKER 2003, 51.

⁴⁹ WALKER 2003, 57–58.

⁵⁰ WALKER 2003, 56–57.

⁵¹ HAMBURGER 1980, 262.; WALKER 2003, 69–71. A kolostor kinézetére ld. az 5. mellékletet.

kolostorban, az akkori Róma központjától egy óra járásnyira; a helyi büszkeséggel 'Monte' Mariónak nevezett dombon, ahonnan csodálatos látvány tárult elé a Szent Péter-bazilikán át egészen a Monte Albanóig. Mindössze egy romos pianínón és egy harmóniumon játszott (a kolostornak nem tellett orgonára); szerzetesként élt ő maga is: „Az életem egyszerűsödik – gyermekkorom katolikus áhítata pedig rendes és rendező érzéssé vált.”⁵²

Liszt ekkor írja meg *Két legendáját*, amelyek közül az elsőt akár „ornitológiai tanulmánynak” is lehet nevezni. *Assisi Szent Ferenc prédikál a madaraknak*. Programzene ez, szintén impresszionista fuvallattal. Talán a Monte Mario felett röpködő felhőnyi veréb, de biztosan a *Fioretti di San Francesco*, a Szent Ferenc virágoskertje című középkori könyvecske ihlette.⁵³ A másik, a *Paolai Szent Ferenc a hullámokon jár* című munka azt a jelenetet írja le, amikor a szent a Messinai-szorosnál köpönyegét a tengerre fekteti és azon kel át, mert a tutajos fizetség nélkül nem hajlandó a teljes vagyontalanságban élő szentet átvinni a túlpartra, és gúnyolja őt.⁵⁴ Liszt szobájának falán mindkét szentről volt egy-egy rajz kifüggesztve,⁵⁵ ennél azonban sokkal fontosabb volt személyes kötődése a két nagy aszkétához – Paolai Szent Ferenc ráadásul Liszt védőszentje volt.⁵⁶

1863-ban itt, a Monte Marión meglátogatta Lisztet IX. Pius pápa, akinek játszott is a zeneszerző, és az egyházfő mélyen felindulva játékán, énekelt Liszt zongorakíséretével.⁵⁷ Ezt az alkalmat egy pápai audiencia követte: sokan éppen ezért gondolták, Liszt talán valamelyik római állásra vagy címre pályázik, ugyanis barátai tudtak egyházzenei reformterveiről – ilyenről azonban nem volt szó.⁵⁸

Egy esetet még meg kell említeni a Madonna del Rosario-beli évekről: Liszt ugyan hetente két alkalommal eljárt tanítani a Tiberis (Tevere) túlsópartjára, akadtak azonban néha látogatói is. Egy ilyen kilincselő volt Mr. Douglas nápolyi brit alkonzul, aki megkérte Lisztet, hogy egy akkordot hadd üthessen le a zongoráján. Miután megkapta a beleegyezést, valóban így cselekedett, majd elővette naplóját, ahol órára pontosan följegyezte a nevezetes eseményt.⁵⁹ Ez az angol úr így tette emlékezet-hellyé a maga számára Liszttel való találkozását.

Liszt szívügye volt Róma zenei életének fellendítése: így például 1862–63 telén kórushangversenyeket rendezett Palestrina, Bach, Händel, Mendelssohn és mások műveiből.⁶⁰ Fogékony volt zeneszerző-elődei munkáira, például ekkor írta át mesterien, önkifejezésének gyakran harsány eszközeiről lemondva Beethoven szimfóniáit zongorára, s ezzel a zongoraátírat addig nem sokra értékelhető műfaját művészi rangra emelte.⁶¹ Liszt egyébként egyszer-kétszer

⁵² WALKER 2003, 70.

⁵³ HAMBURGER 1980, 296–297. (a Fiorettiről); WALKER 2003, 71. (a verebekről)

⁵⁴ WALKER 2003, 72.

⁵⁵ HAMBURGER 1980, 297.

⁵⁶ WALKER 2003, 74.

⁵⁷ WALKER 2003, 70. A Frankfurter Europa és a Pesti Napló szerint a pápa kétszer is járt Lisztnél. A pápa és Liszt kettősét megkapóan ábrázolja a 7. melléklet.

⁵⁸ WALKER 2003, 71. Másutt szó esik arról, milyen szívesen vette volna kezébe maga Liszt a katolikus templomi zene sorsát, e célból azonban nem pályázott állásokra.

⁵⁹ WALKER 2003, 75.

⁶⁰ WALKER 2003, 55. EÖSZE, *i. m.*, 6. oldalán így ír: „(...) az antik és reneszánsz építészet, szobrászat, festészet remekeiből merített ösztönzés egész művészetét gazdagította. Mintha most busásan viszonzni akarná, amit eddig kapott.”

⁶¹ WALKER 2003, 76–81. A teljes önátadás azt jelenti, hogy saját ötleteiről lemondva, Beethoven zsenijét próbálta a lehető leginkább kottahű módon zongorára átültetni, valódi pianisztikus feladatokat előállítva.

nyilvános koncertet is adott, például 1865 elején: ekkor utoljára volt rajta világi öltözet.⁶² 1866 elején avatták fel a Sala Dantét, Róma első rendes koncerttermét, amikor Sgambati a *Dante-szimfóniát* vezényelte Liszttől, míg a zeneszerző maga a *Rákóczi-induló* feldolgozását – a koncert sikerére tekintettel megismételték az előadást.⁶³ A római zeneértő közönség tehát lassan, de biztosan „civilizálódott”.

1865. április 25-én Liszt felvette a tonzúrárt és a papi reverendát, majd július 30-án a kisebb egyházi rendezet (ajtónálló, felolvasó, ördögűző és akolitus).⁶⁴ Ez azt jelentette, hogy nőtlenségi fogadalmat nem kellett tennie, áldozópaként nem működhetett, viszont kijárt neki az „abbé” megszólítás. A kortársak ezt karrierizmusként (egy jól fizető vatikáni karnagyi állásért), „szellemi öngyilkosságként” (Émile Ollivier), hatalmas bűnök lemosásaként (Wagner) vagy egy újabb színészi pózként értékelték. Sommásan csengett ez a vélemény: „*Liszt Ferenc, bár él még, számunkra meghalt*”.⁶⁵ A világ azonban minden bizonnyal félreértelmezte Liszt egyéniségét, aki egyszerűen világiként a lehető legközelebb akart kerülni az Egyházhoz, Krisztus élő testéhez.

Nem volt előzmény nélküli Liszt eme különös tette: még 1858-ban, Pesten belépett a ferences harmadrendbe.⁶⁶ Ő maga így ír „átváltozásáról”:

„*Meggyőződven, hogy ez a tett megerősít a jó úton, erőlködés nélkül cselekedtem meg, egészen egyszerű és egyenes szándékkal. Egyébként ez felel meg ifjúkori előéletemnek, csakúgy mint a fejlődésnek, melyen zenei alkotómunkám keresztülment az elmúlt négy esztendő során, s e munkát kívánom megújult lelkesedéssel tovább folytatni, mivel természetem legkevésbé fogyatékos formájának tartom. Hétköznapi nyelven szólva: még ha igaz is, hogy 'nem a ruha teszi a szerzetest', akkor sem hátráltatja őt; és bizonyos esetekben, amikor belül már egészen kialakult a szerzetes, miért ne öltjük magunkra külső ruházatát?*”⁶⁷

Édesanyja szintén aggódott fiáért – hiszen fiatalabb korában apja már egyszer lebeszélte a párizsi papi szemináriumba való belépésről –, végül azonban belenyugodott Liszt döntésébe és Isten áldását kérte rá.⁶⁸ Ekkor egy évig Liszt a Vatikánban élt, Hohenlohe magánrezidenciáján, Raffaello festményeivel és a Szent Péter térre néző kilátással. A „tömjénes” helyszín sem akadályozta meg abban, hogy folytassa munkáját világi téren is: Meyerbeer egy szerelmi témájú operájából, *Az afrikai nóból* készített átíratot.⁶⁹

⁶² WALKER 2003, 97–98.

⁶³ EÖSZE 1980, 29–31. (30. és 31. dokumentum); WALKER 2003, 107–108.

⁶⁴ Tonzúra: a haj nagy részének körben való leborotválása a fej tetején; akolitus: oltárszolga. WALKER 2003, 99–100.

⁶⁵ HAMBURGER 1980, 263–264.; WALKER 2003, 98–100. Liszt művészi „haláláról” a *Dwight Journal of Music* 1865. június 10-i száma ír. A frissen indult pesti *Zenészeti Lapok*ban Mosonyi Mihály védi meg Lisztet.

⁶⁶ NÁDOR 1975, 220–221.

⁶⁷ LA MARA 1918, II. 81. l.; WALKER 2003, 99.

⁶⁸ LA MARA 1918, VI.78. l. és HAMBURGER 2000, 504. (A 70. l., Párizs, 1865. szeptember 18.) WALKER 2003, 98–99. oldalán részleteket közöl belőle: „*Dein Schreiben von 27n avril welches ich gestern erhielt erschütterte mich, ich brach in Thränen aus. Verzeih mir, ich war wirklich nich gefaßt auf solche Nachricht von dir. Nach Überlegung (man sagt die Nacht bringt Conseil) ergab ich mich in deinen, als auch den Willen Gottes, und war ruhiger (...). Lebe nun glücklich, meines Kind, und wenn der Seegen einer schwachen sterblichen Mutter etwas bewirken kann bei Gott, so sey tausendmal gesegnet von mir.*” Magyarul: „*Április 27-i leveled, amelyet tegnap kaptam meg, megrázott – és könnyekre fakasztott. Bocsáss meg nekem – igazán nem voltam ilyen hirre felkészülve Tőled! Miután átgondoltam (az éjszaka jó tanácsadó), megadtam magam amint a Te, úgy pedig Isten akarátának is és nyugodtabb lettem (...). Ha egy gyöngé, esendő anya áldása érhet valamit Istennél – úgy légy ezerszer áldott.*”

⁶⁹ WALKER 2003, 101.

1866-ban Liszt beköltözött a Santa Francesca Romana kolostorba, a Forum Romanum mellé. Kapott egy díjnyertes zongorát Frank Chickering angol zongoragyárostól, így Liszt méltó körülmények között tudott komponálni.⁷⁰ Szinte ellentéte volt ez a kolostor a Monte Marión állónak: Liszt itt inasokat tartott, elegánsan rendezkedett be, szinte állandóan vendég ült nála vagy éppen tanított – állandó volt a nyüzsgés.⁷¹ Így jól jött neki egy kis vakáció: egy nyári utazás az Adria-parti Grotta Maréba barátjával, Antonio Solfanelli atyával. Együtt imádkoztak, Liszt pedig *Technikai tanulmányait* írta zongorára.⁷² A zeneszerző 1868 végén ismét kapott egy lehetőséget a nyugodt alkotásra: egy hónapra Hohenlohe bíboros (1866-tól kardinális) Tivoli-beli rezidenciájára költözhetett. Liszt külön épületszárnyat kapott, itt és a mesés szépségű kertben tudta befejezni Weber és Schubert (akinek a zenéjéért Liszt rajongott) zongoraszonátáinak kiadását.⁷³ Tivoliba többórás kocsitúttal lehetett csak eljutni, tanítványai és vendégei így csak hosszú zötykölődéssel értek el hozzá – a helyszín időleges nyugalmat biztosított Lisztnek.

„Ó Róma! Én hazám; a lélek városa, a Nemzetek Niobéja.” Így magasztalta Liszt 1862-ben Rómát Byron Childe Haroldjának szavaival.⁷⁴ Áttekintve az eddig megismert római helyszíneket, elég változatos a kép: elit villa és magányos kolostor, nyüzsgő nagyvárosi szállás és az Egyházi Állam szíve. Úgy tűnik, Liszt szerette a sorozatos költözésekkel járó változatosságot és Róma történelmi miliójét: ahogyan láthattuk, zenei gondolatait és egész programzenéjét is jelentősen befolyásolták lakhelyei. Még egy ilyen hely volt a világon, amelyet hazájának nevezett Liszt: ez pedig Magyarország.

Magyarország

1862-ben a Pestbudai Konzervatóriumi Bizottság felkérte Lisztet, hogy térjen haza Magyarországra.⁷⁵ A zeneszerző ezt udvarias visszautasította, s egyben azt is megírta barátainak, Mosonyi Mihálynak zeneszerzőnek és Augusz Antal bárónak, hogy már öt hete készen van a *Szent Erzsébet-legenda* kottáival.⁷⁶

Liszt ebben az időben sajátosan próbálta egyesíteni magyar és katolikus kötődését, így zeneszerzői munkásságában a vokális műveket részesítette előnyben, mert azok jól előadhatók templomokban is. Magyaros témák gyűjtésében segítettek barátai, így a Tübingiába elszármazott magyar királylány történetéhez többek között egy XVII. századi templomi dallamot használt fel, amit egy levélben Mosonyinak köszönt meg.⁷⁷ Közel állt hozzá a mű más okokból is:

„Szent Erzsébethez különös, gyengéd kapcsolat fűz. Magyarországon születtem, akárcsak ő, a sorsomat és pályafutásomat döntően meghatározó tizenkét évet pedig Tübingiában töltöttem, egészen közel Wartburg várához, ahol élt, és Marburghoz, ahol meghalt. Figyelemmel kísértem

⁷⁰ WALKER 2003, 164–165. A kolostor kinézetére ld. a 8. mellékletet.

⁷¹ WALKER 2003, 165–166.; 168.

⁷² WALKER 2003, 168. Grotta Mare látképe a 9. mellékletben látható.

⁷³ WALKER 2003, 169. A Villa d’Este mai látképéhez ld. a 10. mellékletet.

⁷⁴ WALKER 2003, 51., 60.

⁷⁵ HAMBURGER 1980, 273.

⁷⁶ „Der Partitur der Legende der heiligen Elisabeth, die ich seit 6 Wochen gänzlich beendet habe...” PRAHÁCS (szerk.) 1966, 112. (122. l.)

⁷⁷ „...füge ich längere Anmerkung bei mit der Angabe der kirchlichen Intonation in festo Santa Elisabeth: und des ungarischen Kirchenliedes „Zur heiligen Elisabeth” aus dem 17-ten Jahrhundert: welche mir beide durch Ihre freundliche Fürsorge und Vermittlung zugekommen sind.” Az ének így kezdődik: „Szent Örszébet asszony életéről / Emlékezzünk sok jó tételéről.” PRAHÁCS 1966, 112. (122. l.)

*Wartburg várának restaurációs munkáit, amelyeket az én weimari nagyhercegem végeztetett, és láttam, amint a kápolnába vezető Erzsébet-folyosón Schwind a freskóit festi, megörökítve Szent Erzsébet legendájának legjelentősebb eseményeit, amelyeket munkámban feleleveníték.*⁷⁸

A mű maga egy többtétéles oratórium, amely Molnár Antal, a XX. század első felének jeles zenekritikusa szerint „valóságos legendatárgyává vált a magyar [zenei] kultúrtörténetnek”, hiszen benne először vált egyenrangúvá egy nyugati és egy magyar motívumkészlet egy cikluson belül.⁷⁹ Bemutatójára hazai földön került sor, méghozzá 1865-ben, a pesti Nemzeti Zenede létrehozásának huszonötödik évfordulója alkalmából. Hosszas szervezés után Nagyboldogasszony napján, augusztus 15-én Liszt személyesen vezényelte a pesti Vigadóban művét – hatalmas sikert aratott, a koncertet meg is ismételték.⁸⁰ A zeneszerző színpadias hajlamára igen jellemző mozzanat, hogy ferences habitust készítettett magának a hangverseny előtt, hogy másnap fellépőruhának használhassa.⁸¹ A szerző emellett Dante-szimfóniájából is vezényelt, Erkel és Mosonyi új műveinek, valamint a Rákóczi-indulóknak a társaságában.⁸²

Liszt magával hozta Magyarországra Hans és Cosima von Bülowot (azzal a szándékkal, hogy addig is kivonja őket Wagner hatása alól), s miután meglátogatták Esztergom városát, a pesti Vigadóban a házaspár a közönség soraiból hallgatta a Szent Ferenc-legendákat.⁸³ Szeptember elején Reményivel együtt Szekszárdra utaztak, Augusz Antal birtokára. A helyiek fáklyás felvonulást rendeztek a zeneszerző tiszteletére, aki Bülowval az ablakhoz tolt zongorán a Rákóczi-induló négykezesével köszönte meg szeretetüket.⁸⁴ Liszt emellett találkozott rokonaival, majd Velence irányában hagyta el az országot.⁸⁵

Két év múlva ismét Magyarországon járt Liszt, ekkor azonban nem ő volt a főszereplő: Ferenc József magyar királyá koronázásán az ő *Koronázási miséjét* játszották. Magyar katolikusként az osztrák udvar megnyerésére nem volt sok esélye (a hagyomány szerint bécsi udvari muzsikusként kellett, hogy írja a misét), azonban a magyar sajtó és Simor János hercegérsek Liszt mellé állt

⁷⁸ HAMBURGER Klára: *Liszt Ferenc zenéje*, Bp., Balassi, 2010, 39. Eredetiben: „*Pour Ste Elisabeth, une coincidence particulière m'attache plus tendrement à elle. Né en Hongrie, comme elle, j'ai passé les douze années qui ont exercé une influence décisive sur mon sort et ma carrière, en Thuringe, tout près de la Wartburg qu'elle habitait, et de Marburg où elle est morte. J'ai suivi les travaux de restauration de chateau de la Wartburg, entrepris par mon Grand Duc de Weimar, et vu peindre dans // l'„Elisabethen-Gang” (...) qui dans ce même château conduit à la chapelle – j'ai vu peindre, dis-je les fresques die Schwind, où sont retracé les faits les plus marquants de la Légende de Ste Elisabeth, que je reproduis dans mon ouvrage, et dont voici l'indication sommaire.*” HAMBURGER 2000, 348–349. (F 114)

⁷⁹ BARTÓK – CSATKAI – HUBAY – ISOZ – MOLNÁR – PAPP – FOURTALÉS – SOMSSICH – SZITA – VARRÓ 1936, 51.

⁸⁰ Annak ellenére, hogy id. Ábrányi Kornél a Zenészet Lapok hasábjain kénytelen volt megvédeni a szerzőt 1858-ban megjelent „Cigánykönyve” miatt, amelyben a magyar zenét (az autentikus népzene nem ismerhette ekkor Liszt) cigány eredetűnek mondta. HAMBURGER 1980, 273. A koncertekről ld. HAMBURGER 1980, 274.; NÁDOR 1975, 248–250. és WALKER 2003, 102. Liszt vezénylésére ld. a 11. mellékletet.

⁸¹ WALKER 2003, 102. (Liszt korábban már belépett a ferences harmadrendbe: ld. 66. lábjegyzet [és a hozzá tartozó főszöveg])

⁸² WALKER 2003, 102.

⁸³ Liszt Cosimának ajánlotta a legendákat. Jól mutatja a Festetics grófot, Liszt Ferencet és a Bülow házaspárt ábrázoló fénykép, hogy kibontakozóban a konfliktus: a zeneszerző a zongoránál ül, a többiek pedig véletlenül sem néznek egymásra. Ld. a 13. mellékletben. WALKER 2003, 103–104.

⁸⁴ WALKER 2003, 104. Augusz Anna (ekkor 18 éves) naplója érdekes részletekkel szolgál még. NÁDOR 1975, 252–253.

⁸⁵ WALKER 2003, 104.

(Simor már korábban megbízta őt), így övé lehetett a megtiszteltetés.⁸⁶ Bár a szerző maga pesti barátait, köztük Reményit (akinek például a hegedűszólót írta a Benedictus tételben) szemelte ki a mű előadására, végül mégis bécsi muzikusok játszották a magyaros hangvételű tételeket, a szerző pedig csak a karzatról tudta meghallgatni művét.⁸⁷ A mise célzottan rövid és egyszerű volt – Liszt programzenész volt, tudta, hogyan feleljen meg az elvárásoknak (saját magának és környezetének egyaránt). Volt sikere is azonban a szerzőnek, Ábrányi Kornél (jóval később íródott) megemlékezéseiben így ír:

„Liszt, nem várva be a megkoronázott király s fényes kíséretének megindulását a budai várból... jóval előbb elindult egymaga, minden kíséret nélkül, gyalog visszatérendő lakására, a belvárosi plébánia-épületbe.⁸⁸ A budavári Mátyás-templomtól kezdve... a nép százezrei képezték sorfalat a számtalan tribünök díszes közönségétől szegélyezve. Mindenki várta a gellérthegyi ágyúk dörgését, mely jelzendő volt a királyi menet elindulását. De ezt egyszerre egy elementáris erővel kitört éjlen-dörgés előzte meg az egész hosszú vonalon... Mindenki azt hitte, hogy a dörgő éljenek a közeledő diadalmenetet illették, pedig csak a nagy művész ünnepélyes alakja volt látható, ki a nép hosszú, kétfelé osztott sorfalai közepén haladt meghatottan egymaga, ünnepi fekete talárban, hajadonfővel, oroszlánsörényű haját lobogtatta a nyári szellő...⁸⁹”

Liszt stílusa

Ahhoz, hogy Lisztet el tudjuk helyezni a korszak kultúrtörténetében és a magyar–olasz kapcsolatok alakulásában, szólnunk kell még egy megkerülhetetlen tényezőről: a zeneszerzőről magáról. Nem mindennapi dolog, amikor többféle tehetség egyesül egy személyben: Liszt ugyanis nem csak zenész volt, hanem jó szervező és diplomata is. Előbbire láthattunk példát Rómánál – ahol szinte a semmiből lehelt kulturális pezsgést az „öreg, megcsúnyult nő”⁹⁰ életébe. Liszt emellett diplomatikus volt, a szó teljes értelmében: tudott viselkedni és bánni emberekkel, szóban és írásban egyaránt. Ehhez hozzátartozott az is (s ezt ma „gyengeségnek” is mondhatnánk), hogy a politikában nem volt ’elkötelezett’: csodálta III. Napóleont, és levelezőtársa volt a magyarok számára keserűen ismerős Alexander Bach, de tartott kapcsolatot a neoabszolutizmus korában változást kívánó erőkkel is (így például veje republikánus volt).⁹¹ Volt Lisztnek még egy figyelemre méltó tulajdonsága: minden helyzetben meg tudta komponálni önmagát. Ferences habitusban vezényelni, szinte remeteségbe elvonulni több évtized szalonbeli élet és nők körüli legyeskedés után: sokan a kortársak közül pózoknak, színészkedésnek mondták. Lehet azonban úgy is értelmezni, hogy Liszt mindezt a jó értelemben vett ’színészkedésként’ tette, úgy, ahogyan a művészek megteremtik a maguk miliójét.

„Liszt, a híres zongorista, az újdonsült abbé tölti most be Párizst, és úgy vélem, igen kedvére való, hogy papi oroszlánként járhat-kehet, aki számára magától értetődik a siker. Dísztáncsorák sorát adják a tiszteletére, ahol nagyra értékeli az étkeket, és egyáltalán nem rejti véka alá az étvágyát.”

⁸⁶ HAMBURGER 1980, 274–275.; NÁDOR 1975, 257–262.; WALKER 2003, 153–156.

⁸⁷ Molnár Antal palotás és kuruc zenei elemekről ír. BARTÓK – CSATKAI – HUBAY – ISOZ – MOLNÁR – PAPP – FOURTALÉS – SOMSSICH – SZITA – VARRÓ 1936, 51.

⁸⁸ Pesten szokás szerint Schwendtner Mihály plébánosnál lakott.

⁸⁹ BARTÓK – CSATKAI – HUBAY – ISOZ – MOLNÁR – PAPP – FOURTALÉS – SOMSSICH – SZITA – VARRÓ 1936, 141. Hasonló Wohl Janka visszaemlékezése: WALKER 2003, 156.

⁹⁰ Ld. 40. lábjegyzet.

⁹¹ Liszt korabeli politikai beállítottságáról bővebben HAMBURGER 1980, 249–254.

Lillie Moulton amerikai énekesnő jegyezte le ezeket Liszt 1866-os párizsi látogatásakor.⁹² (Emellett írják róla, hogy abbéként szívesen fogadta a nők kézcsókját is, tehát nem tagadta meg teljesen régi önmagát.⁹³) Liszt más belső tulajdonságai, amelyek mély katolikus hitét indokolták, alkalmassá tették őt arra, hogy valódi barátai és jóakarói legyenek. Sőt, talán a legnagyobb erénye az alázat volt, amellyel zenésztársát, Wagnert tudta segíteni – menedéket nyújtott neki 1848 után Weimarban, majd zenéje mellett akkor is kitartott, amikor az operák alkotója ösztörte Liszt szívét

Szóljunk röviden Liszt zenei stílusáról is! Bartók úgy írja ezt, hogy Liszt „*eklektikus volt a szó legjobb értelmében: olyan, aki sok mindent vesz át idegenből, de – még többet ad hozzá a magáéból.*”⁹⁴ A hatások egybeolvasztása során érthették művészi kudarcok is: Bartók szerint ilyen volt *Totentanz* című művében az olasz bel canto és a gregorián zene házasítása.⁹⁵ A zenét tekintve Liszt egész életében Párizs és Róma bűvkörében mozgott, a magyar zenére egzotikumként tekintett, a német muzsikát pedig fiatal korában tette a magáévá.⁹⁶

Zárszó

„*Ötvenöt évem öreggé tett, és a zeném magányos.*”⁹⁷ Így írt magáról Liszt 1866-ban. Ha ez valóban igaz is – hiszen Liszt sokat szenvedett életében, ezt az eddigiekből is láthattuk –, az egyházi témák felé fordulás az 1860-as években nem tekinthető kudarcnak. A katolikus legendáriumba bekapcsolódó művek és ismeretségek azok, amelyeken keresztül leginkább érzékelhető Róma és Pest viszonya, a magyar–olasz kapcsolatok alakulása Liszt személyén át – ezt igyekeztem a dolgozatban megjeleníteni. (Liszt ugyanis, habár Garibaldival szimpatizált,⁹⁸ nem volt kapcsolatban az olasz megújulási mozgalom tagjaival, így esetünkben ez nem lehetett vezérfonal az olasz–magyar kapcsolatok történetéhez.)

Liszt amellet, hogy zeneszerzőként új utakra lépett Rómában, felvirágoztatta a város zenei életét, s talán innen merített későbbi nagy feladatához: a pesti Zeneakadémia felvirágoztatásához: ha kudarcnak tekintjük Liszt római éveit, csak a leszzebb kudarcok között szólhatunk róla.⁹⁹

⁹² WALKER 2003, 109.

⁹³ Ld. 12. melléklet.

⁹⁴ BARTÓK – CSATKAI – HUBAY – ISOZ – MOLNÁR – PAPP – FOURTALÉS – SOMSSICH – SZITA – VARRÓ 1936, 57.

⁹⁵ BARTÓK – CSATKAI – HUBAY – ISOZ – MOLNÁR – PAPP – FOURTALÉS – SOMSSICH – SZITA – VARRÓ 1936, 57.

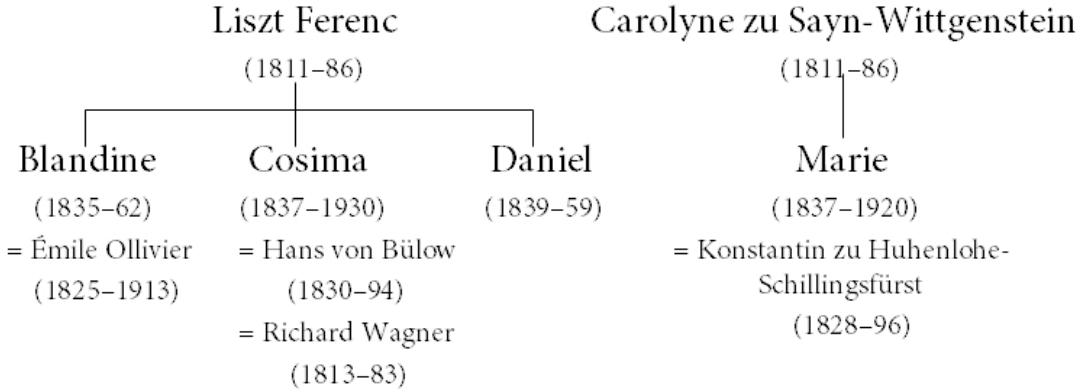
⁹⁶ (Hamvas Béla tipológiájával azt mondhatnánk, Nyugat és Dél gényusa egyesült Lisztben.)

⁹⁷ HAMBURGER 1980, 289. Eredetiben: „Mes 55 ans m’ont rendu vieux et ma musique est solitaire.” PRAHÁCS 1966, 127. (150. l.)

⁹⁸ HAMBURGER 1980, 260.

⁹⁹ A dolgozat témájához köthető még az 1867-ben elkészült Krisztus-oratórium és Liszt egyházzenei reformterve is, amely irányban a kutatás folytatása lehetséges.

Melléletek

1. melléklet: A Liszt-család és Carolyné szűkebb családjának családfája.

2. melléklet: Térkép-vázlat Liszt utazásairól. Liszt 1861-es utazását Weimarból Rómába nyíl jelzi, a feltüntetett városok pedig azok a fontosabb helyek, ahol a zeneszerző 1864 és 1869 között megfordult, ennek idejét évszámmal jeleztem. A térkép alatt kis adatbázis található.

Párizs: Émile Ollivier, Liszt vejének lakhelye, akinél Liszt Ferenc édesanyja, Liszt Anna is lakott. 1864 októberében őt jött meglátogatni Liszt és Cosima (utoljára találkoztak vele). 1866 tavaszán járt itt újra Liszt, ekkor *Esztergomi miséjének* előadása egészen botrányosra sikerült; ittjártakor felemelő és tragikus pillanatok váltogatták egymást.

Saint-Tropez: Ollivier tengerparti nyaralójának helye. Felesége, Blandine, Liszt idősebbik lánya itt hunyt el 1862-ben. A zeneszerző 1864-ben Ollivier-rel és Cosimával felkereste sírját.

Amszterdam: itt rendeztek műveiből kisebb fesztivált Lisztnek 1866 áprilisának végén; Hans von Bülow, aki feleségével, Cosimával érkezett, több koncerten közreműködött. Május 1-jén Hágába látogatott Zsófia holland királyné meghívására.

Tribschen: 1867 októberében itt találkozott Liszt a Bajorországból átmenetileg Svájcba száműzött Wagnerrel, hogy megpróbálják rendbe tenni Cosima magánéletét (aki nyíltan csalta férjét, Bülowot Wagnerrel). Wagner szerint a hatórás találkozó „*rettentő, de örömteli*”¹⁰⁰ volt, Liszt számára azonban sikertelen. Néhol 'Tribschen'-nek is emlegetik a Luzerni-tó partján fekvő települést.

Berlin: a Bülow-család lakhelye 1864-ig. Cosima meghívására érkezett ide Liszt ez év szeptemberében; közösen meglátogatták Liszt fiának, Danielnek a sírját.

Weimar: Liszt Rómát megelőző éveinek meghatározó városa, ahol Richard Wagnerrel együtt alkotott. 1864 szeptemberében Liszt inkognitóban felkereste korábbi lakhelyét, majd találkozott a közeli Wilhelmstalban Carl Alexander nagyherceggel, Szászország, Weimar és Eisenach urával (kiváló viszonyban voltak). 1867 nyarán mindössze egyetlen közös próba után vezényelte nagy sikerrel Szent Erzsébet-oratóriumát Liszt a helyi zenekarral és kórossal, valamint barátaival.

München: itt volt található II. Lajos bajor király udvara, aki 1864-től az alkalmazásába (és csodálatába) fogadta Richard Wagnert. Ennek az évnek a nyarán itt (és a közeli Starnbergi-tónál) találkozott Liszt a Bülow-házaspárral, majd pedig Wagnerrel. Cosima ekkor már elmondta neki, hogy viszonya van Wagnerrel, így Liszt megpróbálta rendezni a szálakat. 1867 őszén Liszt ismét Münchenben járt családi okokból, és „*bőséges alkalma volt szemrevételezni, ami még megmaradt Bülow-ék házasságának romjaiból.*”¹⁰¹

Grotta Mare: 1868 nyarán barátjával, Antonio Solfanelli atyával (aki teológiatanára is volt egyben) elment kikapcsolódni ide. Liszt tanítványai számára Technikai tanulmányokat írt, míg Solfanellivel a breviáriumot forgatta nap mint nap.¹⁰² Ma a helységet Grottamarénak hívják.

Pest: 1865. augusztus 15-én és 23-án Liszt vezényletével, a Pesti Vigadóban bemutatta Szent Erzsébet legendája című oratóriumát és más koncerteket adott Hans von Bülow-val, akit neje, Cosima is elkísért. 1867 júniusában Budán járt, ahol a karzatról hallgatta Koronázási miséjét, amelyet I. Ferenc József magyar királlyá koronázásának alkalmából adtak elő.

Szekszárd: 1865 szeptemberében Hans, Cosima, Reményi és Liszt ide utaztak, Augusz Antal báró birtokára. Liszt álomszerű fogadtatásban részesült a nép részéről, valamint tudott találkozni papként működő unokatestvérével.¹⁰³

¹⁰⁰ WALKER 2003, 133; az eredeti közlés: WAGNER, Richard: *Das braune Buch: Tagebuhaufzeichnungen 1865–1882*, közl. BERGFELD, Joachim, Zürich & Freiburg, Atlantis, 1975, 124. l.

¹⁰¹ WALKER 2003, 133.

¹⁰² WALKER 2003, 168.

¹⁰³ WALKER 2003, 104. Megjegyzés: a válogatás a Liszt által tett gesztusokat igyekszik követni, ez azonban magában hordozza a szerző szubjektív értelmezését.

3. melléklet: Karikatúra Cosimáról, Bülow-ról és Wagnerről (M. Schultze, München, 1865)¹⁰⁴

4. melléklet: Róma, Via Felice 113 (ma Via Sistine), a mai utcafront képe¹⁰⁵

¹⁰⁴ A kép elérési helye: http://www.rodioni.ch/busoni/sguardolieto/index_files/wer_start_data/buelow_karikatur.jpg (hozzáférés ideje: 2012. május 5.) További információkért ld. a 34. lábjegyzetet és a hozzá tartozó főszöveget.

¹⁰⁵ A kép elérési helye: http://fidelio.hu/blog/liszt_nyomaban/liszt_romaban/ (hozzáférés ideje: 2012. május 12.)

«Chiesa di S. Maria del Rosario sul Monte Mario, e Convento dei FF. Domenicani, a Cappella del SS. Crocifisso, e Villa Mellini»

5. melléklet: a Madonna del Rosario kolostor a XIX. században, valamint mai látkép a Monte Marioról¹⁰⁶

¹⁰⁶ A képek elérési helye: <http://www.romeartlover.it/Va129bws.jpg> és <http://www.romeartlover.it/Vas129bq.jpg> (hozzáférés ideje: 2012. május 10.)

6. melléklet: Fénykép 1867 augusztusából, Weimarból. Liszt-tanítványok láthatóak a mester mellszobra körül. A szobor mellett balról látható Sgambati (fiatalos bajusszal).¹⁰⁷

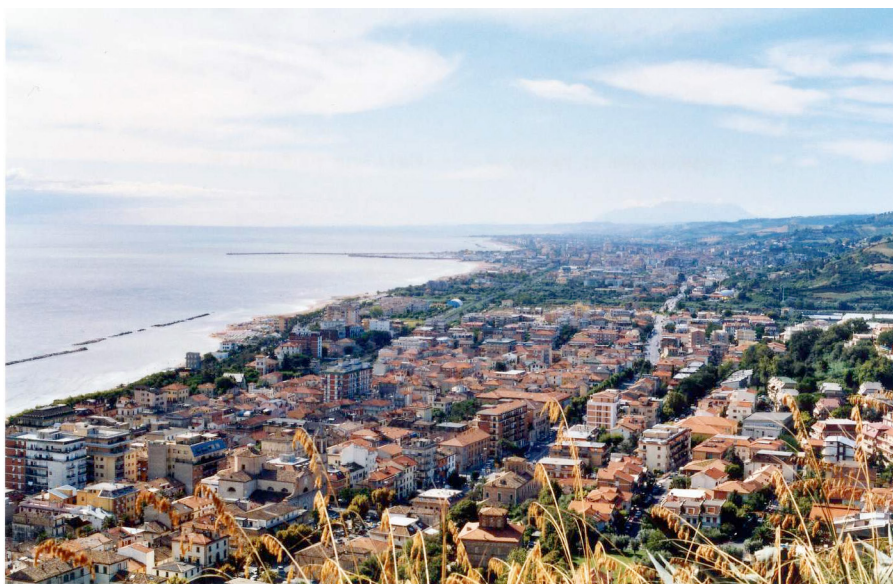
7. melléklet: Liszt a Vatikánban sétál IX. Pius pápával és Antonelli bíborossal. (Paul Thumann, 1866)¹⁰⁸

¹⁰⁷ EŐSZE 1980, 33.

¹⁰⁸ MERRICK 1987, 79. (Plate 6.)

8. melléklet: a Santa Francesca Romana kolostor (Poppeo Molins fényképe, 1870 körül)¹⁰⁹

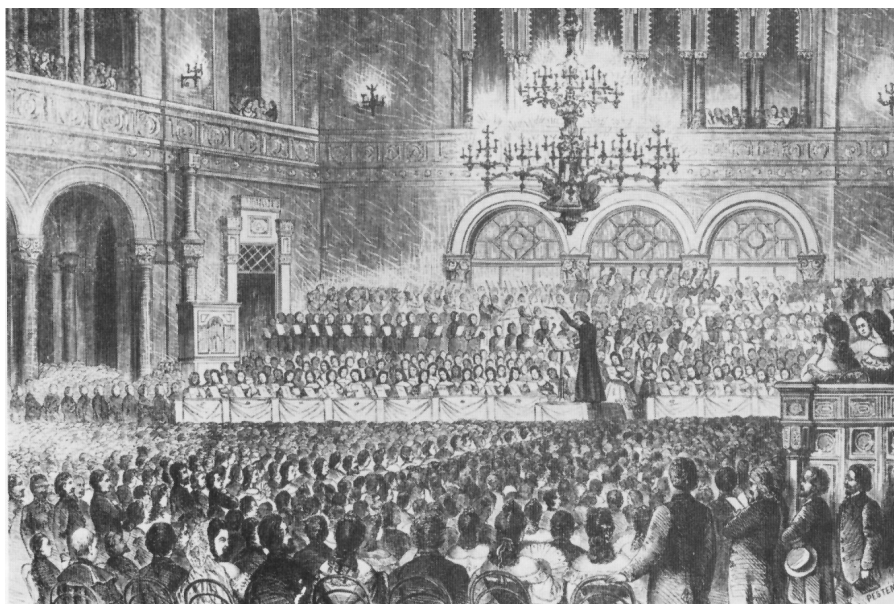
9. melléklet: az Adria-parti Grotta Mare mai látképe.¹¹⁰

¹⁰⁹ WALKER 2003, 165.

¹¹⁰ A kép helye: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/ba/Grottamare_panoramica.jpg (hozzáférés ideje: május 12.)

10. melléklet: a Villa d'Este mai kinézete, előtérben a szökőkutakkal¹¹¹

11. melléklet: Liszt, amint vezényli a Szent Erzsébet-legendát¹¹²

¹¹¹ A kép helye: http://szkatus.files.wordpress.com/2010/03/tivoli-villa_d_este.jpg (hozzáférés ideje: 2012. május 17.)

¹¹² Kép helye: http://www.zenezalon.hu/wp/wp-content/uploads/2012/02/vigado_liszt_vezenyel.jpg (hozzáférés ideje: 2012. május 17.)

(Imádási jelenet a redoutban a Liszt koncertek végén, midőn Paulai szt. Ferencz nem a tenger-, hanem a kebel-hullámokon angalog.)

12. melléklet: Liszt-karikatúra.¹¹³ (A képaláírás: *Imádási jelenet a redout-ban a Liszt-koncertek végén, midőn Paolai szt. Ferencz nem a tenger-, hanem a kebel-hullámokon angalog.*)

13. melléklet: Liszt, Festetics Leó gróf, Cosima és Hans von Bülow egy fényképen (1867, Pest)¹¹⁴

¹¹³ Kép helye: http://www.zenezalon.hu/wp/wp-content/uploads/2012/02/vigado_liszt_karikatura.jpg (hozzáférés ideje: 2012. május 17.)

¹¹⁴ Kép helye: <http://olvassbele.files.wordpress.com/2012/01/liszt-illu.jpg> (hozzáférés ideje: 2012. május 17.)

Bibliográfia

- BARTÓK Béla – CSATKAI Endre – HUBAY Jenő – ISOZ Kálmán – MOLNÁR Antal – PAPP Viktor – FOURTALÉS, Guy de – SOMSSICH Andor – SZITA Oszkár – VARRÓ István (szerk.) 1936. *Liszt a miénk!* Liszt Növendékek Emlékbizottsága, Budapest.
- CORNELIUS, Peter 1905. *Literarische Werke. 4.* Breitkopf und Härtel, Leipzig.
- EÖSZE László 1980. *119 római Liszt-dokumentum.* Zeneműkiadó, Budapest.
- HAMBURGER Klára 1980². *Liszt.* Gondolat, Budapest.
- HAMBURGER Klára 2010. *Liszt Ferenc zenéje.* Balassi, Budapest.
- LA MARA [LIPSIUS, Marie] (szerk.) 1893–1905. *Franz Liszts Briefe.* Breitkopf und Härtel, Leipzig, I–VIII. Angol ford.: BACHE, Constance (szerk.) 1894. *Letters of Franz Liszt.*, Charles Scribner's Sons, New York, I–II.
- LISZT, Franz 1966. *Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835–1886.* PRAHÁCS Margit (szerk.). Bärenreiter, Budapest.
- LISZT, Franz 2000. *Briefwechsel mit seiner Mutter,* HAMBURGER Klára (szerk.). Amt Burgenlandisches Landesregierung, Eisenstadt.
- MERRICK, Paul 1987. *Revolution and Religion in the Music of Liszt.* Cambridge University Press, Cambridge.
- NÁDOR Tamás 1975. *Liszt Ferenc életének krónikája.* Zeneműkiadó, Budapest.
- WALKER, Alan 2003. *Liszt Ferenc 3. Az utolsó évek 1861–1886.* Zeneműkiadó, Budapest.

Ez a lap üres.

VERES KRISTÓF GYÖRGY

Történelem BA, II. évfolyam

A magyar királyok itineráns életmódja a XI-XII. században

Bevezetés

Az elmúlt évtizedek történeti kutatásainak köszönhetően mára már teljesen elfogadottá vált az a megállapítás, hogy az államalapítás utáni első két évszázadban a magyar királyi udvar vándorló életmódot folytatott, és ezért uralkodóinknak nem volt állandó székvárosuk.¹ Az a tézis is méltán épült be a magyar szakirodalomba, hogy az itineráns – azaz vándorló – életmódnak² főleg gazdasági okai voltak, az őket körülvevő sokaság – vagyis az udvar – ellátását királyaink a belső árucserre és a pénzforgalom fejletlensége miatt csak az udvarbirtokokon megtermelt termékek helyben való elfogyasztásával tudták megoldani.³

Bár a szakma egyetért abban, hogy korai államiságunk idején királyaink vándorló életmódot folytattak, arról azonban nagyon eltérő megállapításokat olvashatunk, hogy ez pontosan mit is jelentett. Meddig volt jellemző az itineráns életmód? Az egész országban vagy csak egy szűkebb területen vándoroltak királyaink? Volt-e funkcionális különbség a kiemelt királyi központok és a kisebb udvarházak között? A témával foglalkozó szakirodalom átolvasása után elsősorban ezek a kérdéseink maradtak felelet nélkül, és ezeknek a megválaszolása sarkallt minket jelen dolgozat megírására.

A vándorló udvar problematikájának vizsgálatát az egyetemes kutatás eredményeinek ismertetésével kezdjük, hiszen az ezután bemutatásra kerülő magyar szakirodalom jelentős mértékben ennek eredményeire épít. Dolgozatunk következő részében egy részletesebb problémafelvetésen keresztül mutatjuk be a hazai szakirodalom visszásságait, ezután pedig az okleveles és elbeszélő források szisztematikus, teljes körű vizsgálatával igyekszünk megválaszolni a magyar királyi udvar vándorlása kapcsán felvetett kérdéseinket.

A kora középkori uralkodók itineráns életmódja az egyetemes kutatásban

A (kora) középkori királyi udvar vándorlása természetesen nem magyar sajátosság. A Karoling udvar mozgó életmódjára a külföldi (elsősorban német) szakirodalom már a XX. század elején felhívta a figyelmet. Az ekkor kialakított tézist a későbbiekben számos alkalommal vitatták, módosították és finomították.

Elsőként Karl Lamprecht mutatott rá, hogy Nagy Károly idején a frank uralkodóknak még nem volt – nem lehetett állandó székhelye; az udvar folyamatos utazásra kényszerült. Erre azért volt szükség, mert a királyi bevételek döntő hányada termékből származott, melyet a korabeli gazdasági viszonyok mellett lehetetlen lett volna pénzzé tenni, vagy a királyi központba szállítani. Ezért a királynak nem volt más választása, mint palotáról palotára vándorolni,

¹ A preferált tartózkodási hely és a székváros között az a legnagyobb különbség, hogy a központi kormányservek akkor is székvárosban maradnak, hogy ha a király valamilyen ok miatt távozik a településről.

² A vándorló életmód másik elnevezése az „ambuláns életmód”

³ ZSOLDOS 1997, 55; FONT 2007, 13–14.

és a megtermelt javakat helyben elfogyasztani.⁴ Lamprecht arra is felhívta a figyelmet, hogy Nagy Károly legtöbbször a Rajna mentén tartózkodott. A folyam amúgy is a birodalom egyik legfontosabb kereskedelmi útvonalának számított, ráadásul az az előnye is megvolt, hogy a Rajnán és mellékfolyóin (Majna, Maas) a környékbeli királyi birtokokon megtermelt javak könnyen eljuthattak az uralkodóhoz és udvarához. Nagy Károly tehát még a birodalma központjában sem kényszerült arra, hogy minden évben végiglátogassa az összes udvarházat. Lamprecht szerint ennek az eszes megoldásnak köszönhetően vált Aachen a birodalom igazgatási és kulturális „fellegrárává”, ahol az uralkodó jóval sűrűbben tartózkodott. Azonban még így sem alakult ki olyan székhely-szerepköre, mint amilyen a késő középkorban az uralkodói központokat jellemezte.⁵ Ugyanis egy uralkodói központot akkor tekinthetünk késő középkori értelemben vett székvárosnak, hogyha a legfelsőbb kormányzati (és igazságszolgáltatási) szervek akkor is helyben maradtak, hogyha a király valamilyen okból hosszabb-rövidebb időre elhagyta a települést.

Lamprecht nézeteit először Alfons Dopsch bécsi gazdaságtörténész részesítette komoly kritikában a két világháború között, rámutatott, hogy Nagy Károly leginkább a Rajna, a Maas, a Mosel és az Ardennek által határolt területen tartózkodott – amely eredetileg az Arnulf-*fiak* törzsbirtokát jelentette –, és a peremvidékeken lévő birtokokat csak ritkán kereste fel.⁶ Dopsch eredményeit jelentősen korrigálta Wolfgang Metz, aki a Rajna-vidékre szűkítette le azt a területet, ahol a Karoling-kori királyi udvar fenntartásához szükséges javakat ténylegesen megtermelték, és ahol az itineráns életmód valóban kimutatható volt; vagyis az udvar elsősorban a Rajna-vidéken mozgott.⁷

Az Alfons Dopsch által megfogalmazott (és később pontosított) tétel maga után vonja a megkerülhetetlen kérdést: milyen módon hasznosították a ritkán látogatott udvarházak a megtermelt javakat?

Erre a középkori gazdaság- és társadalomtörténet egyik legnagyobb hatású kutatója, Marc Bloch adott újszerű választ, aki sokkal árnyaltabban látta a királyi udvarházak gazdasági szerepkörét. A *Capitulare de villis* alapján öt csoportba osztotta az udvarházak által megtermelt javakat felhasználásuk alapján:

1. a paloták népei által helyben elfogyasztott termények (ez nem haladhatta meg az összes egyharmadát), ide kell érteni az átutazó hivatalnokok ellátását is;
2. a következő évi vetésre félretett rész;
3. a hadsereg által elfogyasztott rész, melynek alapegysége a *carro* azaz szekér, mely meghatározott mennyiségű élelemből és fegyverekből állt, és amelyet az adott palota élén álló *iudex*nek kellett királyi parancsra a hadsereg részére bocsátani (ennek mennyisége évről évre változott, egy *iudex* nem feltétlenül kapott minden évben parancsot, hogy a hadseregnek szállítson);
4. az udvarba szállított termékek: bár ez a csoport minden kétséget kizáróan jelentősen kisebb volt, mint a többi, a *Capitulare de villis* egyértelműen igazolja a meglétét;⁸

⁴ LAMPRECHT 1909, I–VI, 54–55.

⁵ LAMPRECHT 1909, I–VI,

⁶ METZ 1960, 122–123.

⁷ METZ 1960, 122–123.

⁸ A legfontosabb, rendszeresen szállított termék Bloch szerint a méhviasz volt, amit gyertyakészítéshez használtak.
Forrás: BLOCH 1963, 164–165.

5. a maradék, amit az aktuális utasítás szerint vagy eladtak, vagy pedig későbbi hasznosításra tárolták.⁹

Legújabban Janet L. Nelson foglalkozott a kora középkori királyi udvarok életmódjának problémájával. A VIII–IX. századi európai államalakulatok kapcsán megállapította, hogy az adott uralkodó hatalma mindig az általa közvetlenül ellenőrzött földek nagyságától, minőségétől és elhelyezkedésétől függött, és ezek a királyi „magbirtokok” hosszabb időn keresztül érintetlenek maradtak. Ugyanakkor ezeknek a földeknek a gondos igazgatása elengedhetetlen volt az uralkodói hatalom fenntartása szempontjából, hiszen ezek biztosították az ellátmányt, a felszerelést és az egyéb eszközöket a hadsereg számára. Bár a birtokok feladatainak leírásában Nelsonnál is tetten érhető Bloch ötös szempontrendszerének hatása, itt a vándorló udvar ellátása már csak az utolsó helyen szerepel. A szerző kiemeli, hogy a korszak itineráns életmódot folytató királyai a telet (és ha nem volt hadjárat, akkor a nyarat is) ezen a királyi birtoktestekből álló „magterületen” töltötték. Nelson szerint az uralkodók vándorló életmódjának nem szabad túl nagy szerepet tulajdonítani, ugyanis a királyok hajlamosak voltak különösebb politikai vagy gazdasági ok nélkül is huzamosabb időt tölteni kedvelt tartózkodási helyeiken. Rendszeresen egy (vagy néhány) központi hely emelkedett ki, mint a Frank Birodalom esetében Aachen. A kora középkori államok magterületén belül elhelyezkedő – és az udvar ellátása szempontjából létfontosságú – királyi birtokoktól lényegesen különbözött a központtól távolabb fekvő, esetleg más ország magterületeinek kárára szerzett uralkodói javak helyzete. Ugyanis a periférián fekvő királyi birtokoknak a gazdasági szerepe és jelentősége lényegesen kisebb volt, hiszen ezeket csak ritkán kereste föl az udvar, az ott megtermelt javakat pedig igen nagy távolságra kellett volna elszállítani, ha az uralkodót és környezetét kívánták volna ellátni belőlük. Ebből következik, hogy ha a király a híveinek földeket adományozott, akkor azt elsősorban ezekből a birtokokból tette és nem a magterületekből.¹⁰

A témába vágó egyetemes szakirodalom áttekintésének végén meg kell említeni Robert Fawtier munkásságát is. A francia kutató a XX. század derekán a Capetingek monarchiája kapcsán foglalkozott a vándorló udvar kérdéskörével, amelyet a fentebb ismertetett művek kivétel nélkül a Karoling állam illetve a vele kortárs királyságok jellemzőjeként vizsgáltak. Fawtier rámutatott, hogy az első Capeting királyoknak nem volt állandó székhelyük, ehelyett szünet nélkül utaztak országukban, hogy a helyben megtermelt készleteket felélhessék, illetve hogy a nagyobb egyházakban és bizonyos városokban érvényes beszállásolási jogaitak (gîte – a középkori magyar gyakorlatból ismert descensus megfelelője) hasznosíthassák. A francia királyi udvar azonban még akkor sem vetette el az itineráns életmódot, amikor az ország nagyhatalommá válásával annak központja, Párizs elsőként vált fővárossá a középkori Európában.¹¹

A kora középkori magyar királyok itineráns életmódja a hazai kutatásban

Bár a korai magyar királyi udvar vándorló életmódjának tétele már a XX. század első felében kialakult,¹² a hazai kutatók közül elsőként Kumorovitz Lajos Bernát vállalkozott érdemben arra, hogy a nemzetközi szakirodalom eredményeit a magyar viszonyokra alkalmazza. Kumorovitz

⁹ BLOCH 1963, 164–165.

¹⁰ NELSON 1995, 385–388.

¹¹ LOT – FAWTIER 1958, I-II, 48–49.

¹² HÓMAN – SZEKFŰ 1935, I–V, 181–240; Bónis 1967, 49–61. – Hóman, bár többször is utal a „decentralizált” udvarszervezetre épülő királyi életmódra, az uralkodó vándorlását expressis verbis nem mondja ki. Bónis az uralkodó vándorlásával kapcsolatban jobbára a korábbi szakirodalmat foglalja össze, írásának maradandó eredményei Székesfehérvár (és Esztergom) székhely-szerepkörére vonatkoznak, ezek értékelését ld. alább.

az Árpád-házi királyok vándorló életmódjának nyitott kérdésével akkor került szembe, amikor Óbuda tatárjárás előtti történelméről szóló, 1971-ben megjelent tanulmányán dolgozott.¹³ Az említett írásnak nem a XI–XII. századi királyi udvar életmódja a fő témája, eredményei azonban kiemelkedően fontosak számunkra.

Kumorovitz okleveles és elbeszélő forrásokra támaszkodva rámutatott, hogy királyaink II. András, de főleg IV. Béla uralkodásától kezdve a tatárjárásig Óbudán ülték meg a húsvétot.¹⁴ Tovább ment annál, hogy Óbudát királyi székhelyként a „dinasztikus központnak” tekintett Esztergom és a „szakrális centrumként” ismert Székesfehérvár mellé helyezze: egyenesen alakuló fővárosnak tekintette, és elsősorban Rogerius Carmen miserabiléjére (illetve az abban Óbudával kapcsolatban előforduló locus communior kifejezésre) építve arra a következtetésre jutott, hogy már a kortársak szemében is annak számított.¹⁵ Szintén Kumorovitz hívta fel a figyelmet a Medium Regni kifejezésre, amely a XI. századtól a XVI. századig igen gyakran fordul elő forrásainkban. Meggyőző eredményei szerint a megjelölés nem egyszerűen az ország belsejét, hanem jól meghatározható középső területét jelölte a Dunántúl északkeleti negyedében – és több központot (pl. Székesfehérvárt, Esztergomot, Óbudát és Pestet is) magában foglalt.¹⁶

Óbuda történetének legkorábbi fejezeteit vizsgálva Kumorovitz persze nem kerülhette meg a királyi udvar életmódjának problémáját és azt a kérdést, hogy a Duna-parti település fővárossá válása előtt rendszerint hol tartózkodtak uralkodóink. Nyugati analógiákra hivatkozva, Fawtier fentebb ismertetett munkája nyomán kijelentette, hogy a magyar királyi udvar az év legnagyobb részében mozgott.¹⁷ Állítását Kálmán király I. törvénykönyvének 36–37. cikkelyével, III. Béla jövedelem kimutatásának egy részletével, illetve az 1222. évi Aranybulla 13. cikkelyével támasztotta alá. Érdekes – és vitatható – megoldással a magyar uralkodók itineráns életmódjának időszakát a XIV. és a XV. századra is kiterjesztette.¹⁸

Kumorovitz tanulmányában elbeszélő források (főleg a XIV. századi Krónikaszerkesztés) alapján arra is rámutatott, hogy királyaink rendszerint már a XI. század közepén is valamelyik nagyobb egyházi központban ülték meg a jelentősebb vallási ünnepeket (karácsony, húsvét) – bár akadnak kivételek. Aba Sámuel uralkodásának idejéből a püspöki székhelynek számító Csanád tűnik fel, 1064-ből az ugyancsak egyházmegyei központ Pécs (illetve Győr), 1076-ból a bencés apátságáról híres Szekszárd – 1074-ből viszont az egyházi szempontból különösebb jelentőséggel nem bíró Ikervár, 1093-ból pedig Bodrog.¹⁹

Kumorovitz szerint a fővároskezdeménynek számító Óbuda egyedi szerepet töltött be királyaink vándorló életmódjának utolsó, hanyatló szakaszában. Arra, hogy a többi királyi központnak (főleg Székesfehérvárnak) milyen szerepkör jutott ebben a rendszerben, Bónis György 1967-ben megjelent tanulmánya világított rá. Ebben Fügedi Erik nyomán élesen elkülönítette egymástól a királyi székhelyt és az udvar mindenkor tartózkodási helyét, eszerint sem Székesfehérvár, sem Esztergom nem tekinthető késő középkori értelemben vett székhelynek.²⁰ Emellett számos kora középkori analógia alapján rámutatott, hogy Székesfehérvár, mint a királyság „szakrális” központja hasonló szerepet töltött be, mint a vizigót Toledo vagy

¹³ KUMOROVITZ 1971, 7–57.

¹⁴ KUMOROVITZ 1971, 7–57.

¹⁵ KUMOROVITZ 1971, 37–53.

¹⁶ KUMOROVITZ 1971, 52–53.

¹⁷ KUMOROVITZ 1971, 11.

¹⁸ KUMOROVITZ 1971, 11, (30. jegyz.)

¹⁹ KUMOROVITZ 1971, 12–18.

²⁰ FÜGEDI 1964, 773–779.

a longobárd Pávia.²¹

Kumorovitz 1971-ben megjelent cikke után Györffy György híres István király monográfiája foglalkozott részletesen a XI–XII. századi magyar királyi udvar itineráns életmódjának problematikájával. Györffy művében vázlatosan bemutatta a Karolingokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom fentebb már ismertetett álláspontját, azonban érdekes módon az ő tolmácsolásában Dopsch amellelt érvelt, hogy a Karoling udvar egyáltalán nem vándorolt ezzel mintegy antitézist fogalmazva meg Lamprecht itineráns elméletével szemben. A szintézist pedig Bloch ötös felosztása hozta meg; Györffy végül ez utóbbit ültette át a magyar viszonyokba.²²

Szerinte egy kisebb országban egy lovas nemzet királya valószínűsíthetően gyakrabban kereste fel az udvarokat, mint azt nyugaton tették. De azt sem zárta ki, hogy az idős Szent István az állandó székhelyt kedvelte. Emellett az udvarszervezet feladatai közül értelemszerűen kirekesztette a hadsereg élelemmel való ellátását, hiszen az a várbirtokok feladata volt, ugyanakkor elképzelhetőnek tartja, hogy a nehézpáncélos idegen vitézek a nagyobb királyi udvarházakban laktak. A felesleg meglétét pedig kétségbe vonja a korai időszakokban.²³ Györffy a magyar királyi udvarszervezetet szláv (karantán szlovén) közvetítéssel a Karoling udvarszervezetből vezette le. Ezt az egyetemes szakirodalom alapján nyilvánvaló hasonlóságokon kívül nyelvészeti érvekkel is alátámasztotta.²⁴

Györffy István király monográfiájában kiemelten fontosnak tartotta az adott udvarházak működésének ismertetését, ellenben a rendszer dinamikájának bemutatására nem vállalkozott.

Ebből a szemléletből következik, hogy az udvarszervezet rövid bemutatása után hosszan írt a pécsváradi udvarház felépítéséről és népeiről, majd akkurátus pontossággal vette sorra az udvari szolgáltató népek különböző típusait.²⁵

A magyar uralkodók itineráns életmódja által megszabott rendszerbe Bónis után a Medium Regni²⁶ című könyv előszava kísérelte meg „beilleszteni” a kiemelt jelentőségű településeket, mint Esztergom, Székesfehérvár, illetve a későbbiekben Óbuda. Eszerint a középkor első századaiban az uralkodóknak nem volt székhelyük, és így fővárosuk sem, hanem itineráns életmódot folytattak, azonban már a korai időktől kezdve léteztek állandóbb jellegű központok, mint Esztergom és Székesfehérvár majd később Buda (Óbuda).²⁷

Fontos még megjegyezni, hogy a Medium Regni Györffyyvel ellentétben nem vállalkozik arra, hogy a magyar királyok itineráns életmódját bizonyítsa, az előszó ezt már evidenciaként közli az olvasóval, ezzel lezártnak és eldöntöttnek minősítve királyaink vándorló életmódjának kérdéskörét.²⁸

A téma vizsgálatának sarokpontjai és keretei, a hazai szakirodalom elemzése

A XI–XII. századi magyar királyok itineráns életmódjával foglalkozó szakirodalom áttekintése után az alábbi kérdést kíséreljük megválaszolni. Történettudományunk a külföldi szakirodalom

²¹ BÓNIS 1967, 12. jegyzetben, 49–53.

²² GYÖRFFY 2000, 234–235. Valószínűleg GYÖRFFY csak METZ művét (ld.: Metz 1960) vette kézbe, és az ő jegyzeteit vette át, ugyanis az István király és művének bibliográfiájában DOPSCH-tól teljesen rossz oldalszámokat idéz, illetve a tételét is kissé pontatlanul (félrevezetően) mutatja be. Ld.: GYÖRFFY 2000, 561.

²³ GYÖRFFY 2000, 235.

²⁴ GYÖRFFY 2000, 246–248. GYÖRFFY főleg a korai magyar főméltóságok elnevezéseit vizsgálja (pl.: comes palatii)

²⁵ GYÖRFFY 2000, 236–241.

²⁶ ALTMANN – BICZÓ – BUZÁS 1996.

²⁷ ALTMANN – BICZÓ – BUZÁS 1996, 5–6.

²⁸ ALTMANN – BICZÓ – BUZÁS 1996, 5–8.

kurrens eredményeinek bevonásával, valamint a magyar okleveles és elbeszélő források szisztematikus, teljeskörű vizsgálatával egyértelműen igazolta-e a magyar királyok itineráns életmódját? Az egyetemes szakirodalom minden releváns eredményét számításba vette-e, pontosan sikerült-e meghatározni, hogy a magyar királyok mettől meddig és hol vándoroltak, volt-e funkcionális különbség a Medium Regni és az ország több részében lévő udvarházak között, illetve szervesen beillesztették-e ebbe a rendszerbe Esztergomot és Székesfehérvárt, végül következetes és félreértések nélküli szóhasználat jellemzi-e a szakirodalmat?

Mint azt látni fogjuk, a vizsgált szakirodalom nem felel meg maradéktalanul ennek a komplex szempontrendszernek, ezért elemzése után ez a dolgozat kísérli meg a hiányosságok pótlását, annak reményében, hogy értékes kormányzat- és igazgatástörténeti adalékokkal gazdagíthatja történettudományunkat.

A szakirodalom kritikai vizsgálata előtt érdemes kitérni a magyar kutatók által használt forrásbázisra. Általánosságban elmondható, hogy míg az elbeszélő kútfőeknek viszonylag széles körét építették be munkáikba, addig az okleveleket illetve a dekretális emlékeket csak kisebb részben használták, olykor csak szemezgettek közülük.

A szakirodalom kritikai vizsgálatát Kumorovitznak az itineráns életmódról tett alábbi megállapításával kezdjük. Tanulmányában Óbudát a XIII. század első felében már alakuló fővárosnak tekintette, ugyanakkor a királyi udvar vándorlását a XV. századra is kiterjesztette. Ezen kijelentések alapján problémás lehet az itineráns életmód időbeli kereteit meghatározni.

Véleményünk szerint Kumorovitz cikkében nem határolta el egymástól egyértelműen a XI–XII. századi „valódi” vándorló életmód, illetve a késő középkori, már állandó székváros mellett fennálló itineráns életmód kérdéskörét. Ez a fogalomzavar sajnos nem egyedi eset, és csak az első a témával foglalkozó magyar szakirodalomban felbukkanó visszasságok közül.

Ezen a ponton fontos kiemelni, hogy mivel jelen dolgozat csak a XI–XII. századi „valódi” vándorló életmódot vizsgálja, ezért a továbbiakban Kumorovitz tézisének csak az Árpád-korra vonatkozó forráshelyeit fogjuk vizsgálni. Arról sem szabad elfelejtkeznünk, hogy Kumorovitz elsősorban nem a királyi udvar vándorló életmódját vizsgálta, ezért nem is törekedett a magyar források szisztematikus elemzésére. De vajon elfogadjuk-e érveit az általa hozott, összesen három darab Árpád-kori forrás alapján?

Kálmán király idézett törvényei (az I. dekretum 36–37. cikkelye) így szólnak: „Amikor a király vagy a herceg megérkezik valamelyik megyébe, akkor hozzanak elő egy megyebéli hadimént, és ha ez véletlenül elpusztulna, 15 pensát adjanak a ló gazdájának. Ha pedig valamiképp megsérülne, de nem annyira, hogy belepusztuljon, az említett összeg fele részét adják a lóért. (...) Bármely vár megyéjébe tér be a király, ott tartson vele a két megyebéli bíró.”²⁹ Ez valóban utalhat az itineráns életmódra, azonban más okokkal is könnyedén magyarázható. Például nem szabad elfelejteni, hogy Kálmán király – miután pacifikálta Horvátországot – rendszeres időközönként leutazott a Tengeremlékre, hogy ünnepélyes koronázással biztosítsa a terület hűségét. Erre, valamint a külföldre vezetett rendszeres hadjáratokra is visszavezethető ez a törvény. III. Béla jövedelemjegyzékében szereplő megállapítás³⁰ hitelességét egy egyszerű számolással

²⁹ „Quando rex vel dux in comitatum aliquem intraverit, tunc megalis equus exercitualis prestetur, qui si quo casu mortuus fuerit, XV pense domino equi donentur. Sie vero aliquomodo, sed non usque ad mortem lesus fuerit, predicti pretii pars dimidia pro equo reddatur (...) In quacumque civitatis megam rex digrediat, ibi iudices II megales cum eo commigrent.” – ZÁVODSZKY 1904, 188; magyar fordítása: MAKK – THOROCZKAY 2006, 182. (KÖRMENDI Tamás fordítása)

³⁰ „Unusquisque comitum septuaginta duorum semel in anno regem Ungarie procurat et antequam de mensa surgat, dona dat minus centum marcarum et aliquis eorum mille marcas.” – Vagyis a 72 vármegye ispánjainak mindegyike évenként egyszer megvendégeli a királyt: BARTA J. – BARTA G. 1993, 413–449, kül. 444.

megállapíthatjuk. Ha ugyanis egy évben a király mind a 72 megyét meglátogatná, akkor, az utazást is beleszámítva minden megyében csak 5 napot töltene, ami megvalósíthatatlanul kevés. Az 1222. évi Aranybulla 13. cikkelye szerint: „A királyi főtisztviselők hatalmaskodásai ellen a jobbágyok úgy kövessék a [királyi] udvart, vagy utazzanak bármerre, hogy a szegényeket el ne nyomják, se ki ne fosszák.”³¹ Ez Kálmán törvényéhez hasonlóan ugyancsak magyarázható a külföldre vezetett hadjáratokkal, azonban az sem elhanyagolható szempont, hogy Kumorovitz megállapítása szerint ekkorra Óbuda már alakuló főváros volt, és éppen emiatt a királyok vándorló életmódja már háttérbe szorult.

Érdemes még külön szólni a Quadragesima ünnepélyes megülése kapcsán hozott XI. századi elbeszélő forrásokról, mivel ezek a kútfők az itineráns életmód szempontjából is fontos adatokat tartalmaznak (Csanád: 1041–1044, Pécs ill. Győr: 1064, Ikervár: 1074, Szekszárd 1076, Bodrog: 1093).³² Bennük kétség kívül tetten érhető a királyi udvar itineráns életmódja, azonban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Kumorovitz elsősorban nem uralkodóink vándorló életmódját akarta bizonyítani, hanem azt, hogy a jelentősebb vallási ünnepeket a nagyobb egyházakban ülték meg királyaink. Ez a legjobban Salamon és a hercegek viszályának idejéből (1064) idézett forráshelyen látszik, Kumorovitz csak Pécszet emelte ki a szövegrészletből, pedig Győr is szerepel benne, mint a király és a hercegek kibékülésének helye.³³ A XII. századi oklevelek elemzésénél pedig már egyértelműen nem a teljesség igényével látott neki a vándorló életmód vizsgálatához.³⁴

Kumorovitz tanulmánya kapcsán a hazai forrásokról megfogalmazott észrevételeink után az általa használt egyetemes szakirodalomra is ki kell térnünk. A XI–XII. századi Magyar Királyság gazdasági, társadalmi és kormányzati fejlettség szempontjából a Karoling-kori Európával állítható párhuzamba, mint azt történettudományunk számos alkalommal megállapította, így véleményünk szerint Fawtiernek az Árpádokkal kortárs, de attól lényegesen különböző Capeting államról tett megállapításai kevésbé fontosak a szempontunkból.

Kumorovitz tanulmányáról összességében elmondhatjuk, hogy Óbuda fővárossá válása előtti időszakra ugyan feltételezte az udvar itineráns életmódját, azonban mindezt egy megkérdőjelezhető francia párhuzam alapján teszi, és kielégítő érvekkel is adós maradt. Az elbeszélő illetve okleveles források elemzése pedig hiába szolgált fontos adatokkal uralkodóink életmódjáról, elsősorban nem a vándorló udvar vizsgálatát célozta, éppen ezért nem is teljes körű. Kumorovitz talán érezte ezt, és valószínűleg ezért is írja tanulmányának a végén, hogy még válaszra vár az a kérdés, hogy királyaink mikor, honnan és miért tették át székhelyüket Óbudára.³⁵

Mint fentebb már ismertettük, Györffy a releváns nemzetközi szakirodalom széles körét mutatta be István király monográfiájában, azonban a német és francia kutatók eredményeinek csak egy részét – főleg Bloch ötös szempontrendszerét – ültette át a magyar viszonyokba. Bár kiemelte, hogy az udvarházak ott sűrűsödtek meg, ahol az Árpádok családi birtokai feküdtek, azt is hozzátette, hogy ez párhuzamba állítható a Karolingok államával,³⁶ az ezen a területen

³¹ „Iobagiones ita sequantur curiam vel quocumque profiscantur, ut pauperes per eos non opprimantur nec spoliuntur.” – BAK – BÓNIS – SWEENEY 1999, 33; magyar fordítása: BERTÉNYI 2000, 271. (SZILÁGYI Loránd fordítása.)

³² KUMOROVITZ 1971, 12–15.

³³ KUMOROVITZ 1971, 13.

³⁴ Az okleveles források részletes elemzésére a dolgozat későbbi részében kerül sor. A Kumorovitz által hozott okleveles forrásokra ld.: KUMOROVITZ 1971, 17–18.

³⁵ KUMOROVITZ 1971, 53.

³⁶ GYÖRFFY 2000, 234–235.

elhelyezkedő udvarházaknak különleges szerepéről nem írt. Györffy az Udvar és udvarszervezet című fejezetben arra sem tett kísérletet, hogy Esztergomot vagy Székesfehérvárt funkcionálisan beillesse az általa felvázolt itineráns keretbe, pedig a kiemelt királyi székhelyek kérdésével Aachen kapcsán Lamprecht is foglalkozott a XX. század elején.

Györffy alig két oldalt írt az udvarszervezetről, mint az egész királyságot lefedő intézményről; úgy tűnik, hogy az itineráns életmód meglétét mindössze egy megalapozott külföldi párhuzam alapján bizonyítottak vélte. Véleményünk szerint azonban nem tarthatunk egy Karoling vagy más viszonylatokra megállapított tényre magyar vonatkozásban is igaznak anélkül, hogy ezt a feltételezést a hazai források vizsgálatával alátámasztanánk. Ebből a szempontból Györffy munkája egyszerre jelent előre- és hátr lépést Kumorovitz tanulmányához képest, hiszen bár a korabeli nemzetközi szakirodalom teljes körképét tárta elénk,³⁷ a magyar források vizsgálatára nem vállalkozott.

Azzal pedig hogy István király monográfiájában, az udvarszervezet rendszerszintű elemzését háttérbe szorítja a pécsváradi udvarház részletes leírása, tetten érhető a második nagy visszasság – a már fentebb említett fogalomzavar után –, mely a magyar királyok itineráns életmódjának vizsgálatával kapcsolatosan előfordul a magyar szakirodalomban. Tudniillik, hogy a legtöbb mű a mikroszintű vizsgálatot részesíti előnyben, és nem vállalkozik arra, hogy eredményeit az általa felvázolt (vagy fel nem vázolt) makrostruktúrába beleillesse. Ezáltal viszont képtelenné válik a nagyobb összefüggések felfedezésére, illetve sokszor átsiklik afölött, hogy megállapításai egymással nehezen összeegyeztethetők.

Utóbbira talán a legjobb példa a következő kijelentés, melyet Györffy Pest-Buda kialakulása című könyvében olvashatunk: „Az ország közepét [ti. a Medium Regnit] István 1018 táján helyezte át Székesfehérvárra [Esztergomból], azután, hogy a bizánci császárral szövetségben leverte a bolgár cárságot, és megnyitotta a [...] Jeruzsálemi zarándokutat Fehérváron át.”³⁸ Hogyan helyezhette át az ország közepét István, amikor a Medium Regni Kumorovitz megfogalmazásában az ország egy központi részét, és azon belül több kiemelt települést jelentett? Attól, hogy 1018-tól a kedvelt székhelye Fehérvár és nem Esztergom volt, az ország közepe mint fogalom nem változott.

Györffy valószínűleg egyszerűen királyi székhely értelemben használta az ország közepe kifejezést.³⁹ Azonban még így is problematikus ez a mondat.

István király monográfiájában Györffy az egyetemes szakirodalomra támaszkodva meggyőzően jelenti ki, hogy a királyi udvar mozgó életmódot folytatott, azonban – mint fentebb rámutattunk – nem említ semmilyen kiemelt székhelyt (székhelyeket). Ellenben a Pest-Buda kialakulásában először Esztergom a „székváros” majd 1018-tól Fehérvár az „ország közepe”, mozgó udvarszervezetről azonban itt nem esik szó. Joggal tehetjük fel a kérdést a két mű olvasása után, hogy hogyan lehetett Esztergom vagy Fehérvár székváros, hogyha a királyi udvar mozgott? Kézzel fogható a súrlódás a „nagy” rendszer (ti., hogy az udvar mozog) és a rendszer elemei, a mikroszint között (ti., hogy Esztergom majd Fehérvár a székváros). Sajnos az idézett művek alapján az sem egyértelmű, hogy mi a különbség a székváros, a királyi székhely, a királyi udvarhely, és a késő középkori értelemben vett székváros között. Kumorovitz és Györffy eredményeit végezetül érdemes lenne kiegészíteni Nelsonnak a magbirtokokról nemrég született kijelentésével, amely sok szempontból tovább árnyalta a kora középkori

³⁷ Az sem mellékes szempont, hogy GYÖRFFY a Kumorovitz féle Capeting párhuzam helyett, a magyar történetírás hagyományaihoz igazodva a Karoling udvart elemző szakirodalmat alkalmazza a magyar viszonylatokra.

³⁸ GYÖRFFY 1997(a), 42.

³⁹ Ezt a feltevést támasztja alá Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának szóhasználata is: GYÖRFFY 1963–1998, I–IV, 367.

királyi udvarok életmódjának kérdését.

A Medium Regni előszava azzal a törekvésével, hogy a királyi udvar vándorló életmódja által megszabott keretben igyekszik vizsgálni a kiemelt királyi székhelyeket, kétség kívül előremutató, azonban a könyv további részében az itt meghatározott szempontrendszer teljesen háttérbe szorul. Az alcímmel ellentétben nem a középkori magyar királyi székhelyek történetéről olvashatunk, hanem Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda leíró szemléletű várostörténete tárul elénk.

Igaz, hogy a könyv szerzői körültekintően odafigyeltek, hogy az egyes városok története beleilleszkedjen az előszóban lefektetett „itineráns keretbe”, ezáltal elkerülve a különböző megállapítások közötti súrlódásokat, vagy ellentmondásokat, azonban ez mit sem változtat a tényen, hogy a nagyobb összefüggések, a városok szerepe, mint az „itineráns rendszer” kiemelt csomópontjai óhatatlanul háttérbe szorul.

A Medium Regni a fogalmakkal is sokkal óvatosabban és körültekintőbben bánik, itt Esztergom csupán királyi székhely és Székesfehérvár sem válik 1018-ban székvárossá.⁴⁰

A kora középkori magyar királyok itineráns életmódja a források tükrében

Amint bemutattuk, a magyar szakirodalomból hiányzik az okleveles és elbeszélő források teljeskörű vizsgálata, ezért nem is képes arra, hogy kielégítő választ nyújtson a XI–XII. századi királyaink életmódja körül felmerült – fentebb már ismertetett – kérdéseinkre. Azonban mielőtt a rendelkezésre álló forrásanyag szisztematikus vizsgálatával megkísérelnénk pótolni ezt a hiányt, indokolt néhány következtelenül használt fogalom jelentését tisztázni. Véleményünk szerint különbséget kell tenni a kora középkorra jellemző „valódi” itineráns életmód, és az uralkodók késő középkori vándorlása között. Abban az időszakban beszélhetünk valódi vándorló életmódról, amikor az uralkodó itineráns életmódja a királyi udvarszervezeten és az onnan nagyrészt természetben befolyó domaniális jövedelmeken alapult, tehát magyar viszonylatokban a XI–XII. században. A XIV–XV. századi uralkodóink fel-felbukkanó vándorlása egyáltalán nem felel meg ennek a kritériumnak.

Az elemzésünkbe bevont hazai forrásanyag kiválasztása során igyekeztünk a teljességre törekedni. Dolgozatunkban az okleveles források közül az 1001-től 1205-ig terjedő magyar királyi diplomákat⁴¹ fogjuk fölhasználni, az elbeszélő források közül pedig elsősorban a XIV. századi Krónikakompozíciót. Ugyanakkor a külföldi kútfők tudósításait is fogjuk vizsgálni, többek közt az Altaichi évkönyvet, az első Kereszteshadjárat bizonyos íróinak tudósításait, Konrád salzburgi érsek életírójának információit, Idriszí földrajzi munkáját, Michael Anchialos 1165. évi dicsőítő beszédét, végezetül pedig Lübecki Arnold írását Barbarossa Frigyes magyarországi tartózkodásáról.

Okleveles források:

- A rendelkezésre álló magyar kútfők szisztematikus vizsgálatát az okleveles forrásokéval fogjuk kezdeni, ugyanis – mint a későbbiekben látni fogjuk – a valódi vándorló életmód kutatásakor ezekből tudhatjuk meg a legfontosabb információkat. Mint fentebb említettük, elemzésünk az 1001-től 1205-ig terjedő magyar királyi okleveles anyagra terjed ki. Nemcsak azért érdemes II. András trónra kerülését választani a vizsgált korszak határának, mert Kumorovitz eredményei szerint Imre király öccsének uralkodása alatt már számolhatunk Óbuda székvárossá alakulásának kezdeteivel (és

⁴⁰ ALTMANN 1966, 26. jegyzetben, 11, 45–46.

⁴¹ Azzal kapcsolatban, hogy mi tartozik a királyi oklevelek közé, SZENTPÉTERY Imre álláspontját fogadjuk el.

ezáltal az itineráns életmód megszűnésével), hanem azért is, mert a *Novae Institutiones* korszakában az udvarbirtokok eladományozása felszámolta a királyi udvar vándorló életmódjának kereteit.

- Az eddig ismertetett magyar és nemzetközi szakirodalom alapján feltételezhetjük, hogy a XI–XII. században a magyar királyi udvar valódi vándorló életmódot folytatott a *Medium Regni* területén. Ezt a feltevést a rendelkezésre álló okleveles anyag szisztematikus elemzésével két lépcsőben fogjuk vizsgálni. Először az Árpádok udvarának „valódi” vándorló életmódját fogjuk kimutatni, ezután pedig azt a kérdést fogjuk megválaszolni, hogy az ország egész területén vagy csak egy szűkebb régióban történt-e ez a vándorlás.

A királyi oklevelek elemzését a legkézenfekvőbb a kiadás helyének vizsgálatával kezdeni, hiszen ez az adattípus egyértelmű utalást hordoz magában az udvar tartózkodási helyére. Sajnos korszakunkban az oklevelek készítői többnyire elhanyagolták ennek a fontos információnak a feltűntetését. Szerencsénkre azonban, az oklevelek narratiojában sokszor egyértelmű utalást találhatunk a királyi udvar tartózkodási helyére lett légyen az az oklevél kiadásának pillanatában, vagy előtte. Azonban még így is viszonylag kevés adattal rendelkezünk, a vizsgált időszakból mindössze 18 olyan oklevél maradt ránk, melyből releváns tudósítást nyerhetünk a királyi udvar tartózkodási helyéről. A leggyakrabban előforduló település Székesfehérvár 3 említéssel,⁴² melyet Esztergom,⁴³ Veszprém⁴⁴ illetve Vác⁴⁵ követ 2–2 nevesítéssel. Pest, Csepelsziget, Szentendre, Pannonhalma, Eger, Máramaros, Zára, Trau⁴⁶ és végül Dömös⁴⁷ csak egyszer fordul elő, mint a királyi udvar egyértelmű tartózkodási helye. Zárát és Traut kizárhatjuk a vizsgálatunkból, ugyanis Könyves Kálmán Horvátország pacifikálás után háromévente leutazott a Tengeremellékre, hogy ünnepélyes koronázással és személyes jelenlétével biztosítsa a tartomány hűségét,⁴⁸ így az udvar valódi vándorló életmódjának vizsgálata szempontjából ez a két adat nem releváns.

Első ránézésre azt mondhatnánk, hogy ezek az adatok egyértelműen bizonyítják a magyar királyok itineráns életmódját az ország közepében, hiszen Eger és Máramaros kivételével mindegyik település a *Medium Regni* területén helyezkedik el, ráadásul Esztergom és Székesfehérvár valamint kisebb mértékben Veszprém fontos királyi székhelyek voltak, Pest pedig

⁴² SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 63, 131, 140. sz.

⁴³ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 102, 147. sz.

⁴⁴ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 114, 118. sz. – A Szentpéterynél 118. számmal szereplő oklevél kiadási helyét Pauler Gyula azonosította Veszprémmel. „Az 1171. évi István-féle oklevél W. keltét Veszprémre vélem magyarázandónak, mert Map szerint megtérése után Esztergomba sietett a király, tehát attól valami messze nem lehetett, s mert legvalószínű, hogy Fehérváron laktában a maga püspöksége székhelyén tanácskozott, mint példának okáért egy más ügyben III. Béla, inkább mint Vácson vagy Váradon, mely helyekre a W betű nyomán szintén gondolhatnánk.” PAULER 1899, 502, (519. jegyz.).

⁴⁵ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 59, 187. sz.

⁴⁶ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 41. (Trau), 45. (Zára), 61. (Pannonhalma), 73. (Szentendre), 112. (Eger), 117. (Pest), 138. (Csepelsziget), 185. (Máramaros) – A RA 73. sz., 1146-ban keletkezett oklevélről GYÖRFFY állapította meg, hogy minden valószínűség szerint Szentendrén adták ki, az oklevélben szereplő „in curia episcopali s. Andree secus Danubium” kifejezés alapján: GYÖRFFY (főszerk.) 1997b, 134.

⁴⁷ GYÖRFFY (főszerk.) 1997(b), 25. – Ez az irat (Guden 1079-ben kiadott oklevele) királyi pecséttel megerősített magánoklevél lévén Szentpétery kritikai jegyzékében nem szerepel, ennek ellenére vizsgáлом, mert kelethele témám szempontjából fontos.

⁴⁸ GYÖRFFY 1967, 46–56, kül. 49.

gyakorlatilag Óbuda, a későbbi főváros kezdemény közvetlen szomszédságában helyezkedik el. Azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a vizsgált korszak hosszához képest (200 év), elenyészően kevés adattal rendelkezünk, így csak azt jelenthetjük ki, hogy bár eddigi eredményeink az itineráns életmódot támasztják alá, az, hogy ez a Medium Regni területére korlátozódott, csak valószínűsíthető. Adataink alapján úgy tűnhet, hogy a királyi udvar csupán a jelentősebb székvárosokban töltött-e el hosszabb időszakokat, miközben a környékbeli udvarházakban megtermelt javakat odaszállította. Azonban kizárólag a kiadási helyeknek a vizsgálata alapján ezt nem jelenthetjük ki, ugyanis okleveleink magunkban hordozzák a kiemelt királyi székhelyek javára való torzítás lehetőségét. Ugyanis az igénylők valószínűleg a nagyobb központokban próbálták fölkeresni az udvart, hiszen ezeken a helyeken a fontosabb vallási ünnepek alatt nagyobb eséllyel érhatték utol a királyt. Azonban még egy ehhez hasonló torzítás sem indokolhatja a kiemelt királyi székhelyek ilyen mértékű túlsúlyát az okleveleinkben.

Mivel az oklevelek kiadása alapján nem tudtuk megnyugtató módon kimutatni, hogy a királyi udvar vándorló életmódja az ország mely területein történt, érvelésünk második részében megkíséreljük az ország bizonyos régióinak kizárását. Ehhez a királyi pecséttel ellátott magánoklevelek új szempontok szerinti vizsgálata nyújthat segítséget.

Induljunk ki abból a logikusnak látszó feltevésből, hogy a XI–XII. századi belső viszonyok között az egyházi és világi elit tagjainak kivételével a szabad jogállású emberek vélhetően nem tudtak hosszabb utakra vállalkozni az országon belül! Hipotézisünk ez alapján az, hogyha az uralkodó csak a Medium Regni területén vándorolt életmódszerűen, akkor a királyi pecséttel ellátott magánoklevelekben nevesített birtokoknak a Medium Regniben és annak szűkebb környezetében⁴⁹ kell elhelyezkedniük, ugyanis a távolabbi területeken élő birtokos szabadoknak nem lett volna lehetőségük az udvarba utazni és királyi pecséttel ellátott magánoklevelet készíttetni. Ha viszont az uralkodó az egész királyságban vándorolt, akkor elviekben az ország bármely területén elő szabad alattvalója nehézségek nélkül felkereshette a közelében időző udvart, tehát ebben az esetben a királyi pecséttel ellátott magánoklevelekben nevesített birtokoknak az ország egész területén kellene szóródniuk. Fontos külön kiemelni, hogy azokat az oklevelek, amelyeket a világi vagy az egyházi elit tagjai készítettek (ispánok, püspökök, apátok stb.), ki kell zárni a vizsgálatunkból, ugyanis az ő vagyoni helyzetük megengedte, hogy az ország bármely pontjáról felkeressék az udvart, így az okleveleikben nevesített birtokok elhelyezkedése nem hordoz releváns információt a királyok vándorló életmódjáról.

A birtokok elhelyezkedésének elemzése előtt ki kell térni a csak ingóságokat és kötött jogállású személyeket adományozó királyi pecséttel ellátott magánoklevelekre. Vizsgálatunk szempontjából szerencsés, hogy az összes ilyen oklevélnek a kedvezményezettje a Pannonhalmi Apátság.⁵⁰ Azért mondhatjuk ezt, mert ennek a kolostornak a birtokai nem szórta, hanem két tömbben helyezkedtek el a Dunántúlon illetve a Duna mentén a Dráva torkolatáig, ellentétben más apátságokéval.⁵¹ Logikusnak tűnik a feltevés, hogy a csak ingóságokat és kötött jogállású személyeket adományozóknak Pannonhalma valamelyik birtokának közelében kellett tartózkodniuk, azaz a Dunántúlon vagy a Duna mentén, ugyanis nehéz elképzelni, hogy az apátság birtokaitól távol eső országrészek lakosai hogyan tudtak volna egy hasonló adományt tenni. Ha viszont az adományozók a Dunántúlon vagy a Duna mentén tartózkodtak, akkor a királyi udvarnak is a közelben kellett lennie, mert máskülönben az adományozóknak nem lett volna lehetőségük az oklevelek elkészítésére.

⁴⁹ Hozzávetőlegesen a Duna, a Mecsek a Dráva és a Rába által közrezárt terület, illetve a Felvidék legdélebbi sávja.

⁵⁰ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 52, 82, 128. sz.

⁵¹ Ld.: 2. térkép

Győrffy Caba 1177. évi végrendelete tekinti az utolsó királyi pecsétellátott magánoklevél,⁵² véleményünk szerint azonban két későbbi diploma is besorolható ebben a kategóriába és emellett mindkettő megfelel vizsgálatunk kritériumainak is.⁵³ A csak ingóságokat illetve kötött jogállású személyeket adományozókat leszámítva összesen 12 királyi pecsétellátott magánoklevél felelt meg fentebb ismertetett feltételeinknek.⁵⁴ Röviden szólunk kell azokról az oklevelekről, melyek nem csak egy birtokot nevesítenek. Ezekben minden birtokot „teljes értékűnek” vettünk, tehát ha például egy oklevél egy Somogyban és egy Baranyában fekvő birtokot ajándékozott, akkor a számolásnál mindkét megye 1–1 „birtokpontot” kapott. A birtokok elhelyezkedésének ismertetésekor a késő középkori vármegyebeosztást vettem alapul.

A királyi pecsétellátott magánoklevelek általunk javasolt, új szempontok szerinti elemzésének – azaz a birtokok elhelyezkedésének vizsgálatának – eredményei perdöntőnek bizonyultak abban a kérdésben, hogy a XI–XII. századi magyar királyi udvar az ország mely területein vándorolt életmódszerűen. Ugyanis az általunk vizsgált oklevelekben az összes egyértelműen azonosítható birtok az ország közepében illetve annak szűkebb környezetében helyezkedik el. Ezek közül három Bars vármegye déli részén,⁵⁵ kettő Veszprémben,⁵⁶ kettő Somogyban,⁵⁷ kettő Esztergom megyében,⁵⁸ egy Zalában,⁵⁹ kettő Győrben egy Komáromban⁶⁰ és egy Pilisben⁶¹ található.

Ezen adatok alapján magabiztosan kijelenthetjük, hogy a XI–XII. században az Árpádok királyi udvara nem az egész országban, hanem annak csak egy szűkebb területén vándorolt. Ebbe a kisebb régióba a Medium Regni biztosan beletartozott, azonban elképzelhető, hogy a Dunántúl többi része is. Az viszont mindenképpen kijelenthető, hogy a király a Kárpát-medence többi részét nem látogatta életmódszerűen, hiszen ha így tett volna, akkor az ezeken a területeken élő birtokos szabad rétegnek is lett volna lehetősége felkeresni az Árpádok közelükben tartózkodó udvarát, hogy királyi pecsétellátott magánoklevelet készítsen. Ebben az esetben viszont ezeknek az írásos emlékeknek meg kellene jelennie a forrásainkban.

Eredményeink kapcsán ki kell még térni azokra az oklevelekre, melyek nem egyértelműen azonosítható birtokokat nevesítenek. Az első ezek közül András remetéé,⁶² melynek kedvezményezettje egy bizonyos Szent Márton egyház. Győrffy ezt az aradi társaskáptalannal azonosította,⁶³ azonban mivel az oklevélben szereplő birtokok elhelyezkedése nem tisztázott, ezért ez az azonosítás vitatható. A második ilyen oklevél Dobica fia Widóé,⁶⁴ melynek a kedvezményezettje a jeruzsálemi Johannita Rend. Az ezekben nevesített birtokok elhelyezkedését

⁵² GYÖRFFY (főszerk.) 1997(b), 139, (1. jegyz.)

⁵³ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 156, 183. sz.

⁵⁴ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 53, 67, 72, 73, 90, 110, 111, 120, 126, 156, 183. sz. – továbbá Guden oklevele (GYÖRFFY (főszerk.) 1997b, 25.), amely SZENTPÉTERY kritikai jegyzékében nem szerepel.

⁵⁵ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 90. (Bratka [Barátka] és Szántó), 110. (Selepchen [Szelepcsény]) sz.

⁵⁶ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 53. sz. (Ursu [Őrs]), CAH 25. (Paloznak)

⁵⁷ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 72. sz. (Chutus [Kutas] és Radi [Rád])

⁵⁸ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 73. sz. (Tát és Vám [Pusztavám])

⁵⁹ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 126. sz. (Zola [Zala])

⁶⁰ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 120. sz. (Hecca [Hecse], Esu [Écs] és Sysou [Csicsó])

⁶¹ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 156. sz. (Telky [Telki])

⁶² SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 67. sz.

⁶³ GYÖRFFY (főszerk.) 1997b, 131.

⁶⁴ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 111. sz.

lehetetlennek tűnik megállapítani.⁶⁵ A nem egyértelműen azonosítható területeket nevesítő oklevelek sorát Iwachin vitézé zárja,⁶⁶ melynek kedvezményezettje a veszprémi egyház. Utóbbi oklevéllel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a megajándékozott (veszprémi egyház) alapján is azt gyaníthatjuk, hogy a benne nevesített birtokok a Medium Regniben vagy annak szűkebb környezetében helyezkednek el. Így még erről a csekély bizonyítóerővel rendelkező oklevelekről is elmondható, hogy beleilleszthető a magyar királyi udvarnak a Medium Regniben (és talán annak szűkebb környezetében is) való vándorló életmódja által meghatározott rendszerbe.

A rendelkezésünkre álló okleveles anyag szisztematikus vizsgálatának végén a következő megállapításokat tehetjük: Egyrészt az oklevelek kiadási helyének vizsgálata alapján egyértelmű, hogy az Árpádok udvara vándorolt, a királyi pecséttel ellátott magánoklevelekben nevesített birtokok elhelyezkedésének elemzése – a csak ingóságokat és kötött jogállású személyeket adományozókat is ideszámítva – pedig azt bizonyítja, hogy a királyi udvar életmód szerűen a Medium Regniben (és talán annak szűkebb környezetében) tartózkodott. Érvelésünk két megállapításának egyesítéséből pedig egyértelműen következik, hogy a XI–XII. században a magyar királyok udvara „valódi” vándorló életmódot folytatott a Medium Regni területén. Azonban, mint már fentebb említettük, a királyi pecséttel ellátott magánoklevelek kiadási helyeinek vizsgálata alapján nem tudjuk megállapítani, hogy a királyi udvar kizárólag a Medium Regni területén vándorolt, vagy annak szűkebb környezetében is, ugyanis az elemzett diplomák egyenletesen szóródnak ezen a hozzávetőlegesen a Dunántúllal azonosítható területtel. Arra a kérdésre, hogy királyaink kizárólag a Medium Regniben vagy annak szűkebb környezetében is vándoroltak, az elbeszélő források alapján kísérelünk választ adni.

Elbeszélő források:

Az oklevelek szisztematikus elemzése után rátérhetünk az elbeszélő források vizsgálatára. Ezek sajnos az itineráns életmód szempontjából nehezebben hasznosíthatóak, ugyanis általánosságban elmondható róluk, hogy a rendkívülivel foglalkoznak. Ezért hiába nyerhetünk számos tudósítást belőlük az udvar tartózkodási helyére, ezek jelentős részét nem használhatjuk fel, mivel valamilyen kivételes esemény (belháború, hódító hadjárat vagy védekező harcok) kapcsán szólnak a királyi udvar hollétéről, így nem hordoznak releváns tudósítást az uralkodó életmódjáról.

A legfontosabb elbeszélő forrásunk a XIV. századi Krónikakompozíció, ugyanakkor a különféle külföldi utazók tudósításai is fontos adalékokkal szolgálhatnak a témában. Elemzésünk első felében a Krónikakompozícióból vett forráshelyekkel kíséreljük meg pontosítani az oklevelek vizsgálatából kapott eredményeinket, elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy királyaink kizárólag a Medium Regniben vagy annak szűkebb környezetében is vándoroltak-e. Ezután pedig Esztergom illetve Székesfehérvár funkcionális szerepét vesszük górcső alá.

„Szent István királynak bevett szokása volt, hogy az általa alapított valamennyi egyházat évente legkevesebb három alkalommal felkeresse” – olvashatjuk a Képes Krónika 67. fejezetében.⁶⁷ Ebben az idézetben egyértelműen tetten érhető a valódi vándorló életmód, még akkor is, hogyha az évente háromszori látogatás kétségbe vonható.

⁶⁵ Az oklevélben szereplő Sala szóalak jelenthet Zalát, azonban ilyen nevű településből rengeteg volt a középkori Magyarországon. A Cuchinuisi alak esetleg Kökényes alakban modernizálható, azonban ez a név is gyakran mondható

⁶⁶ SZENTPÉTERY – BORSA 1923–1987, 183. sz. – Cusmadomian (Kozmadamján) Zalában található, Leurenté (Lőrinte) pedig Veszprémben. Azonban mivel ez a két birtok viszonylag messze helyezkedik el egymástól, illetve az oklevélben szereplő másik három névalakot (Kalu [Kál], Belch [Belc?], Brenche) nem sikerült területhez kapcsolni, kénytelenek voltunk az oklevelet a bizonytalan azonosítású diplomák közé sorolni.

⁶⁷ „Consuetudo autem sancti regis Stephani maior ist fuit, quod omnes ecclesias, quas ipse fundaverat, in quolibet anno ad minus tribus vicibus visitabat” – SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 317; magyar fordítása: KRISTÓ (szerk.) 1999, 375.

Mint fentebb már utaltunk rá, Kumorovitz tanulmányában csak a fontosabb vallási ünnepek nagyobb egyházakban való megülésére utaló forráshelyeket gyűjtötte ki a Krónikakompozícióból, ezért ezek kiegészítésre szorulnak. Kumorovitz Aba Sámuel uralkodásának idejéből Csanádot említi, 1064-ből Pécs (illetve Győrt), 1074-ből Ikervárt, 1076-ből Szekszárdot, 1093-ból pedig Bodrogot.⁶⁸ Ezekon kívül a magyar királyi udvar vándorlásának alábbi állomásai tűnnek föl: Tiszavárkony, a híres várkonyi jelenet kapcsán,⁶⁹ Dömös I. Béla király halálakor.⁷⁰ Nem meglepő módon a legtöbb hasznosítható forráshellyel Salamon uralkodásának idejéből rendelkezünk. „Atha nádor megkérte a királyt és a herceget, vegyenek részt monostorának felszentelési ünnepségén, amely monostort Zselicen Szent Jakab tiszteletére építettek. Így is történt.”⁷¹ A Kibékülésükről [ti. Salamon és a hercegek] című fejezetben azt olvashatjuk, hogy a király és a hercegek Esztergom mellett kibékültek majd Fehérvárra mentek, ezután a király (a Kumorovitz által is említett Ikervár után) Zalába, onnan pedig Szekszárdra utazott.⁷² Ez a forráshely azért is különleges, mert korszakunkban ez az egyetlen eset, hogy egyik királyunk vándorlását ténylegesen térképre tudjuk vinni.

Szent László uralkodásának idejéből Várad (a váradi székesegyház építése kapcsán),⁷³ Kálmánéból Dömös (az ottani prépostság alapításával kapcsolatban),⁷⁴ II. István uralkodásának idejéből (a király betegeskedésének helyszínéről szólva) pedig Eger⁷⁵ tűnik fel. A Krónikakompozíció utolsó releváns tudósítása II. Béla aradi országos gyűlésére vonatkozik.⁷⁶

Ezek az adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar királyi udvar nemcsak a Medium Regni területén folytatott vándorló életmódot, hanem hozzávetőlegesen azon a területen, amelyet északról és keletről a Duna, délről a Mecsek, délnyugatról a Dráva, nyugatról pedig a Rába által határol. Hiszen a Krónikakompozícióban nevesített települések túlnyomó része ezen a területen helyezkedett el, emellett Salamon – fentebb már kiemelt – egyedi módon rekonstruálható itineráriuma is erre a területre helyezhető. A Krónikakompozíció alapján azt is magabiztosan kijelenthetjük, hogy a király az ország távolabbi területeit csak ritkábban, és nem életmódszerűen látogatta, ezzel megerősítve az oklevelek vizsgálatából nyert hasonló megállapításunkat. Érdekes szempont, hogy a kiemelt királyi székhelyek (Esztergom és Székesfehérvár) illetve a nagyobb dunántúli egyházi központok mellett (Pécs és Győr) a kisebb udvarházak is (Ikervár, Szekszárd, Bodrog, Dömös, Zselic, Zala) jelentős számban megjelennek forrásainkban. Ez arra utal, hogy királyaink a kiemelt székhelyek mellett ezeket is rendszeresen látogatták.

A XIV. századi Krónikakompozíció, valamint a külföldi szerzők tudósításai alapján azt a kérdést is megnyugtathatóan megválaszolhatjuk, hogy Esztergom és Székesfehérvár milyen

⁶⁸ KUMOROVITZ 1971, 12–18.

⁶⁹ SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 353–354; KRISTÓ (szerk.) 1999, 1050–1116. 370. (THOROCZKAY Gábor fordítása)

⁷⁰ SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 360; KRISTÓ (szerk.) 1999, 1050–1116. 375.

⁷¹ „In reversione autem eorum Atha palatinus rogavit regem et ducem, ut in constructione monasterii sui, quod in honorem Sancti Iacobi edificaverat in Zelyz, interessent. Quod et factum est.” – SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 364; KRISTÓ (szerk.) 1999, 1050–1116. 377. – Azt, hogy Salamon király és Géza herceg ekkor éppen egy dalmáciai hadjáratból volt visszatérőben (amelynek során valószínűleg a horvátoknak nyújtottak segítséget a velenceiek ellen), GYÖRFFY igazolta: GYÖRFFY 1992, I, 171.

⁷² SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 378–379; KRISTÓ (szerk.) 1999, 1050–1116. 387–388.

⁷³ SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 416; KRISTÓ (szerk.) 1999, 1050–1116. 410.

⁷⁴ SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 427; KRISTÓ (szerk.) 1999, 1050–1116. 417.

⁷⁵ SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 444.

⁷⁶ SZENTPÉTERY (szerk.) 1937–1938, I, 447.

szerepet töltött be a vándorló életmód definiálta rendszerben. Esztergomot Konrád salzburgi érsek életírója az 1131. évi események kapcsán az ország metropolisának mondja,⁷⁷ Idriszi az ország legnépesebb városának, fővárosának és kormányzati székhelyének nevezi a XII. század közepén,⁷⁸ a Barbarossa Frigyes kereszteseivel utazó Lübecki Arnold is a magyarok fővárosának titulálja.⁷⁹ 1209-ben pedig II. András Szent Adalbert esztergomi egyházáról, mint az ország „anyjáról és metropolisáról” szól.⁸⁰ Ezzel szemben az Altaichi Évkönyv 1063-ban Székesfehérvárat tekinti az ország fővárosának,⁸¹ és az első kereszties hadjárat történetírói is ezt számítják legfőbb központnak Bellegvara néven, valamint hasonlóan tesz a bizánci Michael Anchialos is 1165-ös dicsőítő beszédében.⁸²

Természetesen ezek az adatok nem azt jelentik, hogy a XI–XII. században Esztergom és Székesfehérvár felváltva voltak a Magyar Királyság fővárosai. A külföldi szerzők a saját hazájuk fejlettebb viszonyait akarták ráerőltetni az Árpádok országára, ezért az, hogy egy részük Esztergomot, a másik pedig Székesfehérvárt szerepelteti fővárosaként, úgy kell értelmeznünk, hogy egyik sem felelt meg maradéktalanul szempontrendszerüknek. Tehát bár Esztergom és Székesfehérvár kiemelt közigazgatási, gazdasági, szakrális és családi központok voltak a korszakban, egyik sem tekinthető késő középkori értelemben vett székvárosnak.

Forrásaik vizsgálatának eredményei a hazai és egyetemes szakirodalom tükrében:

Az okleveles és elbeszélő források szisztematikus elemzése után érdemes megvizsgálni, hogy a Medium Regni párhuzamai hol lelhetők föl a nemzetközi szakirodalomban. Már Lamprechtenél olvashatunk egy különleges szereppel ellátott központi területről (Rajna-vidék), ahol az uralkodó nem kényszerült arra, hogy minden évben végigjárja az udvarházakat. Lamprecht szerint Nagy Károly a Rajna és mellékfolyói által kínált kereskedelmi lehetőségeket kihasználva tudta megoldani a környékbeli udvarházakban előállított terményeknek a központba való szállítását. Dopsch és Metz pedig azt állapította meg, hogy csak ezen a Lamprecht által halványan körvonalazott területen volt kimutatható az életmódszerű vándorlás. Tehát a nemzetközi szakirodalom tükrében az, hogy az Árpádok nem az ország egészében hanem csak egy szűkebb területén vándoroltak, nem magyar sajátosság. Ha pedig figyelembe vesszük Esztergom illetve Székesfehérvár (és Óbuda) fekvését a Dunához illetve a fontos kereskedelmi útvonalakhoz képest, akkor egy olyan kérdést is megválaszolhatunk, amiről az okleveleink és történetíróink hallgattak.

Glaser Lajos már 1929-ben rámutatott, hogy a XI–XII. században Esztergom az ország főpiacának számított, ugyanis ekkoriban idevezettek a bécsi, a brünni, az itáliai, a dalmát, a szerémségi és a bányavárosokból jövő utak közvetlenül, az erdélyiek pedig Budán át.⁸³ Emellett a Dunának mint fontos kereskedelmi útvonalnak a jelentőségét ugyancsak nem szabad lebecsülni.⁸⁴ Székesfehérvár jelentősége sem hanyagolható el, hiszen Szent István az első Bolgár Birodalom bukása után ezen a városon keresztül nyitotta meg a szentföldi zarándokutat.⁸⁵

⁷⁷ BÓNIS 1967, 54., 12. jegyzetben

⁷⁸ GYÖRFFY 1963–1998, I–IV 246.

⁷⁹ „Grane (...) que Ungarorum est metropolis” – GOMBOS 1937, I., 303.; magyar fordítása: KRISTÓ – MAKK – MAROSI 1981, 77. (Kristó Gyula és Makk Ferenc fordítása)

⁸⁰ BÓNIS 1967, 54.

⁸¹ „Wizinburg (...) qui est regni sui metropolis” – GOMBOS 1937, I., 103; magyar fordítása: MAKK – THOROCZKAY 2006, 82. (Makk Ferenc fordítása)

⁸² GYÖRFFY 1963–1998, I–IV, 377.

⁸³ GLASER 1929, 138–167, 257–285, kül. 139–140.

⁸⁴ KRISTÓ (főszerk.) – ENGEL – MAKK (szerk.) 1994, 251.

⁸⁵ GYÖRFFY 1963–1998, I–IV, 376.

Ezen a ponton érdemes rámutatni, hogy a Krónikakompozíció tudósításaiban, melyeknek zöme a XI. századra vonatkozik, sokkal jelentősebb arányban képviseltetik magukat a kisebb udvarházak, mint a kizárólag a XII. századról tudósító⁸⁶ oklevelekben. Utóbbiakban a kiemelt királyi központok (Esztergom és Fehérvár) valamint a püspöki székhelyek (Veszprém és Vác) jelentős túlsúlyba kerültek a kisebb udvarházakkal szemben. Ugyanakkor a Krónikakompozícióból származó tudósításaink túlnyomó része a Medium Regniben és annak szűkebb környezetében helyezi el az udvart, addig okleveleinkben szinte kizárólag a Medium Regni képviselteti magát, annak szűkebb környezete (azaz a Dunántúl) egyszer sem tűnik föl.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy bár királyaink valószínűleg már a korai időszakban sem kényszerültek arra, hogy minden évben végigjárják az udvarházakat a Medium Regniben és annak szűkebb környezetében, a XI. században az udvarházaknak sokkal szélesebb körét látogatták, mint a XII.-ben. Ugyanis a Medium Regnit átszelő fontos útvonalak nagy száma miatt viszonylag hamar megoldhatóvá vált a terményeknek a kiemelt királyi székhelyekhez (Esztergom és Fehérvár) való szállítása, és ezáltal a kisebb udvarházak személyes felkeresésének elhagyása. Ezt a következtetést Nelsonnak az a megállapítása is alátámasztja, hogy a kora középkori uralkodók itineráns életmódját nem szabad túlértékelnünk, tudniillik a királyok jellemzően hosszabb időszakokat töltöttek el egy-két kiemelt helyen. Azonban ahogy lehetővé vált a kisebb udvarházakból a terményeknek a Medium Regniben lévő kiemelt központokba szállítása, úgy szűkültek be a királyi udvar vándorlásának keretei. Ugyanis a XII. századról tudósító okleveleinkben a Dunántúlon de nem a Medium Regniben elhelyezkedő települések egyáltalán nem tűnnek fel. Ezt a jelenséget nem magyarázhatjuk a diplomáknak a kiemelt központok javára való torzításával, hiszen ebben az esetben Győrnek és Pécsnek, mint püspöki székhelynek, ugyanakkora súllyal kéne szerepelnie, mint Veszprémnek illetve Vácnak. Azt, hogy Győr és Pécs nem tűnik fel a forrásainkban, csak azzal magyarázhatjuk, hogy ebben a korszakban, vagyis a XII. század második felében⁸⁷ az udvar már a Medium Regni szűkebb környezetét sem látogatta rendszeresen, életmódszerűen csak az ország közepében tartózkodott, többnyire a nagyobb királyi vagy egyházi központokban.

Ezen a ponton Nelson magbirtokokról tett megállapítását is alkalmazzunk kell a magyar viszonyokra. Mivel azok az udvarházak, amelyekre királyaink vándorló életmódja épült, nem csak az ország közepében, hanem annak szűkebb környezetében is szóródtak, a Medium Regnit nem tekinthetjük a Magyar Királyság magterületének. Az Árpádok országának magbirtokai ugyanis egy tágabb régióban helyezkedtek el, ott ahol az udvar vándorló életmódját kimutattuk, ott, ahol eredetileg az Árpádok szállásterülete majd családi birtokai helyezkedtek el,⁸⁸ azaz a Duna, a Mecsek, a Dráva illetve a Rába által határolt területen. A Medium Regni ebben a rendszerben bizonyos szempontból a „központ központjának” tekinthető, vagyis annak a területnek, ahol a Magyar Királyság legfontosabb igazgatási, gazdasági, szakrális és egyházi centrumai (Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda) helyezkedtek el.

Az utóbbi kiemelt királyi székhelyekkel kapcsolatban pedig Bónis megállapításaival érdemes kiegészíteni az elbeszélő források vizsgálatából nyert eredményeinket. Egyrészt, hogy Esztergom és Székesfehérvár a hazai viszonyokban együtt töltötte be azt a szerepet, mint a vizigótoknál Toledo. Másrészt pedig, hogy ez a kettőség nem volt magyar sajátosság, ugyanis a VII. században például a Merovingok királyságában Reims és Orléans is versengett a Citével.⁸⁹

⁸⁶ Guden 1079 körül, Dömösön kiadott oklevelét leszámítva. Ez az egyetlen okleveles tudósításunk a XI. századból, és ez is egy kisebb udvarházban és nem egy kiemelt királyi székhelyen készült.

⁸⁷ A vizsgált oklevelek jelentős része 1140 után készült.

⁸⁸ MAKK 2004, 119–127, kül. 119–123.

⁸⁹ BÓNIS 1967, 50–53, 51.

Azonban fontos újra felhívni a figyelmet arra, hogy a kiemelt királyi székhelyeket a valódi vándorló életmód keretei között semmiképpen sem tekinthetjük késő középkori értelemben vett székvárosnak.

Az, hogy a XI–XII. században a magyar királyok életmódszerűen csak a Medium Regniben és annak szűkebb környezetében vándoroltak, felveti a kérdést, hogy hogyan hasznosították az ország távolabbi területein elhelyezkedő udvarházakban megtermelt javakat. Kiindulásként elfogadhatjuk azt, ahogy Györffy Bloch ötös szempontrendszerét átültette a magyar viszonylatokba. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a hadsereget a várbirtokok látták el, a vándorló udvar pedig nem látogatta életmódszerűen ezeket a távoli területeket, akkor jogosan tarthatjuk a hazai vonatkozásokban elégtelennek Bloch szempontrendszerét.

A távoli udvarházakban megtermelt javak kérdésének tisztázásához is érdemes figyelmünket a Medium Regniben összefutó, nemzetközi szinten is fontos kereskedelmi utak felé fordítanunk. Ugyanis ha a korabeli állapotok között meg lehetett oldani bizonyos termékeknek a központba való szállítását az ország távolabbi területeiről, akkor erre a Medium Regni volt a legalkalmasabb. Emellett a XII. században az árutermelés és a kereskedelem fellendülése miatt már számolhatunk a felesleg pénzzé tételével is.⁹⁰ Bár ez a két magyarázat a XII. században szilárdan megállja a helyét, a XI. század első felében már kevésbé, ezért ez a korszak további vizsgálódást igényel.

Közelebb visz a probléma megoldásához, hogyha szemügyre vesszük ezeknek a távoli udvarbirtokoknak az eredetét. Zsoldos Attila nemrég megjelent tanulmányában rámutatott, hogy Szent István megyeszervező tevékenysége eredményeként két megyecsoporthoz jött létre, az „átlagos” nagyságúak és az „óriásmegyék”. Az előbbieket megszervezésére az Árpádok Taksony-ága által uralt területeken került sor, míg óriásvármegyék azokon a területeken jöttek létre, melyekre trónralépésekor nem terjedt ki Szent István tényleges hatalma. Sőt, Zsoldos minden megszervező óriásvármegyéhez hozzá tudott kapcsolni egy István uralmával ilyen vagy olyan módon dacoló törzsfőt.⁹¹

Érdekes az óriásvármegyék kapcsán is megvizsgálni Nelsonnak a „magterület a periférián” tételét. Eszerint a nem a magterületen elhelyezkedő királyi birtokok sokszor egy szomszédos állam magterületei voltak korábban, amelyeket az előbbi elfoglalt. Mivel ezek a földek a hódító szemszögéből a periférián helyezkedtek el, ezért a hasznosításuk problémás és nehézkes volt. Szent István az államszervező harcok során megszerezte azokat a területeket, melyek korábban a Kárpát-medencében elhelyezkedő törzsi államok magterületei voltak. Véleményünk szerint ezeket az ő szemszögéből periférián elhelyezkedő, és ezért nehezen kezelhető királyi kézbe került földeket azért hagyta meg egy tömbben, mert így a készen kapott hatalmi struktúra tetejére ráhelyezhette saját emberét, az ispánt – hatékonyan biztosítva a terület hűségét. Így a törzsi államok egykori magterületei többé-kevésbé osztatlanul képezhették a megszervezett óriásvármegyék élén álló ispáni hatalom bázisát.

Elképzelhető, hogy ezekben az óriásmegyékben az egykori törzsi magterületekből kihaló udvarbirtokok a kezdeti időkben jobb híján az ispáni hatalom bázisául szolgáltak. Az a variáció is lehetséges, hogy a központi hatalom ezeken a területeken nem bontotta meg az egykori magterületek egységét, és csak az óriásvármegyék feldarabolódása után, azaz a XII. század első két harmadában⁹² került sor a várbirtokoktól elkülönülő udvarszervezet kialakítására.⁹³

⁹⁰ KRISTÓ (főszerk.) – Engel – Makk (szerk.) 1994, 94.

⁹¹ ZSOLDOS 2010, 299–318.

⁹² ZSOLDOS 2010, 313.

⁹³ Figyelembe kell venni Györffy helynévi alapon történt kutatásait, melyek nyomán még Erdélyben is sikerült udvarházakat kimutatnia. Azonban arra nincs bizonyíték, hogy ezek az udvarházak már a XI. században illetve a

Azért is érdemes megfontolni ezt a felvetést, mert az óriásvármegyék felbomlásakor már ezekről a távoli területekről is elképzelhető a termények egy részének a központba való szállítása, a másik részének pedig pénzre váltása.⁹⁴ Ha elfogadjuk ezt a hipotézisünket, akkor ezeken a területeken az udvarbirtokok kialakításának időpontja egybeesne azok ésszerű működési feltételeinek megteremtődésével. Hiszen miért szervezett volna István külön udvarszervezetet ezeken a területeken, hogyha azok hasznosítására semmilyen mód nem kínálkozott. Az óriásvármegyékben elhelyezkedő udvarbirtokokról szóló fejtegetésünk végén sajnos el kell ismernünk, hogy a leírtak nem többek pusztán spekulációnál, ugyanis a XI. századi forrásanyag szegénysége miatt ezeket nem lehet alátámasztani.

Dolgozatunk végén ki kell még térni a valódi vándorló életmód megszűnésének körülményeire. Kumorovitz tanulmányából tudjuk,⁹⁵ hogy II. András uralkodása alatt Óbudával már mint alakuló fővárossal kell számolnunk. Azonban mivel az 1205 és 1215 közötti királyi oklevelekben nem található drasztikus életmódváltásra utaló nyom, valószínűsíthető, hogy a valódi vándorló életmód fokozatosan szorult vissza, párhuzamosan Óbuda szerepének növekedésével, ahol az évek előrehaladásával egyre több időt töltött a királyi udvar. Ezt a feltevést erősíti meg a kalocsai és az esztergomi érsek közötti vita rendezésére készített 1211-es egyezménytervezet is. A Róbert veszprémi püspök vezetésével összeállított dokumentum szerint a vándorló királyi udvar fölött mindig az a püspök illetékes, akinek az egyházmegyéjében az épp tartózkodik.⁹⁶ Ez a szabályozás valószínűleg nem került volna bele az egyezménytervezetbe, ha eddigre a királyi udvar itineráns életmódja teljesen háttérbe szorult volna. Azonban figyelembe kell vennünk azon megállapításunkat is, hogy a XII. század második felében királyaink életmódszerű vándorlása a Medium Regnre szűkült le, és a magterületek többi részét már nem látogatták rendszeresen. Ennek tükrében ugyanis a valódi vándorló életmód felszámolódásának kezdőpontját nem II. András uralkodásának kezdetére kell tennünk, hanem a XII. század közepére. Úgy tűnik tehát, hogy a valódi vándorló életmód megszűnése majd száz évig tartó, két lépcsőben lezajló lassú folyamat volt, melynek startpisztolya minden bizonnyal akkor dördült el, amikor – az óriásvármegyék felbomlásával egy időben – lehetővé vált a távoli udvarbirtokok terményeinek a központba szállítása illetve pénzre váltása. Az első fázisban a királyi udvar a dunántúli magterületről a Medium Regnre, a másodikban pedig Óbudára szorult vissza. Tehát azt, hogy II. András uralkodása idején Óbuda már alakuló székváros, nem a Novae Institutioneshez kapcsolódó forradalmi változásnak kell tekintenünk, hanem egy évszázados, lassú szerkezeti átalakulás záróakkordjának.

Összegzés

Dolgozatunkban az egyetemes illetve a magyar szakirodalom kritikai elemzése után a rendelkezésre álló forrásanyag szisztematikus vizsgálatával illetve a külföldi kutatók eredményeinek bevonásával rekonstruáltuk a XI–XII. századi magyar királyok életmódját. Első lépésként definiáltuk a valódi vándorló életmódot, mint fogalmat. Ezután a korszakban keletkezett királyi oklevelek kiadási helyeinek vizsgálatával igazoltuk az Árpádok udvarának vándorlását, majd a

XII. század első harmadában is léteztek volna. – GyÖRFFY 2000, 233–239.

⁹⁴ Ugyanis, míg a XI–XII. században a természeti gazdálkodás dominanciája volt jellemző, addig a XII. század második felétől megindult a rendszeres árutermelés. Ráadásul Magyarország ebben a korszakban már egyre intenzívebben kapcsolódott be a nemzetközi kereskedelembé. – KRISTÓ (főszerk.) – ENGEL – MAKK (szerk.) 1994, 94, 388, 689.

⁹⁵ KUMOROVITZ 1971, 37–53.

⁹⁶ KOSZTA 1991, 73–88, kül. 80–81.

királyi pecséttel ellátott magánoklevelekben szereplő birtokok elhelyezkedésének elemzésével a valódi vándorló életmód térbeli kereteit hozzávetőlegesen a Dunántúlra szűkítettük le.

Azt a kérdést, hogy királyaink kizárólag a Medium Regni területén vagy annak szűkebb környezetében is vándoroltak, az elbeszélő források bevonásával tudtuk megnyugtatóan megválaszolni. A XIV. századi Krónikakompozíció tudósításai alapján kijelentettük, hogy az Árpádok udvara nemcsak a Medium Regniben vándorolt életmódszerűen, hanem a Duna, a Mecsek, a Dráva és a Rába által közrezárt, jelentősen nagyobb kiterjedésű területen. Emellett az elbeszélő források megerősítették az oklevelek vizsgálatából nyert azon eredményünket is, hogy a királyi udvar az ország többi területét nem látogatta életmódszerűen. A külföldi források tudósításai alapján pedig tisztáztuk, hogy a valódi vándorló életmód keretei között sem Esztergomot, sem Székesfehérvárt nem tekinthetjük késő középkori értelemben vett székvárosnak.

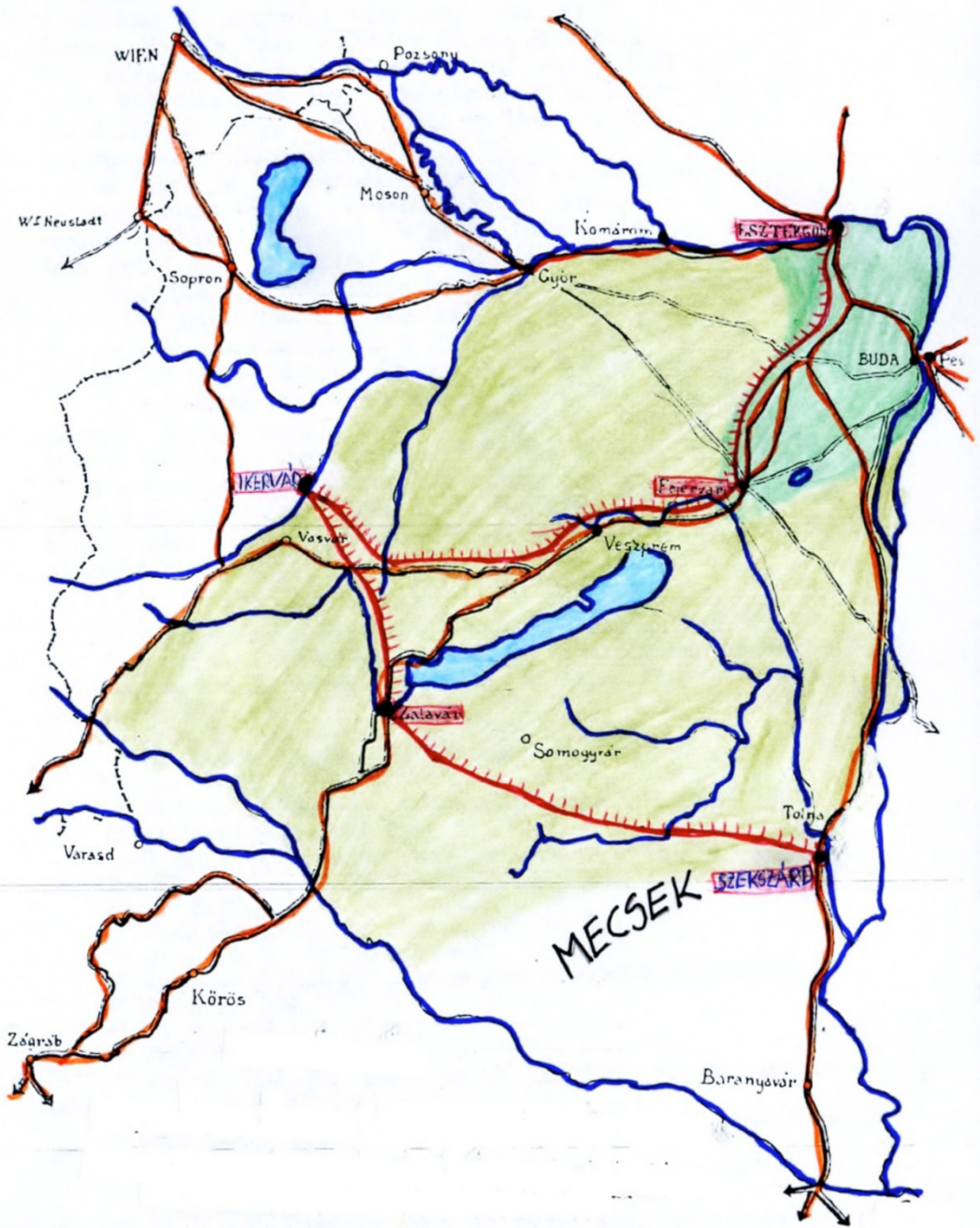
A források szisztematikus elemzéséből nyert eredményeinket a hazai és egyetemes szakirodalom tükrében tovább tudtuk bővíteni és pontosítani. Véleményünk szerint a Medium Regniben összefutó jelentős kereskedelmi útvonalak miatt királyaink már viszonylag korán meg tudták oldani a Duna, a Mecsek, a Dráva illetve a Rába által határolt területen elhelyezkedő udvarházakban megtermelt terményeknek a kiemelt királyi székhelyekbe való szállítását. Ugyanakkor a Krónikakompozíció tudósításainak és az oklevelek kiadási helyének összevetése alapján azt is megállapítottuk, hogy a XI. században királyaink az udvarházaknak sokkal nagyobb hányadát látogatták személyesen, mint a XII-ben. Azonban a személyesen látogatott udvarházak számának csökkenésével párhuzamosan az itineráns életmód keretei is beszűkültek, okleveleink alapján úgy tűnik, hogy a XII. század második felében az Árpádok udvara már csak a Medium Regni területén tartózkodott életmódszerűen. Ugyanakkor a Medium Regni fogalma nem felcserélhető a Nelson féle magterület kifejezéssel, hiszen magyar viszonylatokban az utóbbi sokkal nagyobb területet jelölt, a Duna, a Mecsek, a Dráva és a Rába által közrefogott régiót. A Medium Regni a „központ központjaként” azt a területet jelentette, ahol a Magyar Királyság legfontosabb igazgatási, gazdasági, szakrális és egyházi centrumai helyezkedtek el.

Az ország távoli területein lévő udvarbirtokok kapcsán kiemeltük, hogy a Medium Regni különösen előnyös elhelyezkedése és szerencsés úthálózata ellenére is úgy tűnik, hogy a XI. századi viszonyok között királyaink nem tudhatták a központba szállítani vagy pénzre váltani az ezekben az udvarházakban megtermelt javakat. Ez a dilemma könnyedén megoldható, hogyha azt feltételezzük, hogy a XII. században felbomló óriásvármegyékben az udvarbirtokok rendszerének kiépülése egybe esett ezeknek hatalmas szervezeti egységeknek a feldarabolódásával. A magyar királyok itineráns életmódjának megszűnését nem forradalmi változásként, hanem egy lassú, több lépcsős folyamatként definiáltuk, melynek kezdete a XII. század közepén keresendő, utolsó felvonása pedig II. András uralkodásának idején zajlott le.

Dolgozatunkat a rendelkezésre álló forrásanyag és szakirodalom tükrében az alábbi tételszerű megállapításban összegezzük: A XI-XII. században a magyar királyi udvar valódi vándorló életmódot folytatott a Duna, a Mecsek, a Dráva illetve a Rába által határolt területen, az ország távolabbi területeit életmódszerűen nem látogatta. Az árutermelés és a kereskedelem fejlődésével az Árpádok udvara egyre több időt tudott a kiemelt királyi székhelyeken tölteni, mindeközben a kisebb udvarházak személyes látogatása háttérbe szorult. Ezzel egy időben a királyi udvar vándorlásának térbeli keretei a Medium Regnire szűkültek, ez azonban ennek a kormányzati berendezkedésnek már a hanyatló korszaka, ugyanis ekkor már megindultak azok a mélyben gyökerező szerkezeti változások, melyek IV. Béla uralkodásának kezdetére a letűnt korok homályába száműzték az Árpádok udvarának valódi vándorló életmódját.

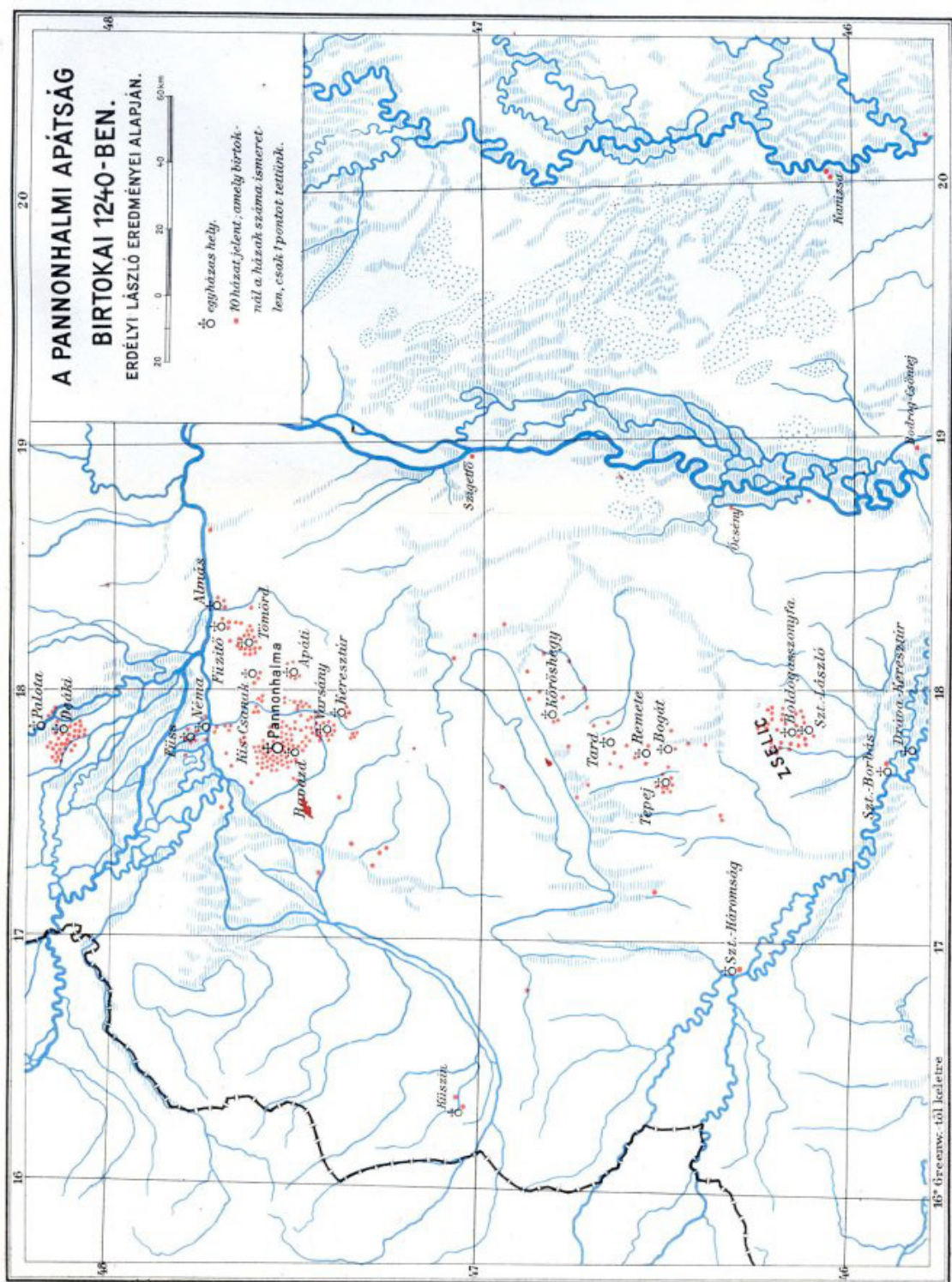
Oklevél	kiadás éve	regesztasorszáma (RA)	kedvezményezett	birtokok	melyik megye	azonosítás
Guden	1079	-	veszprémi egyház	Paloznak	Veszprém	CAH 111.
Acha veszprémi jobbágy	1124-31	52	Pannonhalma	csak ingóság		
Fila (veszprémi) kanonok	1127-31	53	veszprémi káptalan	Ursu (Alsóórs)	Veszprém	CAH 127.
András remete	1131-41	67	szt. Márton egyház	Urodi Besen Karadi Rad	Arad? Somogy?	bizonytalan (CAH 131.)
Scines asszony	1146	72	Pannonhalma	Chutus (Kutas) Radi (Pusztarád v. Rád pusztja)	Somogy	CAH 131
Fulco hospes	1146	73	Pannonhalma	Tát; Vám (Pusztavám)	Esztergom (Esztergomtól délre)	CAH 132.
Margit asszony	1152	82	Pannonhalma & Sz. Péter egyház	csak ingóság		
Adorján fia István	1157-58	90	Garamszentbenedek	Szántó Bratka (Barátka)	Bars (Léva D-DNY-i határában)	KEGLEVICH 2010. 102., CAH 136.
Poznan fia Forcos	1164-65	110	Garamszentbenedek	Selepchen (Szelepcsény) Edec	Bars (Aranyosmaróti járás), bizonytalan	KEGLEVICH 2010. 100.
Dobica fia Wido	1166-68	111	jeruzsálami johannita rend	Sala (Zala?) Cuchinuisi (Kökényes?)	bizonytalan	
Conradus a király jobbágya	1172	120	Pannonhalma	Hecce (Hecse) Sysou (Csicsó) Esu (Écs)	Győr; Komárom; Győr	LT–KT 59.; CSÁNKI MTFH. III. 497., 549.; GYÖRFFY ÁMTF. II. 601., III. 412.
Simon mester veszprémi kanonok	1174-78	126	Veszprémi székesegyház	Zola (Zala)	Zala	RA 126. sz.
Caba	1177	128	Pannonhalma	csak ingóság		
Salactice, Jeremiás fia	1194	156	esztergomi keresztesek	Telky (Telki)	Pilis	CSÁNKI MTFH. I. 16.; GYÖRFFY ÁMTF. IV. 702.
Iwachin vitéz	1199	183	veszprémi egyház	Cusmadomian (Kozmadamján) Kalu (Kál) Leurent (Lőrinte) Belch Brenche	Zala, bizonytalan, Veszprém, bizonytalan, bizonytalan	CSÁNKI MTFH. III. 73., 241.
Rövidítések:	CAH	GYÖRFFY György (főszerk.) 1997. Chartae antiquissimae Hungariae: Árpád-kori oklevelek 1001-1196. Balassi, Budapest.				
	CSÁNKI MTFH	CSÁNKI Dezső 1890–1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korába. I–III, V. Budapest.				
	GYÖRFFY ÁMTF	GYÖRFFY György 1963–1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I-IV. Akadémiai, Budapest.				
	KEGLEVICH 2010.	KEGLEVICH Kristóf 2010. A Garamszentbenedeki Apátság története az Árpád- és az Anjou-korban. [PhD-disszertáció kézirat]. Budapest.				
	LT–KT	BLAZOVICH László – ÉRSZEGI Géza – TURBULY Éva (közread.) 1998. Levéltárak – Kincstárak: Források Magyarország levéltárából (1000-1686). Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest – Szeged.				
	RA	SZENTPÉTERY, Emericus (ed.) 1937–1938. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I. Academie Litter. Typ. Universitatis, Budapestini.				

1. melléklet: Táblázat, A dolgozatban szereplő királyi pecsétel ellátott magánoklevelek jegyzéke

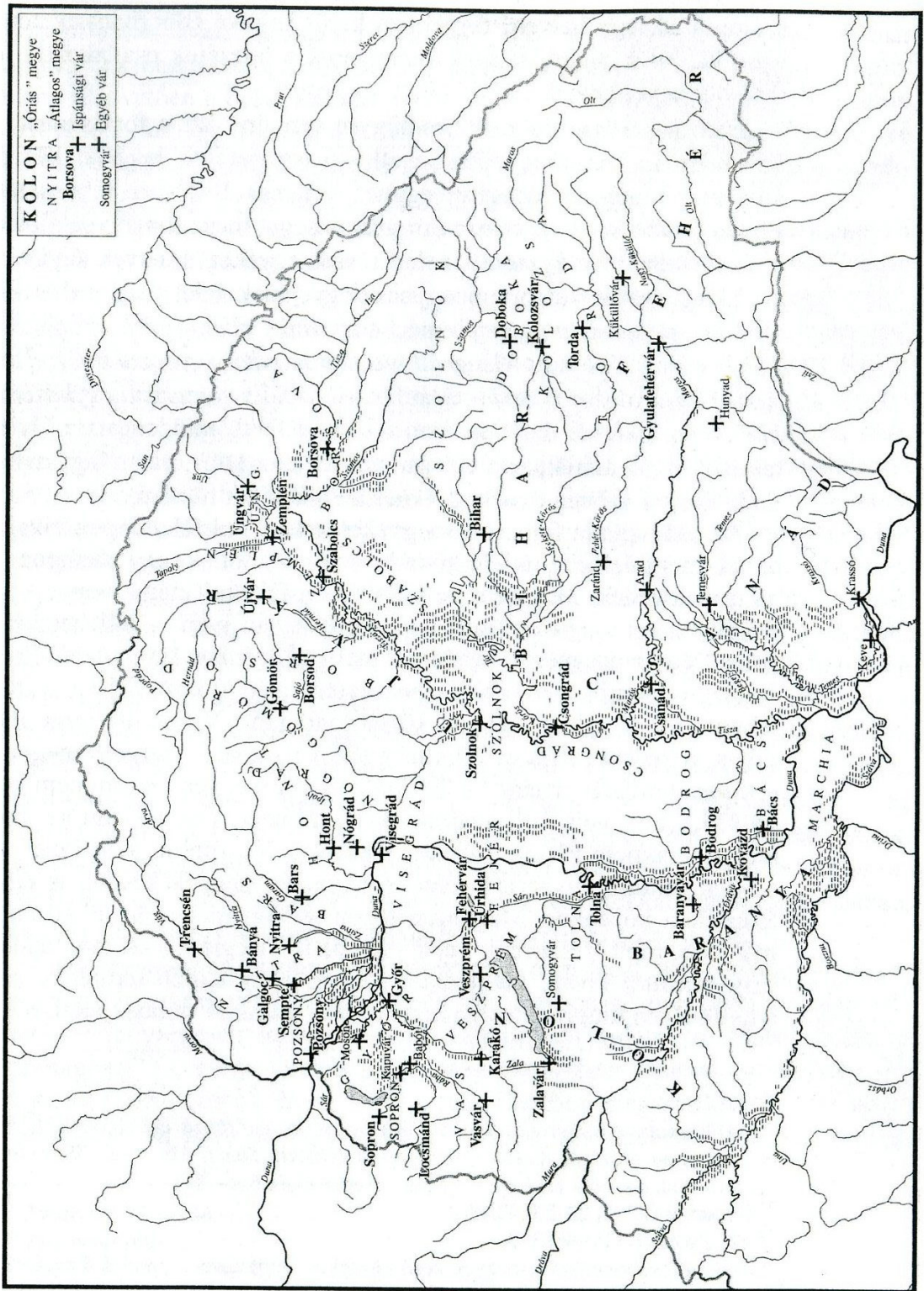

- A Medium Regni hozzávetőleges területe
- A Magyar Királyság magterülete
- Fontosabb útvonalak
- Salamon feltételezett itineráriuma

2. melléklet: Térkép, A Medium Regni és a Magterületek elhelyezkedése

3. melléklet: Térkép, A Pannonhalmi apátság birtokai 1240-ben
(Forrás: <http://www.elib.hu/00900/00940/html/img/nagy/41ee.jpg> Letöltés dátuma:
2013.01.05.)

4. melléklet: Térkép, Varmegye a XI. században
(Forrás: Zsoldos 2010.) Bibliográfia

Források:

- BAK János M. – BÓNIS György – SWEENEY, James Ross (szerk.) 1999². *Decreta regni mediaevalis Hungariae: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301.* Idyllwild. (The Laws of Hungary 1, 1).
- BERTÉNYI Iván (szerk.) 2000. *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* Osiris, Budapest.
- BLAZOVICH László – Érszegi Géza – TURBULY Éva (szerk.) 1998. *Levéltárak – Kincstárak: Források Magyarország levéltáraiból (1000-1686).* Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest – Szeged.
- GOMBOS, Albinus Franciscus Collegit 1937. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI.* I, Acad. Litterarum de Stephani, Budapestini.
- GYÖRFFY György (főszerk.) 1997. *Chartae antiquissimae Hungariae: Árpád-kori oklevelek 1001–1196.* Balassi, Budapest.
- GYÖRFFY, Georgius 1992. *Diplomata Hungariae antiquissima.* I. Akadémiai, Budapestini.
- KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc – MAROSI Ernő (szerk.) 1981. III. Béla emlékezete. Magyar Helikon, Budapest.
- KRISTÓ Gyula (szerk.) 1999. *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15).
- MAKK Ferenc – THOROCZKAY Gábor 2006. *Írott források az 1050 és 1116 közötti magyar történelemről.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 22).
- SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván 1927–1987. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékel,* II/4. Akadémiai, Budapest.
- SZENTPÉTERY, Emericus (ed.) 1937–1938. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I. Academie Litter. Typ. Universitatis, Budapestini.
- ZÁVODSZKY Levente 1904. *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Stephaneum Ny., Budapest.

Szakirodalom:

- ALTMANN Julianna – BICZÓ Piroska – BUZÁS Gergely et alii 1996. *Medium Regni.* Nap, Budapest.
- BARTA János – BARTA Gábor 1993. „III. Béla király jövedelmei, Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről.”: *Századok.* 127, 413–449.
- BLOCH, Marc 1963. *Mélanges historiques.* I. S.E.V.P.E.N., Paris, 1963.
- BÓNIS György 1967. „Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye”: KRALOVÁNSZKY Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszádai I, Az államalapítás kora.* István kir. Múz., Székesfehérvár, 49–61.
- CsÁNKI Dezső 1980–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–III, V. Budapest.
- FONT Márta (szerk.) 2007. *Magyarország kormányzati rendszere 1000-1526,* Pécs, PTE.
- FÜGEDI Erik 1964. „Megjegyzések a budai vitáról”: *Századok,* 90., 773–779.

- GLASER Lajos 1929. „Dunántúl középkori úthálózata”: Századok, 63., 138–167, 257–285.
- GYÖRFFY György 1963–1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I-IV. Akadémiai, Budapest. 1963–1998,
- GYÖRFFY György 1967. „A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához.”: Történelmi Szemle, 10., 46–56.
- GYÖRFFY György 1997. Pest-Buda kialakulása: Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Akadémiai, Budapest.
- GYÖRFFY György 2000³. István király és műve. Balassi, Budapest.
- HÓMAN Bálint – SZEKŰ Gyula 1935. Magyar történet. I–V. Egyet. Ny., Budapest.
- KEGLEVICH Kristóf 2010. A Garamszentbenedeki Apátság története az Árpád- és az Anjou-korban, [PhD-disszertáció kézirat]. Budapest.
- KOSZTA László 1991. „Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig.”: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3., 73–88.
- KRISTÓ Gyula (főszerk.) – ENGEL Pál – MAKK Ferenc (szerk.) 1994. Korai magyar történeti lexikon, 9-14. század. Akadémiai, Budapest.
- KUMOROVITZ L. Bernát 1971. „Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei.”: Tanulmányok Budapest múltjából, 18., 7–57.
- LADÁNYI Erzsébet 1977. „Az Euzidinus-oklevél hitelességének kérdéséhez.”: Levéltári Közlemények, 48–49., 51–59.
- LAMPRECHT, Karl 1909. Deutsche Geschichte. I.–VI. Berlin.
- LOT, Ferdinand – FAWTIER, Robert 1958. Histoire des institutions françaises au moyen âge. I-II. Presses Universitaires de France, Paris.
- MAKK Ferenc 2004. „A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században.”: ERDEI Gyöngy – NAGY Balázs (szerk.): Változatok a történelemre, Tanulmányok Székely György tiszteletére. BTM – ELTE BTK. Budapest. 119–127. (Monumenta Historica Budapestiensia 14)
- METZ, Wolfgang 1960. Das Karolingische Reichsgut. De Gruyter, Berlin.
- NELSON, Janet L. 1995. „Kingship and royal government.”: MCKITTERICK, Rosamons (szerk.): The New Cambridge Medieval History. II. Cambridge University Press, Cambridge, 383-430.
- PAULER Gyula 1899². A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Athanaeum, Budapest.
- ZSOLDOS Attila 1997. Az Árpádok és alattvalóik: Magyarország története 1301-ig. Csokonai, Debrecen.
- ZSOLDOS Attila 2010. „A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban, Az »óriás« és az »átlagos« nagyságú megyék kérdése.”: HERMANN István – KARLINSZKY Balázs (szerk.): Megyetörténet, Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Lvt. – Veszprém M. Lvt. Veszprém, 299-318.

Ez a lap üres.

***NYELV-
TUDOMÁNY***

Ez a lap üres.

KREPSZ VALÉRIA*Magyar nyelv és irodalom BA.***A különböző előhívási formák szerepe
a mentális lexikon vizsgálatában****Bevezetés**

A mentális lexikon egyfajta agyi „szótároló” más néven az elme szótára,¹ amely elraktározza a szavak hangalakját és jelentését, illetve a használati szabályait. Felépítését, elrendezését sokan sokféleképpen próbálták leírni, noha pontos definíciója még a mai napig várat magára. A kutatók metaforák segítségével tudják leginkább bemutatni, hogyan épül fel a mentális lexikon.² Az egyik legkorábbi jellemzés Platón nevéhez köthető, aki madárkalitkához hasonlította, később Cicero a dolgok kincsestárának nevezete, Kant pedig úgy vélte, a memóriában különböző fejezetek vannak. Conan Doyle detektívregény-író szerint a mentális lexikon leginkább egy üres szobához hasonlítható, amelyet mi magunk egyénileg töltünk meg funkciókkal, és tartalma állandóan változik.³ Pléh Csaba szerint „A lexikon olyan sejtegyütteseknek felel meg, amelyek egymástól távoli kérgi részeket kapcsolnak össze, míg a grammatikai mozzanatok inkább rövidtávú kapcsolatokon alapulnak.”⁴ A mentális lexikon tárolja a beszélő számára a nyelv és a beszéd adott elemeit, egységeit, továbbá a működéshez szükséges szabályokat és azok különböző működési módozatait.⁵ A mentális lexikon tehát egy olyan emlékezeti rendszer, amely felelős a szavak hangalakjáért és jelentéséért, továbbá tartalmazza a fonológiai, morfológiai és szintaktikai szabályokat. Azonosítható a rövid és a hosszú távú emlékezeti rendszer azon részével, amely felelős a nyelvi, verbális emlékek előhívásáért és tárolásáért.⁶

A mentális lexikon működését alapvetően két szempont határozza meg, amelyek egymással is szoros összefüggésben vannak: milyen ennek az agyi szótárnak a felépítése és hogyan lehetséges ebből a szótárolóból az elemek előhívása.⁷

Caron⁸ szerint a mentális lexikon az egyén nyelvi jeleket tároló rendszere, amelyet legkevesebb három információ határoz meg: a szó fonológiai alakja, szintaktikai és morfológiai tulajdonságai és az adott jel jelentése, valamint használati köre. Huszár⁹ három szintet feltételez: a nyelvfüggetlen fogalmat tartalmazó konceptus; a konkrét nyelvhez köthető, absztrakt lemma; és a fonológiai alakkal rendelkező, konkrét nyelvi szó, a lexéma. Fillmore¹⁰ szerint a mentális

¹ AITCHISON 2003.² JAREMA – LIBBEN 2007.³ GÓSY 2005.⁴ PLÉH 2000. 35.⁵ GÓSY 2005.⁶ LUKÁCS – PLÉH 2003.⁷ OLDFIELD 1966.⁸ CARON 2001.⁹ HUSZÁR 2005.¹⁰ FILLMORE 1971.

lexikon információt tartalmaz:

- a nyelvi egység fonológiai formájáról;
- a nyelvi egység jelentéséről;
- a szintaktikai környezetről, amelybe beépíthető;
- arról, hogy mely grammatikai szabályok alkalmazhatók rá;
- amennyiben predikátum, a lehetséges argumentumokról;
- a használati feltételekről;
- az adott egység más egységekkel kapcsolatos szemantikai és morfológiai viszonyairól.

A mentális lexikonban tárolt elemek esetében kérdéses, hogy milyen kapcsolat áll fenn a különböző egységek között. Az azonban biztos, hogy egymástól nem függetlenül tárolódnak, vagyis létezik közöttük valamilyen, alapvetően lingvisztikai természetű kapcsolat, amelyet főként a szóasszociációs tesztek eredményei bizonyítanak. A fennálló kapcsolatot azonban más, külső tényezők is befolyásolják, így például az életkor.¹¹

A mentális lexikont háromféle rugalmas határokkal rendelkező, és egymással érintkező terület építi fel: az aktív, passzív és az éppen aktivált szókinccs.¹² Attól függően, hogy egy adott szót a beszélő ritkán vagy gyakran használ, sorolható az aktív, illetve passzív részbe, míg az éppen aktivált beszédjelek csoportja az, amelyet egy adott személy egy éppen zajló beszédhelyzetben képes aktiválni.¹³ A folyamatos változás vizsgálható az aktív és passzív szókinccs összetételével, illetve az adott elemekhez vezető hozzáférési utak vizsgálatával.¹⁴ Az egységek állandó cserélődését számos tényező indukálhatja, így az életkor, a tanulás és felejtés, a különböző tapasztalati működések, az adott elem előfordulásának gyakorisága, akusztikai, fonetikai sajátosságai, fonológiai ismérvek, kontextus, vagy a közrejátszó előfeltevések.¹⁵

A mentális lexikon felépítését illetően két elmélet verseng egymással napjainkban is a pszicholingvisztika területén. Az egyik, ún. pókhálóelmélet szerint az adott szemantikai egységek olyan módon kapcsolódnak egymáshoz, hogy egy egységnek több másik egységgel is lehet egyszerre közvetlen kapcsolata, illetve a közvetlenül nem kapcsolódó elemek is kapcsolatban állhatnak egymással más egységeken keresztül.¹⁶

A másik az ún. atomgömb-hipotézis, amely szerint adott szemantikai egységekből különböző mezők jönnek létre olyan módon, hogy egy adott egység akár több mezőbe is beletartozhatnak egyszerre. A pókhálóelmélet igazolására különböző szóasszociációs kísérleteket végeztek a kutatók. Az első kísérletek között tartják számon Francis Galton vizsgálatát, aki 1883-ban saját magán tesztelte a szóasszociációs működését.¹⁷

Az agyi szótároló működése vizsgálható egyrészt a produkció, másrészt a percepció oldaláról. Számos produkciós modell jött létre, amelyek segítségével a mentális lexikon működését igyekeztek bemutatni. A beszédprodukciós modellek alapján három szint különíthető el:

•

¹¹ LENGYEL 2001.; NAVRACSICS 2001b.

¹² GÓSY 2005.

¹³ LIBÁRDI 2001.; GÓSY 2005.

¹⁴ GÓSY 2000.

¹⁵ GÓSY – KOVÁCS 2001.

¹⁶ AITCHISON 2003.

¹⁷ GÓSY – KOVÁCS 2001.; GÓSY 2005.

- a fogalmi szint,
- a lexikai megformálás szintje (lexikai kiválasztás és fonológiai kódolás),
- az artikulációs szint.¹⁸

Arra a kérdésre, hogy hogyan rendeződnek el a különböző típusú, eredetű vagy akár különböző nyelvekhez kapcsolódó információk, a nyelvről való tudás az agyban, még hosszú évtizedes kutatások után sem kaptak választ a kutatók. Tekintve, hogy rejtetten működő agyi folyamatok tanulmányozásáról van szó, így a közvetlen hozzáférés nem lehetséges, kizárólag modellálni tudjuk a folyamatok működését, elrendeződését. Napjainkig is kérdés, hogy egy közös nyelvi centrum létezik-e a kétnyelvű beszélők esetében a két nyelvről való információ tárolására, vagy külön tároló rendszer jött létre mindkét nyelv számára.¹⁹ Magyar vizsgálatok szerint²⁰ a mentális lexikon blokkos elrendeződésű, azaz nyelvspecifikus szabályok szerint helyezkednek el a lexikális egységek a lexikon adott területén.

Hogy mi alapján rendeződnek a blokkok egymáshoz viszonyítva, szintén kérdéses. Valószínűsíthető, hogy fonológiai/fonetikai paraméterek mentén történik a rendszerezés, tehát elsősorban a hangzás alapján különülnek el. Ez nem zárja ki a szemantikai alapú kapcsolatokat létrejöttét sem, amelyet a spontán beszéd vizsgálatai segítségével bizonyítható, a keresett szó felidézése, előhívása során ugyanis gyakran elsőbbséget élveznek a jelentés alapú kapcsolatokat. A szóelőhívási vizsgálatok sikerességét azonban gyakran a hangzási elrendeződés határozza meg, azaz a szemantikai tényezők a hangzás alapú fonetikai/fonológiai elrendeződés alárendeltjei.²¹

A mentális lexikon az anyanyelv-elsajátítás folyamán épül ki, de az ember egész élete során változik, módosul.²² Tekintve, hogy az anyanyelvét épp elsajátító gyermek szókinccse az észlelés-megértés percepciók működéssorozat során jön létre, jelentősen megelőzve ezzel a produkció fejlődését, feltételezték, hogy kétféle mentális lexikon található az elménkben.²³ Benedict kutatása szerint²⁴ egy gyermek 50 szó megértésére már 13 hónapos korban, produkálására csak 19 hónapos korban volt képes.

A mentális lexikonban tárolt elemek közötti kapcsolat a különböző életkorokban folyamatosan változik, változhat. Asszociációs kísérletek rámutattak, hogy vannak adott életkorhoz, életkori csoportokhoz kapcsolódó, specifikus jellemzők is. Gósy Mária²⁵ húsz értelmetlen hangsorból álló lista segítségével vizsgálta a különböző életkorú beszélők asszociációs folyamatait, amelyek értelmes szavak fonetikai torzításából jöttek létre. A *harár* és *dekegség* (*halál* és *betegség* szavak torzításai) alakok felismerése az idős kísérleti személyek körében volt a legmagasabb. A középkorú adatközlők esetében a *betegség* bizonyult könnyen felismerhetőnek, ám a *halál* szó megfelelő azonosítása csökkent, míg a fiatal, 20 év körül beszélőknél adatolták a legalacsonyabb azonosítási arányt. A gyermekek válaszaiban azonban igen elgondolkodtató módon a *halál* szó felismerése során a középkorú és az egyetemista adatközlőknél is magasabb eredményeket értek el.

¹⁸ FERRAND 2001.

¹⁹ NAVRACSICS 2001(a).

²⁰ vö. GÓSY 2001(b).

²¹ GÓSY 2001(b).

²² GÓSY 1998(a).

²³ GÓSY – KOVÁCS 2001.

²⁴ BENEDICT 1979.

²⁵ GÓSY 2005.

A mentális lexikont az utóbbi évtizedekben elsősorban az idegen vagy második nyelvi tudás kialakulása és elrendeződése kapcsán kutatták. Ezek mentén a mentális lexikon különböző dimenzióit vizsgálták. Egyes felfogások szerint a mentális lexikon minimum két dimenzióval bír,²⁶ tehát rendelkezik nagysággal és mélységgel vagy minőséggel a tanuló aktuális tudásának megfelelően. Más felfogás szerint²⁷ a mentális lexikon esetében fontos a lexikon részletes vagy pontos ismerete, a tudás mélysége, és a használhatósága.

A mentális lexikon vizsgálata tehát magában foglalja az „agyi szótároló” és az azt felépítő egységek rendszerének elemzését.²⁸ Elsősorban a szavak között fennálló kapcsolatok feltérképezésére használták a kutatók korábban a szóasszociációs kísérleteket, ugyanis az előhívások típusából következtetni lehet az agyi szótároló szervezettségére.²⁹ Az asszociációs vizsgálatok során cél az aktivizálható szókinccs felmérése, amelyet Gósy Mária³⁰ úgy határoz meg, hogy azon szavak összessége, amelyek a beszédpercepció folyamatok során extra energiával töltődnek fel, azaz „aktivizálódnak”. Az asszociációs folyamatok révén a szükséges egységek „előhívhatókká” válnak. Az aktiváció a lexikális hozzáférés folyamatán keresztül történik, amely mind a produkció, mind a percepció oldaláról vizsgálható. Beszélőként azt jelenti, hogy előhívjuk a közlés során az adott szót. Elsőként a lemma kiválasztása történik a lehetséges alternatívák közül, amelyet a lexikális szelekció folyamatának neveznek. A fonológiai kódolás során a beszélő összeveti az adott nyelvi egység fonetikai formáját a lexikonban tárolt fonológiai reprezentációjával. A hallgató azonosítja az elhangzottakat, vagyis eljut a keresett szóig a feldolgozásban a percepció során.³¹

A szófelismerés témakörével számos tanulmány foglalkozott már korábban, amelyek különböző módokon képzeltek el a szóaktiváció folyamatát. Az elképzelések két nagyobb csoportra oszthatók.³² Az első kategóriában az ún. aktivációs modellek találhatók, amelyek szerint a mentális lexikon minden egyes eleme rendelkezik a bemenő jellel való összehasonlításához szükséges stratégiákkal és jegyekkel, az azonosítás, összehasonlítás pedig mindaddig zajlik, amíg meg nem történik a szó felismerése.³³ A másik típus a lexikális kereső modellek csoportja, amelyek esetében az összehasonlítás a gyakoriság tényezője mentén zajlik.

Az aktivációs modellek egyik fő példája Morton logogén modellje,³⁴ amely a mentális lexikont ún. logogének gyűjteményeként képzeleli. A logogének olyan nyelvi egységek vagy modulok, amelyek rendelkeznek azon jegyekkel, amelyek mentén megtörténik az összehasonlítás, az adott beszédhelyzetnek megfelelően. Tehát a szemantikai környezet biztosítja az impulzust, amely aktiválja a megfelelő nyelvi egységet, és amely ilyen módon extra energiával töltődik fel, és küldi saját szavának fonológiai kódját a válasz-tárba, ahonnan megindul az artikulációs válasz. A gyakran használt szavak esetében alacsonyabb a logogének küszöbe, ilyen módon könnyebben felismerhetők. A logogének tartalmazzák az adott szóra vonatkozó szemantikai, lexikai és fonológiai információkat. A modell előnye, hogy magyarázza a modalitás szógyakorisági jellemzőit, továbbá a kongruens mondatkontextus facilitáló és az inkongruens

²⁶ vö. READ 1988.; WESCHE – PARIBAKHT 1996.; QIAN 1999.

²⁷ HENRIKSEN 1999.

²⁸ SZALAI 1996.

²⁹ VARGA 2010.

³⁰ GÓSY 1993.

³¹ vö. SZALAI 1996.; GÓSY 2005.

³² vö. GÓSY 1993; 1998(b).

³³ vö. SIMON 2006.

³⁴ MORTON 1969.

mondatkontextusok gátló hatását is.

A lexikális kereső modellek példája lehet Marslen–Wilson cohort elmélete,³⁵ amely szerint a szó aktivációja olyan módon történik, hogy egy akusztikai input hatására megkezdődik a keresés, amely végül egy szóra redukálódik, ezáltal megtörténik a felismerés. A modell szerint interakció folyik az elemzés különböző szintjei között. Jellemzői a felismerési pont, amelytől kezdve biztosan megjósolható a keresett szó, illetve a Markov-lánc, amely szerint a már meglévő elem alapján nagy valószínűséggel következtetni lehet a következő elemre.³⁶ A modell kiküszöböli a logogén modell hibáit. Az adott egységeknek nincs küszöbértékük, a szó első néhány tagja a lehetőségek egész sorát aktiválja, majd a továbbiakban beérkező jelzések segítségével aktiválódik a megfelelő egység.

A tudás tárolását, tárolódását illetően számos elmélet látott már napvilágot a pszichológia és a nyelvtudomány területén. Alapvetően két típus különböztethető meg: azokat, amelyek szerint egyetlen reprezentációs szint létezik,³⁷ és azokat, amelyek hierarchikus elrendezésben képzelik el a tudás felépítését. A hierarchikus elrendeződésű modellek egyik típusa szerint a tudásunk két tárban rendeződik el. A fogalmi tárban összegződik az ismeretünk a szavak jelentéséről, illetve a világról való tudásunk, míg a lexikai tár a szavak fizikális jellemzőit, például az ortográfiai jellemzőket és a kiejtésről való tudást tartalmazza.³⁸ A modell szerint a hosszú távú memória információkat tartalmaz az adott elemek között fennálló kapcsolatokról is. Ezek a kapcsolatok alkotják később az asszociációk alapját, amely egy gyors és automatikus folyamat, és amelyek segítségével látszólag egymástól teljesen független elemek is kapcsolatba kerülhetnek. Más kutatások szerint,³⁹ ezek a kapcsolatok a logikán alapszanak. Ennek ellentmondanak azok a vizsgálati eredmények, amelyek szerint adott elemek között akkor is fennállnak asszociációs kapcsolatok, ha nem köti össze az elemeket logikai kapcsolat.

A szóasszociációs tesztek során két folyamat játszódik le a beszélő agyában: a szófelismerés, azaz a lexikai elérés és az előhívás folyamata.⁴⁰ A lexikális hozzáférés folyamata során kiválasztjuk a szükséges lexikai egységet, majd fonológiai-fonetikai formába öntjük, végül az adott helyzetben szükséges artikulációs gesztusok megvalósításával kimondjuk azokat.⁴¹ A szóaktiváció két szinten történik. Elsőként aktiválódik a fogalom szemantikai és szintaktikai reprezentációja, amelyhez később hozzárendelődik a fonológiai tartalom.⁴² A sorrend mindig kötött, előbb a lemma, majd azt követően a lexéma aktiválódik.⁴³ Ez a sorrend mutatkozik meg a Levelt-féle modell⁴⁴ ábrázolásában is. Önmagában ez az ábrázolás nem csupán a percepció inverz modellje, ugyanis a beszédprodukciónál cél a szükséges lexikai egységek kiválasztása, a megfelelő fonológiai, fonetikai forma hozzárendelése, végül az artikulációs gesztusok kivitelezése.⁴⁵ A modell hierarchikus felépítésű és hierarchikus működést is feltételez (1. ábra).

³⁵ MARSLÉN-WILSON 1989.

³⁶ vö. SIMON 2006.

³⁷ vö. MORTON 1969.

³⁸ vö. COLLINS – LOFTUS 1975.

³⁹ COLLINS – QUILLIAN 1969.

⁴⁰ NAVRACSICS 2001(a).

⁴¹ HOFFMANN 1999.

⁴² vö. FROMKIN 1971.

⁴³ GÓSY 2004.

⁴⁴ LEVELT 1989.

⁴⁵ GÓSY 2005.

Elsődleges a fogalmi előkészítés, amely az adott fogalomnak megfelelő nyelvi jel megtalálását, azaz lexikai fogalomként való megjelenését jelenti. A fogalmi előkészítés lehet nyelvi jel vagy egyfajta vizuális élmény is. Ezt követi a lexikai fogalom definiálása. A beszélő ezen folyamatok során a rendelkezésre álló nyelvi jeleket használhatja fel, ezekből választja ki az adott beszédhelyzetnek, szituációnak és kontextusnak megfelelőt.⁴⁶ A lexikai válogatás két szintje a fogalom szemantikailag és szintaktikailag meghatározott reprezentációjának aktiválása, majd a fonológiai alak hozzárendelése. Ezen szintek mindegyikén történhet hibázás a szóelőhívás folyamatán belül, amelyre a különféle megakadásjelenségek, például a nyelvem hegyén van jelenség, téves szókezdés vagy téves szótalálás hívják fel a figyelmet (2. ábra).

A lexikális válogatás szemantikai vezérlésű. A fonológiai kódolás során létrejönnek a fonetikai jellemzők a különböző szavak esetében (3. ábra). A szóaktiválás folyamatán belül a lemma szinten valósul meg a lexikális kiválasztás.⁴⁷

Az asszociációs vizsgálatok módszertanának kidolgozása egészen a XIX. századra nyúlik vissza.⁴⁸ A szóasszociációs működéseknek több fajtája létezik aszerint, hogy adunk-e valamilyen támpontot az adatközlők számára a szavak előhívásával kapcsolatban. Ennek alapján beszélhetünk:

- szabad szóasszociációs módszerekről, ahol vagy teljesen szabadon, bármiféle megkötés nélkül, vagy valamilyen szabadon választott hívószóra kell a beszélőnek szavakat aktiválnia. A hívószó lehet értelmes szó, de értelmetlen hangsorok alapján is képesek az adatközlők az felidézett hangsor kimondására.⁴⁹
- A szűkített szóasszociációs tesztekben adott kategóriákon belül kell szavakat elhívni.
- Végül a nyitott tesztek során a válaszoknak megadott jelentéstani kategóriákon belül aktiválnak szavakat a résztvevők.⁵⁰ Lehetséges, hogy az inger hatására előhívott első asszociátumra vagyunk csak kíváncsiak, de több, akár megadott időn belül előhívott (kimondott vagy lejegyzett) szavak is vizsgálhatók. Ezek esetében gyakran fontos az előhívott egységek sorrendje is.

A különböző előhívási módszerek a mentális lexikon különböző működési módozatairól, szerveződéséről ad képet a kutatók számára. A szabad szóasszociációs teszt során nem csupán az aktív, az agyi szótároló passzív része egyaránt aktiválódik. Egyéb vizsgálatok során arra is rámutattak, minél több lexikai egység előhívására vagyunk képesek, annál könnyebbnek mutatkozik a lexikonhoz való hozzáférés, illetve minél könnyebb az előhívás, annál több szót képes az adatközlő aktiválni a megadott idő alatt.⁵¹

A szóasszociációs folyamatot számos tényező befolyásolja, így például az adott személy szókincsének nagysága, a témában való jártasság, a lexikális hozzáférés egyéni sebessége, akusztikai-fonetikai sajátosságok, fonológiai ismérvek, kontextus, az adott asszociációs stratégiára való rátalálás ideje, annak kialakítása, előfeltevések rendszere, illetve egyéni jellemzők és pszichés tényezők (például szorongás).⁵² A korábbi kísérletek eredményei azt mutatják, hogy

⁴⁶ GÓSY 2005.

⁴⁷ GÓSY 2001(b).

⁴⁸ KOVÁCS – OROSZ – POLLNER 2012.

⁴⁹ GÓSY 2000.; GÓSY 2001(a)

⁵⁰ GÓSY – KOVÁCS 2001.

⁵¹ GÓSY – KOVÁCS 2001., NEUBERGER 2008.

⁵² GÓSY 2005.; GERLICZKINÉ SCHÉDER 2008.

az adatközlők számára az első néhány szó aktiválása még nem okoz nehézséget, később azonban a hozzáférés mindaddig nehezedik, amíg a beszélő maga rá nem talál valamilyen előhívási módszerre, vagyis olyan asszociációs működésre, amelyet sikeresen követni tud. Mindez kimutatható a reakcióidő mérésével, ugyanis míg az első szó aktiválása viszonylag gyorsan történik, a reakcióidő fokozatos növekedést mutat a negyedik-ötödik szóig, ahol felgyorsul a keresési folyamat, így ismét gyorsulni kezd az előhívás.⁵³ Számos különböző típusú stratégia képzelhető el, így például fonológiai, szemantikai, grammatikai stb. okokra visszavezethetők.⁵⁴

Az előfeszítés (priming) jelensége az, amikor egy inger feldolgozására hatással van, ha egy vele kapcsolatos hatást mutattak be korábban. Tehát egy perceptuális inger előzetes észlelése vagy felidézése előfeszíti az adott asszociációkat, azaz facilitálja a később beérkező inger feldolgozását és azonosítását. Az előfeszítés számos fajtát ismerjük, így beszélhetünk formai vagy fonológiai (pl. *kalap* és *kaland*), asszociatív (*kutya* és *ugat*), szemantikai vagy jelentésbeli (*kutya* és *emlős*), illetve figyelmi előfeszítésről. Modalitásuk szerint megkülönböztetünk audio, vizuális és taktilis ingereket, míg beérkezésük sorrendje szerint beszélhetünk primer ingerekről, maszkingerekről és célingerekről.⁵⁵

A korábbi szóasszociációs kísérletek eredményeit elemezték szófaji szempontból is. A kutatók azt tapasztalták, hogy amennyiben nincs szófaji megkötés, úgy az aktivált szavak többsége főnév. Ezt követik az igék, de előfordulhatnak melléknevek, módosítószók, határozószók és számnevek is az előhívott szavak között azok szófaját tekintve.⁵⁶

A jelen kutatás a korábbi szakirodalomra alapozva vizsgálja a különböző előfeszítések hatására történő szóasszociációs folyamatokat. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy mely tényezők segítik elő leginkább a lexikális hozzáférés folyamatát, azaz milyen hatással van az előfeszítés hiánya, illetve a pozitív és negatív előfeszítés az előhívás folyamatára és az előhívott szavak mennyiségére. Továbbá vizsgáljuk azt is, hogy hogyan változik mindez két különböző életkori csoportban.

A vizsgálat megkezdése előtt a következő hipotéziseket állítottuk fel: 1.) Az előhívás formája hatással lesz az előhívott szavak mennyiségére és jellegére: a pozitív előfeszítés esetében vártuk a legtöbb, a negatív előfeszítés esetében a legkevesebb szót. 2.) A vizuális ingerek segítségével befolyásolni tudjuk a verbális folyamatokat: feltételeztük, hogy az eltérő témájú képek és hívószó esetében nehezítetté, míg az azonos témakörű kép és hívószó esetében könnyítetté válik az előhívás. 3.) Az életkor tekintetében különbség lesz a két vizsgált csoport között az aktivált szavak mennyiségében olyan módon, hogy az egyetemista korosztály több szót hív elő, mint a középkorú csoport adatközlői.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A vizsgálat négy részből épült fel, minden vizsgálati egység során másfél perc állt az adatközlők rendelkezésére a feladat teljesítésére. A négy részben különböző előhívási stratégiák segítségével, eltérő fogalmi körök mentén kellett a résztvevőknek minél több asszociátumot előhívni. Minden részfeladat esetében szóban kértük a válaszokat. Az adatközlők válaszait digitálisan rögzítettük, majd lejegyeztük az asszociált szavakat. Az első részben az adatközlőknek hívószó, illetve más előfeszítés nélkül, szabad asszociációval kellett szavakat előhívni. Ezt követően a második részben a *történelem* hívószó alapján történt az asszociáció. A harmadik részben negatív

⁵³ GÓSY – KOVÁCS 2001.

⁵⁴ VÖ. PLÉH – LUKÁCS – KAS 2008.

⁵⁵ PLÉH – LUKÁCS – KAS 2008.

⁵⁶ GÓSY 1998(b).

vizuális és verbális előfeszítést alkalmaztunk. Az adatközlőknek egy 20 képből álló képsort vetítettünk a *sport* témakörében, amelyek 6 másodpercenként követték egymást, és egy képet összesen 5 másodpercig figyelhetek. Ezt követően egy a témakörtől eltérő hívószót, az *utazás* fogalmát adtuk meg, ennek kapcsán kellett szavakat előhívniuk. A negyedik részben pedig a *tudomány* témaköréből származó képek után a *tudomány* hívószó kapcsán kellett asszociálniuk az adatközlőknek.

A kutatás 15 egyetemista (18–23 éves, átlag életkoruk 21;3) és 15 középkorú (40–56 éves, átlag életkoruk 52;8) ép halló és ép intelligenciájú személy bevonásával történt. A kísérlet során elemeztük a különböző asszociátumokat az előhívás típusa, az adatközlők életkora, és az előhívott szavak jellemzői alapján.

A statisztikai elemzést (ismételt méréses varianciaanalízis, vegyes elrendezésű kétutas faktoriális varianciaanalízis) az SPSS 19.0 szoftver segítségével készítettük.

Eredmények

Az adatközlők életkortól és feladattípustól függetlenül átlagosan 135 szót hívtak elő másfél perc alatt, azaz percenként 90 szót aktiváltak, ám igen nagy egyéni eltérések mutatkoztak az asszociátumok számát tekintve. A legkevesebb aktivált szó 68 darab volt, míg a legtöbb összesen 277 darab szó volt az adott időn belül. Az életkor szerinti összehasonlítás eredményei szerint a két csoport közel azonos teljesítményt ért el. A fiatalabbik adatközlői csoport 38,8 darab szót hívott elő a megadott idő alatt, az idősebb csoport 36,2 darab szót. A csoportokon belül igen nagy egyéni különbségek mutatkoztak (4. ábra). A legtöbb szót egy adott kategórián belül a fiatalabbik adatközlői csoport tagja aktiválta, összesen 80 szót hívott elő másfél perc alatt. A legkevesebbet szintén az egyetemista adatközlői csoport tagja érte el, mindössze 11 szót sikerült előhívnia az adott időn belül, ami percenként átlagosan 53,3 és 7,33 szót jelent. Tehát a legkevesebb szót aktiváló adatközlő mindössze a 13,75%-át tudta produkálni a legtöbb szót aktiváló adatközlő teljesítményének.

Az elvártaknak megfelelően különbség mutatkozott a szavak között az előhívás módja szerint. Átlagosan a legtöbb aktiváció az „előfeszítés nélküli” kategóriában jelent meg, ahol sem képpel, sem hívószóval nem segítettük, illetve nehezítettük az adatközlők feladatát. Ebben a kategóriában életkortól függetlenül átlagosan 46,27 szót hívtak elő a résztvevők. Ezt követte a pozitív előfeszítés után asszociált szavak csoportja, ahol a *tudomány* témaköréből mutatott képek levetítése utána a *tudomány* szóra kellett a kutatásban résztvevőknek másfél perc alatt minél több szót kimondaniuk. Életkortól függetlenül átlagosan 37,7 szót aktiváltak az adatközlők, amely így közel 10 szóval, 18,46 százalékkal kevesebb, mint a hívószó nélküli csoportban aktivált szavak száma. A harmadik kategória a negatív előfeszítés csoportjába tartozó szavak száma volt, ahol az adatközlőknek a *sport* témaköréből származó képek megtekintése után az *utazás* fogalmára kellett szavakat előhívniuk. Az adatközlők átlagosan 36,37 szót aktiváltak a megadott időn belül. A csupán hívószó hatására előhívott szavak száma bizonyult a legkevesebbnak, életkortól függetlenül átlagosan 33,43 asszociátumot tudtak előhívni az adatközlők (5. ábra).

Statisztikailag is igazolható összefüggéseket adatoltunk a különböző feladatokban az előhívás módja szerint ($F(3; 28) = 16,887; p \leq 0,001; \eta^2 = 0,376$). Elmondható tehát, hogy az előhívott szavak számára leginkább az asszociáció módja van hatással.

A legnagyobb különbség tehát az előfeszítés nélküli csoport esetében volt látható, amelyben kiemelkedően magas értéket ért el az adatközlők, míg a pozitív és negatív előfeszítés között 4%-os, a legkevesebb, a hívószó hatására aktivált szavak és a negatív előfeszítés során előhívott szavak között 8 %-os különbség volt tapasztalható.

Az átlagos különbségek mellett eltérést adatolunk az előhívás módja szerint is. Az egyetemista adatközlői csoport esetében a legkevesebb szót a csupán hívószóval való aktiváció esetében sikerült előhívni az adatközlőknek. Ez átlagosan 4%-kal kevesebb szót jelentett, mint a negatív előfeszítés esetében (6. ábra). A legtöbb szó a két csoport átlagos teljesítményéhez hasonlóan az előfeszítés nélküli kategóriában jelent meg, amelyben átlagosan 11 szóval többet hívtak elő az egyetemista adatközlők, mint a hívószó alapján való aktiválás során.

A középkorú adatközlői csoportban az egyetemista csoporthoz hasonló tendenciák mutatkoztak. A legtöbb szót az előfeszítés nélküli, a legkevesebb szót a csupán hívószó alapján való asszociációs kategóriában tudták előhívni a beszélők. A csoportok között megjelenő különbségek azonban eltérést mutattak a különböző előhívási formák hatására (7. ábra).

A legtöbb és legkevesebb asszociátumot tartalmazó kategóriák között 32% különbség mutatkozott, de a második és harmadik, illetve a harmadik és negyedik legtöbb szót előhívott kategóriák között is 7,9 %, illetve 11,2%-os különbséget tapasztaltunk (8. ábra).

Az előfeszítés nélküli aktiváció során a középkorúak és az egyetemisták közel azonos mennyiségű szót aktiváltak, az eltérés csupán 0,6% volt. A hívószó és a negatív előfeszítés hatására aktivált szavak számra az egyetemisták esetében volt több, míg a pozitív előfeszítés után a középkorú adatközlői csoport aktivált több szót. A legnagyobb különbség a csupán hívószó alapján asszociált szavak esetében mutatkozott, majd a negatív és végül a pozitív priming esetében volt tapasztalható.

A két vizsgált életkori csoport között nem adatoltunk statisztikailag is igazolható különbséget ($F(1; 28) = 0,125$; $p = 0,063$). Az eredmények alapján elmondható tehát, hogy a szóelőhívási teszt esetében nem mutatkozott különbség az életkor mentén, az előhívott szavak számát nem befolyásolta az adatközlők életkora. Megvizsgáltuk a kor és az előhívás módja közötti kapcsolatot. A statisztikai vizsgálatok alapján nem mutatható ki szignifikáns különbség a kor és az előhívás módja alapján ($F(3; 28) = 0,736$; $p = 0,533$; $\eta^2 = 0,026$).

A szófaji elemzés eredményei szerint az elvárásoknak megfelelően a főnevek túlsúlya volt tapasztalható az asszociált szavak esetében, amelyet a melléknévek, majd az igék, a számnevek, a határozószók és a névmások követtek (9. ábra). Ez megfelelt a korábbi hasonló kísérletek eredményeinek,⁵⁷ bár a jelen kutatásban az igék kisebb arányban voltak jelen, mint más vizsgálatokban.

Különbség volt tapasztalható az előhívott szavak szófajában az asszociáció típusától függően. Mind a négy asszociációs mód esetében a főnévi dominancia figyelhető meg (10. ábra). Az előfeszítés nélküli asszociáció esetében nagyobb arányban jelent meg a melléknév és a névmás szófaji kategóriája, míg a *történelem* hívószóra nagyobb arányban jelentek meg számnevek (11. ábra). Erősen befolyásolta a szófajok arányát a feladat típusa, így például a *történelem* témaköre erősen indukálta például a számnevek megjelenését.

Ahogy az előhívott szavak száma, úgy a szófajok is igen nagy egyéni eltéréseket mutattak. Noha a feladat ismertetése során a kísérletvezető hangsúlyozottan szavak előhívására kérte az adatközlőket, mégis minden egyes beszélőnél megjelentek különböző típusú, például jelzői és határozói összetett szerkezetek is, például *őshaza elfoglalása, a régmúlt kutatásai, műszaki fejlesztések vagy utazás a Holdra*. Felmerül a kérdés, hogy ezek az elemek tekinthetők-e mentális szavaknak, amelyek feltételezések szerint önálló egységet alkotnak a mentális lexikonban, így tárolásuk és előhívásuk is egységként történik.

A különböző előhívási módok esetében eltérő arányú szerkezetet aktiváltak a beszélők. A legtöbb szókapcsolat a pozitív priming esetében volt tapasztalható, az asszociátumok 13,96%-a valamilyen összetett forma volt. Ez azt jelenti, hogy a beszélők nehezen vonatkoztattak el

⁵⁷ Gósy 1998.

a látottaktól, és nem csupán a képen látható elemet nevezték meg, hanem jellemezték is azt például színekkel, formákkal stb. Ezt követi a történelem hívószóra aktivált szavak csoportja, ahol az aktivációk 10,39%-a valósult meg valamilyen összetett formaként. Ennek magyarázata, hogy a történelemhez számos kifejezés, illetve helyszínnel, jelzővel kialakult állandó szókapcsolat tartozik, amelyeket ebben a formában hívtak elő az adatközlők.

Végül elemeztük a kapott eredményeket a tőszavak és toldalékolt szavak arányát. A korábbi vizsgálatok eredményeihez hasonlóan,⁵⁸ a jelen feladatban is túlsúlyban volt a tőszavak felidézése (83%) a toldalékolt szavakkal szemben (17%). A toldalékolt szavak leggyakoribb formája a többes szám jele volt (pl. *képletek*), de megjelent a birtokos személyrag több formája (pl. *feladataid*), vagy a helyhatározó és módhatározó, eszköz- és társhatározó ragok (pl. *gyalogosan, szervezeten, társasággal*), amelyeket leginkább az előhívási témák indukáltak.

Következtetések

A jelen kutatás célja a különböző típusú elhívási formák összehasonlítása volt az adatközlők életkora, az előhívott szavak mennyisége és típusai szerint. Vizsgálatunkban négy különböző feladattípust alkalmaztunk: szabad asszociáció, hívószavas előhívás, pozitív és negatív vizuális és verbális előfeszítés utáni asszociáció.

Elmondható, hogy az adatközlők képesek voltak mind a négy típusú szóaktivációs feladat megoldására, ám az előhívott szavak mennyiségét és típusait tekintve eltéréseket tapasztaltunk, amellyel az első hipotézisünk részben igazolódott.

Feltételezésünkötől eltérően azonban a legtöbb szó nem a pozitív priming esetében jelent meg, hanem az előfeszítés nélküli előhívás során. Ennek magyarázata, hogy az adatközlők számára nehézséget jelentett ilyen rövid időn belül a vizuális, majd a verbális ingerek befogadása, illetve egy adott témából való szavak felidézése, ám amennyiben megkötés nélkül asszociálhattak, a megkötés nélküli szóelőhívás egyszerűsítettnek, ezáltal pedig gyorsabbnak bizonyult.

Noha korábban nagy egyéni eltérésekről számoltunk be, abban a harminc adatközlő 70%-a, vagyis 20 adatközlő egyezést mutatott, hogy a legtöbb szót mindenki az első, vagyis az előfeszítés nélküli kategóriában aktiválta, amely a feladat könnyűségével, a téma kötetlenségével magyarázható. Az adatközlők közel 36%-ánál ezt követte a csupán hívószó alapján való aktiváció, 34%-nál pedig a pozitív előfeszítés alapján való szóaktiválás. A leggyengébb eredményt az adatközlők 73%-a a negatív előfeszítés alapján való aktiváció során érte el, a felállított hipotéziseknek megfelelően. Ez azzal magyarázható, hogy a negatív előfeszítés során a vizuális és verbális ingerek egymást nem támogató információkat hordoztak. A különböző diákon bemutatott képek leírása nem bizonyult megfelelő stratégiának, hiszen a vetítés után egy új fogalmat adtunk meg, amely alapján vártuk az előhívást. Így az adatközlőknek előhívási stratégiák kellett változtatniuk, nem nevezhették meg a képeken látott tárgyakat, csupán a hívószó alapján előhívott szavak voltak alkalmasak az adott részfeladat megoldására. Ezáltal pedig az adatközlőknek új szavakat kellett előhívniuk, amely időt és energiát követelt tőlük, és ez a szavak alacsony számában is jól tükröződött.

A két életkori csoport között feltételezésinkkel megegyezően mennyiségi különbség mutatkozott, a négy feladattípusból három esetében az egyetemisták hívtak elő több szót a középkorú csoporttal szemben, ám a különbség fokozatosan csökkent a különböző előhívási módszerek mentén a két csoport között. A statisztikai elemzések rámutattak, hogy a szóasszociációs feladat esetében elsősorban az előhívás módja van hatással az előhívott szavak számára. Nem mutatkozott azonban matematikailag igazolható összefüggés az előhívás során a különböző életkorú adatközlők teljesítményében. Szintén nem találtunk összefüggést az adatközlők életkora és a

⁵⁸ vö. Gósy 1998(b).; Gósy 2005.

különböző előhívási módok között sem.

Az eredmény megerősíti a szakirodalmi adatokat,⁵⁹ miszerint a mentális lexikonból való előhívás folyamatát számos tényező befolyásolja. Hatással van az előhívott szavak számára például az adott beszédtema, illetve a beszélő egyéni tulajdonságai, a neme, életkora, adott állapota (például stresszhatás), a témában való jártassága, az adott személy szókinccse. A jelen vizsgálatban igazolódott továbbá, hogy nagyon meghatározó az előhívás során alkalmazott stratégia.

Az eredmények alapján látható, hogy amennyiben nem korlátozzuk az előhívás folyamatát, úgy nagy mennyiségű szó előhívására képesek az adatközlők. Amennyiben a vizuális és verbális csatornánk közvetített előfeszítés támogatja egymást, úgy nagyobb számú aktiváció előhívására képesek az adatközlők, mint amikor a két típusú információ nem segíti egymást. Azonban a legkevesebb szót abban az esetben adatoltuk, amikor kizárólag verbális úton, hívószó alapján kértük a szavak előhívását.

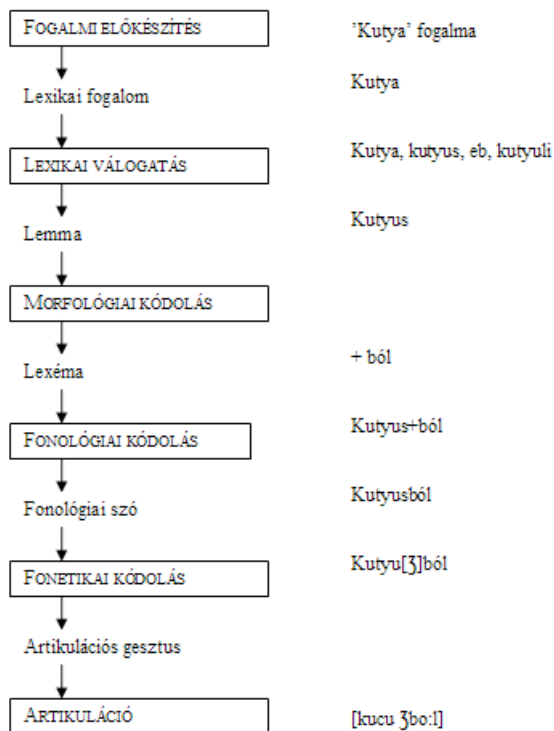
A harmadik hipotézisünk, miszerint az életkori kategóriák mentén is különbség mutatkozik az előhívott szavak alapján, beigazolódott. Noha nagy egyéni különbségek mutatkoztak a vizsgálat során, az egyetemista korosztály mind a négy kategóriában több szó aktiválásra volt képes, mint a középkorú csoport. Ennek az a magyarázata, hogy különbség mutatkozik a mentális lexikon tartalmát tekintve a különböző életkori csoportok között, illetve az előhívás folyamatában is eltérés tapasztalható. Az egyetemisták előnye adódhat az aktuális élethelyzetükből, azaz az egyetemi tanulmányaik során gyakran van szükség gyors szóaktivációs folyamatokra, bár az asszociációk során megadott témák közismertek és nem életkor-specifikusak voltak.

A két csoport azonban számos tényezőben hasonlóságot mutatott, így például az előhívott szavak szófaját tekintve.

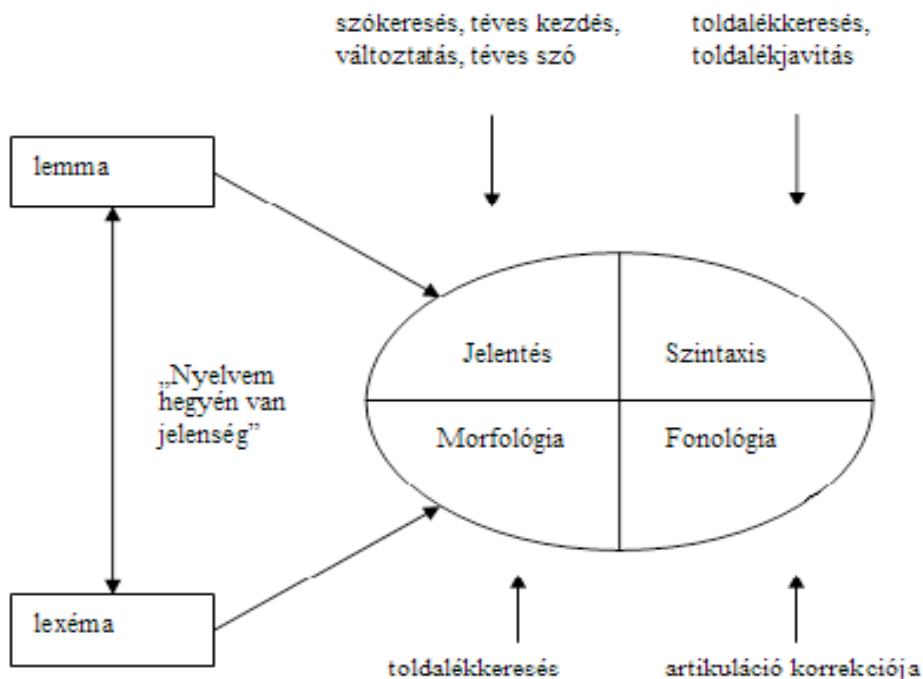
A kutatás eredményei olyan ismeretekkel gazdagították a mentális lexikonról való ismereteket, amelyet tudomásunk szerint magyar nyelven korábban még nem vizsgáltak.

⁵⁹ vö. Gósy – Kovács 2001.

Mellékletek

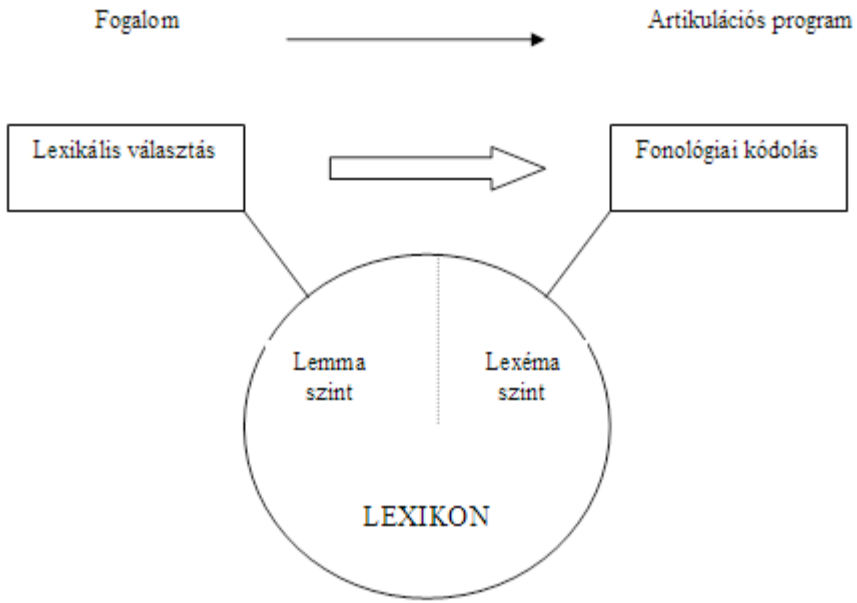

1. ábra: A szóprodukciónak modellje (Forrás Gósy 2005: 209)

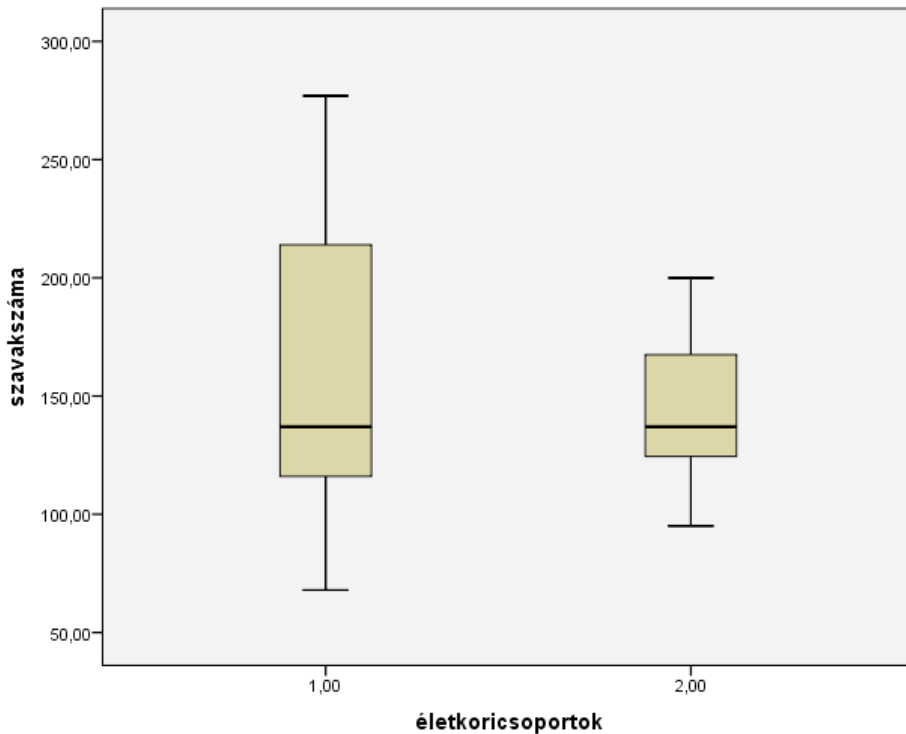

2. ábra: A beszédprodukciónak lemma és lexéma szintje az itt feltételezett

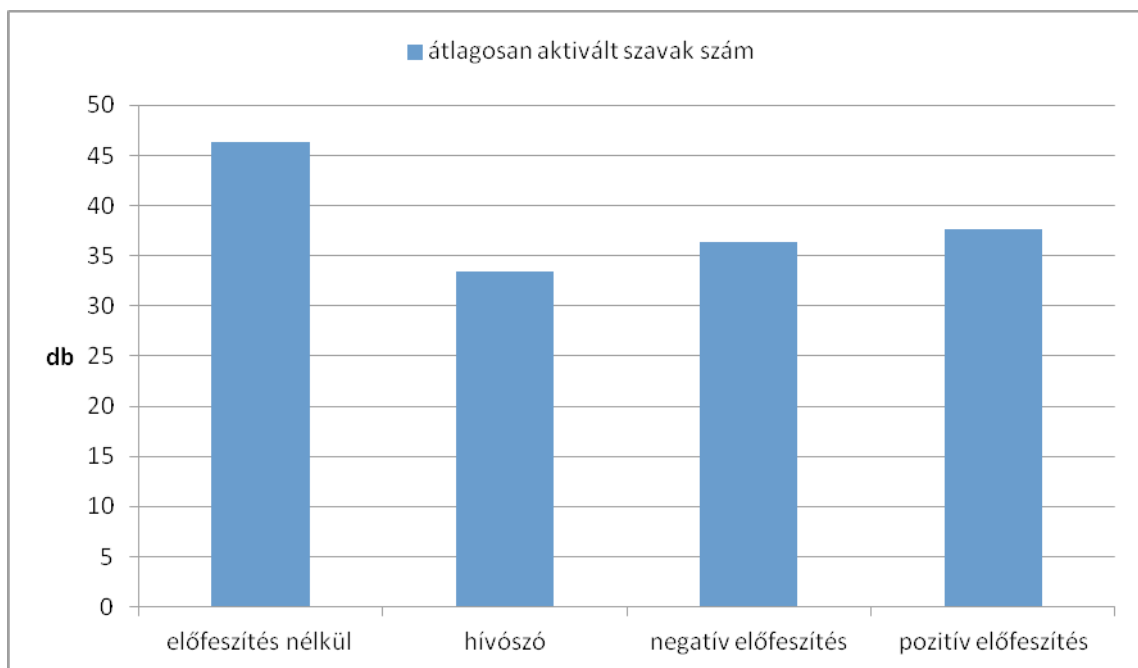
megakadásjelenségekkel (Forrás: Gósy 2005: 214)

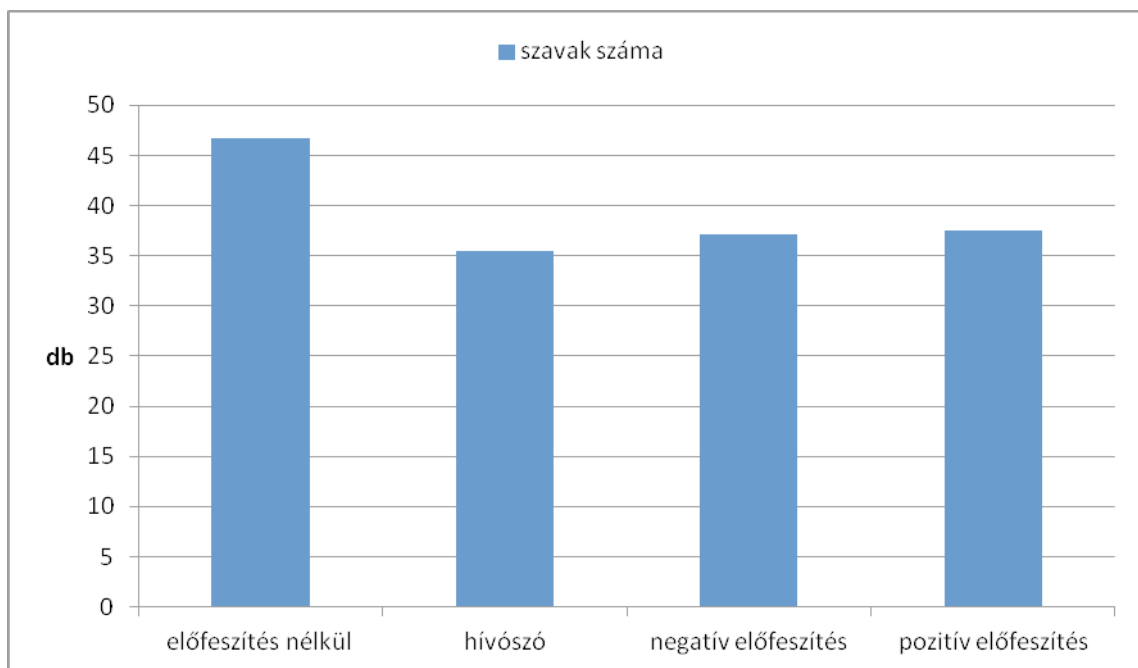
3. ábra: A szótalálás folyamata a lemma és lexéma szint között a beszédprodukción folyamatban (Forrás: Gósy 2001b: 130)

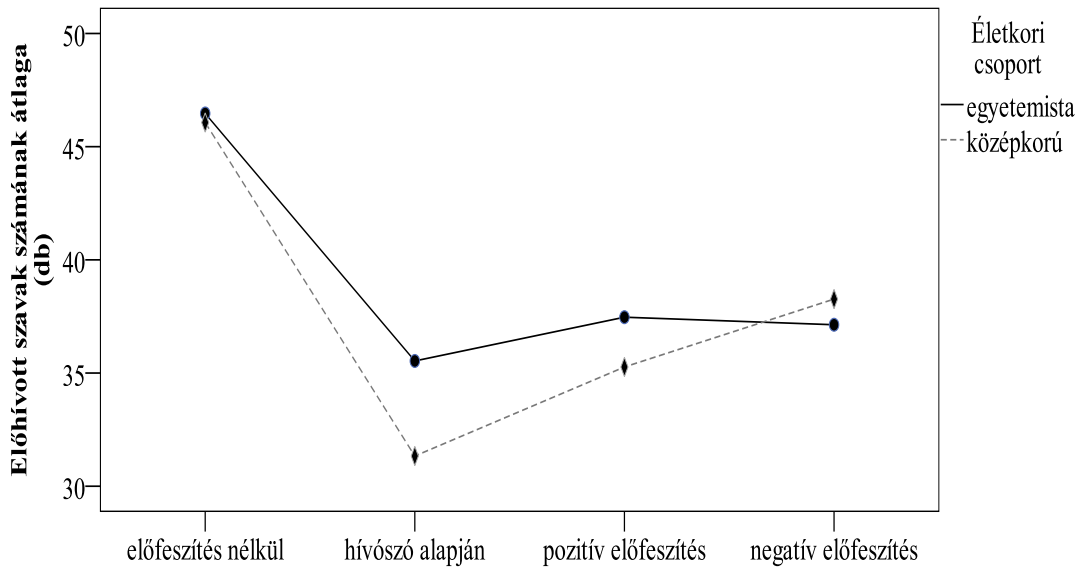
4. ábra: Az egyetemista (1) és a középkorú (2) adatközlői csoport előhívott szavainak száma feladattípustól függetlenül

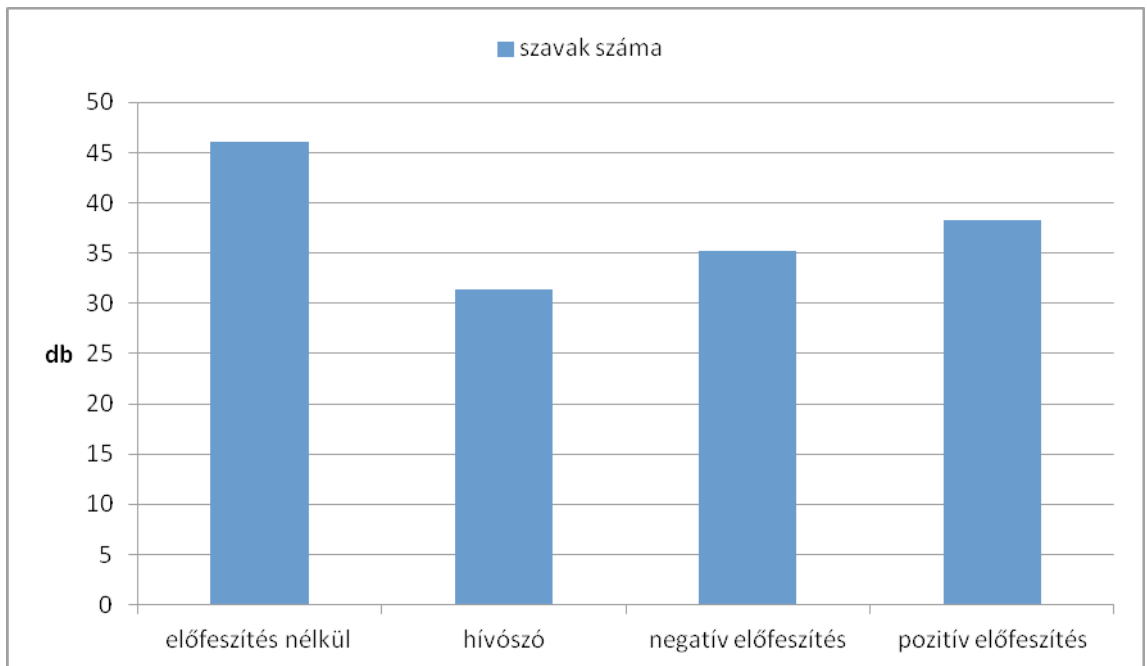
5. ábra: A különböző feladattípusok során az életkortól függetlenül átlagosan aktivált szavak száma

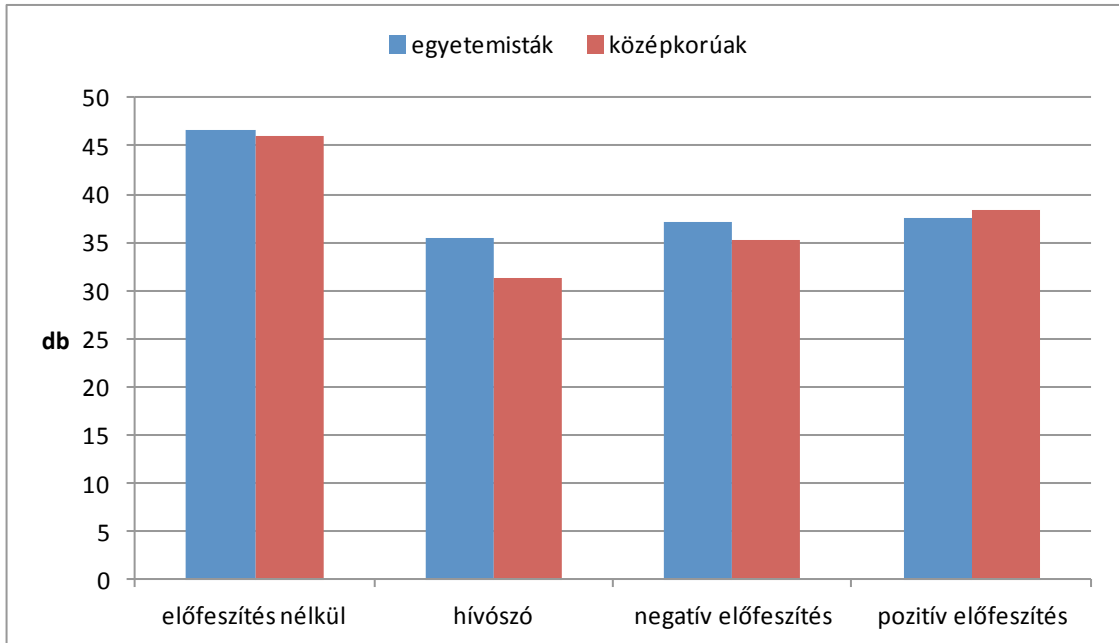
6. ábra: Az egyetemista adatközlői csoport aktivációinak átlagos száma az előhívás módja szerint

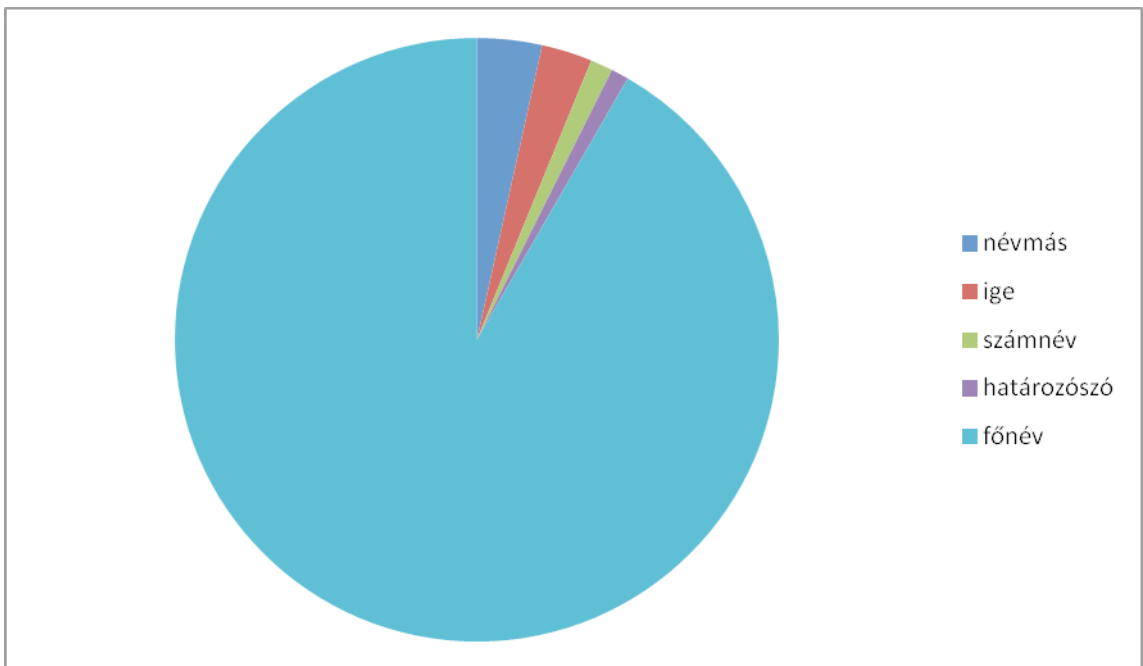
7. ábra: Az átlagosan előhívott szavak száma a két életkori csoportban

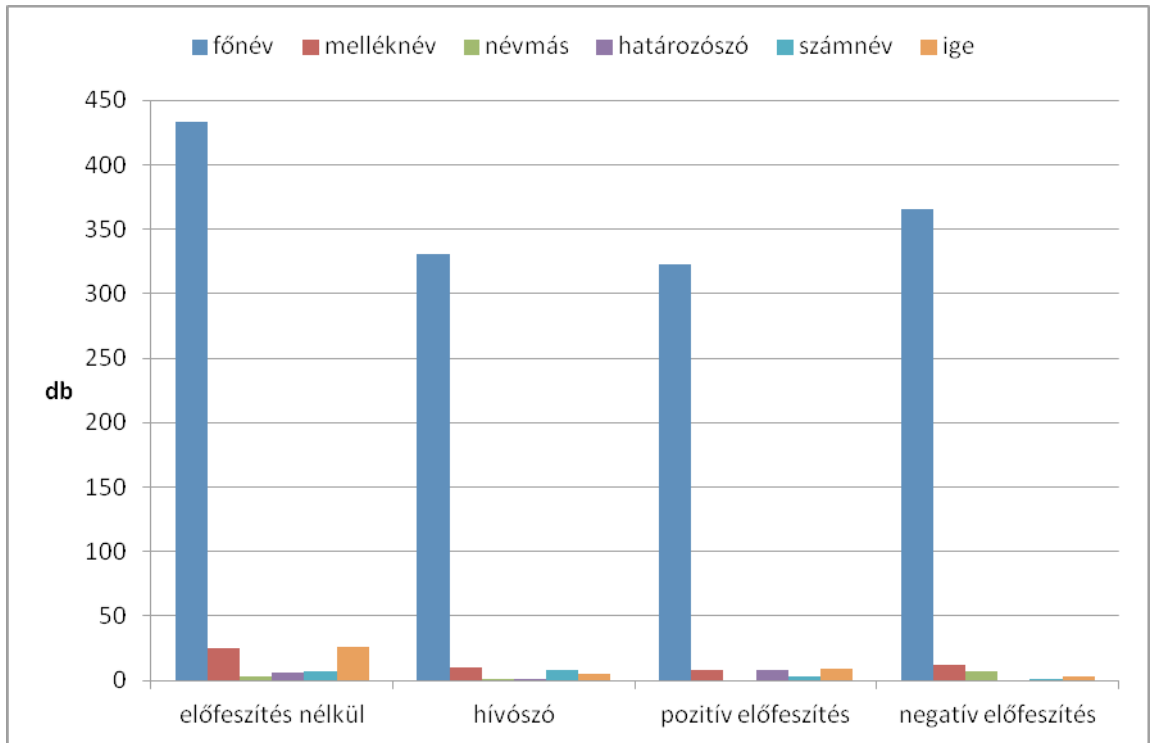
8. ábra: A középkorú adatközlői csoport aktivációinak átlagos száma az előhívás módja szerint

9. ábra: Szavak átlagos száma életkor és feladattípusok szerint

10. ábra: Az előhívott szavak szófaji megoszlása az összes feladattípusban és mindkét életkori csoportban

11. ábra: A szófajok megoszlása az előhívás típusa szerint az életkortól függetlenül

Bibliográfia

- AITCHISON, Jean 2003. *Words in the Mind, An Introduction to the Mental Lexicon*. Blackwell, Basil
- BENEDICT, Helen 1979. *Early lexical development, Comprehension and production*. <http://www.neiu.edu/~circill/bofman/ling450/early.pdf> [letöltve: 2013. február 12.]
- CARON, Jean 2001. *Précis de psycholinguistique*. Quadrige. Paris.
- COLLINS, Allan M. – LOFTUS, Elizabeth F. 1975. „A spreading-activation the theory of semantics processing.”: *Psychological Review*, 8., 407–428.
- COLLINS, Allan M. – QUILLIAN, Ross M. 1969. „Retrieval time from semantics memory.”: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 8., 240–247.
- FERRAND, Ludovic 2001. „La production du langage, une vue d’ensemble.”: *Psychologie Française*, 46., 3–15.
- FILLMORE, Charles J. 1971. „Types of lexical information.”: STEINBERG et alii (szerk.): *Semantics, An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, 370–392.
- FROMKIN, Victoria A. 1971. „The non-anomalous of anomalous utterances.”: *Language*, 47., 27–52.
- GERLICZKINÉ SCHÉDER Veronika 2008. *A beszédmegértési és jegyzetelési nehézségek összefüggései fiatal felnőtteknél*. Doktori disszertáció. Budapest.

- GÓSY Mária 1993. „A lexikális hozzáférés.”: GÓSY Mária – SIPTÁR Péter (szerk.): Beszédkutatás, 14–32.
- GÓSY Mária 1998(a). „Szókeresés a mentális lexikonban.”: Magyar Nyelvőr, 122., 2., 189–201.
- GÓSY Mária 1998(b). „Töszók és toldalékolt szavak aktivizálása a mentális lexikonban.”: HAJDÚ Mihály – KESZLER Borbála (szerk.): Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és nyelvjárási tanszéke, Budapest. 59–64.
- GÓSY Mária 2000. „Az életkor hatása a mentális lexikon működésére.”: Magyar Nyelvőr, 124, 410–423.
- GÓSY Mária – KOVÁCS Magdolna 2001. „A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében.”: Magyar Nyelvőr, 125., 330–354.
- GÓSY Mária 2001(a). „Szóasszociációs műveletek az életkor függvényében.”: Alkalmazott Nyelvtudomány, 1., 17–30.
- GÓSY Mária 2001(b). „A lexikális előhívás problémája.”: Beszédkutatás, 126–142.
- GÓSY Mária 2004. „A lexikális előhívás temporális szerveződése.”: Magyar Nyelv, 100., 52–66.
- GÓSY Mária 2005. Pszicholingvisztika. Osiris Kiadó. Budapest.
- GROTHER, Karina 2011. The Mental Lexicon, GRIN Verlag
- HENRIKSEN, Birgit 1999. „Three dimensions of vocabulary development.”: Studies in Second Language Acquisition, 21, 2. 303–317.
- HOFFMANN Ildikó 1999. „A mentális lexikon reprezentációja ép és Broca-afáziás személyeknél.”: Beszédkutatás, 113–124.
- HUSZÁR Ágnes 2005. A gondolattól a szóig. Tinta Kiadó. Budapest.
- JAREMA, Gonia – LIBBEN, Gary (szerk.) 2007. The Mental Lexicon. Elsevier. Amsterdam.
- KOVÁCS László – OROSZ Katalin – POLLNER Péter 2012. Magyar szóasszociációk hálózata. <http://www.matud.iif.hu/2012/06/07.htm> [letöltés: 2013. január 11.]
- LENGYEL Zsolt 2001. „Az írott nyelvi belső (mentális) lexikon kérdéséhez.”: Beszédkutatás, 186–198.
- LEVELT, Willem J. M. 1989. Speaking. MIT Press. Cambridge.
- LIBÁRDI Péter 2001. „A nyelvi változás tükröződése az egyén mentális lexikonában.”: Alkalmazott Nyelvtudomány, I, 1., 39–49.
- LUKÁCS Ágnes – PLÉH Csaba 2003. „A nyelv idegrendszeri reprezentációja.”: PLÉH Csaba – KOVÁCS Gyula – GULYÁS Balázs (szerk.) Kognitív idegtudomány. Osiris Kiadó, Budapest, 538–560.
- MARSLER-WILSON, William 1989. „Access and integration, Projecting sound onto meaning.”: Lexical Representation and Process. Cambridge, Massachusetts, London, England. 3–25.
- MORTON, John 1969. „The interaction of information in word recognition”: Psychological Review, 76., 165–178.
- NAVRACSICS Judit 2001(a). „Fonetikai kapcsolatok a kétnyelvűek mentális lexikonában.”: Beszédkutatás, 143–153.

- NAVRACSICS Judit 2001(b). „Kétnyelvűek mentális lexikonának jellegzetességei.”: Alkalmazott Nyelvtudomány, 1., 51–61.
- NAVRACSICS Judit 2003. „Szólehívás vizuális stimulus alapján – angol-magyar kétnyelvűek körében.”: Beszédkutatás, 89–100.
- NEUBERGER Tilda 2008. „A szókincs fejlődése óvodáskorban.”: Anyanyelv-pedagógia, 3–4.
- OLDFIELD, Richard C. 1966. One Mind, Two Languages: Bilingual Language Processing. Blackwell, Oxford.
- QIAN, David D. 1999. „Assessing the roles of depth and breadth of vocabulary knowledge in reading comprehension.”: Canadian Modern Language Review, 56., 283–307.
- PLÉH Csaba 2000. A természet és a lélek. Osiris Kiadó. Budapest.
- PLÉH Csaba – LUKÁCS Ágnes – KAS Bence 2008. „A szótár pszicholingvisztikája.”: KIEFER Ferenc (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan 4., 789–852.
- READ, John – Chapelle, Carol 2001. „A framework for second language vocabulary assessment.”: Language Testing, 18, 1, 1–32.
- SIMON Orsolya 2006. Anyanyelvi és idegen nyelvi beszédpercepciók összefüggései általános iskola felső tagozatában. Doktori értekezés. Veszprém.
- SZALAI Enikő 1996. „A lexikális előhívás ép és zavart folyamatai.”: Beszédkutatás, 79–96.
- VARGA Fruzsina Sára 2010. A lexikális hozzáférés útjai az első és a második nyelv esetében. Doktori disszertáció. ELTE.
- WESCHE, Marjorie – Paribakht, T. Sima 1996. „Assessing second language vocabulary knowledge, Depth versus breadth”: Canadian Modern Language Review, 53., 13–40.

Ez a lap üres.

PÁSZTOR DIÁNA

Történelem BA, Magyar jelnyelv minor, III. évfolyam

A siketség mint konstrukció

A siketiséget tematizáló diskurzusok vizsgálatának elméleti háttere és gyakorlata

Bevezetés

Életforma, *kultúrateremtő alap, jelnyelv, halláskárosodás, nyelvi kompetencia, speciális pedagógiai ellátás, súlyos következmény* – mind olyan hívószavak, amelyek ugyanazon közösség egymástól jelentősen különböző értelmezési kereteihez tartoznak. Hazánk harmadik legnagyobb nyelvi kisebbségét a siketség¹ alkotja² – ezzel a kijelentéssel máris belépünk egy paradigmába, mely jellemzően e közösség kétnyelvűségét, valamint két kultúrában való érintettségét építi be a szakmai (hazánkban elsősorban nyelvészeti) párbeszédbe. Jelenleg két fő modellt, vagy diskurzuscsoportot szokás megkülönböztetni, melyek közül az elsőt antropológiai, nyelvi-kulturális megközelítésnek nevezik, míg a második, amely jelenleg mind a siketiséget érintő oktatáspolitikában, mind a köztudatban dominánsnak tekinthető, az ún. orvosi, patológiai nézőpont.³

A hallássérültséget általában a fogyatékoságokhoz soroljuk, azonban maga a fogyatékoság fogalma is – amint az a későbbiekben részletesen kifejtésre kerül – konstrukció. A tudás globalizációjára való törekvések idején előtérbe kerül az ehhez hasonló, teljességben való gondolkodásra jellemző koncepciók problémája.⁴ A *fogyatékoság* mellett a *kisebbség, etnikum, nyelvi kisebbség* fogalmak reflektálatlan használata szintén olyan konceptualizációs közeget eredményezhet, amelyben a nem bipolárisan értelmezett földrajzi, kulturális, szociális, nyelvi, stb. szempontok korlátozottan, vagy egyáltalán nem érvényesülhetnek. A jellemzően kizárólag oppozíciójuknak tételezett entitások (*egészség, többség, nemzet, stb.*) szerepeltetésével, indirekt módon definiált fogalmakat, pl. a siketiséget is érdemes diszkurzívan vizsgálni – metodológiailag

¹ Jóllehet a magyar nyelvhasználati szokásokkal ellentétben, jelen dolgozatban a *siketiség* szót nem egy egészségi állapotot jellemző tulajdonság megnevezésére alkalmazom majd, hanem annak a társadalmi csoportnak a megnevezésére, amit diskurzustól függően a *hallássérültek, siketek* vagy *siket közösség* szavak, szókapcsolatok jelölhetnek. Módszertanilag e kifejezés használatát az indokolja, hogy ilyen formában nem része egyik beszédmódnak sem, s így biztosíthatja az ideológiailag kevésbé érintett használatot.

² BARTHA 2004, 210–222, 210.

³ A gyakorlatban az oktatás területén ütköznek leggyakrabban ezek az elképzelések. A nyelvi-kulturális modell olyan nevelési módszert preferál, ami a kétnyelvűsége és a két kultúrában való érintettségre koncentrál, a jelnyelv korai elsajátítását szorgalmazza, az ezáltal kiépített nyelvi rendszerre alapozná a környezeti nyelv tanítását, melynek során elsősorban az írásbeli kompetencia fejlesztését tekinti mérvadónak. Ezzel szemben azok a magyarországi intézmények, melyek a siket személyek oktatásával foglalkoznak, az oralista módszert alkalmazzák, ami a beszéd elsajátítását tekinti a hallássérült személyek fő feladatának, amin keresztül sikerrel integrálódhatnak a többségi társadalomba – az ő nézőpontjuk szerint. E módszer 1880-tól abszolút követendőnek számított, és szervesen összekapcsolódott a patológiai diskurzussal. Hazánkban a mai napig ezt alkalmazzák a siketeket oktató intézményekben, de vannak olyan ellenparadigmák (Dánia, Svédország), amik sikerükkel talán elvezethetnek a bilingvális oktatás presztízsének növekedéséhez.

⁴ vö. CORKER 2004, 34–52., 34.

ez jellemzi az elmúlt néhány évtized nemzetközi szakirodalmát. Ehhez a dolgozat egy olyan új nézőpontot, integrált elméleti keretet alkalmaz, amely diszciplínák együttműködésében jön létre, s így nyelvészeti, irodalomelméleti, antropológiai és szociológiai jegyeket is egyaránt hordoz. Ez segíthet abban, hogy a tudományos diskurzusok által biztosított fogalmi kereteket a lehető legjobban függetlenísem saját környezetüktől, s így berögzült interpretációiktól.

Dolgozatomban az elméleti keret felvázolását követően a konstruálási paradigmák néhány gyakorlati megvalósulását elemzem. Ezek kiválasztásában, illetve egyéb, a modelleket illusztráló példákban a címben is jelölt magyarországi megvalósulásokra szorítokozom, megállapításaim a magyar nyelvbe ágyazódó diskurzusokra lehetnek érvényesek.

A beszédmódok jellemzésén túl az is célom, hogy az empirikus adatok alapján felderítsem, a jellemzően egymás ellentettjeként szereplő orvosi és antropológiai modell valójában mennyiben tekinthetőek egymás opozícióinak a vizsgált szövegekben.

Az elméleti keret

A felhasznált, és részben bővebben bemutatásra kerülő szakirodalom egyfelől a konstruálás, a formatív cselekvőkészség,⁵ a hatalmi technikák különböző aspektusait tárgyalja, másfelől a fogyatékoság, kisebbség, etnikum szavak mögötti alkotó folyamatok, a dialektika működését igyekszik feltárni. Mindezt a kognitív nyelvészet alapvetéseivel ötvözöm, amely a korábbi nyelvészeti hagyományoktól (strukturizmus, generatív nyelvészet) eltérően a performanciára helyezi a hangsúlyt, funkcionális szemléletet képvisel, amely a diskurzusok konstruáló tevékenységének elemzésénél módszertani követelmény.

A konstruálás és a konstrukció fogalma

A konstruálás folyamatának filozófiai, szociológiai, szociálpszichológiai, stb. vizsgálata egységesnek mutatkozik a tekintetben, hogy e kutatási kérdés felvetésével a kutató a létrehozás aktusának figyelembe vételén túl azt is implikálja, hogy létezik egy aktor, aki/ami felelős a konstrukcióért. A hatalom fogalma kiemelt szerepet játszik e folyamatban. A hatalom absztrakt cselekvőként merülhet fel tudatunkban, anélkül, hogy konkretizálnánk, mit is értünk ezen a terminuson. Foucault (1988) szerint ez olyasmi, melyet a különféle létezők felett gyakorolnak, és amely lehetőséget ad arra, hogy megváltoztassák, használják vagy elpusztítsák őket.⁶ Eredhet a dolgok belső lényegéből, vagy külső eszközök is közvetíthetik, az egyének közti kapcsolatokat hozza mozgásba, maga a szó is személyközi kapcsolatra utal.⁷ A kommunikáció képes ennek közvetítésére, bár Foucault (1988) hangsúlyozza, hogy nem ekvivalens folyamatokról beszélünk, mégis léteznek átfedések a nyelvi eszközök működtetésének formái és a hatalomgyakorlás módozatai között. A formatív cselekvőkészség felfogható a hatalom alapfeltételeként, hiszen az autoritás gyakorlásához szükség van olyan intencióra, mely a létrejöttét biztosító struktúra megváltoztatására irányul. Ez a kompetencia a gyakorlatban aktualizálódhat, majd a praxis képes a formatív cselekvőkészség újraformálására.⁸ A nyelvre mint a formatív cselekvőkészség

⁵ Formatív cselekvőkészségnek az angol nyelvű szakirodalomban az *agency* szóval jelölt jelenséget nevezem a továbbiakban, ezzel jelezni próbálva azt, hogy az *agency* ez esetben nem csak az általános cselekvőkészséget jelölő kifejezés, hanem a cselekvés egy olyan fajtájára utal, ami változtatásra törekszik, módosítani, visszahatni akar a kontextusára, a cselekvés létrejöttét biztosító struktúrára. Ahearn (2001) szerint az *agency* az a cselekvőképesség, ami szociokulturálisan biztosított, vagyis társadalmi, kulturális közegben képes érvényesülni.

⁶ FOUCAULT 1982, 777–795, 786.

⁷ FOUCAULT 1982, 777–795, 786

⁸ AHEARN 2001, 109–137, 118.

egyik formájára és eszközére alkalmazva ezt az általános tulajdonságot azt mondhatjuk – összhangban a szociolingvisztika és diskurzuselemzés számos szerzőjével⁹ –, hogy a diskurzust formálja a társadalmi környezet, ugyanakkor a beszédmód visszahat a kontextusra, amelyben létrejött. A közvetített jelentések társadalmi interakcióban jönnek létre, a kommunikáló felek aktívan részt vesznek a rendszer építésében, nem passzív befogadói annak.¹⁰

Bahtyin megfigyelései¹¹ alapján továbbgondolva az eddigieket eljuthatunk a későbbiekben kiemelt figyelmet kapó konstruálási folyamat lényegéhez. Az orosz teoretikus szerint a világban fellelhető objektumok dialektikus természete összefonódik az őt körülvevő társadalmi párbeszéddel, az elvont nyelvtani szerkezeteket a gyakorlatban ideológiai, történelmi és egyéni konceptualizációs folyamatok töltik meg tartalommal.¹² Az egyének, illetve egyéb, az ideológiákat alkalmazásba vevő entitások (intézmények, pártok, stb.), egyszóval a hatalmat gyakorolni képes, és ezzel a képességgel élni kívánó ágensek formatív cselekvést hajtanak végre már azzal is, hogy a nyelvet alkalmazásba veszik, hiszen önmaguk eszmei tartalmával egészítik ki egy rendszer elemeit, miközben használják az adott szisztémát. Egy nemzeti nyelven belül társadalmi hiedelmek sokasága él, mely befolyásolja az elemek szemantikáját, minden társadalmi szempontból jelentős világnézetnek van lehetősége arra, hogy a nyelvben rejlő intencionális lehetőségeket kiaknázza.¹³ Egyes szavak így bekerülhetnek bizonyos eszmei tendenciák hatókörébe, s ezzel egyidejűleg elidegenedhetnek más irányvonalaktól.¹⁴ Azokat a szavakat, melyeket tudatosan e folyamatnak megfelelően kezelünk, természetük világos számunkra, és készek vagyunk saját elképzeléseinknek megfeleltetni, vagy attól eltávolítani őket, Bahtyin a belső meggyőződés diskurzusához sorolja, s megkülönbözteti őket azoktól a nyelvi egységektől, melyeket a hatalmi diskurzus működtet, tartalmuk, értelmezhetőségi kereteik nem vitatottak, megkövetelik, hogy saját rendszerünk részévé tegyünk őket.¹⁵ Bahtyin e fogalom párral lényegében a nyelv ideológiai használatának mechanizmusára világít rá.

A kognitív nyelvészet eredményei részben rokoníthatók a bahtyini elképzeléssel, amely a használat-alapú megközelítést illeti, hiszen Langacker (1991) az ilyen szemléletet tekinti az irányzat egyik alapkövének. A kognitív tudományok egyikeként nyelv és elme kapcsolatát kutatja. Langacker szerint a nyelvi performanciában megjelenő elemek képesek arra, hogy konvencionális egységekké váljanak, ez az elsáncolás¹⁶ folyamata – Bahtyin elméleti keretében ez a hatalmi diskurzussal hozható összefüggésbe. Az elsáncolás nem csak absztrakt,

⁹ A dolgozat terjedelmi okokból nem térhet ki a minden jelentős, a nyelv formatív cselekvőkészségének működését taglaló szakirodalom ismertetésére, de itt említhető (a teljesség igénye nélkül): HALL–BUCHOLTZ (szerk.) 1995. *Gender Articulated: Language and the Socially Constructed Self*. Rutgers, New York.; HALL – BUCHOLTZ – MOONWOMON 1992. *Locating Power*, Proceedings of the Second Berkeley Women and Language Conference. Berkeley Women Language Group, Berkeley, CA.; BUCHOLTZ – LIANG – SUTTON (szerk.) 1999. *Reinventing Identities, The Gendered Self in Discourse*. Oxford Univ. Press, New York; FAIRCLOUGH, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Polity Press, Cambridge.

¹⁰ AHEARN 2001, 111–112.

¹¹ BAHTYIN 1981,

¹² BAHTYIN 1981, 278–288.

¹³ BAHTYIN 1981, 288–290.

¹⁴ BAHTYIN 1981, 288–290.

¹⁵ BAHTYIN 1981, 342–348.

¹⁶ A fogalmat elsőként Langacker vezeti be, lényege, hogy a kivitelezett nyelvi formák az elsáncolódás során részben dekontextualizálódnak, s innentől kezdve nem specifikus jelentésük, hanem a velük párhuzamos módon szerveződő kifejezésekre vetíthető sematikusságuk lesz a nyelv szempontjából lényeges – így jönnek létre a grammatikai kategóriák és szabályok (LANGACKER, 1991, 47.)

analógiát lehetővé tevő szerkezeteket különít el, hanem fogalmi tartományokat, sémákat, kontextusokat is, melyek a kategóriák létrehozásában is szerepet játszanak. Mint ismeretes, a prototípuselmélet¹⁷ a kognitív nyelvészet kategorizálásra vonatkozó elképzelése, mely szerint a fogalmak prototipikus szerkezettel bírnak, s ahol a prototípus vagy a kategóriát jellemző tulajdonságok együttese, vagy a kategória legjobb példánya. A fogalomhoz tartozás annak a függvénye, hogy egy entitás szükségszerű tulajdonságai közül melyeket tekintjük tipikusnak vagy reprezentatívnak. Az így nyert fogalmak határai elmosódottak, léteznek tipikussági görbék, azaz a példányok centrum és periféria kontinuumán helyezkedhetnek el. A létrehozott fogalmak, avagy kategóriák hierarchikus rendszert alkotnak a specifikusság tekintetében. A szavak is ilyen kategóriák, s szemantikailag különböző jelentőségű tulajdonságokból tevődhetnek össze. Joggal feltételezhető, hogy e tulajdonságok hierarchiáját a diskurzusok, az adott szót hatáskörükbe vevő beszédmodok határozhatják meg.

A konstruálást a fentiek alapján olyan hatalmi technikának tekintem, amely többek közt nyelvi, személyközi valósulhat meg, a hatalom birtokosa és célpontja között, motivációja a hatalmat gyakorolni kívánó ágens intenciója, melyet formatív cselekvés által juttat vissza a rendszerbe, melyből született, és amelynek célja egy sajátos viszony megteremtése a két fél között. A nyelvi, diskurzusokban megfigyelhető konstruálás folyamatában a résztvevők közt kívánatos kapcsolatot egyfelől a szavak megfelelő kontextusba illesztésével, másfelől a diskurzus tekintélyének kialakításával hozzák létre, mely tekintély egyik forrása szintén a beszédmod. A nyelvi elemek mögötti ideológiát a konstruálás folyamata igyekszik elfedni, ahogy önmagát sem jeleníti meg expliciten a megnyilatkozásokban, s így nem hívja elő a belső meggyőződés igényét, illetve a kritikai szemléletet, amit ez a mechanizmus implikál. A hatalmat birtoklók tehát a világ jelenségeinek saját karakterét kihasználva, és saját elgondolásaikat azokon alkalmazva hajtanak végre formatív cselekvéseket, melynek eredménye a konstrukció, ami beépülve a hatalmi diskurzusba képes azt megerősíteni, átformálni, tovább működtetni – a kanonizált, önmagát többnyire elrejtő nyelvvideológia működése során inkább a konzerválás tekinthető tendenciának, míg az oppozicionális ideológiák célja valóban a rendszer átformálása. A külső koncepciók beépülhetnek a konstrukcióba azáltal, hogy annak inherens tulajdonságai között alá- és fölérendeltségi viszonyokat hoznak létre, azaz létrehozzák a prototípust. A konstrukció maga a viszony, amelyet a hatalmi tevékenység meg akart valósítani, és amely képes a célpontot a diskurzusban érvényes tulajdonságok összességére redukálni – azaz egy, az autoritás beszédmodja által diktált centrális tulajdonságokat tartalmazó prototípusra.

A fogyatékoság konstrukciója – az orvosi modell próbája

Hadi (2010) összefoglalja, hogy a különböző területeken milyen tartalommal töltik meg a fogyatékoság fogalmát, s így említést tesz az orvostudományi, társadalmi/szociális, bio-pszichoszociális, alapjogi és kulturális modellről. Az orvostudomány szemszögéből a fogyatékoság elsősorban egészségkárosodás, mely a környezettől gondoskodást vár el, míg a „betegről” passzivitást feltételez, olyan embernek látja, aki nem tud érdemben hozzátenni a környezet fejlődéséhez. A szociális nézőpont szerint ez a fizikai állapot „megfelelő környezetben érvényesülni képes”. A bio-pszichoszociális modell neve is árulkodik arról, hogy a testi, lelki és környezeti tényezők összehangolásával törekszik a fogyatékoság definiálására, melyet ezek negatív kölcsönhatásának eredményeként értelmez. Az alapjogi modell inkább a hátrány kezelésére fókuszál, az egyenjogúság a központi eleme. A kulturális modellben kiemelkedik a konstruált mivolt, a test helyett a közösségi hozzáállás a kiindulópont.¹⁸

¹⁷ EYSENCK – KEANE 1997.

¹⁸ HADI 2010, 49–58, 50–51.

A különféle paradigmák alapvető tulajdonságait szemlélve felvetődik a kérdés, hogy milyen egyéb diskurzusokkal rokonítható az e fogalom köré szerveződő beszédmód. Az orvosi modell egységet képez a szellemi, testi fogyatékoságban érintett személyekből, minden ide kapcsolható, pontosabban általa hagyományosan ide kapcsolt párbeszédet ugyanúgy működtet, így ebből kiindulva nehezen haladhatunk más stratégiák felé. A szociális nézőpont lényegében a hatalom ágensének és célpontjának együttműködése abban, hogy a viszonyrendszer perifériáján lévők, de annak fenntartásában aktívan részt vevők felelősségét kihangsúlyozzák – azonban csak kiegészíti, érdemben nem haladja meg az orvosi modellt. Az alapjogi és a kulturális paradigma – jellegükből fakadóan – kapcsolatot teremtenek a fogyatékosági diskurzusok és más, az egyenlő jogokat és a közösségekben való gondolkodást kiemelő mozgalmak, párbeszédok között – ilyen pl. a nyelvi kisebbségek ügye, a feminizmus, a homoszexualitás kérdésköre. Hahn és Belt (2004) a politikai paletta részének tekintik azokat a mozgalmakat, melyeket a faji, nemi, vagy szexuális orientáción alapuló megkülönböztetések ihletnek, és ilyen szempontból veti össze velük a fogyatékos identitás és közösségi tevékenység kérdését. A testi funkciók hiányát, módosulását a személyes és politikai identitás kialakításában érdemi szereppel bíró tényezőként tartják számon.¹⁹

Az ilyen általános, bár lényeges megállapítások mellett érdemes azokat a szerzőket figyelembe venni, akik célzottan a konstruálás folyamatára mutatnak rá. Siebers (2001) szerint maga a test is konstrukció, a társadalmi attitűdök és az intézményes keretek meghatározóbbak lehetnek, mint a biológiai tények, a reprezentáció – s így természetesen ennek nyelvi formája is – hatással van a testre és az arra vonatkozó önismeretre.²⁰ A társadalmi konstrukcionizmus elméleti keretében a jel megelőzi a jelöltet, azaz esetünkben a testet a jelentés hierarchiájában, így a reprezentáció az egyént az ideológia áldozatává tevő, normalizáló, átformáló folyamat.²¹ A megjelenítési szokásaink, azaz prototípusaink alapvető fontosságúak a *fogyatékoság* szó tartalommal való megtöltésében. Az egyszerűsítési törekvés eredményeként az idealizált, és nem a valóságghű, számtalan egyedi módon megnyilvánuló test ábrázolása a cél, s így a másság kizáródik ebből a körből.

Judith Butler alapvető hivatkozási pontja azoknak, akik a fogyatékoság értelmezését a feminizmus elméletével hozzák kapcsolatba. A testet Butler (1988) olyan aktív folyamatnak tekinti, amely kulturális és történeti lehetőségek beágyazódásával jön létre, s bár nem tagadja, hogy anyagi, természeti dimenziója is van a testeknek, ám a kulturális jelentést nem ilyen nézőpontból kívánja meghatározni.²² A nemet (gendert) tettként fogja föl, mely konstruált, de maga is részt vesz a róla alkotott társadalmi fikció létrehozásában.²³ Garland-Thomson (2002) a feminista gondolkodás fő hozadékaként a test kulturális jelentésekkel való telítettségének felismerését emeli ki. A fogyatékoságot egy kitalált narratívának tartja, hasonlóan a genderhez és a fajhoz, és négy aspektusát említi: a testi változatosság értelmezési rendszere; kapcsolat a testek és környezetük között; gyakorlatok összessége, melyet a fogyatékos személyek és a nem-fogyatékos személyek produkálnak; a testet öltött én belső instabilitásának leírasi módja. A fogyatékoságnak mint rendszernek az a feladata, hogy fenntartson olyan előnyben részesített jelöléseket, mint a szép, egészséges, normális, cselekvőképes, megfelelő. A reprezentációt Siebershez hasonlóan a valóságot strukturáló tényezőnek tartja, továbbá rávilágít, hogy

¹⁹ HAHN –BELT 2004, 453–464, 453.

²⁰ SIEBERS 2001, 737–754, 737.

²¹ SIEBERS 2001, 739

²² BUTLER 1988, 519–531, 520–521.

²³ BUTLER 1988, 528.

a központot a periféria határozza meg, a nem/fogyatékoság a hatalmi viszonyok jelölésének módja. A női és fogyatékos test társadalmi képében hasonlóságokat fedez fel, amennyiben mindkettő függésben van, gyenge, szánalomra méltó, tehetetlen. Az orvoslás és a megjelenés összefüggő, kulturális diskurzusai részt vesznek a nem, faj, osztály vagy épp a fogyatékoság rendszerein keresztül megvalósuló elnyomás kivitelezésében, melyek formálják, szabályozzák, normalizálják az alávetett testeket. A testekre hibás, javításra váró entitásokként irányul figyelem, s így az emberi sokféleség iránti tolerancia háttérbe kerül.²⁴

Az orvosi beszédmód mint ellenpont és irányadó diskurzus számtalan szerzőnél megjelenik. Wilkerson (2002) a testi elváltozástól és a haláltól való félelem megtestesüléseként tekint a kórosnak tekintett testekre, s ebből kiindulva azt állítja, hogy az orvosi diskurzus a társadalmi káosz előidézőjének állítja be a fiziológiai „rendezetlenséget”. A patológiai nézőpont erejét onnan eredezteti, hogy képviselői lényegükből fakadóan jóindulatúnak tételeződnek, s állításaiknak biológiai alapja van, amely az igazság magasabb rendű forrása. Különösen azt sérelmezi, hogy a fogyatékos személyeket a szexuális cselekvőkészség által meghatározott hierarchia alájára pozicionálja az uralkodó diskurzus, s így az „inkább polgárok” létrehozása ezen a téren is megvalósul.²⁵

Titchkosky (2003) úgy véli, hogy a fogyatékos csoportok létrehozása alapfeltétele annak, hogy a rájuk irányuló gyógyászati programok értelmet nyerjenek, a népeségből a nyelv és más gyakorlatok által kizárt, marginális pozícióba kényszerített embereket orvosi eszközökkel akarják inklúzióba alávetni. A szakmai, közigazgatási narratívák a fogyatékoság természete általuk adott meghatározásának elismertetését az orvosi tevékenység létének, formájának és tartalmának legitimációjával együtt viszik végbe. A nyelvi, diskurzusban lezajló módja a probléma, illetve az ahhoz való közösségi viszonyulás konstruálásának a biológia és a gyógyítás keretei között maradó szövegek alkalmazása.²⁶

Samaha (2007) a szociális modellt hasonlítja össze az orvosival. A patológiai szemlélet az egyén fizikai, mentális jellemzőjéből indul ki, melyből az egyén funkcionális akadályoztatottságát eredezteti, s végső következménynek a gazdasági, társadalmi, politikai státuszt érintő hátrányt tartja, ami egyébként a szociális paradigma végpontját is jelenti. Ebben azonban a kiváltók a társadalmi normák, hiedelmek, a többségi preferenciák összessége, amely a környezet kiépítésében adott választási lehetőségek valamelyikének előnyben részesítésével érvényesül, s így hoz létre hátrányt. A formatív cselekvés elméletével összhangban azt vallja, hogy a fogyatékoság konstrukciója visszahat az őt létrehozó társadalmi beállítódásra.²⁷

A feminista és a szociális alapoktól részben eltávolodva Berbrier (2002) a kulturális kartográfia elméleti keretében a közösségek önmagukat pozicionáló aktusait vizsgálja, és a térbeli viszonyrendszereken alapuló metaforarendszert javasolja a kulturális csoportok leírására. Véleménye szerint a deviánsként számon tartott közösségek számára vonzó lehetőséget jelent a kisebbségi státusz, éppen ezért igyekeznek a kulturális térben az ilyen közösségekhez közelíteni, s így anélkül elérni a normalitást, hogy magatartásukon változtatni kellene – ez történt pl. a homoszexuális férfiak esetében. Ugyan a kisebbségi terek épp úgy marginalizáltak és megkülönböztetettek, mint a deviáns területek, mégis szimpatikusabbak azoknál, és új tartalommal képesek feltölteni a már meglévő címkéket.²⁸

²⁴ GARLAND – THOMSON, 2002, 1–32, 5–15.

²⁵ WILKERSON 2002, 33–57, 33–35.

²⁶ TITCHKOSKY 2003, 517–542, 518–521.

²⁷ SAMAHA 2007, 1251–1308, 1256–1266.

²⁸ BERBRIER 2002, 553–591.

A fogyatékossgot mint konstrukciót vizsgáló tudományos diskurzus alapvetően két irányvonalra oszlik, melyek a siketség elemzésénél is érvényesnek tekinthetők. Az első csoportba az orvosi, bizonyos esetekben expliciten hatalminak tételezett beszédmódot vizsgáló szövegek tartoznak, a másodikat a kulturális, társadalmi paradigma megnyilvánulásai alkotják, ugyanakkor nehezen lelhető fel olyan szöveg ebben a kategóriában, amely ne térne ki az ellentétesnek tekintett felfogásra. Így a konstruáltságra való rámutatás mellett nem tekinthetünk el attól, hogy a szakirodalom maga is részt vesz ebben a folyamatban, hiszen a nyíltan vagy negatív festéssel beemelt elsődleges hivatkozási alapja a hatalminak tekintett patológiai szemlélet. Tematikusan ugyan nem, de módszertanilag ide kapcsolható Said (2000), aki a nyugati tudományosságban (is) működő orientalizmust vizsgálva figyelmeztet a valóság szigorú felosztásának veszélyeire, hiszen az eljárás az ellentétek elmélyítéséhez vezethet, így az ilyen oppozíciók beépítése a tudományos diskurzusba az igazolhatóság rangjára emelheti az adott szembenállásokat.²⁹ A testből kiinduló hatalmi diskurzusban a saidi keletiséget megformáló fogyatékossg az égtájhoz hasonlóan nem az érintettek által „válík feltérképezhető és megérthető valósággá, hanem sokkal inkább az ismeretek birtokában elkövetett manipulációk sorozata nyomán”.³⁰ Saidnál az orientalizmus a „valóság politikai átértelmezése”, s ugyanezt elmondhatjuk mind az orvosi, mind a kulturális diskurzusokban létrejövő *fogyatékossg* fogalomról, hiszen mindkettőt egyaránt átjárja az ideológiai szemlélet.

A fogyatékossgot tehát alulról szerveződő és felülről szervezett folyamatok is konstruálják, melyek a maguk fogalomrendszerébe ágyaznak egy érzékelhető realitást, s az érzékelés leírására, magyarázatára különböző regisztereket, fogalmi tartományokat kínálnak fel. A konstruálást végzők normarendszere befolyásolja, hogy a kategóriának melyek lesznek a centrális tulajdonságai, így a különböző paradigmák eltérő prototípusokat hoznak létre. A feminista alapvetéseket vagy az orvosi modellt vallók egyaránt a testre helyezik a hangsúlyt, előbbi esetben annak bizonytalanságára, utóbbi megközelítésben hibásságára, hiányára fókuszálva, de mindkettő az egyénre összpontosít. A kulturális, szociális paradigmák a közösségi tényezőt központinak tekintik, az első esetben csoport-csoport, míg a másodiknál egyén-csoport viszonylatban. A fogyatékossg kategóriájának tulajdonságai tehát sokfélék lehetnek (test, egyén, közösség, hiány, hátrány, eltérés, másság, függőség, méltóság, identitás, stb.), a kontextus az, ami ezek közül bizonyos elemeket preferál, míg másokról csak ritkán tesz említést, vagy teljesen figyelmen kívül hagyja őket.

A kisebbség konstrukciója

A kiegyensúlyozott elméleti kerethez fontos figyelembe venni azokat a diskurzusokat, amelyek a nyelvi, etnikai kisebbségek értelmezéseit érintik, hiszen a siketség interpretációjának egyik hagyománya ehhez a kerethez kötődik. A *kisebbség*, *etnikum* külső és belső meghatározásakor számos tényezőt szokás figyelembe venni. Lane (2005) az etnikai csoportok társadalomtudósok által megfogalmazott kritériumai közt a következőket sorolja föl: közös név, a közösség érzete, viselkedési normák, a csoportot megkülönböztető normák, tudás, szokások, társadalmi szerkezet, nyelv, művészet, történelem, rokonság. Bár a siketség konstrukcióját részletesen tárgyaló fejezetben mindegyikre érdemes kitérni, jelen dolgozat a kisebbségi koncepció legfontosabb elemének a nyelvet tekinti, így a fogalom általános vizsgálatakor ez a szempont dominál.

A nyelvi kisebbség konstrukcióját szemlélve ki kell térni a nyelv interpretációjának néhány kérdésére, hiszen ez alapjaiban befolyásolja a nyelvhasználatuk alapján (is) definiált közösségeket. Bourdieu (1991) a szimbolikus hatalomgyakorlás (pl. vallás, nyelv, művészet, tudomány) egyik

²⁹ SAID 2000, 85.

³⁰ SAID 2000, 75.

formáját és eszközét látja a nyelvben, mely szerinte a saussure-i hagyományban, függetlenül a valós használattól olyan normarendszerré vált, melyet minden más hasonló struktúra fokmérőjeként használnak a hatalom birtokosai, pl. az állam. Szimbolikus hatalomnak azt a láthatatlan erőt nevezi, mely csak az alávetettek együttműködésével ölthet formát – az emberek nem akarják tudni, hogy kiszolgáltatott helyzetben vannak, s valójában ők maguk is gyakorolják ezt a hatalmi formát.³¹ Általa a domináns csoport egyfelől elrejtja az érdekeit szolgáló ideológiát, melyet az univerzalitás látszata mögé rejt, másfelől integrálja önmagát a társadalomba azáltal, hogy arról fikatív egységet feltételez, s az uralt osztályokban téves képzeteket kelt, saját kultúráját ideológiai hatás kifejtésére használja.³² A nyelv „törvényének” megalkotója a nyelvész szakma, míg a végrehajtók az oktatási rendszer résztvevői, akik a legitim nyelvhasználatot meghatározzák, és az eltéréseket esetenként szankcionálják, hogy fennmaradjon az egységes nyelvi piac.³³ Nem csupán a sztenderd nyelv használata a hatalom elvárása – Bourdieu szerint a domináns nyelvet előíró és gyakorló intézményrendszer az ehhez tartozó nyelvi közösség újratermelésén is dolgozik, s így más, kisebb tekintélyű kódok beszélőit igyekeznek integrálni ebbe a közegbe azáltal, hogy saját kommunikációs eszközét kiterjeszti rájuk. A normarendszer megnevezés félrevezető lehet, mivel ez esetben nem arról van szó, hogy valaki meggyőződésből, tudatosan és – ami talán a legfontosabb – visszavonhatóan kiáll egy értékrend mellett. A nyelvek közötti választást a nyelvi piac szabályai kényszerítik ki, a domináns nyelv által képviselt kulturális tőke az, amit a szimbolikus hatalmi rendszerből nyerhető profit megszerzéséhez fel kell mutatni.³⁴ Az oktatás feladata nem kizárólag a domináns nyelv pozíciójának fenntartása, hanem a hozzáférés egyenlőtlen elosztása, a nyelvi piac fenntartása.³⁵

Az ideológia, a piac, és az integráció kulcsszavai a kisebbségekkel foglalkozó irodalomnak. A fogyatékosági diskurzusokban az orvosi szakma jelenthette az autoritást, ami lényegéből fakadóan ép, egészséges, szép, képességekkel ellátott testeket állított szembe a hibás, beteg, torz, képességeitől megfosztott biológiai létezőkkel. A kisebbségek konstruálásában is részt vevő megkülönböztetési mechanizmus biológiai és társadalmi adottságokat egyaránt felhasznál, bár előbbi működtetésének vizsgálata – legalábbis ami az antropológiai, nyelvészeti szakirodalmat illeti – kezd háttérbe szorulni a kulturális jellemzők mentén való felosztás kutatásával szemben. Az autoritás ez esetben nehezen pozícionálható egy jól körülhatárolt foglalkozási csoportra vagy intézményre, hiszen a többségi vagy a kisebbségi társadalom konstrukciójába tartozó egyének ugyanolyan fontos hordozói lehetnek a belső és külső ideológiáknak, mint a kormányzati intézmények vagy az oktatási rendszer, s előfordulhat, hogy a törésvonalat a két oldal szereplői csak az egymással való konfrontációban tapasztalják meg, azaz a diszkrimináció legalsó szintjén. Az autoritás így relatív, bár az egyes ideológiák terjesztésében, s az egyéneket azok hordozóivá tételében az intézményes keretek szerepe vitathatatlan jelentőségű, jóllehet az elsődleges szocializációs terepnek minősülő család ugyanolyan fontos lehet a hatalmi diskurzus közvetítésében, mint egy iskola.

Siegel (2006) szerint a nyelvek egyes formáinak elutasítása, kirekesztése, amit a média, a hivatalos oktatás és a formális írott műfajok gyakorolnak, a nyelvváltozatokhoz kötődő csoportok marginális pozícióba kényszerítését eredményezi.³⁶ A nyelvek, nyelvváltozatok

³¹ BOURDIEU 1991, 164.

³² BOURDIEU 1991, 167.

³³ BOURDIEU 1991, 44.

³⁴ BOURDIEU 1991, 51.

³⁵ BOURDIEU 1991, 57.

³⁶ SIEGEL 2006, 157–174., 157.

közi választás tehát formatív cselekvés, amely a nyelv által megy végbe magán a nyelven, visszahatva rá, illetve a társadalomra, amely alkalmazza. Az egalitáriánus pluralizmust vizsgálva ugyan kiemeli azt az üdvös hatást, melyet az emberek közti egyenlőség hangsúlyozásával ér el a modell, de felhívja a figyelmet hátrányaira is. Ebben a paradigmában ugyanis a sztenderd (vagy bourdieu-i fogalommal élve domináns) nyelv olyan forrásként van feltüntetve, amely az ehhez a nyelvhez kötődő tudást, képességeket kizárólagosan közvetíti, s az iskola feladatát az e nyelvhez való hozzáférés biztosításában látja³⁷. Az előnyben részesített kód a tisztaság, logikusság jegyeivel fölruházva a formális kereteknek megfelelő forma rangjára emelkedik, míg az oktatásba nem integrált változatokat a hétköznapi információcsere, az informális megnyilvánulások közegeivé redukálják.³⁸ Az egyenlő hozzáférés illúziójából tévhitek születnek, melyek szerint pl. mindenki képes a többségi nyelv elsajátítására, ennek elmaradása egyéni gyengeségből, értelmi hiányosságból fakad; a sztenderd elsajátításával egyenlő esélyekkel rendelkezhetnek az élet más területein is (ezt munkaerő-piaci adatok cáfolják).³⁹ Siegel (2006) az egynyelvűségi normára is kitér, melyhez szorosan kapcsolódik az egykultúrájúság dogmája is. A fogyatékosági diskurzusokra visszautalva ebben a keretben az egy nyelvet beszélő, önmagát egy kultúra tagjának valló egyén tekinthető egészségesnek. Ez nem csupán a kisebbségi nyelvek elnyomását eredményezheti, hanem a marginális helyzetben lévő csoportokból elutasító attitűdöt válthat ki a többségi, vagy egyszerűen más nyelvek felé, melyeknek elsajátítása a kultúrát feladó, megtagadó aktusként is interpretálható.⁴⁰ Az iskolarendszerben a sztenderd vagy az egynyelvűség megfeleltetése a normalitásnak azt eredményezheti, hogy az eltérő kódot, esetleg több változatot is beszélő tanulókat a tanárok képességeikben korlátozottabbnak tartják, s így csökkentik elvárásaikat feléjük, ami negatívan hat a teljesítményükre.⁴¹ Az oktatásban kritikai szemlélettel kiegészített tudatos megközelítést ajánl, amely szociolingvisztikai szempontokat emel be, a diákok és tanáraik nyelvváltozatait egyéni és közös reflexió tárgyává teszi, az alkalmazott kódok körét kitágítja, s erre a törekvésre magyarázatot is ad.⁴²

Myhill (2003) a nemzeti nyelvek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyéni identitás központi elemei lehetnek, ugyanakkor ez veszélyeket rejthet magában akkor, ha a magukat ilyen szempontból is értelmező személyek olyan csoportokkal találkoznak, ahol a nyelvnek nincs ilyen funkciója, a nemzeti létben nem kardinális jelentőségű. Az ilyen megközelítés próbára teszi a közösségek autentikusságát, valódiságát, és bizonyos nemzetek tagjai, akik az etnicitásuknak megfeleltetett nyelvet beszélnek, adott esetben igazibbnak, a nemzeti konstrukció sikeresebb megvalósítóinak tarthatják magukat – Myhill szerint ebből is fakad a kozmopolita jellegű csoportok, pl. a zsidók hátrányos megkülönböztetése.⁴³

Gal és Irvine (1995) a nemzeti nyelvek kérdéskörével kapcsolatban a gyakorlathoz közelebb álló megállapításokat tesz, mikor a nyelvészet nemzetállamok identitásainak kiépítésében betöltött szerepére mutat rá. Bourdieu-höz hasonlóan a saussure-i, egyéni intenciót kizáró, absztrakt jellegre összpontosító nyelvfelfogásnak tulajdonítják azt a felfogást, hogy a nyelv független, és így objektív, ha úgy tetszik, ártalmatlan, nem befolyásolja sem személyek,

³⁷ SIEGEL 2006, 159.

³⁸ SIEGEL 2006, 159.

³⁹ SIEGEL 2006, 160.

⁴⁰ SIEGEL 2006, 162.

⁴¹ SIEGEL 2006, 169.

⁴² SIEGEL 2006, 167–168.

⁴³ MYHILL 2003, 25, 77–79, 77–82.

sem a társadalom akarata.⁴⁴ Ha így értelmezzük a nyelvet, akkor talán a legideálisabb eszköz a szimbolikus hatalom gyakorlására. A szerzőpáros azt vizsgálja, a nyelvi változatokat és a köztük lévő különbségeket értelmezőket milyen képzetek alkotta interpretációs keret veszi körül, és meglátásaikat az egyes kódokról milyen eseményekhez, emberekhez, tevékenységekhez kötik, azaz milyen módon válnak nyelvi formák adott társadalmi csoportok, identitások, cselekvések indexeivé.⁴⁵ Gal (2006) szerint a köztudat része, hogy a nyelvek olyan rendszerek, melyek normákat határoznak meg, és egy nemzet, valamint egy általa elfoglalt terület lelkét fejezik ki.⁴⁶ A társadalom főáramán kívül esők számára a sztenderd (nemzeti) nyelvekhez kötött ideológiák olyan kereteket adnak, melyek szükségszerűen saját identitásuk leminősítéséhez vezetnek,⁴⁷ illetve olyan stratégiák kifejlesztésére sarkallhatják őket, melyek célja a saját változat sztenderdizálása, ami újabb megosztottságot, centrum-periféria elrendezést eredményez, hiszen a kiemelés folyamatának velejárója egyes formák stigmatizálása.⁴⁸ A köznyelv rangjára emelés tehát kétélű fegyver, a dichotómiákban való gondolkodás nem vezet ki a fennálló rendszerből, csupán újratermeli, átrendezi azt, de mechanizmusait konzerválja.

Egyes kisebbségi viselkedésmintákat már érintettünk, ezeket részben összefogva, részben kiegészítve Eriksen (1992) etnicitás fogalmát is meg lehet említeni, mely szerint a csoportok között létező alapvető, osztályozást lehetővé tevő különbségek rendszerező és fenntartó reprodukálásáról beszélhetünk, mely során az egyének önmagukat a másik csoporttól kulturálisan eltérő entitásoknak értelmezik.⁴⁹ Ebből adódóan az alaphelyzet nem egy etnikum önálló létezése, hanem legalább két csoporté.⁵⁰ A másik nyelv elfogadása, elutasítása is e kettősség fenntartását eredményezi, épp úgy, mint az oktatás egalitáriánus törekvései, melyek az emberi jogokkal összhangban való működés miatt emelik be a sztenderdtől eltérő formákat, azaz ilyen módon a többség támogatására utalt változatokká teszik őket. A nyelv ideológiai megközelítése, akár elmélyíteni, akár feltölteni igyekszik a nyelvek, nyelvváltozatok közti szakadékot, mindenképpen olyan reprezentációkat, konstrukciókat hoz létre a csoportokkal, beszélőközösségekkel és egyénnel kapcsolatban, melyek egymással ellentétben válnak értelmezhetővé. A kulturális kartográfia eszköztára esetleg megoldást jelenthet, hiszen a határokat fenntartja ugyan, de horizontálisan képezi le a csoportokat, azoknak határaikon belüli teljességét, értékességét nem firtatja, az egymás mellettséget, és nem a másikkal viszonyított potenciált emeli ki. A konstruálás folyamatának vizsgálatakor azonban a saját nyelvi kötöttségek miatt néha elkerülhetetlen, hogy a már meglévő oppozíciók mentén magyarázzuk a jelenségeket.

A kisebbségi konstrukció tehát egyfelől a (szimbolikus) hatalomgyakorlás által létrehozott viszony, melyet az autoritással rendelkező csoportok és az alávetettek közösen hoznak létre, az egymástól való különbözést adott esetben intézményesítve, a hierarchiát direkt vagy indirekt módon támogatva. A nyelvi ideológiák olyan eszközök, melyek prototipikusnak tekintett, leegyszerűsítve szemlélt nyelvekhez kötődnek, melyeket használatuk által tesznek dominánssá, vagy ignorálásukkal alávetetté, minden esetben formatív cselekvéseket hajtva végre rajtuk és általuk. A kisebbségek konstruálásával párhuzamosan a különféle kódok indexekké válnak, így nem csupán csoportokról,

⁴⁴ GAL – IRVINE T. 1995, 967–1001, 967.

⁴⁵ GAL – IRVINE T. 1995, 970–973

⁴⁶ GAL 2006, 163–181, 163.

⁴⁷ GAL 2006, 165.

⁴⁸ GAL 2006, 170.

⁴⁹ ERIKSEN 1992, 313–332, 314.

⁵⁰ ERIKSEN 1992, 314–315.

hanem magukról a nyelvváltozatokról is reprezentációk jönnek létre, melyek a mindenkori többséggel szemben értelmeződnek.

A siketség mint konstrukció

A fenti elméleti keret alapján a siketség kapcsán a következő kérdésekre kell választ keresni:

- Milyen normarendszerek befolyásolják a siketség mint konstrukció létrejöttét?
- Milyen fogalmi tartományokat, regisztereket működtetnek ezek a normatív rendszerek?
- Mik a *siket* szó mint kategória központi és perifériális tulajdonságai az egyes diskurzusokban?
- Milyen hierarchia figyelhető meg a siketség konstruálásának folyamatában? Ki/Mi felelős a konstrukcióért, és kikre vonatkozik a reprezentáció?
- Mely csoport(ok) rendelkezik autoritással a siketség felett?
- A nyelvi ideológia milyen hatást fejt ki a siketség konstrukciójára?
- Mik a konstruálás nyelvi eszközei?

A siketség és a fogyatékoság diskurzusai

A siketiséggel kapcsolatosan hagyományosan két eltérő paradigmát szokás megkülönböztetni, ezek egyike az orvosi, patológiai szemlélet, melynek az angol nyelvű irodalomban a *deaf* ('siket') szó kisbetűs írása a tradicionális jelölője. A siketiséget a fogyatékoságok kategóriájába helyezve a testi hiányra, a sérülésre, a normalitást jelentő hallás elvesztésére helyezi a hangsúlyt, és saját eszköztárát kínálja megoldásként. A hallókészülékek, a génmanipuláció, a cochleáris implantáció (CI), vagyis az audiológia vívmányai a többségi társadalomba való sikeres integráció eszközeiként jelennek meg, legyen szó bármilyen fokú hallássérüléssel élő emberről – az általa konstruált hallássérült kategórián belül nem tesz különbséget a páciensek között a tekintetben, hogy gyógyítási módszereit felajánlja-e nekik. Bár ilyen módon általánosít, mégis egyénekhez szól, nem egy csoporthoz, a betegek személyes, és nem valamiféle közösségre vonatkozó útmutatást kapnak állapotukat illetően.

Mindazt az ideológiai keretet, amelyre e nézőpont módszertana és elméleti eszköztára épül, audizmusnak nevezik. Az audizmus osztályozási mechanizmusa az orvosi szempontú fogyatékosági diskurzusokkal összhangban a testből indul ki, annak prototipikus részeként tekint az ép hallásra.⁵¹

A patológiai szemlélet a siketség belső diskurzusaiban jellemzően a posztlingvális, azaz a nyelvvelsajátítás után, esetleg felnőttkorban bekövetkezett hallássérülés kapcsán merül fel, illetve azoknál a nagyothallóknál, akik számottevő nehézség nélkül tudnak hangzó nyelven kommunikálni.

Az orvosi diskurzusban a normarendszer központi eleme az egészséges test, mely öt jól működő érzékszervvel rendelkezik. A hallás többek között arra szolgál, hogy az ember képes legyen a beszélt nyelv megértésére, elsajátítására, használatára. Jellemző fogalmi tartománya, regisztere az audiológiai szakzsargonon (cochleáris implantátum, hallókészülék, audiogram, decibel, hallásmaradvány), ez jelenti az értékelési, értelmezési keretet a siketség konstruálásában. A siket szót elsősorban a hallássérült szinonimájaként, e kategória központi elemeként tartja számon,

⁵¹ HAUSER – O'HEARN – MCKEE – STEIDER – THEW 2010, 486–492, 491.

annak prototipikus megvalósulásaként. Elsősorban a halló társadalomba visszajuttatandó entitásként tekint a siketség tagjaira, ami nem kedvez a különbözőség hangsúlyozó elemeknek, pl. a jelnyelvnek, vizuális beállítódásnak – ezek a jelentésmezőben a perifériára szorúlnak. A konstrukció mint viszony az autoritást képviselő, azt a társadalmi megegyezés révén elnyerő orvosok, audiológusok és a hatáskörükbe utalt, a többségtől hallásállapotukban különböző egyének között jön létre. A hatalmat birtokló személyek saját gyakorlataikba és diskurzusaikba kizárólag az általuk feltételezett egyéni identitás sérült mivoltot leképező részét, saját siket kategóriájuk centrális tulajdonságait építik be, ezzel a diskurzust működtető közegekben az érintett személyek kizárólag meggyógyításra és gondoskodásra szoruló egyénekként képesek funkcionálni. A többségi társadalomtól az esetek nagy részében csak a hallásállapot máságában különböző siketeket elsősorban a kommunikáció teszi marginalizálttá, hiszen a hangzó nyelvi kompetenciáik nem teszik lehetővé a többségi nyelven funkcionáló környezetben való érvényesülést. A patológiai nézőpont a hallás visszaállítására, majd a későbbiekben a logopédia eszközeivel a beszédfejlesztésre törekszik, azaz a környezeti, hangzó nyelveket teszi dominánssá, így a nyelvideológiát is működteti a hatalmi viszony fenntartásában. Nyelvi eszközök tekintetében a már említett, kötött regisztereken túl szót kell ejteni arról, hogy a többségi társadalom episztemológiai szempontból is az audizmus közegének tekinthető, hiszen ismeretelméleti kereteit a hangzó nyelvek uralják. A logikai kapcsolódásokban a vizuálisan könnyebben reprezentálható linearitás mellett/helyett számos egyéb konstrukciós formát működtetünk. Metaforarendszereink is egy halló világot képeznek le (ezt kiválóan illusztrálja pl. *szókimondó* szavunk), a hangzó és írott formával rendelkező nyelveket tekintjük prototipikusnak.⁵²

A siketség és a kisebbségi paradigma

A patológiai nézőponttól eltérően az antropológiai nézőpont tiszta formájában – a siketség biológiai vetületeitől hangsúlyozottan függetlenül magát – nyelvi, kulturális sajátosságokra koncentrálnak. A *Deaf* szó nagybetűs írásával jelzett felfogás szerint a siket személyek számára az elsődleges tapasztalat adottságukkal kapcsolatban a jelnyelvek használata, a közösségek és a kultúra, ide vonatkozó élményeiket a nyelvi kisebbségeikéhez viszonyítják.⁵³ A másik csoportként – melynek létezését Eriksen (1992) etnikum definíciója megköveteli – a halló (*Hearing*) társadalom konstruálódik meg. Senghas–Monaghan (2002) e tekintetben rendkívül fontos megfigyelése az amerikai jelnyelvre (ASL) és használatára vonatkozóan, hogy a „halló gondolkodás”, illetve a „fejben halló” kifejezéseket a siketek olyan hallássérült személyekre használják, akik elsősorban a halló társadalommal azonosítják magukat, esetleg oralista módszerrel képezték őket a szájról olvasásra⁵⁴ – vagyis a kifejezés tartalma határozottan nem a hallásállapotra vonatkozik, bár a patológiai szemlélet szerint szerveződő köznyelv szavai ezt implikálnák.

A kulturális paradigma vizsgálóinak toposzává vált Martha’s Vineyard példája kiválóan alkalmas a nézőpont illusztrálására. Groce (1985), aki ismertté tette a jelelő sziget történetét, idős lakosokkal készített interjúk alapján rekonstruálta a jelnyelvet használó, orvosi értelemben siket és halló személyekből egyaránt összetevődő közösség korábbi életét. Garland-Thomson (2002) értelmezési keretét (a fogyatékoság mint narratíva) különösen jól példázza az eset, hiszen a beszámoló világosan megmutatják, hogy a siketség halláskárosult, fogyatékos, akadályozott csoportként való felfogása jól nyomon követhetően értelmét veszti ebben a kontextusban –

⁵² vö. HAUSER – O’HEARN – MCKEE – STEIDER – THEW 2010.

⁵³ vö. LADD 2003.

⁵⁴ SENGHAS – MONAGHAN 2002, 69–97., 72–73.

az interjúalanyok néha nem tudják felidézni, ki volt patológiai szempontból siket, az emlegetett személyeket teljesen más szempontokból jellemzik. A kutató kommunikációs formával kapcsolatos kérdésén pedig meglepődnek, ami a jelnyelv reflektálatlan, természetszerű használatára utal.⁵⁵

Lane (2005) etnikai kisebbségek megkülönböztetésére használt változóit (közös név, a közösség érzete, viselkedési normák, a csoportot megkülönböztető normák, tudás, szokások, társadalmi szerkezet, nyelv, művészet, történelem, rokonság) a legkülönbözőbb tartalommal tölthetik fel a siketség tagjai, helytől és korszaktól függően. A továbbiakban a magyarországi siketek körében szerzett tapasztalatok alapján próbálom e keretben jellemezni közösségüket.

A közös név (*siket közösség, hallássérültek*) minden diskurzusban adott, azaz a vizsgált csoportra érvényes a nézőpont. A siket személyek elutasító magatartása a CI felé, vagyis a kulturális, politikai motiváció gyógyulási vágyon való felülkerekedése a közösséghez való kötődést igazolja.⁵⁶ A viselkedési normák és a csoportot megkülönböztető normák között nagy az átfedés, hiszen a négy érzék jelentőségének növekedése, a nyelv modalitása eredményez bizonyos, kiszámíthatónak is tartható elvárásokat mind ezekre, mind a szokásokra nézve – ilyen pl. a figyelemfelhívás fényjelzésekkel, dobbantással, feltűnő mozgásokkal; a felelősített mimika, a „szókimondó” természet, a testi érintkezésre való fokozottabb igény, az étkezés előtti kopogás az asztalon – antropológiai kutatások minden bizonnyal számos egyéb tényezőre hívhatják majd fel a figyelmet a későbbiekben. A közös nyelv modalitása egyértelmű, azonban a Magyarországon használt jelnyelvi változatok számáról nincs teljes szakmai konszenzus. Hagyományosan hét, a siket iskolával rendelkező városoknak (Budapest, Vác, Eger, Szeged, Kaposvár, Debrecen, Sopron) és környezetüknek megfeleltetett dialektust szokás megkülönböztetni. Ez természetesen felveti a közös nyelv meglétének problematikáját, az esetleges jelnyelvekre vonatkozó, siket közösségekben élő ideológiákról még nem készült kutatás, a sztenderdizációs folyamat megkezdésekor azonban vélhetően ezekkel is számolni kell majd. Társadalmi szerkezetük áll egyrészt magából a siket közösségből, melyet klubok, színházi társulatok, tánccsoportok, valamint egyéb jellegű szerveződések útján tartanak fenn, másfelől abból az intézményrendszerből, mely teret ad a közösségi életnek, illetve egyéb (pl. közigazgatási) szempontból kihat annak életére (SINOSZ, Hallatlan Alapítvány, oktatási intézmények, klinikák, stb.). A közös tudást egyrészt a már említett norma- és szokásrendszer ismerete alkotja, de egyéb tényezőket is megemlíthetünk. Léteznek olyan információk, melyek a nem-siket társadalomban nem képezik az általános műveltség részét, ugyanakkor a siket közösség életében kiemelt jelentőséggel bírhatnak, – ilyen pl. a siket politikusok és más közszereplők neve, a jelnyelvi törvény tartalma, a feliratozás elérésének módja, a jeltolmáccsal támogatott színházi előadások helye és időpontja, stb.. A közös történelem elsősorban a jogokért, a jelnyelv használatáért való harc narratíváját jelenti, amelyben a magyar történelemszemléletben toposzá vált Mohácshoz vagy Trianonhoz hasonlítható jelentőségű az oralista, vagyis elsősorban a hangzó nyelv elsajátíttatására fókuszáló oktatási gyakorlatot hosszú időre konzerváló milánói kongresszus. A művészeti tevékenységnek számos nyomát megtaláljuk nem csak magyar, de nemzetközi viszonylatban is, jelnyelvre fordított versek, jelnyelven működő színtársulat, jelnyelvi rövidfilmek az interneten is viszonylag nagy számban fellelhetők, ahogy jellel kísért dalok is, melyek nem tekinthetők kizárólagosan a siket kultúra részének. A rokonság már felvethet problémákat, hiszen a siket gyerekek 90%-a halló családba születik, azaz kisebb azok aránya, akik a szocializáció első szakaszától kezdve a siket közösség normái szerint, ahhoz szüleiken keresztül biológiailag is kötődve nőnek fel. Hahn-Belt (2004) az „egygenerációs

⁵⁵ GROCE 1995, 2.

⁵⁶ HAHN – BELT 2004, 453.

kisebbség” kifejezést használja az általuk vizsgált (fogyatékos) csoportra, akik az alávetettség közös tapasztalatában a kortársakkal osztoznak, a közös fellépés hagyományát nem egy idősebb csoporttól öröklik.⁵⁷ A rokonság tehát vérségileg nem feltétlenül, de funkcionálisan megvalósul.

Ladd (2003) siket kutatóként vezeti be a *Deafhood* konstrukcióját, mely a siket identitás internalizálását kívánja elméleti keretbe foglalni, s a siket lét megélésének módjait és intenzitását egész életen átívelő, állandóan változó folyamatnak tekinti. A siket identitás számos egyéni módon megvalósulhat, és ez a közösség sem mentes a marginalizáló mechanizmusoktól. Ladd (2003) három típusát különbözteti meg a siket közösség tagjainak:⁵⁸

1. azok a siketek, akik siket szülők gyermekeiként jönnek a világra;
2. a siketek iskoláiban végzett tanulók;
3. azok a siketek, akik integrált oktatásban vettek részt, de megtalálták az utat a siket közösséghez.

Ladd (2003) részleges tagságot tart elképzelhetőnek a siket szülők halló gyerekeivel kapcsolatban, fontosnak tartja ennek jellemzésénél azt, hogy mennyire tudnak jelezni ezek az emberek, és mennyiben tekinthető szocializációjuk közegének a siket környezetet.⁵⁹ Ennél ritkább, bár elképzelhető a siketek halló házastársának, vagy a siket gyereket örökbe fogadó hallóknak a részleges tagsága, illetve azoké, akik a közösséghez munkájukon keresztül kötődnek.⁶⁰

A kisebbségi diskurzusok keretében létrejött konstrukció a kultúra normarendszerébe ágyazódik, mely antropológiai, szociológiai kulcsszavakat működtet (*nyelv, identitás, szokás, norma, csoport, csoportidentitás, közösség, stb.*). A siket szó jelöltjének prototípusa elsősorban a jelelő személy, bár ezt némiképp árnyalja Ladd (2003) nézete, mely kizárólag patológiailag siket emberek esetében tartja elképzelhetőnek a siket csoportidentitás tökéletes beépítését az önmagukról alkotott képbe. A siket közösség, illetve az őket kisebbségi mivoltukban értelmező, főleg nyelvészekből, társadalomtudósokból álló szakma legkirívóbban a jelnyelv domináns nyelvvé tételében gyakorolja a szimbolikus hatalmat, melynek hatásai egyelőre hazánkban ismeretlenek, de a sztenderdizáció folyamatában vélhetően hasonlóak lesznek ahhoz, ami más nyelvek esetében tapasztalható. A kisebbségi nyelv alávetett pozíciója a többségi, azaz esetünkben a magyar nyelvhez képest akár a jelnyelv identitásjelölővé válásával elutasító magatartást is kiválthat nem csak a többségi nyelvvel, hanem annak használóival szemben is.

A siket közösség egy része ebben a diskurzusban részben magához ragadja az autoritást, hiszen saját elméleti keretében értelmezi újra önmagát, s ezzel visszahat saját társadalmi kontextusára, más intézményes keretek igényét hívja elő. Ennek szemléletes példája a jelnyelvi törvény, mely a siketség kulturális konstrukcióként való felfogásának formatív cselekvése nyomán jött létre. Az alávetett személyek szintén a siket közösség tagjai, akik a beszédmód legitimmé válása, az orvosi diskurzus elgyengülése esetén kikerülnek a fogyatékos személyekre, vagy az speciális nevelési igényű gyermekekre vonatkozó törvénykezés hatásköréből – ami a jelenlegi elrendezésben a közösség tagjainak nagyobb része számára az egyetlen pénzforrás a segélyekre és nyugdíjakra való jogosultság folytán, illetve egyéb, pl. utazási kedvezményekben megnyilvánuló lehetőségeket jelent a siketség mint fogyatékosági konstrukció elfogadói számára. Ez nyilvánvalóan problémákat vet fel, s a jelnyelvi törvény implementációja, a bilingvális oktatás bevezetése és sikeres működtetése esetén bekövetkező társadalmi változásokra adott válaszoktól komoly átgondoltságot követel majd.

⁵⁷ HAHN–BELT 2004, 460

⁵⁸ LADD 2003, 42.

⁵⁹ LADD 2003, 42.

⁶⁰ LADD 2003, 42.

A Deafhood konstrukciójában az első számú autoritás ugyan Ladd, aki bevezeti a fogalmat, s ezzel létrehoz egy hatalmi beszédmodot, ám az általa megnevezett jelenség a siket közösség más tagjaira is hatással lehet abban, hogy miként interpretálja saját maga és mások státuszát a siket közösségen belül és azon kívül. A részleges tagság kifejezéssel egyfelől hierarchikus elrendeződést, másfelől a siket identitás idealizált, tökéletes megvalósulását implikálja, mely a faji alapú diskurzusok technikáival rokon. A tagságra kevésbé alkalmas személyek marginális pozícióba kerülhetnek, amely főleg a siket szülők halló gyerekeinek helyzetéhez kötődően vet fel kérdéseket, illetve próbára teszi az elképzelést, mely a jelnyelv elsődlegességét hangsúlyozza, hiszen Ladd elméletében elsőrendű szerepe a hallásállapotnak van, jóllehet a modell magát kulturálisnak tartja.

A magyarországi diskurzusok

Módszertani megjegyzések

Mivel az általam befogadható források mind hangzó nyelvi környezetben jöttek létre, a konstruálás nyelvi eszközeit kizárólag erre vonatkozóan állapíthatom meg. A beszédmodokat konkrét szövegeken próbálom „tetten élni”, az eddig hipotézisként vázolt diskurzusjellemzők (pl. jellemző szócsoportok, fogalomkörök) mellett azonban néhány, a módszertant érintő probléma és további vizsgálati szempont felvetésére is szükség van az elemzés megkezdése előtt. Samaha (2007) szerint a vizsgálatra ható normatív keret befolyásolja a vizsgálódó személyt abban, hogy minek tulajdonít relevanciát – a fogyatékoság vizsgálatakor ez különösen jelentős, hiszen a vizsgált csoportok felé táplált ellen- vagy rokonszenv is komoly befolyással lehet az elemzésre.⁶¹ Ezért fontosnak tartom leszögezni, hogy jelnyelvet tanuló, a siket közösség kétnyelvű oktatásra való törekvését támogató személyként a kulturális paradigma elemei felé vélhetően pozitívabb attitűddel viseltetem, jóllehet már kiemeltem olyan vonásait, melyek problematikussá tehetik egy szemléletileg és időben is távolabbra helyezett perspektívából.

A már említett, a szókincsben és metaforarendszerben megfigyelhető sajátosságok mellett fontosnak tartom Titchkosky (2003) módszertani megfigyelését a statisztikai eszközökről. A fogyatékos közösséget megszámlálható populációként feltüntetető, számszerűsítő szövegek a fogyatékos mivoltot tulajdonképpen egy bináris rendszerben ábrázolható változónak tekintik, mely egyénenként vagy pozitív, vagy negatív értéket vesz föl, azaz objektív módon mérhető, kézzel fogható tényezőkhöz kapcsolódik.⁶²

A továbbiakban alkalmazott elemzési szempontok a következők:

1. a vizsgált nyelvi produktum kontextusa, szerzője⁶³, a benne lévő, siketségre vonatkozó információk jelölt vagy jelöletlen forrása
2. a szöveg viszonya a patológiai/kisebbségi nézőponthoz
3. a siketségi konstrukció mint hatalmi viszony megjelenése/hiánya
4. a szövegben megjelenő prototipikus tulajdonságok, fogalmi tartományok a siketséggel kapcsolatban
5. az egyéb alkalmazott nyelvi eszközök hatása a siketség konstrukciójára

Az orvosi és kulturális nézőpont egyes elemei önmagukban is felismerhetőek, ugyanakkor

⁶¹ SAMAHA 2007, 1279.

⁶² TITCHKOSKY 2003, 523.

⁶³ A *szerző* szó ebben az esetben a szövegért felelősséget vállaló személyként/intézményként értendő.

metodológiai szempontból érdemes kijelölni olyan kontrollszövegeket, melyeket e paradigmák jellemzően érintenek. A fogyatékosági diskurzus kevésbé explicit elemeinek felderítésében a Mozgáskorlátozottak Országos Egyesületeinek Szövetsége (MEOSZ) által működtetett honlap (meosz.hu) szövegeire támaszkodom majd, míg a kisebbségi modell működését szolgáló nyelvi és egyéb eszközök megállapításában a Lengyel Intézet weboldala (polinst.hu) lesz segítségemre. Különösen előbbivel kapcsolatban fontosnak tartom leszögezni, hogy nem a fogyatékosági diskurzus prototípusának tekintem a MEOSZ belső beszédmódját, csupán egy olyan területnek, melyet történetileg a siketségre hatókhhoz hasonló (orvosi) koncepciók befolyásoltak, s így a közös elemeket tulajdoníthatjuk ezen elképzelések hatásainak.

A magyarországi diskurzusok egy példája – a SINOSZ

A formális, közösségen belüli beszédmód vizsgálatát a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének (SINOSZ) honlapján (sinosz.hu) található szövegeken végzem, melyek az intézményre, a siketségre, a jelnyelvre és a halló társadalomra vonatkoznak. A honlapon szinte kizárólag ilyen tematikájú szövegekkel találkozunk, magyar jelnyelven és magyar nyelven egyaránt. Találhatunk beszámolókat a siketség rendezvényeiről, tanfolyamokról, munkalehetőségekről informálódhatunk. A szövegek szerzőjének a SINOSZ tekinthető.

Mivel számos esetben találkozunk a tagokra vonatkozó kijelentésekkel, először is érdemes tisztázni, hogy a SINOSZ milyen kritériumokat támaszt e státusz felé (a kiemelések az eredeti szöveg részei):

(1a) „A Szövetség rendes tagjai:

9.1./ A Szövetség rendes tagja lehet minden olyan, (...) **siket vagy nagyothalló** természetes személy, aki **érvényes magyarországi lakcímmel rendelkezik**, (...) a jelen Alapszabályban foglaltakat magára nézve kötelezőnek elfogadja és **hallásvesztésének átlaga a 250, 500, 1000 és 2000 Hz frekvenciákon a jobban halló fülön a 40 dB-t meghaladja, vagy a rosszabbul halló fülön az átlag eléri a 80 decibelt**. Ennek **igazolására egy évnél nem régebbi, Magyarországon kiadott, audiológus szakorvos által aláírt, az ellátóhely olvasható bélyegzőjével és olvasható orvosi körbélyegzővel ellátott audiogram alkalmas**.

(1b) Mit hozzon magával a tagfelvételhez? (...)

Egy évnél nem régebbi audiogram, amelyen szerepel az orvosi szakvélemény, pecsét és aláírás – beszerezhető audiológián, hallásmérést végző egészségügyi intézményekben.

A tagság tehát a patológiailag siket és nagyothalló személyekre korlátozódik, konstrukcióként tiszta megvalósulása ennek a modellnek. A siket kategória központi elemének a hallásállapotot tekinti, ennek képzetét orvosi szakkifejezésekkel erősíti (*audiológia, audiogram, orvosi szakvélemény, hallásmérés, decibel, hallásvesztés*). A tagságra alkalmas és alkalmatlan személyek közti legfontosabb választóvonal a számszerűsített, s így a bináris tulajdonságként való alkalmazásra megfelelővé tett hallásállapot, kiegészítve a nemzeti kerettel. A siketség köreiből való tartozásról a döntést az orvosi szakma, a magyarországi lakcímen keresztül a közigazgatási struktúra, és az Alapszabály elfogadásának kritériumával saját maga együttes hatáskörébe utalja, azaz a hallássérültség mint hatalmi viszony egyik végpontján az egészségügy, a közigazgatás és a SINOSZ, a másikon pedig maga a felvételt kérő személy áll.

A SINOSZ tehát részben nyelvileg, részben a nyelv által meghatározott működési kereteivel erősíti az audizmus nézőpontját, illetve önmagát a halló társadalom keretrendszerének megfelelően, e struktúra elemei közé pozícionálja.

A SINOSZ célkitűzéseit és szolgáltatásait több helyen megfogalmazza, erre példa a következő két szöveg:

(2a) A Szövetség segítséget nyújt tagjai számára az információk akadálymentes eléréséhez,

a munkavégzéshez, támogatja az önálló életviteli törekvéseket, kedvezményes utazási és üdülési lehetőséget biztosít, kulturális, sport, szabadidős tevékenységeket szervez, szolgáltatásokat - jelnyelvi tolmácsszolgálat, jogsegélyszolgálat, pszichológiai tanácsadás - nyújt, szakmai találkozókat szervez.

(2b) A SINOSZ tagsági igazolvánnyal rendelkezők az egész ország területén érvényes - korlátlan számú - 90%-os jegy- és bérlet kedvezményt kapnak a MÁV, a HÉV, a Volán járatain, valamint a komp- és révközlekedésben. A helyi tömegközlekedést ingyenesen vehetik igénybe. A jegyekre vonatkozó kedvezmények a hallássérülttel együtt utazó egy főt is megilletik.

A tag szó a már elemzett okokból kifolyólag nem csupán az intézményes kerethez való tartozást implikálja, és ezt fontos hangsúlyozni, hiszen külső értelmezőként ennek figyelmen kívül hagyása gátolja az adekvát észrevételek megfogalmazását. A SINOSZ tehát a hallásállapotuk alapján siketnek vagy nagyothallónak minősíthető, magyar lakcímmel rendelkező és működési keretüket elfogadó embereknek nyújt különféle szolgáltatásokat. Az önálló életviteli törekvés, a jogsegélyszolgálat és a pszichológiai tanácsadás kifejezések a hallásvesztettség mint központi tulajdonság mellé újabbat társítanak: a segítség igényét. Az életvitel felnőttek esetében alapértelmezett beállítása az önállóság, kiemelése azt implikálja, hogy a célcsoportnál ez nem áll fenn, s az intézmény hozzájárulását igényli e hiány megszüntetéséhez.

A további elemzéshez érdemes bevonni a MEOSZ hasonló szövegét:

(2c) A mozgáskorlátozottságból eredő sajátos érdekek feltárása, (...) e sajátos érdekek képviselete, védelme, érvényesítése, különösen a jogalkotás befolyásolására irányuló munkában. A mozgássérült emberek számára hiányzó munka - oktatási - ,kulturális, sport -, szabadidős és egyéb lehetőségek megteremtéséhez segítségnyújtás, módszerek kidolgozása. Hiányzó szolgáltatások minta értékű megvalósítása és elterjesztése, például speciális személyi segítő, szállító, sorstársi tanácsadó és információs szolgálat működtetésével Közreműködés az (...) egyes hátrányok kiegyenlítését szolgáló támogatásoknak a jogosultakhoz való juttatásában, például a lakás akadálymentesítési támogatás és a közlekedési támogatás odaítélése során.

Az akadálymentesítés fogalma mindkét szövetségnél szerepel, a fogyatékoság szociális megközelítésének része, hiszen a környezeti tényezőkre helyezi a hangsúlyt. Az akadályt jelentésmezője folytán fizikai létezőként konceptualizáljuk elsősorban, s ezáltal a testi korlátozottságokhoz vezethet vissza minket. Bár enyhítheti ezt a felfogást, hogy a SINOSZ-nál információs akadálymentesítésről írnak, ugyanakkor maga a szó egy testből kiinduló diskurzust implikál, nem a nyelvi gátak problémáját veti fel elsődlegesen.

A többnyire az állam hatáskörébe tartozó egyéni kedvezmények és támogatások rendszere (pl. a szövegekben említett *jegy- és bérlet kedvezmény*, *lakás akadálymentesítési támogatás* és a *közlekedési támogatás*) nem kulturális jellemzőkhöz kapcsolódik, nyelvi, etnikai csoportok csak intézményes keretek között, közösségként kaphatnak anyagi támogatást, egyénileg senkit nem jogosít fel pl. nyelvi alapú nyugdíjra az, hogy a többségitől eltérő kódot használ. A kedvezmények az objektivitás rangjával bíró tulajdonságok alapján kerülnek kiosztásra, olyan jellemzők vehetők figyelembe, melyeknek meglétét a tekintéllyel rendelkező intézmények tudják igazolni – esetünkben a testi másság lehet ilyen kategorizációs tényező, melynek megállapítása orvosi monopólium. Így az ilyen jellegű jogosultságok említése szervesen kapcsolódik a patológiai paradigmához.

Az akadálymentesítésen túl a társadalmi modellben fontos az integráció koncepciója is, amely azonban nem kizárólag az önmagukat az orvosi megközelítéshez képest értelmező diskurzusok sajátossága. A Lengyel Intézet oldalán a következőt olvashatjuk:

(3a) INTEGRÁCIÓ

(...) különösen fontosnak találjuk a kisebbségek, nemzetek, kultúrák közötti együttműködést, az egymásról való tudás elmélyítését (...) Rendezvényeinket mindinkább törekszünk nívós, jól bejáratott magyar fórumok keretében, (...) bemutatni. Ennek célja, hogy a sokszínű lengyel kultúrát megcsillantó produkciók a helyi művészeti életbe betagozódva, azzal együtt lélegezve kerülhessenek a magyar kulturális élet véráramába.

A SINOSZ az integrációval kapcsolatban a következőt írja:

(3b) A Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége (...) a Magyarországon élő siketek és nagyothallók társadalmi integrációjának előmozdításáért tevékenykedik. Ennek érdekében a jogszabályokban foglaltak megvalósításának szorgalmazásával segíti életminőségük javulását, valós szükségleteken és igényeken alapulva ösztönzi az akadálymentesítési folyamatokat, közösségi színtereket, szolgáltatásokat biztosít.

A kulturális paradigma a (3a) példa alapján működteti a fogalmat, melyet egyfajta megőrző beágyazásként értelmez, azaz az integrálni kívánt dolgot nem közvetlen tartalmi változtatással, hanem újraakartozással teszi a nagyobb létező részévé. A SINOSZ-nál az integráció a többségi társadalom jogi kereteinek való megfeleltetést jelenti, illetve a már elemzett akadálymentesítést. A környezeti társadalom (s így a kultúra) folyamataiban való részvételt emeli ki, hasonlóan a Lengyel Intézet definíciójához, ám nem közösségként, hanem egyéni szereplőként utal a siketekre, megszámálhatóvá tételükkel mennyiségi létezőt kreál belőlük, egyszerűsít, s így nem emeli ki az integrációban is megőrzendő értékeket, jellegzetességeket, ezek létezésére nem is utal.

A siket közösségre, a siket lét meghatározására közvetlenül vonatkozó szövegek egymás mellett, egymáshoz viszonyítva vagy egymással esetlegesen keveredve működtetik a kulturális és antropológiai modelleket:

(4a) Mi, **siketek** nem rendelkezünk hasznosítható hallásmaradvánnyal, általában nem viselünk hallókészüléket, állapotunk hallókészülékkel sem korrigálható és többségünk a jelnyelvet használja.

(4b) Orvosi (audiológiai) értelemben a siketség a hallás (majdnem teljes vagy teljes) hiánya (Ribári). Ez a patológiai szemléleten nyugvó meghatározás a siketséget a normálistól való eltérésként, illetőleg hiányként értelmezi, s annak különösen negatív következményeit hangsúlyozza. Ezt a megfogalmazást a SINOSZ - összhangban a fogyatékkal élő személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló ENSZ Egyezményrel - nem támogatja.

(4c) Szövetségünk inkább a meg lévő képességekre helyezi a hangsúlyt. Ezt a megközelítést inkább az antropológiai nézőpont jellemzi, amely a siket közösség életrevalóságát, a siket emberek tapasztalatait és hiányosságokat áthidaló kreativitását helyezi a középpontba.

A (4a) példában látszólag tisztán patológiai szemlélet működik, valójában azonban ez ellenpatológiai nevezhető, melyen nem elméleti, hanem gyakorlati szempontú ellenállást értek. A definiált közösség, belépve az őket hatáskörük alá vonó szakemberek diskurzusába megtagadja tőlük az autoritást azzal, hogy eszközeik potenciálját anulálja. Ezen eszközök közül van, amit megnevez (*hallókészülék*), míg másokat csupán implikál – ilyen a hangzó nyelv, amit a *jelnyelv* szó ebben a kontextusban felidézhet azokban, akik ismerik a patológiai szemléletre támaszkodó oralista oktatási hagyományt.

A (4b) szövegben már nem behelyezkedést, csupán felhasználást figyelhetünk meg az orvosi modell kapcsán, melyet szinte azonnal a felfogás kritikája követ, melyben a siketség

mint fogyatékosági konstrukció reflektáltan jelenik meg. Az ellenszenvenek erkölcsi alapot teremt az emberi jogok ügyének diskurzusba való bevonásával, az információ forrásaként az ENSZ jelenik meg. Ezzel egyfelől újfent a patológiai nézőpont képviselőitől való különbséget akarják hangsúlyozni egy följük magasodó intézményre való hivatkozással, így erősítve a saját nézőpont hitelét, ugyanakkor saját magukat mint támogatásra szoruló létezőket is beépítik a diskurzusba.

A (4c) szöveg célja egyértelműen egy új paradigma bevezetése, ugyanakkor ez szinte kizárólag az elvetni kívánt modell diskurzusán belül megy végbe. A *meg lévő képességek* összetétel már önmagában is azt feltételezi, hogy a nyelvi produktum létrehozójának tudomása van valamilyen meg nem lévő képességről, de miután a kontextusból a hiányzó kompetencia, azaz a hallás egyértelműen beazonosítható, a negatív utalással ez is beemelődik a diskurzusba. A *siket közösség életrealitása* és a *siket emberek tapasztalatai* szélsőséges megnyilvánulásai az orvosi és az antropológiai modell reprezentációs eljárásainak. Az életrealitás az önállósághoz hasonlóan alapértelmezett tulajdonsága minden emberi lénynek, így használata azt sugallja, hogy egy ezen állítást cáfoló paradigmával szemben jött létre. A reakció megjelenítése pedig elidegeníthetetlenül beemeli az interpretációba a kiváltó hatást, esetünkben az eugenika, a génmanipuláció elméleti alapját, mely nézetek bizonyos emberekről, embercsoportokról alkotott konstrukcióikban központibbnak tartják az életképesség tulajdonságát, mint másokban. A siketség episztemológiájának kérdésköre a legújabb szakirodalmat is foglalkoztató, modern elképzelés, a kulturális nézőpont egyik legtitiztább megvalósulása, mely a vizuális orientációt, azaz a tapasztalatokat strukturáló beállítódást jelentőségéhez mérten kezeli, a siket személy által alkotott reprezentációk vizsgálatában alaptézisnek tekinti.

A *hiányosságokat áthidaló kreativitás* ebben a kontextusban egy meghasonlott diskurzust eredményez, rávilágítva a hatalmi diskurzus működési módjára, megkerülésének nehézségére. A szerző mindenképp szabadulni próbál a felajánlkozó domináns konstrukció eszköztáráról, ugyanakkor számos esetben sikertelen ez a kísérlet.

Végül lássuk a jelnyelvvvel kapcsolatos szövegrészleteket, melyekről előzetesen a kulturális szemlélet dominanciája feltételezhető:

- (5a) Siket közösségünk a jelnyelvet használja kommunikációja során. Ez etnikummá, nyelvi, kulturális kisebbséggé kovácsol minket. Közösségünket tehát a nyelv, nem pedig a hallásvesztés orvosi minősítése tartja össze.
- (5b) ők [akik siketen jönnek a világra] azok, akiket a siketek nyelveivel, a jelnyelvekkel kapcsolatos nyelvi emberi jogi kérdések érintenek: ők azok, akik nagy valószínűséggel az egy-egy államon belül kialakuló siket kulturális és nyelvi kisebbségi közösség tagjaivá válnak/válhatnak
- (5c) Vannak azonban nagyothallók, akik személyes kapcsolataik révén ismerik és maguk is szívesen és színvonalasan használják a jelnyelvet.

Az (5a) példa szinte megfelel ugyan a bevezetésben megfogalmazott elvárásnak, azonban a siketség mint kisebbség konstrukciója nem teljesen érvényesül, hiszen oppozícióként ugyan, de végletesen konkretizáltan beemelődik a patológiai modell által favorizált hallásállapot tényező. Az (5b) szöveg ennél is tovább megy, hiszen a prelingvális siketséget előfeltételként említi a jelnyelvet használó, annak jogaiért küzdő közösségbe való beilleszkedés tekintetében. Amikor tehát azt váránk, hogy a prototipikus siket jelnyelvet használó, közösségformáló entitásként reprezentálódik, a diskurzus ezeket a jegyeket a centrumhoz közelíti ugyan, de ahhoz képest mégis perifériális pozícióba kényszeríti, és helyükre a hallásállapotot helyezi.

Az (5c) esetében egyértelmű nyelvideológiai mechanizmusoknak lehetünk tanúi, hiszen egy

nyelv színvonalas használatát közvetett módon megkülönböztetni más, e mérce szerint kevésbé adekvát változatoktól hatalmi folyamatok jelenlétére utal. Ha ezt kapcsolatba hozzuk Ladd (2003) elképzelésével, azaz a siketek közösségi tagságának minőségi különbségeivel (teljes, részleges), egyértelművé válik, hogy működnek a nemzetiségekre jellemző, Myhill (2003) által említett folyamatok, melyek az autentikusságot kontinuummá teszik. Azaz léteznek a siket létnek tökéletlenebb és „színvonalasabb” megvalósulásai, s a jelnyelv használatának módjai identitásjelölőként, a diszkrimináció eszközeiként is működhetnek nem csak halló-siket, hanem siket-siket oppozícióban is.

Összefoglalóan azt mondhatjuk a siketség belső diskurzusainak imént vizsgált nyelvi produktumairól, hogy a meghatározó szemléletek mindegyikéből kölcsönöznek elemeket, sokszor ellentmondásba keveredve, rámutatva ezzel a hatalmi beszédmódból való kilépés nehézségére.

Konklúzió

A kulturális nézőpont önmeghatározásában központi helyet foglal el a patológiai szemlélet, még akkor is, ha az ettől való eltávolodás a célja – valójában éppen ez a törekvés lehet az oka annak, hogy gyakorlati megvalósulásaiba számos alkalommal beépülnek a domináns beszédmód elemei. A paradigmák működési mechanizmusainak fent közölt vizsgálata után felvetődik a kérdés, hogy a hallásállapotra való utalás egyáltalán kiemelhető-e a siketiséggel kapcsolatos diskurzusokból. Az emberi elme számára könnyebb a kettősségekben gondolkodás, és a kognitív metaforaelmélet⁶⁴ is azt igazolja, hogy a megtestesített tapasztalatok befogadhatóbbak. A hallásállapotot dekontextualizáló, Hauser és szerzőtársai (2010) által alkalmazott episztémológiai alapvetések mentén haladó új modell lehet az, amely az 5-1 helyett 4 érzékszervvel számoló, a siketség vizualitásra és nyelvi gondolkodásra való hatásait kiemelő új diskurzusokat hozhat létre. A nyelvi-kulturális beszédmódnak ugyanis már része a diszkriminációs gyakorlat is, mely könnyen az ilyen modellt elsajátító siketség többségi társadalom iránti negatív attitűdjéhez, esetleg a közösség szétforgácsolódásához vezethet.

Ilyen mennyiségű szöveg vizsgálata után a megfogalmazott észrevételek csupán egy további kutatás hipotéziseiként működtethetők, ezek megalapozásához azonban fontosak a hasonló jellegű vizsgálatok is. A magyarországi siketség nyelvváltozatait, szokásait, normáit feltáró nyelvészeti és antropológiai kutatásoknak mindenképpen ki kell majd térniük a nyelvvideológiák működésének felderítésére is maguknál az érintett személyeknél. A siketség tagjainak saját konstrukcióit mélyinterjúk formájában kell feltárni ahhoz, hogy érdemi javaslatokat tudjunk tenni mind a tudományos közösség, mind a siketekre közvetlenül ható állami szervek felé.

⁶⁴ LAKOFF 1980.

Bibliográfia

- AHEARN, Laura M 2001. „Language and Agenc.”: Annual Review of Anthropology, Vol. 30, 109–137.
- BAHTYIN, Mihail M. 1981. „The Dialogic Imagination”: Four Essays by M. M. Bakhtin, University of Texas Press, Austin – London.
- BARTHA Csilla 2004. „Ideologies, Discriminatory Practices and the Deaf Community in Hungary”: COHEN, James – MCALISTER, Kara T. – ROLSTAD, Kellie – MACSWAN, Jeff (szerk.): Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism. Cascadilla Press, Somerville, 210–222.
- BERBRIER, Mitch 2002. „Making Minorities, Cultural Space, Stigma Transformation Frames, and the Categorical Status Claims of Deaf, Gay, and White Supremacist Activists in Late Twentieth Century America”: Sociological Forum, 17, 4, 553–591.
- BOURDIEU, PIERRE 1991. Language and Symbolic Power. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- BUTLER, Judith 1988. „Performative Acts and Gender Constitution, An Essay in Phenomenology and Feminist Theory”: Theatre Journal, 40., 4., 519–531.
- CORKER, Mairian 2004. „Sensing Disability”: Hypatia, 16., 4., 34–52.
- ERIKSEN, Thomas Hylland 1992. „Linguistic Hegemony and Minority Resistance”: Journal of Peace Research, 29., 3., 313–332.
- EYSENCK, Michael W. – KEANE, Mark T., „Kognitív pszichológia”: Hallgatói kézikönyv, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FOUCAULT, Michel 1982. „The Subject and the Power.”: Critical Inquiry, 8., 4., 777–795.
- GAL, Susan – IRVINE, Judith T. 1995. „The Boundaries of Languages and Disciplines, How Ideologies Construct Difference.”: Social Research, 62., 4., 967–1001.
- GAL, Susan 2006. „Contradictions of standard language in Europe, Implications for the study of practices and publics.”: Social Anthropology, 14., 2., 163–181.
- GARLAND-THOMSON, Rosemarie 2002. „Integrating Disability, Transforming Feminist Theory.”: NWSA Journal, 14., 3., Feminist Disability Studies, 1–32.
- GROCE, Nora Ellen 1995. Everyone Here Spoke Sign Language, Hereditary Deafness on Martha’s Vineyard, Harvard University Press, Cambridge.
- HADI Nikolett 2010. „Fogyatékoság – nyelvi jogok – jelnyelv”: Jura, 1, 49–58.
- HAHN, Harlan D. – BELT, Todd L. 2004. „Disability Identity and Attitudes toward Cure in a Sample of Disabled Activists”: Journal of Health and Social Behavior, 45., 4., 453–464.
- HAUSER, Peter C., O’HEARN – Amanda, MCKEE, Michael – STEIDER, Anne – THEW, Denise 2010. „Deaf Epistemology, Deafhood and Deafness” American Annals of the Deaf, 154., 5., 486–492.
- LADD, Paddy 2003. Understanding Deaf Culture, Multilingual Matters Ltd., Clevedon – Buffalo – Toronto – Sydney.
- LANE, Harlan 2005. „Ethnicity, Ethics, and the Deaf-World.”: Journal of Deaf Studies and Deaf Education, 10., 291–310.
- LANGACKER, Ronald W. 1991. Foundations of cognitive grammar. California, Stanford, Volume II.
- MYHILL, John 2003. „The native speaker, identity, and the authenticity hierarchy”: Language Sciences, 25., 77–79.

- SAID, Edward W. 2000. *Orientalizmus*, Európa, Budapest.
- SAMAHA, Adam M. 2007. „What Good Is the Social Model of Disability?": *The University of Chicago Law Review*, 74., 4., 1251–1308.
- SENGHAS, Richard J. – MONAGHAN, Leila 2002. „Signs of Their Times, Deaf Communities and the Culture of Language": *Annual Review of Anthropology*, 31., 69–97.
- SIEBERS, Tobin 2001. „Disability in Theory, From Social Constructionism to the New Realism of the Body": *American Literary History*, 13., 4., 737–754.
- SIEGEL, Jeff 2006. „Language ideologies and the education of speakers of marginalized language varieties, Adopting a critical awareness approach.": *Linguistics and Education*, 17., 157–174.
- WILKERSON, Abby 2002. „Disability, Sex Radicalism, and Political Agency.": *NWSA Journal*, 14., 3., *Feminist Disability Studies*, 33–57.
- TITCHKOSKY, Tanya 2003. „Governing Embodiment: Technologies of Constituting Citizens with Disabilities.": *The Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 28., 4., 517–542

*ESZTÉTIKA,
MŰVÉSZET-
TÖRTÉNET,
NÉPRAJZ,
ZENE-
TUDOMÁNY*

Ez a lap üres.

BESSE ATTILA*Ének-zene alapszak II. évfolyam***Dmitrij Dmitrijevics Sosztakovics
Három fantasztikus tánc**

„A zene nem lehet a világ pontos lenyomata, de megvan az az előnye más művészetekkel szemben, hogy közvetlenül hat az érzelmekre és a lélek legfinomabb rezdüléseit is ki tudja fejezni [...], amelyeket szavakkal nem lehet visszaadni és amelyek mind festészet, mind szobrászat számára hozzáférhetetlenek.”¹

/Dmitrij Dmitrijevics Sosztakovics/

Bevezetés

Dmitrij Dmitrijevics Sosztakovics az orosz XX. századi zenetörténet és a teljes európai zene-kultúra egyik legkiválóbb és legtermékenyebb alkotója, zeneszerzője, művésze. Zenei stílusa, gondolatai és rendkívüli társadalmi érzékenysége megfigyelhető kivétel nélkül, minden egyes művében. Erről ad tanúbizonyságot a *VII. szimfóniája*, amely megfestette a háború kezdetét, a fasizmus térnyerését és az emberek küzdését és kitartását. Reményt adott nekik a háború vésterhes éveiben. Szociális érzékenységének megjelenése a *Katyerina Izmajlova* c. operája, amely individuális és társadalmi problémákat is feldolgoz.

Sosztakovics alkotói korszakai

Dmitrij Sosztakovics 1906. szeptember 25-én született Szentpéterváron egy polgári orosz családba. Zeneszerzői pályáját alapvetően három nagy szakaszra, részre oszthatjuk. Ezek a kezdeti alkotói periódus, a kiforrott stílust mutató érett műveinek korszaka, valamint a kései darabok megírásának éve.

Első alkotói periódusa 1919 és 1936 közé tehető. Második, az érett stílusban született művek ideje volt, amely körülbelül az 1950-es évek végéig tartott. Háttérbe szorult a kísérletezés, és erőteljesebbé vált a társadalmi változásokra való érzékenység. Kiemelendő ezen korszakból az 1941-ben íródott *VII. szimfónia* c. műve. A mű az építés és pusztítás ellentétére épít – a háború és a hadsereg közeledtét és érkezést mutatja be, azt a kollektív tudatot törő pusztítást, amit a világháború okozott –. Olyan gyors válaszreakció volt ez a II. világháborúban történt német megszállásra, amely addig páratlan volt a zenetörténetben. Olyan társadalmi érzékenységgel tapintott erre rá Sosztakovics, amely igen ritkán tapasztalható a művészvilágban.

Fontos még megemlíteni az 1943-ban írt *VIII. szimfóniát*, amely számos tekintetben rokon az előbb említett *VII. szimfóniával*. Míg utóbbi a háború térnyerését vázolja fel,

¹ BREUER 1976, 28.

addig az előbbi a háború pusztítását és a veszteséget jeleníti meg. Számos, sokkal emberibb érzéseket mutat meg e darabjában Sosztakovics: a fájdalmat, a szenvedést, a gyötrelmeket. Lefesti azt az apokaliptikus állapotot, amelyet a háború napjaiban történt, féktelen pusztítást okozott. Teljes joggal megállapítható, hogy ez Sosztakovics legtragikusabb műve. Zenei anyagában nem sokkal bonyolultabb, mint a *VII. szimfónia*, azonban a mű 2. tétele felidézi annak híres menetelő ritmusát. E két szimfóniájáról elmondható, hogy teljességgel az orosz nép fájdalommal teli emócióit és a háború okozta szörnyű élményeiket mutatja meg.

Utolsó korszakába a kései művek tartoznak, amelyek az 1960-as évektől haláláig születtek. 1960-tól kezdve folyamatosan egészségügyi panaszokkal küszködött. Szívbetegsége, fokozatosan erősödő csontvelőgyulladás és tüdőpanaszai vezettek 1975. augusztus 9-i halálához. E korszak műveit jellemzi a komor hangulat, a fájdalom és egyfajta élet-és létösszegzés.

Az első alkotói szakasz

Sosztakovicsot és műveit már életében megismerhette a közönség. Azokat már igen fiatal korától kezdve játszották mind Oroszországon belül és Európában egyaránt. Mind az 1926-os oroszországi, mind az 1927-es bemutató az *I. szimfóniájának* megírásához kötődik, amely zeneszerzés szakos tanulmányainak diplomamunkája volt. (A szentpétervári konzervatóriumban Makszimilian Steinberg osztályába járt zeneszerzést hallgatni.) Rendkívüli tehetségének köszönhetően már igen fiatalon megírta első remekműveit. E korszakból kiemelkedik az 1922-ben zongorára írt *Három fantasztikus tánc*, amelyet sokáig az első Sosztakovics-műnek tartottak, azonban később, az életmű elemzése során kiderült, hogy már korábban 1919 és 1922 között írt néhány zenekari művet: a *fisz-moll scherzo* (1919), *B-dúr téma és variációk* c. művét (1922), a *Két Krilov-mese* c. alkotását (1922). Ezen kezdeti korszakába tartozó műveit jellemezte az a kettős ideológiai hatás, amely egészen az 1920-as évek végéig meghatározta műveit. Mindenképpen érintette az orosz mentalitás és gondolkodásmód, az a hazája iránt érzett igazi hűség és hazaszeretet, amely a nagy társadalmi csoportokat érintő művek felé terelte. Ez magyarázta azt is, hogy zenéje rendszeresen merít az orosz folklorizmusból. Viszont igen erőteljesen hatott rá az a nyugati szemlélet, amely az 1910-es évek végén jelent meg Szentpéterváron.

A modernizmusról

A XIX. század végén minden egyes művészeti ágban megjelentek olyan újítások, amelyek addig csak a képzőművészetre voltak jellemzőek. Ez magával hozta ezekben a művészetekben is egyfajta új gondolkodást, azonban már nem voltak olyan egységesek, mint az előzőek: a romantikával véget ért a minden művészeti ágra jellemző egységesség. A *modernizmus* kifejezést 1910–1911 körül használták először. Vannak olyanok, akik azt gondolják, hogy Wilhelm Worringer Németországban használta először *Abstraktion und Einfühlung* c. művében. Mások szerint Paul Cassierer mondta ki először a szót egy Pechsein könyvel kapcsolatban. Maga az ideológiai háttere egy művészeti vitához volt köthető, amely a traditionalisták és a modernisták között alakult ki, és akkor még csak egy intellektuális csoportot képeztek azok, akik a modernizmus jegyében alkottak. Tulajdonképpen ők azok a művészek voltak, akik az impresszionizmus irányzatai ellen léptek fel és ez megnyilvánult zenei, képzőművészeti alkotásaikban is. A külső valóság ábrázolása devolválódott és az önnön, az individuumban levő érzések voltak azok, amelyek jelentőssé váltak. A zenében specifikusabb az egész korszakváltás, mivel igen kevés zeneszerző vállalta fel ezt a művészeti kapcsolódását.

A zenében az 1910–1925 közé tehető a modernizmus megjelenése. E művészeti ágban a kezdet Debussy diszsonáns dallamai és Richard Strauss atonális jellegű művei voltak a korszak elindítói. Ezekkel az újításokkal szétzúzták a zene szerkesztettségét, atonálissá váltak műveik.

Elvetették a zenei harmónia megszerkesztettségét, az összhangzattan szabályait és a tonalitás rendszerét acélból, hogy kifejezhessék a lélek legmélyebb érzéseit is.

Egyfelől ez a modernista felfogás és törekvés, illetve az ebből származó, teljes életművét behálózó kísérletezőkedv, másrészt pedig a megújításra való konstans törekvés volt az, amely néhol, Sosztakovics elmondása alapján „[...] az eredetiségre, a spekulatív kísérletezésre való helytelen törekvés jegyében született [...]”² műveket eredményezett.

Sosztakovics zongoraművei

Sosztakovics számos zongoraművet írt, a kezdeti és az érett alkotói korszakában. 1925-ben véglegesen eldöntötte, hogy életét a zeneszerzésnek fogja szentelni, bár saját bevallása szerint: „Amikor a Konzervatóriumot befejeztem, az előtt a választás előtt álltam, hogy zongorista legyek-e, vagy zeneszerző? A második mellett döntöttem. Hogy az igazat megvalljam, mind a kettőnél megmaradhattam volna. De most már késő, hogy e kategorikus választás miatt szemrehányásokat tegyek magamnak.”³ Ez valóban így is van, hiszen Sosztakovics bár a zeneszerzést választotta, kiváló zongorista maradt egész életén keresztül. Gondoljunk csak az 1927-ben megrendezett Chopin nemzetközi zongoraversenyre, ahol a zsűri elismerő oklevéllel jutalmazta Sosztakovicsot. Kiemelve ezzel is különleges játékmódját. Valóban, ez a kiváló zongoratudás megmutatkozik zongoradarabjai különlegességében is.

Első zongoraműve az op. 5. jelzésű, 1922-ben íródott *Három fantasztikus tánc*. Fontos még az 1. zongoraszonáta op. 12. (1926), amelyet jellemez az alkotói kísérletezésről írt Sosztakovics-idézet. Valamint a 2. zongoraszonáta op. 61. (1943). Kiemelkedő alkotása a 24 prelúdium op. 34., amely 1932-1933 között íródott. 1933 és 1943 között a vokális, kamarazenei és zenekari művek írása volt jellemző. 1950-ben írta 24 prelúdium és fuga c. művet op. 87-es számon, amelyet egy J. S. Bach halálának 200. évfordulója alkalmából Lipcsében rendezett nemzetközi verseny ihletett. E mű képviseli a műfaj minden ismérvét. 1952-ben íródott a Hét gyermektánc című műve. 1953-ban íródott az utolsó zongoraműve a *Concertino két zongorára* op. 94-es számon.

Sosztakovics: Három fantasztikus tánc

Zongoraművei közül kiemelkedik az első, kezdeti alkotói periódusában született *Három fantasztikus tánc*. Eredetileg op. 1-es jelzetet kapott, azonban Sosztakovics halála után találtak néhány olyan művet, amely stílusában még korábbi időszakához kötődik, így nyerte el a ma aktuális op. 5-ös jelzetét. Maga a mű 1922-ben keletkezett. A keletkezésének története az volt, hogy Sosztakovics mindig elkísérte a húgát a balettintézetbe órára. Ahogy várt a testvérére, hallotta a különböző termekből kiszűrődő zenéket, és az anekdota szerint ezek ihlették őt e kísérőzene megírására. Magát a művet konzervatóriumi barátjának, Ioszif Schwarznak ajánlotta.

A *Három fantasztikus tánc* c. mű elemzésekor azonnal észrevehető, hogy egy táncfüzerről beszélünk. Három tétele: *Allegretto*, *Andantino*, *Allegretto*, valamint az egyes tételek visszatérési szerkezete és klasszikus periódusokat alkalmazó szerkesztésmódja a hagyományokhoz való kötődést mutatja. A művek jellemző vonása még, hogy szimmetrikus szerkezetűek, a tételek elrendezése szempontjából is. Azonban a kontraszt a korábban leírt, hagyományos szerkesztésmód, illetve a különleges dallam-és akkordvilág között jön létre. Az I. *Allegretto* tétel első nyolc üteme két, négy ütemes kisebb részre – kérdésre és feleletre” – osztható. A mozgékony szoprán dallamot alátámasztó basszusban szabályos kadenciális lépéseket figyelhetünk meg (c-f-g-c).

² BREUER 1976, 20.

³ BREUER 1976, 37.

A hagyományos kadenciális lépésekhez „meglepő” akkordokat írt Sosztakovics az előtagban. Az első ütem második negyedén *c*-re épülő szeptimakkord szólal meg (*c-esz-gesz-b*: tehát egy szűkített hármashangzat kis szeptimmal), majd a 3. ütemben egy *desz*-alapú kvintszextakkord következik, amit *g*-alaphangú bővített hármashangzat követ, a 4. ütemben. Ez a 4. ütem megismétlődik annyi változtatással, hogy a 8. ütemben bővített hármashangzatot C-dúrra oldja. Ebben az ütemben válik érzékelhetővé a tétel alaphangneme. A 8. ütemes periódusban az előtag és az utótag is további 2-2 ütemre bontható, ahol ehhez a szokatlan tonalitású basszushoz a felső szólamban egy romantikus tánctípus ritmikája társul. Ez felidézheti a nemzeti romantika tánckaraktereit. A 3–4. ütem a basszus szólam akkordját szólaltatja meg felbontva.

A 3–4. ütem hangsúlyossá teszi a karakterbeli különbségeket: a szoprán szólamban felhangzó szokatlan ritmus, illetve a basszus jellegzetes lüktetése a táncok világát idézi. Ez a tendencia folytatódik e tétel középső részében is.

E nyolcütemes részben teljes bizonyossággal megfigyelhető a Debussy stílusához hasonló harmóniai folyamat, amely megjelenik az akkordok önálló, nem egymásból fejlődő és egymáshoz kapcsolódó használatával. A 9. ütemben egy *c*-re épített hármashangzat, majd ismét egy bővített-hármashangzatot használ a zeneszerző, ezúttal *b* alaphangon.

A 9. ütem zenei anyaga emelt *cisz*-basszusra épülő szűk terces hangzat, ahol *asz* hangról késik az akkord kvintje. Eközben a felső szólam érzékeny dallamot mutat be, amit a 10. ütem *forte* dallama szakít meg. Ez az akkordhasználat többször is megjelenik a tételben. A 9–12-ig ütemig kétszer ismétlődik meg ez a 2-2 ütemes motívum.

A 16. ütemtől kezdődő zenei folyamat romantikus stílusjegyeket magánviselő tetőpontot vezet be, ami a 19. ütemben oktávmenettel valósít meg. Bár a 16. ütemben az akkord színezete moll, ez a 17. ütem 3. negyedétől kezdve átváltozik dúr színezetté, az *asz* hang megjelenése miatt. Ez a kétnegyedenkénti moll-dúr váltás vezet a 19. ütemben megjelenő *d-f-g-asz* oktávmenetig, mely a tétel érzelmi tetőpontja.

A 21. ütemben ismét visszatér a tétel elején elhangzott dallam, melynek előtagja teljes megismétlése az 1–4. ütemeknek. A változatlan formában visszatérő dallamhoz azonban különleges harmóniamenet társul C-dúr hármashangzat, I. fokú mellékdomináns szekundakkord, VI. fokú szeptimakkord, *asz*-ra épülő szeptim, majd egy I. fokú kvartszext akkord, *fisz* alsó váltóhanggal (amely értelmezhető *fisz*-re épülő terchiányos szűkített hármasként), végül ismét I. fok.

Az utolsó négy ütem (29–32.) Sosztakovics zeneszerzői stílusára rendkívül jellemző. Számos zongoradarabjában találkozunk olyan részekkel, amelyek oly mértékben térnek el az előzménytől, hogy szinte parodizálják azt. Ilyen a 29–30. ütem, ahol a *staccato* vonuló akkordok más hangulatot hordoznak, mint a darab egésze. „Szellemes”, ahogyan a tétel zárásaként visszatér a zene eredeti karaktere. A váratlan negyedszünetet követően megszólal egy szubdomináns akkord, mely után mindenképpen folytatást várunk – ez a tizenhatod triolából és a harminckettedekből álló *desz*-szekundakkord-figurációt követő C-dúr tonikai oldással valósul meg.

A II. *Andantino* tétel 3/4-es lüktetése azonnal sugallja, hogy valamilyen keringő-szerű tánc hangzik fel, amely megjelenik a középső tételben. A tempó az első tételhez képest nyugodtabb: *Andantino*. Azonban már a tétel kezdetén feltűnik, hogy ez nem olyan keringőzene, amelyet a romantikából megszoktunk, hanem más, groteszk jellegű zene szól. Ez a tétel a két szélső C tonikájához viszonyítva domináns hangnemben íródott, bár a darabban számos helyen e-moll tonalitást érezhetünk A basszus szólam kezdetén emelt tercú II. fokú szeptimakkord szólal meg, melynek kvinthangját kihagyva, felbontva megszólaltatja a szoprán szólam tizenhatod dallama, amelyet egy *aisz-disz* kvartugrás követ.

E kvart-motívumból bontakozik ki a téma a harmadik ütemtől, az 1–2. ütem megismétlése után a 8. ütemig, majd a basszus G-F-E átvezetését követően a kezdő periódus megismétlődik.

A II. tétel középső része a 17. ütemtől a 40. ütemig tart. A zene karaktere eltér az addigiaktól: kevésbé groteszk és sokkal kifejezőbb, amely megnyilvánul a dinamikában, és az *espressivo*, *grazioso*, *più mosso*, *ritenuto* előadói utasításokban. A felfelé ugró kvartok dallamát (g^2-c , d^2-asz), C-dúr tonikai orgonapont támasztja alá: I. fokú szextakkord és IV. fokú mollhármas, nagyszepitimmel, a 17–18. ütemben, majd a 19–20. ütemben a dallam oktávmenetei felbontásban is megszólalnak:

A 21–24. ütem szoprán és alt szólamában megfigyelhető, hogy lefelé megy a dallam, hogy előkészítse a 17-20. ütemben már megjelent és megismert melléktéma újbóli elhangzását. A 17-24. ütemig terjedő rész teljes egészében megismétlődik a 25–32. terjedő ütemben.

A 33. ütemben érkezünk a darab csúcspontjához, amit az *Allegretto* utasítás is jelöl. Az eddig kvartokat ugró dallam most kvinteket ugrik. A 37–40. közötti szakaszban pedig kromatikusan vezeti le a dallamot: f^2-fesz , $fesz-esz$, $esz-d$, $d-desz$. Ezt a kromatikát erősíti meg, hogy a két szólamban Sosztakovics *unisono* szólaltatja meg a dallamot. Visszatérésben összhangzattani szempontból megegyezik a két rész – 1–16., és 41–56.). A basszus szólamot Sosztakovics oktávok használatával támasztja alá, a szoprán szólamban a kvartugrások erősödnek meg. A keringő szerű 3/4 erőteljesebb lüktetésétől a groteszk hangulat még élesebbé válik. Majd ahogyan az előző tétel, úgy ez is a bizonytalan tonalitás ellenére visszatér a kiinduló hangnembe, G-dúrba az 56. ütemben.

A harmadik tétele ismét *Allegretto*. A három rész közül talán ez a legjátékosabb. A tánc, amelyet megjelenít Sosztakovics: egy *gavotte*. Erre a tételre is jellemző a kezdőtéma megismétlése, ugyanis az 5–8. ütem megismétli az 1–4. ütemet. A záró tétel Asz-dúrban indul. A ciklust záró darabban megjelenik Sosztakovics „virtuóz énje”. Itt nyilvánul meg a zeneszerző és zongorista kettőssége.

Ezt követően kétütemes egységeket ismételtet (9–10.), kromatikus tercmeneteket használ (13.) és szokatlan hangsúlyeltolódásokkal színesít, majd a 21. ütemben, a téma C-dúrban, *forten* hangzik fel.

Külön figyelmet érdemel az itt előadói jelzésként írt „*quasi campanelli*”. Ezzel meghatározza Sosztakovics a tétel tetőpontjának hangvételét és hangulatát is.

Jellegetes megnyilvánulása Sosztakovics humorának, hogy a virtuóz, 17–30. ütemig terjedő „*animato*” jelzésű szakasz után *general pausa* következik, majd a 31. ütemben ismét elkezdődik a nyitótéma, egészen a 40. ütemben levő teljes ütemnyi szünetig, ami után váratlanul C-dúrban lezárja a művet.

Összefoglaló

A *Három fantasztikus tánc* c. zongoraciklus kiválóan fémjelzi a szerző, Sosztakovics kezdeti pályaszakaszát. Jól ötvözi a modernizmus oroszországi kettősségét: a keleti gondolkodást és a nyugatra jellemző újfajta zenei szemléletmódot. Ez előbbinél a hagyományok követésében megszilárdult formatani sajátosságokban, utóbbinál a folyamatos kísérletezőkedvben nyilvánult meg. Formai megszerkesztettségében mindhárom tétel ugyanarra a sémára épül fel. Jellemzi a visszatérési szerkezet és a periódusokban való gondolkodás. Számos helyen meglepő akkordokkal támasztja alá a dallamot, amivel mindhárom táncételnek egy groteszk jelleget kölcsönöz. E génusznak ez az egyik tulajdonsága, amely kiemeli őt a XX. század zenetörténetéből.

Three Fantastic Dances

New Edition
by
Richard Franko Goldman

I.

D. SHOSTAKOVICH, Op. 1

① **Allegretto**

PIANO *p leggiero*

Do not blur with pedal

④

⑧ *sva* *a tempo* *espr.* *poco rit.* *p*

⑫ *sva* *a tempo* *f* *mf* *mp* *espr.* *poco rit.* *cresc.*

⑮ *cresc.* *f* *sva*

Published MCMXLI by Edward B. Marks Music Corporation.
All Rights Reserved

Made in U.S.A.

11547-6

18

gva
f
Ped. * Ped. *

21

p leggiero
gva

24

(very clear, with the bass notes emphasised very slightly)

27

gva
pp
5 4 3 4 2
gva no pedal

30

gva
pp
1 2 3 5 5 3 2 1 2-4 5
gva no pedal

12

II.

①

Andantino

p (in a lulling manner)

⑥

gva

⑪

gva

⑰

espr. poco rubato

grazioso

f

Più mosso

gva

⑳

Tempo I.

poco rit.

p

11547 - 6

27 *sva* **Più mosso**
rit. *f*

33 **Allegretto** *sva* *mf* *sva* *f*

39 *sva* *sva* **Ad libitum** **Tempo I.** *p*

45 *sva* *bassi marcato*

52 *sva* *rit.* *pp* *(slowly)*

14

III.

① **Allegretto**
p scherzando
Pedal very sparingly Ped. *
Ped. *

⑤
Ped. *

⑨
mf *p*
Ped. * Ped. *

⑬
sva...
Ped. *

⑰
animato cresc.
Ped. *

11547 - 6

21 *sva*

f quasi campanelli

f

Ped. * *Ped.* * *Ped.* * *Ped.* * *Ped.*

26 *sva*

dim.

p

* *Ped.* * *Ped.* *

30

p

middle pedal *

34 *sva*

mf

mp

38 *sva*

pp ritenuto

mp

1

2 *no pedal*

Bibliográfia

MARTIONOV, Ivan Ivanovics 1965. *Dmitrij Sosztakovics*, Gondolat Kiadó, Budapest.

SCHOSTAKOWITSCH, Dmitri 1970. *Drei phantastische Tänze*, Leipzig.

BREUER János (szerk.) 1976. *In memoriam Dmitrij Sosztakovics*, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.

RICHARD, Lionel (szerk.) 1987. *Az expresszionizmus enciklopédiája*, Corvina Kiadó, Budapest.

VOLKOV, Szolomon 1997. *Testamentum*, Európa Könyvkiadó, Budapest.

Meyer Krzysztof: *Schostakowitsch. Sein Leben, Sein Werk, Seine Zeit*, Genf: 2008

BRUNNER ATTILA*Művészettörténet MA, II. évfolyam***Az építészeti rendszabályozás kezdetei****Kiskunfélegyházán**

Kiskunfélegyháza városfejlődésének (a városodásnak és városiasodásnak egyaránt) lendületes korszaka egybeesik a Magyarország gazdasági és kulturális virágkorával (1867–1918). A reformkori mezőváros városképe majdnem minden nyom nélkül, egy-két emléket hátrahagyva tűnt el, helyébe emeletes, városias beépítésű házak, monumentális középületek, rendezett, egyenes, kövezett és kivilágított utcák kerültek. E fejlődés rendészeti és közigazgatási kereteit az építési szabályrendeletek, egyben a város építészetének kutatásában elsőrendű és nélkülözhetetlen források adják.

Az építkezéseket a város története során mindig engedélyhez kötötte a város tanácsa. A telkek méretéről 1776-ban, majd 1827-ben rendelkeztek. A telkek vonalát mérnök jelölte ki, a telkeket „sorban” osztották, azaz a hosszúkás telkek két utcára szóltak. Egy telekre csak egy házat volt szabad építeni, de már 1794-ben már előfordult, hogy mindkét telekvégen házat építettek,¹ ahogy az is, hogy utcarendezés céljából házat sajátított ki a város.² Már 1775-ben igyekeztek az utcavonalakat egyenesen tartani, ezért az építkezés előtt a tanács jelölte ki az építési vonalat.³ 1811-ben a négy országút (Szegedi, Kecskeméti, Csongrádi, Vasúti utcák) meghatározta négy tizedhez egy-egy felügyelőt neveztek ki azzal a feladattal, hogy az engedély nélküli építkezéseket megakadályozzák. Az engedély nélkül építő büntetése 12 forint vagy 24 pálca volt.⁴

Az 1850-es évektől (a Bach-korszakban) kezdve számos olyan rendelkezést találunk, amelyek a település rendezésére irányultak az egyértelműbb adminisztráció végett. 1850-ben összeírták az utcákat (ez az első hivatalos utcanévjegyzék),⁵ szintén 1850-ben rendelték el a házak tizedenkénti számozását, bár erről a tanács 1870-ben újra rendelkezett.⁶ Az építkezések szabályozására irányuló hatósági rendelkezések a 19. században elsősorban a gyakori tüzesetek megelőzését szolgálták. A városban életbe lépő első építési rendszabályzatot, amelyet a járási kapitány küldött,⁷ 1857. július 11-én tárgyalta a képviselőgyűlés. *„E rendszabály világosan kimutatja az ujonnan felállítandó épületeknek modorát, és egymástóli távolságát, valamint azt is, hogy a sárfal és nádból készült kéményeknek ideje lejárt, s hogy a még fen[n]állóknak lebontására*

¹ FEKETE 1974, 33.

² FEKETE 1974, 34.

³ FEKETE 1974, 34.

⁴ BÁNKINÉ MOLNÁR 1995, 75.

⁵ FEKETE 1974, 38.

⁶ „A jörend már úgy hozza magával, hogy a város területén fenálló házak mind számozva legyenek [...]” - BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1870. máj. 20. 210. jkv-i sz. Mivel azonban a házszámokat a meszelések során a háztulajdonosok eltüntették, a tanács fa házszámablák készítéséről döntött 1871-ben. BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1871. júl. 21. 235. jkv-i sz.

⁷ A Bach-korszakban a Jászkun kerület mezővárosait községgé nyilvánították és járásokba osztották őket. Bach menesztése után visszakapták eredeti ragjukat. A Jászkun kerület közigazgatásáról részletesen lásd BÁNKINÉ MOLNÁR 1995.

hat holnapi [havi] határidő tüzetett ki.”⁸ A ház kinézetére (modorára) vonatkozó rendelkezést nem ismerjük, a deszkakéményekre vonatkozó passzusnak azonban sem ekkor, sem később nem sikerült érvényt szerezni. A tűzveszélyes kéményeket még 1865-ben is összeírták.⁹

Kiskunfélegyházán a tűzvédelemről és telekszabályozásról csak korlátozott intézkedések történtek. A tanács a gyúlékony anyagokat nem engedte a város területén belül felhalmozni, hanem a városon kívül jelölt ki három kertet a „fűtelék” (fűtőanyag), termény és takarmány tárolására.¹⁰ A városnak saját rendelete ugyan nem volt, de nem engedték az építkezések „zsúfolódását”.

A Jászkun kerület 1864. szeptember 13-án tartott gyűlésén tűzvédelmi rendelkezéseket fogalmaztak meg. A tűzvédek *„által az ingó és ingatlan vagyron és egyesek ipara, szorgalma tönkre tétetik, sőt nem ritkán ember élet is esik áldozatul.”*¹¹ (Kitetszik ebből a gazdasági érdek is.) Ekkor elrendelték, hogy *„az ujonnan tervezett s mindenkor bejelentendő építkezéseknél, valamint régiebb épületek helyre állításánál és kiigazításánál az építési rendszabályok szem előtt tartattván, minden e tekintetben tapasztalendő áthágások érzékenyen megfenyíttessenek.”* A gyúlékony anyagokból való építkezéseket korlátozni igyekeztek, de azt is, hogy terményt, takarmányt a padlásokon tárolják a lakosok.

Ugyanez év november 17-én Baky József körlevélben közölte a Helytartótanács építési rendeletét, amelyben meghagyták, hogy az egyes városok is készítsék el építési rendszabályaikat december 5-ig. A szabályok kidolgozását Molnár Ferenc rendőrbíróra, Seres László és Varga Mihály tanácsnokokra, valamint Szabó János tiszteletbeli jegyzőre és Endre Andor városi mérnökre bízta.¹² Bár eddig is voltak a városnak rendelkezései, ezúttal egy új, összevont és általános érvényű szabályzatban foglalták össze az előírásokat, előtérbe helyezve a tűzvédelemre vonatkozó passzusokat. Megszületett tehát a város első építési szabályzata, jobban mondva szabályzattervezete, amelyet 1864. december 10-én mutatták be, és amely a következőképp kezdődik: *„A tűz elleni biztonságának egyik legfőbb tényezője a tűzellenes anyaggali építkezés lévén, ámbár e város lakossága anyagi állapotánál fogva teljesen szilárd építkezésre nem szoríthatatik, még is a cserép tetőzetnek a városbani szaporítása igen kívánatos; sőt egyes esetekben az építető arra kötelezhető is lévén, intézkedés fog arra tétetni, hogy a cserép égetés az eddiginél nagyobb mérvben gyakoroltassék.”* A tervezet második rendelkezése az egymás melletti épületek távolságára vonatkozik, és a „fecskendő kocsik”, azaz tűzoltókészülékek közlekedésére alkalmas távolságot ír elő. Szomszédok építkezésénél, amennyiben soros beépítés jön létre (*„a két szomszéd épülete összeragasztatik”*), téglából emelt tűzfal emelendő. Akkor is, ha a házat kettéosztják, s így két lakás jön létre. A tűzzel dolgozó iparosokat, kovácsokat és lakatosokat (de a pálínkafozókot is) cseréptető és téglakémény alkalmazására kötelezték.¹³ A tanács, elfogadva a szabályzatot, kijelölte a rendelkezések betartására ügyelő bizottságot, a mindenkori rendőrbíró elnökletével és két tanácsstaggal. Ezt a bizottságot 1865-ben a Jászkun kerület újabb, immár speciálisan építészeti rendszabálya értelmében öt taggal újjáalakították. Ez lett a város szépitő bizottmánya, amelyről a későbbiekben részletesen lesz szó.

A Jászkun kerület 1865. május 1-jén megalkotott építési szabályrendelete, amely rendelkezik az építési engedélyről, építési anyagról, a épület elrendezéséről, az építési felügye-

⁸ BKML V. 142/a. Kgy. jkv. 1857. júl. 11. 303. jkv-i sz.

⁹ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1865. jún. 9. 351. jkv-i sz.

¹⁰ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1864. dec. 10. 648 jkv-i sz.

¹¹ BKML V. 143/b. L 35 f 1 cs 7 sz 90.

¹² BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1864. nov. 17. 610. jkv-i sz.

¹³ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1864. dec. 10. 648. jkv-i sz.

letről, a tűzrendészetről és a kihágások büntetéséről, sokkal korszerűbb volt, mint az 1857-es. Korszerűsége már abban is megmutatkozik, hogy csak az építészetre vonatkozik. Az építési engedélyt „nagyobbbszerű” és középítkezéseknél (templom, paplak, község-ház, iskola, magtár, pálinkagyár, malom) minden esetben előzetes tervrajzhoz kötötték, amelyet a jászberényi kerületi gyűlés előtt kellett bemutatni. A kisebb lakóházak esetén a tervrajzot viszont nem követelték meg. Ami az építési anyagokat illeti, a Jászkun kerület így rendelkezett „*Semmiféle lakháznak falat nyers földből verni többé meg nem engedtetik*”, ellenben a vályog, a téglá és a kő, valamint a zsindely és égetett cserép használatát javasolták. Megtiltották a szalma- és zsúpfedést. Előírták azt is, hogy a lakóépület és gazdasági épület az udvarban lehetőleg különüljön el, a lakószoba belmagassága 9 láb, az ablak magassága 3 láb, szélessége 2,5 láb legyen. Az utcaszintnél magasabb padló szintén előírás volt. A Jászkun kerület térképek készítését ugyanebben a végzésben írta elő, annak érdekében, hogy a város „*beltelkének individualis és mentől nagyobb mértékben felvett*” térképe legyen, amely az utcaszabályozások során nagy segítséget nyújt.

A Jászkun kerület újabb építési szabályrendeletét, amelyet 1873-ban foglaltak írásba, és 1874-ben lépett érvénybe, a városnak 1873. október 31-én küldték meg.¹⁴ Ugyanúgy rendelkezik az építési engedélyekről, mint elődje, azzal az újdonsággal, hogy a szépítő bizottmányt békéltető testületként kötelezi fellépésre akkor, ha az építkezés ellen a szomszéd kifogást emel. (Erre volt is példa.) Újdonság benne az is, hogy már rendelkezik a gyárak létesítéséről is. Érvényt szerezni azonban ennek is nehezen lehetett. A szépítő bizottmány elnöke, Molnár Imre 1875-ben tett jelentést arról, hogy bár építkezni csak a kerületek által előírt anyagokból lehetne, az előző évi rossz termés, az uralkodó pénzhiány miatt az emberek önerőből nem képesek a szabályrendeletnek eleget tenni, ezért kénytelen volt a szabálytalanságokat elnézni.¹⁵ A tanács ezért ideiglenesen megengedte a házak náddal való fedését.¹⁶

Az építési és rendezési szabályrendeletek a város építészettörténetének elsőrendű forrásai. Nem lett volna azonban értelmük a városi mérnök és a szépítő bizottmányi tagok munkája nélkül.

Az építészekéhez hasonló, a városban megszerezhetetlen szaktudással rendelkező mérnökök az építészeknél is fontosabb szerepet játszottak a dualizmuskori városfejlődésben. Az 1850-es években működött Lépési János és Török Ferenc nevű megbízottja¹⁷ után Endre Andor nevét ki kell emelnünk. Endre 1855-től kezdve teljesített Félegyháza határában vízlecsapolási és felmérési munkákat, sőt, magánmegbízásokat is.¹⁸ Városi mérnökké 1866-ban választották meg. Majdnem első feladata volt a Vasút utca (a leendő Kossuth utca) helyszínrajzának elkészítése. 1871-ben Kiskun kerületi mérnökké léptették elő és Jászberénybe költözött. A várostól jó ajánlólevelével birtokában búcsúzott.¹⁹ Helyére 1871. május 14-én az orosházi Tóth (Ludrovai) István pályázott, akit szintén ismertek már a városban, ezért őt választották városi mérnöknek.²⁰ Bocsor Péter enyingi mérnök is pályázott az állásra, levelében kérdezve, pontosan mik a mérnök teendői. Endre Mihály főszolgabíró szép szavakkal válaszolt: „*a városban olykor*

¹⁴ BKML V. 174/b. L 36 f2 cs 19 sz 7 – BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. febr. 18. 66. jkv-i sz.

¹⁵ BKML V. 174/b. L 36 f 2 cs 28 sz 18.

¹⁶ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1875. máj. 4. 172. jkv-i sz.

¹⁷ BKML V. 143/a. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1855. jún. 26. 238. jkv-i sz.

¹⁸ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1871. febr. 10. 78. jkv-i sz.

¹⁹ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1871. febr. 10. 78. jkv-i sz.

²⁰ BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1871. máj. 14. 39. jkv-i sz.

felmerülő háztelkek s egyéb szépészeti célból teendő mérések s tervekészítésekért, úgy esetlegesen a város érdekében előfordulható kisebbszerű külső mérnöki munkákért” 300 forint évi fizetést tudott ajánlani. A mázas szavak arról is tájékoztatnak, hogy a határban egyedüli mérnökként nem lesz vetélytársa, s a városi feladatokon kívül magánfelkéréseket is vállalhat, amiből szép jövedelemre tehet szert.²¹ A csalogatás mögött azonban valójában inkább ijesztő az a tény, hogy egyetlen mérnöknek a város 50 ezer holdas határban minden feladatot egyedül kellett megoldania. Tóth István nem is maradt sokáig a városban. Mivel az általa kért évi 500 forintos fizetést a város nem volt hajlandó megadni, már 1871. augusztus 6-án üres volt az állás.²² Feladatait 1874-től Beretvás Sándor látta el.

Kiskunfélegyháza belterületén a mérnök feladata volt a telkek felmérése, amely egyben rendezési céllal is készült. Ilyen céllal mérték fel még 1866-ban a Vásár (ma Kossuth) utcán Zámbo Imre telkét. Zámbo az utcából a telkéhez csatolt öt és negyed négyszögöl területért 28 forint 19 krajcárt tartozott fizetni.²³

A város jól együttműködött a felsőbb mérnöki szervekkel, így a duna-tiszai hajózható csatorna tervét készítő Boros Frigyes királyi osztálymérnökkel is, aki 1867-ben Endre Andor közreműködését kérte,²⁴ majd a tervezés végeztével, 1868-ban a költségvetés összeállításánál kérte Endre Mihály főszolgabíró tanácsát a csatornához kisajátítandó földek egységárának megállapításához.²⁵ A jó kapcsolat ápolása annál is inkább érdekében állt a városnak, mert a Duna–Tisza csatorna „örök időkre kiható áldásából” részesedni szeretett volna: 1867-ben a város kérte a Közmunka- és Közlekedési Minisztériumot, hogy a csatorna a város mellett haladjon el, e célra ingyen földterületet is hajlandó volt biztosítani.²⁶ A Csongrád és Pest között létesítendő csatornából Kiskunmajsa és Kiskunhalas is szeretett volna részesedni, ezért megindult a lobbizás. Endre Andor és Fejes Márton tanácsnok többször jártak Pesten kiküldetésben. Bár Boros Frigyes jóindulattal volt Félegyháza iránt, csak arra kapott miniszteri utasítást, hogy a csatornát Kecskemét felé térítse el.²⁷ A Duna–Tisza csatorna azonban nem valósult meg, így a város minden igyekezete hiábavalónak bizonyult.

A személyes kapcsolatok másik példája, hogy a Jászku területi mérnököt, Horkai Pétert 1873-ban a városfejlődés szempontjából legjelentősebb építkezés, Heinrich György magánmegbízása hozta Kiskunfélegyházára.

A városi mérnök egyik legfontosabb feladatát a szépítő bizottmány tagjaként végezte. A szépítő bizottmány a város önálló jogkörrel nem rendelkező tanácsadó testülete volt (tulajdonképp a képviselőgyűlés egy bizottsága), amely közvetlenül a városi tanácsnak tett javaslatokat a városfejlesztést és telekrendezést illetően. A tanács, ha szükség volt rá, a városi képviselő-testület elé vitte a vitás ügyeket, de erre ritkán volt szükség, elegendő volt a tanács saját hatáskörben való intézkedése. A bizottmány jelentéseit a tanács szinte minden esetben szó szerint foglalta be határozatába, ritkán fordult elő, hogy a bizottmányon belüli ellentétes vélemények miatt a tanács harmadikutas megoldást javasolt.

A város első szépítő bizottmánya Bartsik Márton kiskun kapitány javaslatára alakult 1857-

²¹ BKML V. 143/b. L 36 f 1 cs 6 sz 9.

²² BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1871. aug. 6. 69. jkv-i sz.

²³ BKML V. 143/b. L 35 f 1 cs 10 sz 72.

²⁴ BKML V. 143/b. L 35 f 1 cs 13 sz 99.

²⁵ BKML V. 143/b. L 36 f 1 cs 1 sz 37.

²⁶ BKML V. 147/b. L 35 f 1 cs 13 sz 62.

²⁷ BKML V. 143/a. Tanácsülési jegyzőkönyv 1867. október 30. 562. jkv-i sz., 1867. nov. 5. 564. jkv-i sz., 1867. nov. 28. 611–612. jkv-i sz., 1867. dec. 10. 649–652. jkv-i sz.

ben „az utcák rendezése és a város csinosodása” ügyében. A közgyűlés elé került indítvány hatására a 1857. június 2-án a város azonnal megalakította a bizottmányt, amelynek elnöke Seres László, másik két tagja Molnár László és Makai László lett.²⁸ A bizottság üléseiről jegyzőkönyveket vezetett, amelyeket negyedévenként köteles volt a tanácsnak bemutatni. Ezek szerencsére fennmaradtak,²⁹ ám nem túl sok mindenre következtethetünk belőlük. Mindössze négy év (1857, 1858, 1859, 1860) építkezéseiről kapunk képet, s mivel jegyzőkönyvet csak a bejelentett építkezésekről vettek fel, s mert időközben bővítették a bejelentésre köteles építőtevékenység körét, ez a kép sem tükrözi a valóságot. Az első jegyzőkönyvet a bizottmány magalakulásának napján vették fel, az utolsó bejegyzés 1860. május 18-án kelt.³⁰ Ez idő alatt mindössze hét új ház épült, hatot építettek át. Nagyjából ennyi volt a házvégek kitoldása az utcára (hét ilyen esetről tudunk) és a házak utcavonalra való „meggörbítése”, azaz a ház L-alaprajzúvá tétele. 1859-től találkozunk kerítésfalak felhúzásával. A bizottmány az utcavonal rendezése érdekében felügyelte ezeket. Bizonyára nem volt új jelenség a városban az utcavonalra eső fal húzása, de a jegyzőkönyvek csak ettől az évtől rögzítették ezt a fajta tevékenységet. Telekmegosztásra a négy év alatt egyszer került sor, ahogyan udvarbekerítésre is. A négy év alatt egy műhely, egy bolt, három istálló készült. 1858-ban három új ház épült, 1860-ban legalább kettő. Ebből fellendülő építőtevékenységre lehet következtetni, hiszen 1860 májusából származik az utolsó adat, s ekkorra kétszer annyi fal épült, mint előző évben összesen. Éppen ezért furcsa, hogy a bizottmány megszűnt. Munkájára bizonyára a továbbiakban is szükség lett volna. A háttérben valószínűleg politikai változások álltak.

A lakosság immár köteles volt bejelenteni, ha házat akart építeni. Az egyik ilyen eset a kerületi orvosé, aki a Kecskeméti úti telkén épített új házat. Az építési vonalat Juhász Nándor ügyvéd háza a nagyvendégfogadó kapuinak északi oszlopa egyenes vonalában határozta meg.³¹ A háromtagú bizottság minden esetben helyszíni szemlét tartott, és az építetőnek 1 forint illetéket számolt fel.³² Szigorúan léptek fel. 1859-ben „helybeli lakos Kiss Imre a vásár utcára [ma Kossuth utca] szolgáló ház telkén minden bejelentés nélkül történt figyelmeztetés után is új épületet tévén, alig 1 magasságú falra”: 1 pengőforintra büntették, amit a szegényápoló intézet javára volt köteles befizetni.³³ A közgyűlés a büntetésből befolyt összeget szabadon kezelhette.

Ez a bizottmány azonban csak 1860-ig működött.³⁴ Fekete János szerint a Jászkun kerület

²⁸ BKML V. 142/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1857. jún. 2. 228. jkv-i sz.

²⁹ Fekete János minden bizonnyal forgatta a jegyzőkönyveket, mint arra 1974-es könyvének néhány, más forrásból ki nem derülő adata utal, az iratcsomó jelzetét azonban nem adta meg. Az iratcsomó ladulás jelzete nem szerepel a levéltár ladulás jelzeteiről kiadott repertóriumában. Ezúton is köszönöm Kőfalviné Ónodi Márta levéltárosnak, aki a ladulás jelzetű iratanyagok újrendezését végezte, hogy felhívta a forrásra a figyelmem.

³⁰ BKML V. 143/b. L 73 cs 9 sz 4, 368/c. A szépítő bizottmány jegyzőkönyvei alapján az alábbi adatok rendszerezhetők:

év	építési, rendezési ügyek	új épület	házvég kitoldása	görbítés	istálló	kamra	kerítés-falhúzás	műhely	egyéb kérelem
1857	12	2	4	3					3
1858	21	3	3	1	2	5		1	6
1859	6	1					4		1
1860	17	2	1		1		9		4

³¹ BKML V. 143/b. L 73 cs. 9. sz. 4. 368/c, 1859. máj. 21-i jegyzőkönyvi bejegyzés.

³² BKML V. 142/a. Kgy. jkv. 1857. jún. 2. 228. jkv-i sz.

³³ BKML V. 142/a. Kgy. jkv. 1859. ápr. 1. 98. jkv-i sz.

³⁴ FEKETE 1974, 35. Fekete János kitért a szépítő bizottmány szerepére a városfejlődésben, nem részletezte azonban

végzésére 1865-ben öt taggal újjáalakították, azonban már 1864-ben alakított a közgyűlés olyan bizottságot, amelynek feladata az építési, rendezési és tűzvédelmi szabályrendelet kidolgozása volt.³⁵ Ezt a bizottságot az 1865. május 1-jén elkészült Jászkun kerületi végzés hatására június 9-én újjáalakították Molnár Imre rendőrbíró elnökletével, Varga Mihály telekkönyvi tanácsnok, Endre Andor mérnök, Almási György földbirtokos és Szabó János tiszteletbeli jegyző tagságával.³⁶ A kerületi rendszabály előírta szepítési bizottságok működését minden településen. A bizottmány feladata mindenekelőtt az építési szabályok betartatása volt, emellett a kihágások büntetése. A bizottmány elnöke Molnár Imre rendőrkapitány után 1870. március 28-án történt lemondásáig Vereb Antal rendőrkapitány volt, aki egészségi állapotára hivatkozva távozott rendőri hivatalából, s ezzel leköszönt a bizottmány elnöki tisztjéről is.³⁷ Az elnökségi feladatot Tóth Endre rendőrtanácsnok vette át. Állandó tagja volt a bizottmánynak a városi mérnök. A többi tag a városi tanácsból került ki, mint Kocsis Sándor, aki 1872-ben az elnöki tisztet is betöltötte. 1873-ban az elnök a tisztet korábban már betöltő Molnár Imre rendőrkapitány volt.

A kiskunfélegyházi szepítő bizottmány működése, feladatköre és jelentősége a tanácsülési jegyzőkönyvek és iratok segítségével jól megrajzolható.³⁸ A kerületi rendelkezés értelmében a bizottmány feladata a „szepítés” volt, azaz az utcaképek rendezetté tétele az utcák kiegyenesítése és rendezése által. Magától értetődő, hogy ezeket a szempontokat csak új építkezéseknél lehetett érvényesíteni. Ezért a szepítő bizottmány építési hatóságként a város valamennyi építkezésénél igyekezett jelen lenni. A bizottmány elsődleges feladata tehát főként a rendezés volt, amire nemcsak a korszerűség és a haladás szempontjai késztették, hanem olykor közrendészeti vagy közegészségügyi okok is. Volt, hogy a kerítést azért nem húzták ki az utcavonalra, „*mivel a ház vége nem szolgálván ki az utcára, az itt képzett sarok az arra járók által rondaság fészkévé tétetett.*”³⁹

A bizottmány arra törekedett, hogy a reformkori mezőváros településképét ha nem is megváltoztassa, de előkészítse a változásra, megteremtse a modernizáció alapjait. A reformkori Kiskunfélegyháza ugyanis a központ néhány épületét (a késő barokk Sarlós Boldogasszony-templom, az 1823-ban épült klasszicista városháza, az 1820-ban épült Hattyúház, az 1809-ben épült kiskun gimnázium, az 1777-ben emeletesre épített Görögház, az 1793-ban emeletet kapó Kiskun kerületi székház) leszámítva nem sokban különbözött a nála kevesebb lakossal bíró falvaktól. Még a városközpont is rendezetlen volt: a főtéren a rendezetlen telkű városháza mellett, az észak–déli irányú országút fekvésében keresztirányban feküdt a nagyvendégfogadó, istállók álltak a városháza telkén. A 19. század első felében a házak általában földszintesek, háromszobásak (szoba – konyha – kamra) voltak, vályog- vagy vertfallal és nádtetővel épültek (a módosabbak házai zsindegyel), az utcára fésűs beépítéssel álltak. Előfordult, hogy pincéjük is volt, de ez ritka volt. A házhoz tartozó telken a ház hosszabbik tengelyének folytatásában ólak álltak, s a telkeken a módosabb polgároknál istállók is álltak. Az egymástól (és nem egy esetben az utcától is) legtöbbször fallal elválasztott telkek egymáshoz képest kuszán csatlakoztak, ami az utcaképet zilálta, az utcákat pedig olykor beláthatatlanul görbévé. (Máig is majdnem

a bizottmány működését és jogi kereteit.

³⁵ BKML V. 143/a. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1864. nov. 17. 610. jkv-i sz., 1864. dec. 10. 648. jkv-i sz.

³⁶ BKML V. 143/a. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1865. jún. 9. 350. jkv-i sz.

³⁷ BKML V. 142/b. L 36 f 1 cs 1 sz. nélk.

³⁸ A szepítő bizottmánynak külön iratanyaga vagy tervtára nem maradt fenn, mint más városok, például Pest vagy Buda esetében, így ilyen jellegű forrásanyagra nem támaszkodhatunk.

³⁹ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. márc. 23. 166. jkv-i sz.

eredeti görbeségét őrzi a Mártírok útja, a Könyök utca, a Klapka, Jókai, Dobó utca, amely utcák egyidősek a várossal.) Újonnan tervezett építkezések esetén ezért a bizottmány tagjai a helyszínen szemlét tartottak és megállapították az új építkezés fővonalát, amelyet lehetőség szerint a majdani egyenes utcavonalhoz igyekeztek hangolni.⁴⁰ Mivel a házak rövidebb vége mindig az utcára nézett és szorosan az utcavonalhoz épült (déli oldalán tornáccal vagy anélkül), s mellette kapu nyílt, a soros beépítés csak akkor vált lehetővé (s a bizottság munkája jelentékennyé), amikor a házat L-alakban az utcára meggömböltve húzták fel. Így a soros beépítéssel zártabb, városiasabb utcakép jöhetett létre. (Ennek előzménye az egyenes utcakép szempontjából, hogy az 1850-es években még számos ház előtt fal állt az utcavonalon, a szájhagyomány szerint azért, hogy – a vészterhes Bach-korszakban – ne lehessen az ablak alól hallgatózni. Ilyen volt az egykori Bánhidi-ház és a mellette lévő, szintén lebontott Móczár-ház a Petőfi utcában.⁴¹) Az L alakú házak már a reformkorban meghonosodtak a városban, (Tarjányi- és Szabó-féle kúriák a Szent János téren), de akkor még csak tehetősebb redemptusok és kismemesek teheték meg, hogy ekkora házat építsenek.

1870-ben aktuálisává váltak a tűzrendészeti szempontok. „Köztudomású és sajnos dolog, miszerint városunkban egy idő csaknem naponta tüzesetek fordulnak elő.” – valószínűleg szándékos gyújtogatás következtében.⁴² Nem véletlenül kérték Cserényi Ferenc és társai az első tizedben egy közkút felállítását 1870. április 3-án. Ugyanis nem volt elég baj, hogy tűz ütött ki, de „A legutóbbi időben felmerült szerencsétlen tüzeseteknél mindenki által tapasztaltatott, hogy a vízért szaladozó embertömeg míg az egyik háznál kútostort, a másiknál kútágast sem talált, s így igen nagy erőfeszítésbe került a tűzoltásnál szükségeltetett vizet előteremteni.”⁴³ A város méltányosnak találta a kérdést, s 1870. április 22-én egy kút ásását rendelte el.

A szépítő bizottmány külön ügyelt a tűzrendészetre, nevezetesen arra, hogy soros beépítésű házak tűzfalal épüljenek. Így Forgó Jánost kötelezték arra 1873-ban, hogy mindkét szomszédja felé tűzfalat köteles építeni, s Forgó hiába nyújtott be óvást (fellebbezést).⁴⁴ Előfordult az is, hogy a bizottmány által egyszer már megállapított vonalat felül kellett vizsgálni, mint az előfordult Fábián László Homok (ma Dobó) utcai építkezése esetén. Az egykor kijelölt építési vonalat másodjára is helybenhagyták.⁴⁵

A bizottmány tekintélye az 1870-es években annyira emelkedett, hogy az emberek panasszal egyenesen a tagokhoz fordultak. Dósai Pál kérte 1874-ben, hogy a közte és Kocsis László közti vitás ügyben a bizottmány összes tagját rendelje ki a tanács.⁴⁶ Tarjányi Mihály is közvetlenül a szépítő bizottmányhoz fordult, vizsgálják ki Czettler János Iskola (ma Oskola) utcai építkezését. Az istállót ugyanis a szomszéd falhoz kezdte építeni. A tanács nem adott az építkezéshez engedélyt,⁴⁷ mert fontosnak tartotta, hogy féltető helyett egészsetőre épüljenek a házak, ami kétségkívül az utcakép rendezetté tételét szolgálta. Különösen a városközpontban. 1872-ben Kelemen László a Zsibáros utcában (ma Gorkij utca) üres telken jelentett be építkezést vörös téglából és egész tetőre, tehát fogas beépítésben. Az építkezés ellen Mihálovits

⁴⁰ Sajnos egykorú térképek, felmérési rajzok hiányában a rendezési folyamat nem követhető nyomon.

⁴¹ FEKETE 1996, 6.

⁴² BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1870. márc. 24. 161. jkv-i sz. - Vereb Antal rendőrbíró intézkedett a megtalált fáklyák ügyében.

⁴³ BKML V. 171/b. L 36 f 1 cs 1 sz. nélk.

⁴⁴ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1873. márc. 20. 152. jkv-i sz.

⁴⁵ BKML V. 171/b. L 36 f 2 cs 12 sz 36 – BKML V. 174. a. tan. Jkv. 1873. márc. 13. 136. jkv-i sz.

⁴⁶ Kérvénye 1874. máj. 17-én érkezett. - BKML V. 142–143–171/b. L 36 f 2 cs 20 sz 40/a.

⁴⁷ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1872. okt. 25. 327. jkv-i sz.

János panaszt adott be, mert a bejelentés ellenére nem egész, hanem féltetőre épült a ház, és a szomszéd házától nem hagyott egy ölnyi területet, hanem szorosán az ő istállófalához emelte a téglaházat.⁴⁸ A szépítő bizottmány jelentése alapján a tanács még idejekorán eltiltotta az építkezéstől Kelemen, ami ellen Kelemen 1873 januárjában fellebbezett. A feljebbviteli fórum, a Jászkun kerület azonban az eltiltást megerősítette.⁴⁹

Egyes esetekhez, a frekvenciátalibb helyeken a városi mérnök helyszínrajzot készített. 1868-ban a Vásárcsú és Vasút utcák (ma Batthány és Kossuth u.) találkozásánál álló házhelyet jelölték ki a térkép segítségével.⁵⁰ 1869-ben a rendezendő Korona utca helyszínrajza készült el: „*a város közepén ily dísztelen görbület az utcát ne éktelenítse*”.⁵¹ (Ekkor azonban a Korona utca rendezésére nem került sor.) Sajnos ezek közül a térképek, helyszínrajzok közül egyet sem ismerünk.

A bizottmány kijelölte, az építkezéshez rendelkezésre bocsátott utcaterületek nagysága általában nem volt nagyobb 40 négyszögölnél. Dunai András Bárány (ma Zrínyi) utcai házához csak 7 négyszögölet csatoltak.⁵² Urbán Antal Kis kaszárnya (ma Kazinczy) utcai házhelyét 35 négyszögöllel bővítették.⁵³ Makai István Szegedi úti házalapjánál azonban 100 négyszögöl terület került a telekhez 1873-ban.⁵⁴

A rendezésből tehát esetenként a városnak jelentős bevételei voltak. Amikor Makai a telkéhez került 100 forintot nem tudta kifizetni, a képviselőgyűlésnek kellett őt fizetésre köteleznie.⁵⁵ Nem minden esetben sikerült azonban a rendezési összeget behajtani. Fekete Imre Virág (ma Arany János) utcára néző házat például a szépítő bizottmány által kimért vonalnál beljebb építette, kevesebbet foglalva ezáltal az utcából, s kevesebb összeget is fizetett be a városi pénztárba.⁵⁶

Igazságtalanok lennének azonban, ha csak a bevételszerzést észrevételeznénk. Természetesen előfordult az is, hogy város volt kénytelen a telekből kisajátítani. Fekete Imre 32 négyszögölet engedett át a városnak ölenként 2 forintért.⁵⁷

A bizottmány feladata volt a telekváltás négyszögölenkénti árának megszabása is. Ezt a 1871. február 1-jén tartott tanácsülésen Endre Andor állapította meg.⁵⁸ Telekosztásra azonban nagyon ritkán került sor. Még 1852-ben a második tizedben volt telekosztás, ezen telkek egy része még 1871-ben is beépítetlen volt. Az is kétségkívül megnehezítette a dolgot, hogy az igazságügyi miniszter 1871-ben elvette a várostól a telekkönyvvezetést (s vele a törvényszéket).⁵⁹ (A törvényszék helyben tartására irányuló törekvés mutat rá arra, hogy a városi irányítás ek-

⁴⁸ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1872. dec. 24. 392. jkv-i sz.

⁴⁹ BKML V. 143/b. L 36 f 2 cs 11 sz 43 – BKML V. 174. a tan. Jkv. 1873. jan. 30. 72. jkv-i sz.

⁵⁰ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1869. márc. 27. 131. jkv-i sz.

⁵¹ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1896. dec. 23. 611. jkv-i sz.

⁵² BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. márc. 23. 166. jkv-i sz.

⁵³ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. máj. 29. 300. jkv-i sz.

⁵⁴ BKML V. 143/b. L 36 f 2 cs 12 sz 38 – BKML V. 174. a tan. Jkv. 1873. márc. 13. 138. jkv-i sz.

⁵⁵ BKML V. 143/b. L 36 f 2 cs 12 sz 38 – BKML V. 174. a tan. Jkv. 1873. márc. 13. 138. jkv-i sz.

⁵⁶ BKML V. 143/b. L 36 f 2 cs 14 sz 83.

⁵⁷ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1873. aug. 1. 400. jkv-i sz.

⁵⁸ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1871. febr. 1. 48. jkv-i sz.

⁵⁹ „Váratlan meglepetést okozott Félegyáza város tanácsának ama miniszteri rendelet, mely szerint a járásbírósg itt egyelőre telekkönyv nélkül állapítatik meg, s minthogy a telekkönyvnek itt maradása a város közönségére nézv, tekintve a város határa nagy kiterjedését, a lkosság élénkségét, s a közforgalmat, valódi életkérdés, e város lakosainak tehát jól felfogott érdekében a tanács kötelességének ismeri a telekkönyv meghagyása iránt minden lépést megtenni [...]” - BKML V. 174/a. tan. Jkv. 1871. júl. 16. 230. jkv-i sz.

kor még nem volt olyan megosztott, mint a későbbiekben, amikor a pártok egymás elleni küzdelmei szinte megbénították minden építészeti kezdeményezést.)⁶⁰ E telkekkel más gond is akadt. 1871-ben a térképről az derült ki, hogy nem használható. A „város láncczával” végzett újbóli mérésnél kitént ugyanis, hogy a Prohászka-ház 2,5 lábbal kintebb áll, mint Szólya Lajos szomszéd telke. Endre Imrénét érthette a legnagyobb meglepetés, mert az elcsúszva kimért telkek nála már komoly veszteséget okoztak. Újrapercellázni már nem lehetett, mert némelyik telken állt ház, némelyiken azonban nem. A tanács akkor a telkek közötti utcahelyet, azaz a térképet minősítette tévesnek.⁶¹ A mai gyakorlattal ellentétben tehát nem a terv volt az elsődleges.

Nem minden telekrendezési ügy tartozott a bizottmány alá. Nem járt el a bizottmány Kremzer Imre ügyében, aki a városi tornatér mellett lakott. Míg a teret körbe nem kerítették, Kremzer a város telkén keresztül járt házába, ezután azonban arra kötelezték, hogy a tornatér felé néző ajtót és ablakokat 15 napon belül falaztassa be.⁶² Lajos László 1868-ban adott be folyamodványt a tanácshoz, amelyben a vele egy udvarban lakó Schweiger Salamonra panaszkodott, aki a közös bejárást nehezítette. A tanács 1867. december 6-án rendelte úgy, hogy a két félnek 1869-ben közös kaput kell nyitnia a Vasút (ma Kossuth) utcára, azaz közös kaput kell használnia a vásárcsútra melletti sarokházba való bejutáshoz (ma a Kossuth és Attila u. sarkán álló, 1910-ben épült Bányai Mór-féle ház van a helyén). Bár a folyamodó határozottan az utca szabályozásra hivatkozik, a szépítő bizottmány ebben az esetben nem járt el, mert sem telekmegosztásra, sem telekrendezésre nem került sor, az utcaképre pedig a kapu használatának módja nem volt kihatással.⁶³ Az ezzel az épülettel szemben lévő, Vásárcsútra (ma Batthányi) utca sarkán álló ház építési vonalának kimutatását 1868 árciusában végezték el. E célra Vereb Antal, a bizottmány elnöke és Endre Andor külön térképet készített. Javaslatot tettek a tanácsnak az utca további rendezésére, mert az egy helyen szűkülte.⁶⁴

A Kossuth utca egyenessé tétele így megkezdődött a lakóházak által. De rendezésre okot adó üres telek volt még elég. Goldstein Herman kereskedő 1871 februárjában jelentette be, hogy házat akar építeni Vasút (ma Kossuth) utcai üres telkén. A szépítő bizottmány az építési vonalat ebben az esetben is már régebben megállapította, de a szomszéd Gazdik László miatt újra karókkal kellett kijelölni a szabályozási vonalat, s ekkor kitént, hogy az utca területéből csak fél ölet vesz el az építkezés. Az utcavonal beépítettségére ebből az ügyből következtethetünk, mert Goldstein a házat elől-hátul „csurgóra” akarta építtetni, azaz nem szándékozott tűzfalalat emelni, hanem elől és hátul kontyolt tetővel képzelte el a házat. Ehhez azonban a szomszéd, Gazdik László nem járult hozzá, mert azon a területen, ahová a tetőről a csapadékvíz lefolyik, még szeretett volna építkezni. A bizottmány nem adott helyt a kifogásnak, mert Goldstein beépítési módja tűzrendészeti szempontból nem esett kifogás alá. Ugyanakkor a bizottmány kérte a tanácsot, állapítsa meg, hogy az esetből legyen-e precedens, szabad legyen-e hátulsó csurgóval (eresszel) építkezni.⁶⁵ Az ügyben csak később született végleges döntés, mivel a két telek között elválasztó verfal állt. A falról kiderítették, hogy azt még Gazdik és a Goldstein-telek előző tulajdonosa, Szelepcsényi János közös költségen verették fel. Gazdik elmondta azt is, hogy kapujának válfala félig ebbe a falba van helyezve. A szépítő bizottmány nem adott engedélyt arra,

⁶⁰ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1870. júl. 5. 281. jkv-i sz.

⁶¹ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1871. ápr. 13. 156. jkv-i sz.

⁶² BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1873. júl. 18. 377. jkv-i sz.

⁶³ BKML V. 143/b. L 36 f 1 cs 1 sz 20.

⁶⁴ BKML V. 143/b. L 36 f 1 cs 1 sz 41.

⁶⁵ BKML V. 174/a. Tanácsi jkv. 1871. febr. 1. 47. jkv-i sz.

hogy Goldstein ehhez a vitás falhoz féltetőre építkezzen (bizonyára melléképület, istálló vagy ól építéséről volt szó).⁶⁶ Az ügy tanácsi jegyzőkönyvi bejegyzéseiből tehát világossá válik, hogy a Vasút utca soros beépítéséről még szó sincs, a bizottmány feladata ebben az esetben csupán az utcavonal egyenesítésére terjedt ki. Ugyanakkor az, hogy nem engedték, hogy istálló és kapubejáró épüljön egymás mellé a szomszédos utcában, arra mutat, hogy a rendezett utcaképben már az istállók és kapuk rendezését is fontosnak tartották.

A bizottmány szerepét a városfejlődésben négy építkezési ügy mutatja legélesebben. Heinrich György éveken át húzódó építkezési ügye, Zámbó Imre, Szarvas András illetve Kocsis Sándor emeletes házainak az ügye. Ebből három, a Zámbó-, a Szarvas- és a Heinrich-féle ház a Kossuth utcán épült, a Kocsis-féle ház a város északi irányú főutcáján, a városháza vonalában.

Zámbó Imre 1866-ban kért engedélyt Deák Ferenc és Kossuth utca sarkán álló házának felépítésére. A városhoz írt kérvényében „tudvalevő nagyobb építkezéséhez” hatezer darab másodosztályú téglát kért hitelbe a Szent István-templom felépítésére félretett alapítványi téglából. A tanács három hónapra adta ki a téglát,⁶⁷ Zámbó újabb, ezúttal készpénzbeli 200 forintos kölcsönével együtt.⁶⁸ Ebben az épületben a város első emeletes magánházát kell üdvözlönnünk. Zámbó háza a magyar romantikus építészet szép emléke volt, amíg 1909 körül későbbi tulajdonosa, Szabó Imre át nem építette szecessziós stílusban.

Heinrich György építési szándéka, miután a Szent János térre, Kossuth és Céhház utcára (ma Mártírok útja) szóló telket Spiller Mórictól megvette,⁶⁹ már 1873 tavaszán megfogalmazódhatott. A szépítő bizottmány március 18-án már az építési vonalat is kijelölte úgy, hogy a Céhház utcára eső fal vonalát a kaszárnya Céhház utcai falának vonalához igazította. (A kaszárnya később a Szent János téri leányiskola volt, amely két utcára szóló telken feküdt a Heinrich-ház mellett.) A telek másik építési vonala a Vasút (ma Kossuth) utcára szolt, s erről a második vonalról a bizottmány tagjai nem tudtak egyezsége jutni, a tanács elé két javaslatot terjesztettek.⁷⁰ Az ügy ezért a közgyűlés elé került, végül a város egyik javaslatot sem fogadta el.⁷¹ Heinrich fél évvel később, 1873 novemberében ismét kérte az építési vonal kimutatását, mert egy, a város díszéül szolgáló épületet szeretett volna emeltetni. Ekkor éppen ideiglenesen nem volt a városnak mérnöke, ezért Heinrich a Jászkun kerületi mérnököt, Horkai Pétert kérte meg a helyszínrajz készítésére. Mivel a Horkai által kimutatott vonal megfelelt a közgyűlés korábbi határozatának, a tanács hozzájárult és ez alapján engedélyezte az építkezést.⁷² 1874. április 30-án Molnár Imre bizottmányi elnök jelentette, hogy az időközben kinevezett új városi mérnökkel, Beretvás Sándorral kimutatták a végleges építési vonalat.⁷³ Az építkezéshez nem-sokára hozzá is fogtak. Szeptemberben Heinrich már épülő háza előtti járda magasságát kérte megállapítani.⁷⁴ Az építési munkálatokat 1874 őszén be is fejezhatték.

Szintén 1873-ig vezethető vissza Szarvas András építési ügye. 1873. március 11-én jelölte ki a bizottság a leendő épület Mezei (ma Deák Ferenc) utcára és Vasút utcára néző építési

⁶⁶ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1871. febr. 23. 89. jkv-i sz.

⁶⁷ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1866. jún. 16. 213. jkv-i sz.

⁶⁸ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1866. nov. 24. 453. jkv-i sz.

⁶⁹ CSILLAG 1934, 30.

⁷⁰ BKML V. 143/b. L 36 f 2 cs 17 sz 24

⁷¹ BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. márc. 18. 45. jkv-i sz.

⁷² BKML V. 174/a. tan. Jkv. 1873. nov. 13. 478. jkv-i sz.

⁷³ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. ápr. 30. 248. jkv-i sz.

⁷⁴ Az előírtnál hat hüvelykkel magasabbra tervezte, a tanács külön engedélye kellett ezért hozzá. BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. szept. 4. 483. jkv-i sz.

vonalát. A Mezei utcai vonalat Steiner Ignác házvonalaéhoz, a Vasút utcait Szarvas régi (lebontandó) házsarkától Szólya Alajos keleti házsarkáéhoz húzott vonalhoz mérték. (Szólya tehát Szarvas nyugati szomszédja volt.) A telek ugyanakkor nem állt a Vasút utca egyenes vonalában, ezért rendezni kellett. Szarvas András kérte, hogy a telekből ne vágjanak le a kijelölt vonallal 8,5 négyszögölet.⁷⁵ Szarvas már csak azért sem szerette volna, ha levágnak a telkéből, mert így Augner Ignác és Zámbo Imre házai sokkal kintebb esnének, s eltakarnák az ő házát. Az javasolta ezért, hogy a telek keleti sarkáéhoz adjon hozzá a város két láb hosszú területet. A város beleegyezett, mert így nem kellett fizetnie a kisajátításért, és Szarvas ötlete a rendezési elveknek is megfelelt.⁷⁶ Az építkezést nem sokkal ezután megkezdték, ám rögtön májusban panaszt adtak be. A bizottmány intézkedett, s ekkor úgy találták, hogy az épület udvari részén, a szivattyús kút melletti földszinti ablak boltívének „kőéke” (zárókőve) kihullófélben, a fal megrepedt, és az udvari nyugati sarok Tímár Mihály háza felé dől. (Tímár háza Szólya háza mögött, a Korond utcából nyílhatott.) Bár az épületet négy sorban rakott vörös téglából építették, kötővasakat nem alkalmaztak. A jelek arra mutattak, hogy az alapozással van a baj.⁷⁷ A bizottság ezért a további munkálatokat megtiltotta, s a tanáccsal életveszélyesnek nyilvánította az épületet. Egyúttal szakértői vizsgálatot rendeltek el.⁷⁸ Móczár polgármester személyesen írt május 9-én a Jász kun kerületek mérnökének, Horkay Péternek, hogy utazzon Félegyházára, mivel a városnak ebben az időszakban nem volt mérnöke.⁷⁹ S mintha ez még nem lett volna elég, a bizottság júniusban azt is kénytelen volt megállapítani, hogy Szarvas András nem tartotta be az építési vonalat. Ezen már nem lehetett segíteni, a ház nagyobb része már állt. A szépítési bizottmány büntetést akart kiróni Szarvasra, de a vizsgálat kimutatta, hogy a vonal kijelölésénél annak idején a mérnök vétett hibát, így Szarvasnak csak a hibát megállapító kecskeméti mérnök, Gyenes András munkadíját kellett megtérítenie.⁸⁰ 1874-ben a tömörszerű, egyemeletes épület már készen állhatott.

Labranics Ferenc és Kocsis Sándor 1873. január 21-én kérték a Kiskaszárnya (ma Korona) utca szabályozását, mert építkezni akartak.⁸¹ A képviselőgyűlés bizottságot küldött ki. A bizottság, amely munkáját párhuzamosan folytatta a szépítő bizottmányával (Kocsis szépítő bizottmányi tag volt, így a szépítő bizottmány valószínűleg összeférhetetlenség miatt nem szerepelt az ügyben), 13,75 négyszögöl területet véleményezett Kocsisnak átadni az utca területéből, a Labranics-féle és Tamasi Károly-féle telkekből egyúttal majdnem ugyanennyit elvágni. Kocsis hajlandó volt a kimért területet megvenni a várostól, de csak akkor, ha Labranics háza három éven belül bontásra kerül. Labranics ugyanis időközben elhunyt, és özvegye valamint három gyermeke megfelelő kárpótlást szeretett volna a levágott telekrészért cserébe kapni.⁸² Köztudomású volt, hogy a mai Korona utcát akkor már 50 éve szabályoztatni szerették volna, de pénzügyi okokból erre soha nem került sor. (Legutóbb 1869-ben merült fel a szabályozás iránti igény, de ekkor konkrét intézkedés nem történt, csak a szabályozandó utca helyszínrajza

⁷⁵ BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. márc. 11. 38. jkv-i sz.

⁷⁶ BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. márc. 18. 44. jkv-i sz. - Nem áll tehát az, amit Urbán Miklósné ír, miszerint a város elutasította Szarvas fellebbezését, aki Mayer Károllyal igazította ki a tervet. - URBÁNNÉ 2005, 40-41. Mayer Károly nevével levéltári kutatásaim során nem találkoztam.

⁷⁷ BKML V. 142-143-171/b. L 36 f 2 cs 13 sz 1

⁷⁸ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1873. máj. 9. 233. jkv-i sz.

⁷⁹ BKML V. 142-143-171/b. L 36 f 2 cs 13 sz 1

⁸⁰ BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1873. jún. 24. 103. jkv-i sz.

⁸¹ BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. jan. 21. 18. jkv-i sz.

⁸² BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. márc. 7. 35. jkv-i sz.

készült el.)⁸³ A Kocsis-ház építési ügye kapcsán azonban, mivel maguk az illetékes háztulajdonosok kérték a szabályozást, a város elrendelte, „hogy Kocsis Sándor régi házának a vendéglő kapujával átellenben levő sarkától 7,5 lábra tétetheti le az új épület sarkát, s e ponttól Kocsis Sándor udvarfala és Labranics Ferenc háza által képzett sarokhoz egyenesen folytattassék az új épület külső falának alapja, s ezen 13,75 négyszögöl területért fizetni fog Kocsis Sándor a városi pénztárba 400 forintot.” Azt is határozatba foglalták, hogy Labranics köteles tűzfalat emeltetni. (Ebből következtethető ki, hogy a Kocsis-ház mai kapujától nyugatra, az utcavonalon állt a Labranics-ház.) Az ügy arra is rávilágít, hogy a nagyvendégfogadó bontásának szándéka már ekkor felmerült, de csak 1887-ben került rá sor, miután a Korona Szálló felépült, amelyet a városháza és Kocsis Sándor háza vonalához mértek.⁸⁴ Többen fellebeztek a döntés ellen, de a közgyűlés a fellebbezést visszautasította.⁸⁵ Az építkezést 1874 őszére befejezték, szeptember 4-én a tanács bizonyítványt adott ki arról, hogy Kocsis Sándor emeletes háza felépült.⁸⁶

Az 1870-es évek közigazgatásai változásai miatt, amelyek a várost érzékenyen érintették, hiszen a Kiskun kerület megszüntetésével rangjavesztettnek érezhette magát, a szépítő bizottmányt megszüntették. Az 1880-as évek elején a városok sorra adták ki új, saját építési és rendezési szabályrendeleteiket. (A törvényhatósági jogú városokban külön volt városszabályozási és építési szabályrendelet.) Kecskemété 1875-ben, Nagykovács 1883-ban készült,⁸⁷ Ceglédé 1885-ben,⁸⁸ Pécsé⁸⁹ és Makóé 1888-ban készült,⁹⁰ s ezeket rendszerint többször újraalkották még 1914 előtt. Kiskunfélegyházát 1884-ben foglalták írásba.⁹¹ 1884. május 23-án mutatták be a képviselőgyűlés előtt,⁹² de csak 1886-ban jelent meg nyomtatásban Szegeden, Bába Sándor könyvnyomdájában.⁹³

A szabályrendeletek különbséget tesznek kisebb lakóház (hagyományos, vertfalas, vályog stb. ház) és nagyobb, olykor emeletes ház (bérház, palota) között, utóbbiak között is kiemelve azokat, amelyek a városközpontban, a mai Móra téren, Kossuth utcán, dr. Holló Lajos utcán, Szegedi úton, Bajcsy-Zsilinszky Endre utcán, azaz a város központjában állnak. Aki tehetné, itt vásárolt telket, itt építkezett már az 1870-es évek óta. A szabályrendelet tehát a városfejlődés egykorú koncepciójának elsődleges forrása.

⁸³ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1896. dec. 23. 611. jkv-i sz.

⁸⁴ BKML V. 175/b. I. 516/1885

⁸⁵ BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. ápr. 18. 56. jkv-i sz.

⁸⁶ BKML V. 174/a. tan. Jkv. 1874. szept. 4. 473. jkv-i sz. - Urbánné feltételezte, hogy a házat két részletben építették fel, mivel a Kocsis-házat már 1871-ben említik. - URBÁNNÉ 2005, 27. Az 1871-es említés azonban a régi, az új építésekor lebontott házra vonatkozik, (amelyet látunk az 1861-es városképen is: MÉSZÁROS szerk. 2009, 197, 345. sz. kép) ezért a feltevés nem helytálló.

⁸⁷ NOVÁK 1989, 294.

⁸⁸ NOVÁK 1989, 297.

⁸⁹ PILKHOFER 2004.

⁹⁰ TÓTH 1974.

⁹¹ Molnár István polgármester 1884 május 23-án mutatta be szabályrendelet tervezetét a városi közgyűlés előtt. Ekkor határozat született arról, hogy 250 példányban nyomtatásban is megjelentetik és a képviselőgyűlés tagjai között kiosztják – BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1884. máj. 23. 85. jkv-i sz.

⁹² BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1884. máj. 23. 85 jkv-i sz.

⁹³ Fekete János a város településfejlődését írva hivatkozott az építési és rendezési szabályrendeletekre, főleg az 1887-es kiemelve – FEKETE 1974, 34-35. A rendeletet magát lásd: Ép. szabályrend. 1887.

Mint Novák László Ferenc is megjegyezte, az építési és rendezési szabályrendeletek alapvető célja a hagyományos építési technikák korszerűsítése és az egészségesebb lakásviszonyok kialakítása volt.⁹⁴ Kiskunfélegyháza szabályrendeletei is erre törekedtek, megszabták a legkisebb szobaméretet, az ablakok számát, az ablakméreteket, hogy elég fény érjen a szobába, a falnedvesség ellen rendelkeznek, tűzvédelemről stb. A rendeletek a következő passzusokat jelölik ki: a hatósági illetékesség,⁹⁵ a belsőterek rendezése,⁹⁶ általános építési szabályok,⁹⁷ az utcák és közterek rendben tartása,⁹⁸ a rendezési pénzalap⁹⁹ és a pénzbüntetések.¹⁰⁰ A legtöbb paragrafus a házakra és az építésre vonatkozik, ezen belül sok szó esik a tűzvédelemről.

Az 1884-es, és nyomában a többi rendelet, a lakóházakat hangsúlyosan két részre osztja. (A Jászkun kerület korábbi elválasztása nagyobb és kisebb épület között nem volt ilyen merev.) Az első az ún. „kisebbszerű” lakóházak (1884 §10; 1887 §10; 1899 §15), ide valószínűleg azok az épületek tartoznak, amelyeket Novák László Ferenc hagyományos jellegű építészetként említ és tárgyal.¹⁰¹ (Kiskunfélegyházán nagyon kevés hagyományos jellegű – „népi” – épület maradt meg, még kevesebb eredeti formájában.)

A második csoportba¹⁰² az ebbe a csoportba nem eső összes többi épület tartozik: kettős épületek, utcai homlokzattal rendelkező épületek, olyan házak, amelyek fő utcákon (ma: Kosuth u., Szegedi út, dr. Holló Lajos u., Halasi és Szentesi út) állnak, a tűzzel dolgozó műhelyek, és – meglepő, mert Kiskunfélegyházán mai napig nincs ilyen épület – színházak.

A rendeletekben az építkezések adminisztrációjának rendjét is rögzítették. Az 1899-es rendelet¹⁰³ például így fogalmaz: „*Mindenki, a ki ezen szabályrendelet kihirdetése után új építést akar eszközölni, vagy épületét akként átalakíttatni, mely annak eredeti rendeltetését megváltoztatja, vagy annak szilárdságára, külső alakjára, tűzbiztonságára befolyással van*” köteles a tanácshoz építési engedélyhez folyamodni, a kérvényhez tervrajzot csatolni, amelyen kitüntetendő az építkezés helye, az építkezés színhelyén esetleg fennálló régebbi épületek, a szomszéd telkek azok tulajdonosai nevével, az utca neve, a mérnöki hivataltól nyert építkezési hely vonala, az emelendő épület padlómagassága, az épület alaprajza minden szintről, beleértve a pincét is, keresztmetszet a tetőszerkezettel, az épület homlokzatraja minden homlokzatról; feltüntetendő továbbá, ha az építkezésben vasszerkezet kívánnak alkalmazni. Mindezen terveket és rajzokat az építető két példányban volt köteles beszolgáltatni már 1884-től kezdve, az egyik példányt az építető visszakapta, a másik példány az elbírálás után levéltárba került. A szabályrendelet úgy rendelkezik továbbá, hogy a beköltözés használatbavételi engedélyhez van kötve, az építkezéshez csak jó minőségű, tartós építési anyag használható. Emeletes épület minden falazata téglából építendő, a főfal külszínének minden esetben az utcai vonalra kell jönnie. Erkély építéséről 1899-ban rendelkeztek először, biztos gyámkövek alkalmazásához kötve azt. Az utcai főfalon megengedték a rizalitszerű kiszökelléseket, ezek nagyságát 16 cm-ben maximalizálták. Épületbe vezető lépcső nem volt a ház utcai vonalára helyezhető, és a már létezőket is elbontásra

⁹⁴ Novák 1989(a), 638.

⁹⁵ Ép. szabályrend. 1887 §1–3.

⁹⁶ Ép. szabályrend. 1887 §4–8.

⁹⁷ Ép. szabályrend. 1887 §9–33.

⁹⁸ Ép. szabályrend. 1887 §34–39.

⁹⁹ Ép. szabályrend. 1887 §40–45.

¹⁰⁰ Ép. szabályrend. 1887 §46–50.

¹⁰¹ Novák 1989(a), 638–690.

¹⁰² Ép. szabályrend. 1884 §11; 1887 §11; 1899 §16.

¹⁰³ Lásd Ép. szabályrend. 1899.

kötelezték. A legkisebb kapuszélességet 2,5 méterben írták elő. Nyitott folyosó (tornác) 0,95 méternél, zárt folyosó 1,58 méternél keskenyebb nem lehetett. Az ablak könyöklőjének magasságát 1,58 m-ben írták elő, a lakószobák méretét 17,98 m²-ben. Végül, ami a tetőfedést illeti: új épületet csak zsindegyel, palával vagy cseréppel lehetett fedni. A rendelet a régi nádfedeles házak javítását megengedte, újabb nádfedelelek ácsolását azonban már nem.¹⁰⁴

Természetesen még ebben az időszakban is sok esetben előfordult, hogy a szabályrendelet előírásait nem tartották be, nemcsak a rendelet megalkotásának idejében, jóval később sem. Az 1907-ben épült Táby József-féle ház középízalítja 16 cm-nél jóval nagyobb mértékben ugrik elő. 1910-ben Bányai Mór ügyvéd házának emelete vályogból épült, csak a földszinti falazatok készültek téglából. Ez az építkezés nem tartotta ba az utcára szóló lépcsőkre vonatkozó rendelkezést sem, s az utcára ugró lépcsőket utólag a tanács hagyta jóvá azzal a kitételrel, hogy az eset precedensül nem szolgálhat.¹⁰⁵ 1912-ben az Első Kiskunfélegyházi Kenyérgyár a tűzvédelmi rendelkezésnek ellentmondva falépcsőt épített. (1927-ben le is égett.)

Miután az építtetni szándékozó felkért egy építőmestert vagy ritkábban építész a ház terveinek elkészítésére, a tanácshoz érkezett építési kérelmet a városi mérnök vizsgálta fölül. Ezután következett a helyszíni szemle, amikor a szomszédos telkek tulajdonosai kifogást tehettek az építkezés ellen. Ha nem érkezett észrevétel, a tanács megadta az építési engedélyt, ami egy évig volt érvényes. Amennyiben a szomszédok részéről még az engedély megadása előtt kifogás tétetett, a tanács az építési engedélybe foglalta a feltételt, ha jogos volt. (Például a szomszéd telekvonalára néző ereszt építésére kötelezték az építtetőt.) A szomszédok az építési engedély ellen nyolc napon belül élhettek a fellebbezés jogával. Az ügy ez esetben a várostól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjához került, aki módosíthatta a tanács határozatát vagy elutasíthatta a fellebbezést. A további feljebbviteli fórum a belügyminisztérium volt, a miniszteri határozat ellen már nem lehetett fellebbezni. (Az egyes építési ügyekben ezekből a fellebbezésekből derül ki a legtöbb az építendő házra vonatkozólag, a panaszokat ugyanis részletesen rögzítették.) A ház felépülte után a tanács a város rendőrfőkapitányát szólította fel, hogy tegyen jelentést arról, az épület beköltözhető-e. Ha a rendőrfőkapitány „véleményezte” az engedély kiadását, a városi tisztiorvos és a városi mérnök megvizsgálták az épületet, meggyőződtek annak tökéletes kiszáradásáról és a terveknek megfelelő kivitelezésről, majd jelentést tettek a tanácsnak, végül a beköltözési vagy használatbavételi engedélyt kiadták.

Néhány esetben az építési engedélyezési eljárást nehezítette, hogy a városnak nem volt szabályozási és városrendezési terve. Erre tervpályázatot 1907-ben írtak ki, amire öt ideális városterv érkezett be, ennek azonban csak a pályaművekből 1908-ban rendezett szép kiállítás lett az eredménye.¹⁰⁶

1904-ben gond adódott az építési szabályrendelettel is. (Éppen azért, mert nem volt városrendezési terv.) A képviselőtestület 1904. szeptember 6-án tárgyalta az ügyet.¹⁰⁷ A tervezetet decemberben küldték Budapestre miniszteri jóváhagyás végett, késve,¹⁰⁸ ezért a rendelet felülbírást végző Államépítészeti Hivatal csak január végén jelezhetette, hogy a műszaki részekre vonatkozó paragrafusok már nem korszerűek. A város ekkor Budafok község szabályrendeletéről vett példát.¹⁰⁹ 1905 februárjában Dóczy Pál városi mérnök írt Budafokra,¹¹⁰ és más váro-

¹⁰⁴ Ép. szabályrend. 1899 §16.

¹⁰⁵ BKML V. 175/b. I. 3752/1908.

¹⁰⁶ BKML V. 175/b. I. 316/1901.

¹⁰⁷ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 7142/ki. 133/kgy. 1904. sz.

¹⁰⁸ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 10024/ki. 1904. sz.

¹⁰⁹ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 4094/kg. 1905. sz.

¹¹⁰ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 1803/ki. 1905. sz.

sok rendeleteit is figyelembe vették.¹¹¹ Az Államépítészeti Hivatal 1905. július 11-ére készült el a felülvizsgálattal.¹¹² Érvénybe azonban ekkor sem léphetett el, mert a kérdést 1905. október 19-én levették a napirendről,¹¹³ s a rendelet szövegében még 1909-ben és 1911-ben is apróbb változtatásokat tettek.¹¹⁴ Végül 1911. november 26-án fogadta el a képviselőtestület,¹¹⁵ és 1912-ben a vármegye is jóváhagyta.¹¹⁶ A rendelet egyik része (23. § 15. pont) ellen Molnár Dezső városi főügyész adott be fellebbezést. E pont ugyanis elrendelte, hogy a szomszéd vonalára csak féltetőre és tűzfalal lehet építkezni. Ez Molnár szerint megtöri a hagyományt, mert a félegyházi „csinos” parasztházak a telekvonalra nyeregteretével épültek. Molnár felhívta arra is a figyelmet, hogy ez a szabály véglegesen és visszavonhatatlanul megváltoztatja a város képét.¹¹⁷

Városképről szólva, s az építési szabályrendelet érvénybeléptetésének sikertelensége a helyi sajtóban is komoly visszhangot váltott ki. 1893-ban a *Félegyházi Ujság* névtelen cikkírója panaszkodott arról, hogy az 1886-os építési szabályrendelet, bár hét éve érvényben van, csekély eredményeket mutathat fel, mert nemcsak nem tartják be, de az akkor elrendelt rendezési terv még az előkészületi fázisig sem jutott el. A szabályrendeletől a városiak modern városképet vártak, azt akarták elérni, hogy az építkezés s vele a város „bizonyos határozottságot, stilszerűséget nyerjen.”¹¹⁸ „E tervezés nélkül lehet a rendezés a legjobb ideájú, lehet minden, csak következetes, csak maradandó nem [...]”¹¹⁹ Bár a szöveg magánvélemény, s ezért kritikával kell kezelnünk, a városban uralkodó állapotokat kétségkívül jól festi le. Az építkezések nem egy esetben váltak peres ügyekké az utcákban előálló következetlenségek miatt. A cikkíró kérte a közgyűlést, hogy lépjen végre, vagyis saját modern szemlélete érvényesítését kérte számon. A stilszerűség, határozottság, amely jelzők a szövegben a városképre vonatkoznak, a modernizációra utalnak, amely Budapest követését jelenti. A városkép azonban a városnak alárendelt fogalom. Azaz építeni nem elsősorban művészi alkotótevékenységet jelent, hanem történelmi léptékben elgondolt gyarapítást: várost építeni.

Ugyanez az újság panaszkodott a városi mérnöki tisztet 1879-től betöltő Mihálovits Jenőre, aki 1903-as nyugdíjazásáig volt a város egyetlen mérnöke, egyben egyik gazdasági tanácsnok. (A pozíciók halmozása már önmagában figyelemfelkeltő.) Bár 24 évig töltötte be tisztjét, munkájával folyamatosan elégedetlenek voltak. Már állásba kerülésekor többen vitatták képesítését, mire a közgyűlés előtt kellett bemutatnia mérnöki bizonyítványát.¹²⁰ 1893-ban például így írnak: „A mérnöki hivatalban abnormális tünetek tapasztalhatók. Nem szólunk a nívellálásról, hisz arra a mi mérnöki hivatalunk mai rendszerében szörnyen szegény, hisz még rendszeren mérőasztala sincs, talán szögtűkre se. Más irányban szól a nóta most. Középületeink rendbentartása

¹¹¹ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 1803/ki. 1905. sz.

¹¹² BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 24049/kig. 1905. sz. alisp. Irat.

¹¹³ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 9887/ki. 1905. sz.

¹¹⁴ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 5007/ki. 1909. sz. – BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 10214/ki. 1910. sz., 11. kgy. 1911. sz.

¹¹⁵ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 15764/ki. 202/kgy. 1911. sz.

¹¹⁶ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 1260/kig. 658/kgy. 1912. sz. A megyei jóváhagyást azonban a város magára nézve sérelmesnek találta (az elrendelt ültetendő fák tárgyában), az ügy így a minisztériumig ment. – BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 5772/ki. 1912. sz.

¹¹⁷ BKML V. 175/b. I. 3418/1904. 3184/ki. 1911. sz.

¹¹⁸ „Építkezési ügyünk”: *Félegyházi ujság* 1. évf. 3. sz. 1893. jan. 15. 2.

¹¹⁹ „Építkezési ügyünk”: *Félegyházi ujság* 1. évf. 3. sz. 1893. jan. 15. 2.

¹²⁰ BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1879. szept. 9. 115. jkv-i sz.; Kgy jkv. 1880. jan. 23. 3. jkv-i sz.

ugyanis mérnöki hivatalunk egyik fontos ellenőrző tiszte és halljuk a panaszt mindenfelől.”¹²¹ Majdnem tíz évvel később pedig egy másik lapban – nem kevés iróniával – így: „Városunk nagyra-becsült tanácsa pénteken és szombaton testületileg kivonult a város keleti részén épült új házaknak és utcák rendezésének megtekintésére. A szemle arról győzte meg a tanácsot, hogy a kiosztás ismét nem sikerült. Nem pedig azért, mert városunk egyik díszére, a nagytudományú mérnökre lett bízva a dolog, kinek segítségére volt a kedves gazdasági tanácsnok ur is. Ezen legutóbbi baklövésükkel elárulták, hogy egy csepp esztétikai érzelmük sincs. Hát hova gondolt a kedves mérnök derék ur társával együtt akkor, midőn megengedték az építkezést olyanformán, hogy egyik ház dombon, a másik ismét völgyben fekszik. A szemlélő azt hiszi, hogy az egész házsor be van rugva és hol feláll, hol leesik.”¹²² Ha el is tekintünk a minden bizonnyal nem pártatlan szerzők személyes véleményétől, a cikkekből kiderül, hogy a mérnöki hivatal nem volt hiánytalanul felszerelve. S már 1893-ban a városiak számára az is nyilvánvaló válhatott, hogy Mihálovits nem áll tudásának magaslatán. Mihálovits helyett a bonyolultabb feladatokra szakképzettebb személyeket kellett felkérni. Amikor az 1880-as években komoly, statikai okokra visszavezethető repedések keletkeztek a Szent István-templomon, a városházán, a gimnázium és tanítóképző épületén, a város előbb Nagy Virgilhez, majd Czigler Győzőhöz és Sigray Jakabhoz fordult. A Kossuth utca sugárirányú, végleges, mai vonalát Bodola Lajos műegyetemi tanár készítette el – más városokban ez a városi mérnök feladata lett volna.

A mérnök munkálkodása az 1880-as és 1890-es években adminisztratív és gyakorlati feladatokban merült ki: földmérés, építési engedélyezés, helyszíni szemle, középületek állagának felügyelete. A polgármesteri hivatalhoz érkezett építési kérelmekhez csatolt tervrajzokat Mihálovits vetette össze az építési szabályrendelettel, s ha annak megfelelt, az engedély megadását javasolta a tanácsnak. (Látható ebből, hogy a szepítő bizottmány munkája annak idején hatékonyabb volt, igaz, nem terhelte annyi adminisztráció sem.) Mint a Korona Szálló, a leányiskola és húsárucsarnok ügyei mutatják, a mérnök feladata volt az elhatározott városi építkezések előzetes tervének elkészítése is.

E feladatokat 1903-tól Dóczy Pál látta el. Pályáját még Szerelemhegyi Károly polgármestersége idején kezdte, de működésének akkortól kezdve lett igazán nagy jelentősége, amikor Szerelemhegyit 1905-ben fegyelmi vizsgálat miatt felmentették tisztsége alól, és a polgármesteri teendőket a fiatal, agilis Molnár Béla látta el, akit az 1909-es tisztújításon meg is választottak polgármesternek. Molnár erős kézzel fogta össze a városvezetést, és a kedvező országos politikai helyzetet kihasználva számos építkezés korábban elhalasztott ügye került újra napirendre. A közgyűlési jóváhagyásra beterjesztett ügyek előadója Dóczy volt. Egyik első feladata volt az állás elnyerése után, hogy összeállítsa az építeni szándékozott új városháza tervezési programját. (A tervezési program alapján készítették el a pályázaton résztvevő építészek az első terveket.) Ő volt húsz év óta az első, aki leírta Lechner Ödön nevét a városban. Bár valószínűleg nem az ő ötlete volt az építész felkérése a városháza tervpályázatának bírálataira, Budapesttel való kapcsolattartó szerepe működése alapján nyilvánvaló. Így levelezett a városháza terveinek elkészítésével 1905-ben megbízott Vas Józseffel, aki 1907-ben a Constantinum leánynevelő-intézet terveit is elkészítette. Nemcsak a középépítkezéseknél játszott kulcsfontosságú szerepet. A város egyetlen mérnökeként rá hárult valamennyi földmérési, parcellázási, telekhatárkimutatási feladat. Magánmegbízást emellett nem vállalhatott volna. Nem meglepő, hogy 1911-ben felmerült egy második mérnöki állás szervezésének igénye. (A másik oka ennek az volt, hogy a városvezetés nem bízott meg a városházát építő fővállalkozóban.¹²³) A városi

¹²¹ „Közügyek”: *Félegyházi Ujság* 1. évf. 1. sz. 1893. jan. 1. [5.]

¹²² „A mérnök úr működött”: *Félegyházi friss ujság*, 1. évf. 29. sz. 1902. szept. 21. 1.

¹²³ BKMÖL V. 175/b. I. 1897/1911, 751/ki. 1912. sz.

mérnöki hivatal átalakítása azonban tárgyalt korszakunkban nem következett be. Dóczy 1914 utáni katonai, 1920 utáni főmérnöki, illetve helyettes polgármesteri tevékenységének, 1923-tól 1930-ig betöltött iparhatósági biztosi munkásságának¹²⁴ feltárása nem jelen tanulmány feladata. Dóczy az engedélyezésre benyújtott tervekre – elődjével ellentétben – rendszeresen rávezette az engedélyezés dátumát, így az ő hivatali ideje alatt keletkezett házak építéstörténete pontosabban tisztázható. Érdemét azonban inkább abban látjuk, hogy Molnár Béla – a város történetének rövid hivatali ideje ellenére is legjelentősebb polgármestere – koncepciózus városvezetésének szolgálatában föltette mindazon kezdeményezésekre és eredményekre a koronát, amelyekről ebben a tanulmányban beszámoltunk.

Bibliográfia

- BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 1995. "A Jászkun terület igazgatása 1745-1876.": A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei, 51., Szolnok.
- CSILLAG József 1934. Régi szelek szárnyán. Emlékezések Móra Ferenc előszavával, Feuer nyomda, Kiskunfélegyháza.
- Kis-Kun-Félegyháza rendezett tanácsú város rendezési és építkezési szabályrendelete. 1887. Bába Sándor Könyvnyomdája, Szeged.
- BKMÖL V. 188. Kiskunfélegyháza. város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye (egy példány megtalálható továbbá a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyűjteményében)
- Ép. szabályrend. 1899. Szabályrendeleti tervezet a város rendezéséről, az építkezésekről, köztisztaságról és járdákról. BKMÖL V. 188 Kiskunfélegyháza város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye.
- Ép. szabályrend. 1910. Kiskunfélegyháza város szabályrendelete a város rendezéséről és az építkezésekről. Vesszősi József nyomdája, Kiskunfélegyháza. BKMÖL V. 188 Kiskunfélegyháza város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye
- Ép. szabályrend. 1913. Kiskunfélegyháza város Szabályrendelete a város rendezéséről és az építkezésekről. Vesszősi József könyvnyomdája, Kiskunfélegyháza. BKMÖL V. 188 Kiskunfélegyháza város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye
- FEKETE János 1974. Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története. Kiskunfélegyháza.
- MÉSZÁROS Márta (szerk.) 2009. Félegyháza anno... Képeslapok és fényképek a régi Félegyházáról. Kiskunfélegyháza.
- NOVÁK László 1989. A három város építésze. Nagykőrös.
- PILKHOFFER Mónika 2004. Pécs építésze a századfordulón (1888–1907). Pécs.
- Soós Imre 1934. „A Kiskunfélegyházi Ipartestület 50 éves története”: MEZŐSI Károly (szerk.): Félegyházi krónika, Az 1935. évi második félegyházi Kiskun napok alkalmából kiadta a kiskunfélegyházi Idegenforgalmi Bizottság, Vesszősi József nyomdai műintézet, Kiskunfélegyháza, 33–49.
- TÓTH Ferenc 1974. „A makói városi parasztház telke”: Ethnographia, 85., 421-445.
- URBÁN Miklósné 2005. Nevezetes épületek, szobrok, emléktáblák, emlékművek, egyéb építmények Kiskunfélegyházán. Kiskunfélegyháza.

¹²⁴ Soós 1934, 44, 47.

Ez a lap üres.

KISS KATA DÓRA

Szabaddbölcsezet BA, esztétika szakirány

A művészet, mint Másik Esztétika és etika Emmanuel Lévinas munkásságában

„Ti néztek, én nézlek.
Szemünk,
pillás függönye fent:
Hol a színpad:
kint-e vagy bent,
Urak, asszonyosságok?”¹

Dolgozatom középpontjában Emmanuel Lévinas *A valóság és árnyéka* című tanulmánya áll. A szerző fenomenológiai munkásságát javarészt etikai vonzatú művek teszik ki, a művészetrel szembeni érdeklődése nem jelentős és ezen belül is elmarasztaló. A tanulmány érdekessége éppen ebben áll: a 20. században etikai oldalról vizsgálja az alkotásokat, a rá jellemző homályos és kinyilatkoztatásszerű fogalmi apparátussal, ezzel a kép kérdését teljesen átértelmezi, és új megvilágításba helyezi.

A kép, mint hordozóeszköz, végtelenül tág kultúrtörténeti kérdés. Már az is, hogy egy diskurzuson belül ki mit ért e fogalom alatt, valamilyen elköteleződést jelent egy szellemi irányzat mellett. Kérdéses például, hogy a képről, mint tárgyról, vagy, mint hordozó médiumról beszélünk, hogy szűk értelemben, csak, mint objektumról, vagy a fogalom kitágításával az alá sorolható összes hasonlóságon alapuló tárgyról—ahogyan ezt Lévinas is teszi—miközben már az is problematikus, hogy milyen alapon válik a kép differentia specificájává a hasonlóság. Dolgozatomban a fenomenológia, ezen belül is a francia fenomenológia képfogalmát használom, amihez Jean-Paul Sartre *A kép intencionális szerkezetében* kifejtett meghatározását veszem alapul, mint egy széles körben elfogadott fenomenológiai képértelmezést, melyhez Lévinas is több ponton kapcsolódik. Elsőként tehát ezt mutatom be, majd a dolgozat tárgyául szolgáló 1948-as *Valóság és árnyékát*, amiben Lévinas meghatározza a művészet helyét ó filozófiai-ontológiai rendszerén belül, azt, hogy milyen viszonyokat tart fent a nézővel, mint szubjektummal és a valósággal. Végül mindezt Jean-Luc Nancy *A portré tekintete* című írásán keresztül veszem kritikai górcső alá, arra keresve a választ, vajon a képpel, és tágabb értelemben a művészetrel, milyen viszonyba kerülhet a szubjektum.

A kép fenomenológiai elemzése

Az irányzat számára a kép nem egyszerűen esztétikai kérdés. A fenomenológia egész nézetrendszerének középpontjában a tudat és a külvilág egymásra vonatkozásainak kérdései állnak, melyben a kép első sorban a tudati képet jelenti. A képi hatást valami sokkal elementárisabb és közvetlenebb erőben látják, mint a pusztá tetszés, ízlésítélet, reflexiók stb.

¹ BALÁZS Béla, *A kékszakállú herceg vára*, <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/12801/kekszakallu-herceg-va-ria-opera/libretto-zeneszoveg.html>, 2013. 05. 02.

Sartre fenomenológiai képmeghatározásában *A kép intencionális szerkezetében*,² a tudat semmítő funkciójának, a képzeletnek és a képtudat fenomenológiai leírására vállalkozik.

A vizsgálat első lépéseként cáfolja az immanencia illúzióját, azaz, hogy a tudati képeket térbeli fogalmakkal gondoljuk el, vagyis, hogy a tárgy képét a tudat, mint tartály tartalmazza. Emellett hangsúlyozza, hogy a kép nem azonos azzal, amit ábrázol, a tudat pedig nem egyezik meg a tudati képpel. Mikor egy tárgyról képet alkotunk, aktuális tudatunk tárgyává válik, ekkor az intenció a kép tárgyára, nem a képre magára irányul. A tudat egy tárgy felé három módon irányulhat: érzékeléssel, megértéssel és annak elképzelésével.

A percepció és a képalkotás aspektusa konkrét egyediségében, anyagi mivoltában vizsgálja a dolgot, azonban a percepcióban a tárgy találkozik a tudattal, míg a képalkotásban, bár megjelenik a tudat számára, annak nincs szükségszerűen egy azon kívüli, transzcendentális megfelelője, ezért Sartre szerint célszerűbb erre a tárgy képként való tudata kifejezést alkalmazni.

A kép közel áll az észleléshez, de lényegi különbsége, hogy hiányzik belőle a tanulás mozzanata: a benne megjelenő tárgy, annak mutatkozik ami, csak azt tartalmazza, amit „beletettünk”. Hiányzik belőle a változás lehetősége, így a tárgy egy ideális létmódja tárul föl benne. A percepcióban ezzel szemben, a tárgy folytonosan meghaladja a tudatot, mivel végtelen perspektívát és világbeli kapcsolatokat nyit meg, a képalkotó tudatnál azonban lényegi elemei nem állnak kapcsolatban a világ többi részével, csupán oly mértékben léteznek, amennyiben gondolunk rájuk. Azaz a képalkotás egy kvázi-megfigyelés, mivel a kontempláció nem hordoz új tudást. A képek világában nem történik semmi, nincs benne meglepetés, vitalitás, változás, ugyanakkor nem tehetetlen, passzív, mivel a valóság elemeinek kreatív használata. A képzelet a tudat alkotó tevékenysége.

Az észlelés létezőként állítja elő a tárgyat, mivel jelen idejű kapcsolatban áll vele. A kép esetében viszont lényegi elem, hogy nemlétként tételezi azt:

„[...] tartalma fantomként őriz valamiféle alig érzékelhető homályosságot, mert sem lényegiségről, sem alakító törvényekről nincsen szó, csak egy irracionális minőségről.”³

Azaz a képalkotó tudat tárgyat, mint nem jelenlévőt állítja elének:

„Például, ha egy halott szerettem képe megjelenik előttem, nincs szükség «redukcióra» ahhoz, hogy összeszoruljon a gyomrom: ez a sokk része a képnek, közvetlen következménye annak, hogy a kép úgy nyújtja nekünk tárgyát, mint a lét semmisségét.”⁴

Mivel a kép a távollévőre vonatkozik, egy bizonyos semmit rejt magában, a nem jelenlévő tárgy felmutatása, benne a tárgyat, mint nem létezőt feltételezzük, így megjelenésével le is rombolja azt. Tehát, amit a kép közöl, az nem ismeret, a tárgyat képben létrehozó s megőrző spontaneitás, szemben a passzív percepcióval. Összefoglalva, a kép nem állapot, nem szilárd és átláthatatlan anyag, hanem tudatforma, egy azonnali szintézis eleme.

Léteznek a külső világban olyan tárgyak, amiket szintén képnek nevezünk, például portré, tükörkép, utáncat, stb. Ezek és a tudati kép közt lévő kapcsolat feltárásához a fogalom kitágítása szükséges. A mentális kép esetében az észleléssel ekvivalens anyagot használok, a másik két esetben azonban az anyagot észlelhetem, mint matériát, például a fotót, mint egy darab keménypapírt, tehát a fénykép vagy egy karikatúra magában véve is dolog. A mentális anyag viszont csak az őt életre keltő intenció által nyer értelmet.

² SARTRE 1997, 97–119.

³ SARTRE 1997, 103.

⁴ SARTRE 1997, 105-106.

Minden esetben jelenlévővé teszünk egy tárgyat, amely nincs ott. Az intenció e képeket csak eszközként használja a tárgyak felidézéséhez (pl. a fénykép nem dologi mivolt, hanem valaminek a felidéző képe), a képek a jelen nem lévő tárgy reprezentánsai, miközben a jelen nem létet nem függesztik fel. Szublimáció, mágikus megidézés, transzformáció—mondja Sartre.

A műalkotásban nem a távollétet, hanem a nem-létet feltételezem. Ez a fikció kategóriája. Tehát a kép egy aktus, amely egy jelen nem lévő, vagy nem-létező tárgyat vesz célba a maga testi mivoltában. Ezt fizikai vagy pszichikai töltete által teszi, nem tiszta tárgyi mivoltában, hanem a megcélzott tárgy analóg reprezentánsaként, azaz az adott megjelenítési formához legalkalmasabb anyag által.

Nem lehet elkülönítve vizsgálni a mentális képeket, azaz nincs külön képi és dologi világ, de minden tárgy (külső észlelés, vagy belső adottságként jelentkező) képes arra, hogy választott hivatkozási centruma szerint vagy jelenlévő valóságként vagy képként funkcionáljon, mivel mind a valóságos, mind az imaginárius világ ugyanazon tárgyaktól tevődik össze, csupán a tárgyak csoportosítása és interpretálása változik. A tudat lehetősége az, hogy a képzelte világot, mint valóságos univerzumot határozza meg. Ez tehát a tudat képalkotó funkciója, a képzetet Sartre tanulmánya szerint.

Lévinas képfogalma szerint, nem pusztán a mentális kép tartozik alá, ide tartozik minden, ami tárgyat saját magával helyettesíti. Ez a művészet legelemibb eljárása, azaz, hogy magával, mint érzéki létezővel, nem fogalmával helyettesíti a tárgyat. Ez alapján a műalkotás minden egyes típusát képként fogja fel.

A továbbiakban elemzendő írásában egy esztétikai elmélet kibontakozásán keresztül leírja ontológiai feltevéseit, a kép fogalma köré építve. A kép egy határállapot, mint az a későbbiekben kiderül, létét folytonos kettőségek feszítik. E kettőségek, és az ontológia központi fogalmain keresztül mutatom be a képben feltáruuló létet. Mindezek előtt azonban pár szóban munkásságának lényegi elemeit ismertetem.

A valóság és árnyéka

Lévinas filozófiája

Lévinas a művészetre, egy sokkalta nagyobb rendszer apró, és legkevésbé sem lényegi részeként tekint. A rendszert az *Etika és végtelen*⁵ című 1981-ben felvett interjú alapján fogom röviden ismertetni, melyben a filozófiájában leírt általános létszerkezetet mutatja be.

A *van*, a személytelen lét jelensége, olyan zúgás, mint amit az éjszaka csendjében hallunk, mikor álmatlanság kínoz bennünket: „*mintha az üresség megtelne valamivel, mintha a csend valójában zaj lenne.*”⁶ Ez nem a lét, de nem is a nemlét—ahogy ő hívja—ez a kizárt harmadik. Nem esetleges az elalvás képéhez kötött zúgó csend, a *van* állapota ugyanis az álmatlanság esetében mutatkozik meg legtisztábban: nem tudok elaludni, de mindez szándékomtól független, valamilyen objektív külső túlerő hat rám, melyben elszemélytelenedik a tudat. A *van* örjítő élmény, minthogy belőle a kilépés lehetetlen, mert rajtunk kívül áll.

A létnek önállósítania kell magát tőle, úgy, hogy a létet létezőkhöz láncolja (úgy ahogyan egy tárgy, egy asztal *van*, létezik). A létezők felett az én uralkodik: az én létezik, a létben körülzárják azok a létezők, melyek felett uralkodik. Mindez azonban érvényét veszti a Másikkal való találkozásban, az egész lévinas-i filozófia legfontosabb elemében. A Másikért lemondok „királyságomról”, mert az érte való felelősség az egyedüli kiút a *van* értelemnélküliségében álló

⁵ BOKODY – SZEGEDI – KENÉZ 2008, 13–55.

⁶ BOKODY – SZEGEDI – KENÉZ 2008, 25.

létből. A kiút a lemondás, saját szuverenitásomról a Másikhoz fűződő viszonyban. Lévinas filozófiája etika. Benne az egyén egész léte a másikkal felvett kontaktusban határozható meg, a felelősségben, mivel a másik arca örökösen feleletet vár.

Lévinas a *Valóság és Árnyéka* című, elsőként 1948-ban megjelenő tanulmányában foglalkozik a kép kérdésével. Ez korai művei közé sorolható, későbbi munkásságában már egyáltalán nem foglalkozik esztétikával. Művészetről alkotott elképzelései csak filozófiai rendszerének egészében nyer értelmet.

A *Valóság* tanulmány szerint a művészeti tapasztalat egy kettősséget bont ki,⁷ a valóság és árnyéka, a műalkotás közt. Programja azt valamilyen formában visszaintegrálni abba. A két létmód közti kapcsolat a kritika, pontosabban a filozófiai kritika, ami bevezeti a művet a világba. A művészetet és befogadást, mint élményt Lévinas megveti, mivel számára egyet jelent az *il y a*⁸-ba való belesüppedéssel, ebben egyetlen „mentsége” ha a kritikán, mint értelmezésen keresztül beemeljük a valóságba, a világba.

A tanulmány a művészet nyújtotta élmény, és a kritika, mint értelmező aktus viszonyát fejti ki. Kérdéses, hogy a művészetből, mint érzékiből lehetséges-e az átjárás az értelmibe, vagy, hogy egyáltalán szükséges-e? Lévinas számára az érzéki élmény mit sem számít, amíg az megragad a szubjektum szintjén, hiszen egész filozófiája, ez a tulajdonképpeni etika, a Másik köré épül, az azzal való viszonyra és az azzal szembeni felelősségvállalásra. Csak ezen keresztül vezethető be a művészet etikai-filozófiai rendszerébe, s ezért fontos a kritika, mint az erre adatott eszköz.

A kritika tévedése és egy filozófiai kritika lehetősége

A tanulmány a művészetet körbelengő téves hitek cáfolatával indul:⁹ alapjaiban rossz az a hozzáállás, mely szerint a művészet feladata egy, az alkotó által közölni kívánt gondolat kifejezése, melyet aztán gondos elemző munkával meg lehet fejteni vagy dekódolni. Amint értelmeket kezdünk keresni a műalkotásban, felmerül a kérdés, vajon mely rendelkezik nagyobb létjogosultsággal az értelmezési lehetőségek végtelen sokasága közt. Ez implicit egy olyan ősi és eredeti értelmet feltételez (archét), amelyre a többi értelmezés utólag rakódik rá, és aminek letisztításával vissza lehet jutni a mű valódi igazságához. Mintha a műalkotás egy rejtvény lenne, melyben az élvezet és kihívás abban áll, hogy az alkotás értelmezésre, megfejtésre hívja a befogadót, bekapcsolja egy játékba, melynek végén az megtalálhatja az eredetet. Kérdéses, hogy a feltételezett alap megtalálása után, mit képes még nyújtani egy mű. Ha egy üzenet hordozóeszköze, feladata beteljesítésével feleslegessé válik, maximum, mint tárgy lehet létjogosultsága. Mindez nemcsak a mű magában hordozott végtelen lehetőségét (örök életét) zárja ki, de elfojt minden egyedi és kreatív hozzáállást a műalkotással szemben, a befogadó oldaláról. Metafizikai intuíción tesz a befogadói magatartás alapjává, ezzel feltételezve, hogy léteznek helyes és kevésbé helyes attitűdök egy adott művel szemben, totalizálva az értelmezést, kizárva mindazt, ami nem fér keretei közé.

A kritika feladata, azonban arra lenne hivatott, hogy az alkotást kivezesse a sötétségből, az árnyak világából a valóságba, hogy világosan kinyilatkoztassa azt, amit a mű homályosan

⁷ KRASSÓY 2008, 185.

⁸ „[...] *il y a*, vagyis a személytelen létezés fogalma, ami a Heidegger által gyakran használt *est gibt* megfelelője. Heideggerrel szemben azonban, aki ezt a radikális adódat pozitívössforrásnak tartja, Lévinasnál az *il y a* a sötétben kavargó, kaotikus és személytelen létezést jelenti, amelynek meghatározatlansága fenyegető és ellenséges.” (OLAY – ULLMANN 2011, 225.)

⁹ LÉVINAS 1992, 3–4.

közöl, mégis, sokkalta gyakoribb a fenti, téves hozzáállás. Az interpretáció által a kritika csak önmagával helyettesíti a művet. Azzal, hogy kivezeti a fénybe, egyben meg is semmisíti.

Lévinas is egy filozófiai kritika lehetőségében látja a megoldást. Már Platónnál ismert az a nézet, mely szerint a minket körülvevő világ pusztá látszata egy magasabb rendű és igazabb valóságnak, ebben az ideák, a maguk tökéletességében léteznek, szemben a földi árnyképeikkel. A két terrén az érzéki és konceptuális elválasztásban ölt formát. A filozófus az a kitüntetett személy, aki képes az érzéki látszat mögé látni és a dolgokat valódi mivoltukban szemlélni, ezért kitüntetett szereplő, mert hidat képez a valóság két különböző aspektusa közt és szintézisbe képes hozni azt saját magában. Lévinas is hangsúlyozza, hogy a kritika azzal, hogy pusztán feltárja a művészt ért hatásokat a művészi eseményt magát veszejt el. A filozófia ellenben nem csak a pusztá külsőségek szintjén mozog és nem egy interpretációs kényszer suta következtetései engedelmeskedik, hanem feltárja, ahogy ő fogalmaz a képmás *„minden lehetőségét is, amely ott nyüzsgő körülötte [...] a filozófiai igazság valóban az intelligibilitás dimenzióját tárja fel, ha nem elégszik meg törvényekkel és okokkal, amelyek összekapcsolják a létezőket, hanem magát a lét művét kutatja”*.¹⁰ Levinas fontos kérdésnek tartja, hogy míg az értelmező kritika a műalkotáson „túlit” veszi célba, addig a filozófiai kritika az „innenső” világgal való viszonyait és lehetőségeit tárja fel. Az „innensőt”, mivel Levinasi értelemben az egyetlen túli, az a végtelen másság, ami a másik arca, míg a műalkotás a percepcióban immanens marad az érzékelő, értelmező szubjektummal. Ez fő problémája a művészettel: a befogadás megmarad a szubjektív létezés immanenciáján belül, nem szakít ki a lét zúgó *van*-jából, az *il y a*-ból, mivel nem jelenik meg benne a Másik.

A kritikai hozzáállást a művészettel szemben mindenekelőtt maga a befogadó hívja életre, ez „a közönség egyik viselkedési módja”. A befogadó nem elégszik meg a tárgyban való pusztá, érzéki feloldódással, szavakba kívánja önteni, saját értelemegészébe kívánja építeni, teszi mindezt úgy, hogy fogalmilag megragadhatóvá kívánja tenni az alkotás homályát, azt a homályt, ami lényegi eleme. E szerint az attitűd szerint a kritika az értelem szükséges beavatkozása, mellyel a művészet embertelensége integrálhatóvá válik a szellemben. Mit jelent, miben áll ez az embertelenség?

A kép ontológiai vonatkozásai

A kép, az alkotás, Lévinas rendszerében határon álló közvetítő, a negatív oldal felől megmutató elem: az igaz átfordulása a nem-igazba, a világosság mögött maradó homály, a nemlétet felmutató létezés. Azaz a kép egyfajta határléttel bír, híd, átmenet. A kép természetének megértéséhez a lét megértését is megcélozza implicit módon. Ha ez a valóság árnyéka, mint ellentétben feltárul a valóság szerkezete is. A kettősségek és kulcsfogalmak köré csoportosítva rajzolódnak ki a tanulmány ontológiai felvetései.

Folytonosság és befejezettség

Az alkotás lényegi jegye, Levinas szerint, a befejezettség. Ez különbözteti meg a valóságtól. A világban minden folytonosan mozdul, halad, van, például a nyelv határa csupán félbeszakítás lehet, pusztán időleges felfüggesztődése egy folyamatos diskurzusnak. Az alkotás, azonban elkészültével, zárt és immanens egészé válik, nem fogad már be semmit, telített, befejezett. Önálló élet, autonóm, leválik alkotójáról így külső, saját létet nyer. Ebben áll embertelenségének egyik eleme: a dolgok természetes menetéhez képest külsődleges sorsot kap, ez a művet a világon kívül helyezi, idegenné téve. Kívül marad mindennemű dialógus kölcsönös viszonyrendszerén, ezzel pedig lényegileg elkötelezetlen marad. Elkötelezetlen, azaz hiányzik belőle a Másikért való felelősség kényszerítő erejű momentuma.

¹⁰ LEVINAS 1992, 12.

Minthogy a kép teljes mértékben érzéki, esztétikai, a szellem számára hozzáférhetetlen rendszer, tulajdonképpen e befejezettsége eredményezi általános meg nem értettségét. Az ember értelmi viszonyulása a világhoz és tárgyaihoz a megragadás aktusával írható le: megragadunk a nyelvben, megértésben, fogalmakban, stb. Az értelem alaptermészete, hogy bekebelez és magáévá tesz mindent, ami nem ő, tehát transzcendens hozzá képest. Ahogyan azt Sartre a *Lét és a semmi* végén megfogalmazza:

„[...] minden kutatás a mezítelenség valamilyen eszméjét foglalja magában, amelyet felfedünk, mikor eltávolítjuk az akadályokat, melyek eltakarják, ahogy Akteon félrehúzza a faágakat, hogy jobban lássa a fürdő Diánát [...] A tudós az a vadász, aki rálel egy hófehér bőrű meztelen fürdőzőre, és tekintetével megerőszkolja [...] az elsajátítás egy másik szimbólumát is felfedezhetjük, egy még talán ennél is elsődlegesebbet: ugyanis azért vadászunk, hogy együnk [...] Megismerni annyi, mint szemünkkel enni [...] a megismerésben a tudat magához vonja a tárgyat és bekebelezi azt; a megismerés asszimilálás.”¹¹

Lévinas mindezt tovább gondolja. A tudás immanencia, nem töri meg a szubjektív létezés elszigeteltségét, azaz nem egy kapcsolatteremtés a világgal. A megismerés tárgyát, mivel magunkba olvasztjuk, velünk egyenlő lesz, a megismerés során megszűnik másága, az bekebeleződik. Az én léptékemmel mérhető, tehát nem haladja meg viszonyaimat, nem juttat ki önmagamból.¹²

A megértés az a magatartásmód, amivel a műalkotást magunkévá akarjuk tenni, mint tárgyat a többi léttel bíró tárgy mellett, hogy hatalmunk legyen felette, miközben a művészet lényegi eleme pont a nemértés. „*Nem a homályosság alkotja-e legsajátosabb elemét, sui generis befejezettségét, amely idegen a dialektikától és a gondolatok életétől? Mondhatjuk-e azt, hogy a művész a valóság homályosságát ismeri meg és fejezi ki?*”¹³—teszi fel a kérdést Lévinas. Azaz a mű annyiban embertelen, amennyiben képtelenek vagyunk a megértés által magunkba olvasztani, nem tudás, de nem is viszony. Embertelen, mert nem valóság, amit megragadhatunk, hanem pusztá árnyék, melyen sosem találhatunk fogást.

A homály, mint a létezés nem-igazsága

A fentiek egy még átfogóbb kérdés feltevésére készítetik Lévinast, arra vonatkozóan, hogy miben áll a létezés nem-igazsága. A művek homállyal való kapcsolata önálló ontológiai esemény, amely nem vezethető vissza a megismerés kategóriáira. Ezt az eseményt válik láthatóvá az alkotásban:

„A művészet nem egy sajátos valóságtípustól való tudás—a művészet eltér a tudástól.

A művészet maga az elhomályosítás eseménye [...] a művészet nem a kinyilatkoztatás rendjébe tartozik. De nem tartozik bele a teremtés rendjébe sem, amely éppen az ellenkező irányba halad.”¹⁴

A művészet elemi eljárása a tárgy helyettesítése saját magával, ahogyan ezt Sarte is kifejtette, minden kép egy nem jelenlétet tesz prezenciává a tudat számára, ennek egy típusa, amikor valamilyen külsődleges tárgy teszi mindezt, jelen esetben egy műalkotás. A tárgy képként való megragadásakor, mint érzéki aktusban eleven kapcsolatba lépünk vele, ez azonban csak a kép

¹¹ SARTRE 2007, 678.

¹² Egy dolog nem megismerhető, a végtelen „A cogito meg tudja szerezni magának a napot és az eget; a végtelen eszméje az egyetlen, amit nem szerezhet meg.” (BOKODY – SZEGEDI – KENÉZ 2008, 30.)

¹³ LEVINAS 1948, 4.

¹⁴ LEVINAS 1948, 4..

tárgyaként szolgáló dologra irányul, nem a képre, mint komplex egészre. Ez az eleven viszonyt semlegesíti a tárggyal. Benne az objektivitás hatalommá alakul át, az az objektivitás, melyet az álmatlanság zúgó csendjében érzünk, ez a *van*.

„A képmás valaminek a hatalmát jelenti felettünk, nem pedig saját kezdeményezőképességünket: egy alapvető passzivitást jelent [...] A kép muzikális, zenei. Passzivitása közvetlenül világossá válik a mágiában, a dalban, a zenében és a versben. Az esztétikai létezés különleges struktúrája ehhez az egyetlen szóhoz, a mágiához vezet minket, amely lehetővé teszi számunkra, hogy a a passzivitás kissé elnyűtt fogalmát pontosítsuk és konkretizáljuk.”¹⁵

Ritmus

A kép hatása a lévinas-i fogalmi apparátusban a ritmusban összpontosul, nem, mint belső törvénye, hanem az a hatás, amelyet a költészet e rendje ránk gyakorol. Fontos szem előtt tartani, hogy leválasztja e terminust a zenéről, zeneiségről, általános esztétikai kategóriává emelve azt.

„A zárt egészek, amelyek részei hívják egymást, ahogyan a vers szótagjai, de csak annyiban hívhatják egymást, amennyiben ránk erőltetik magukat. Leválnak a valóságról. *Anélkül erőltetik, azonban ránk magukat, hogy mi vállalnánk őket.* Illetve beleegyezésünk részvétellé fordul át. Hogy ők lépnek-e belénk vagy mi beléjük, nem sokat számít. A ritmus sajátos helyzetet jelent, ahol nem beszélhetünk beleegyezésről, vállalásról, kezdeményezésről vagy szabadságról, mert a ritmus elkapja, magával ragadja a szubjektumot. A szubjektum saját megjelenésének részévé válik.”¹⁶

Azaz a kép hatása a szubjektumra ritmikus, ami maga alá gyűri az én-t, a szubjektum önmagának előidézője. Benne nem létezik az önmaga, inkább egyfajta átmenet az önmagából az anonimitásba. Nem tudat, minthogy nincs hatalma a szituáció felett, de nem tudattalan, hiszen jelen van, éber álom ez.

„A zene ütemére való járás vagy tánc sajátos automatikus jellege olyan létmód, ahol semmi sem tudattalan, de ahol a szabadságában megbénított tudat játszik, teljesen feloldva saját játékában.”¹⁷

A képmás érdekes a „megragadó” (*entrainante*) értelmében, etimológiai értelmében: a dolgok között lenni, amelyeket csak a dolgok létmódja szabad, hogy megillessen, dologként van a dolgok között, a látványosság részeként, önmagához képest külsődlegesen; de nem a test külsődlegességével, hiszen az én-cselekvő fájdalomát az én-szemlélő érzi, méghozzá nem részvét révén.

A ritmus mellé citálja az álmatlanságot is, mely ugyancsak a tudat és a tudattalan birodalmán kívül kerül el, és amely ugyancsak jelentős szerepet játszik a rítusokban.¹⁸ A ritmus a fentiek mellett,

¹⁵ LEVINAS 1948, 5.

¹⁶ LEVINAS 1948, 5.

¹⁷ LEVINAS 1948, 5.

¹⁸ Az álmatlanság és a ritmus említése, felidézni a *Tragédia születésében* szereplő archetipikus kettéválasztást. Nietzsche ugyancsak a művészet szubjektumra való hatását kívánta az Apollóni és Dionüszoszi kettősség mentén megfogalmazni. A két mű szembevetően hasonló metaforákkal dolgozik, ilyen az álom, ritmus, a tudatvesztés, azaz a műalkotás által keltett önmagát. A kép a nietzschei világban az Apollóni princípium alá tartozik, de csak akkor, ha a képet, mint hordozót feltételezem, nyilvánvaló azonban, hogy Levinas a kép fogalmát sokkal tágabban értelmezi, mint valami oly külső hatalmat, ami a nem jelenlévőt mutatja fel a lét oldalán. Ezek alap-

azért is kiváltképp alkalmas a kép ránk gyakorolt hatásának kifejezésére, mert a zenében ez a valóság tiszta dekonceptualizálása, oly kvalitás mely távol áll a kibocsájtó szubsztanciától, ilyen módon személytelen, elveszti a viszony struktúráját. A zenében fogalmak nélkül maradunk, csakúgy, mint a képben. Ha azt állítjuk, hogy minden kép zenei, egyben elfogadjuk, hogy a kép leválik a tárgyról, tárgyfüggetlen, tiszta érzékelés, ami azonban még nem is percepció.

Lévinas mindemellett nem azonosítja a képet a jellel. A jel és az általa felmutatott tárgy kapcsolatában nem játszik szerepet a kettő közti hasonlóság, ezzel szemben a kép lényegét konstituáló alapelem ez a hasonlóság. Már Sartre is megjegyzi, hogy a kép nem képes előhívni tárgyát, de úgy viselkedik, mintha a tárgy maga lenne, mintha hús-vérként állítaná elének azt. Intencióm előterében a kép megszűnik tárgynak lenni, és egy tárgy anyagaként működik. Minden, amit a képben észlelek, része lesz az igazi tárgyat, a jelen nem lévő létezőt megcélzó projektív szintézisnek.

„A jelentésben a szó nem több mint útjelző. Jelentkezik, megszólaltat egy jelentést, de ez a jelentés soha többé nem tér vissza hozzá, hanem elhagyva a szót, áttevődik a dologra. A fizikai alapú kép esetében ezzel ellentétben az intencionalitás folyvást visszatér a portré-képhez.”¹⁹

Az embernek tehát kettős léte van: az egyik a fogalmi, szellemi, nyelvi, mely a megértésre és birtoklásra tör, míg ezzel szemben áll egy érzéki én, aki jelen van a világban, de nem, mint tudat. Mindez a kép ránk gyakorolt hatásában tárul fel. Az érzékelés tehát az esztétika oldalán mutatkozik meg (mint ahogyan azt a szó etimológiája is mutatja), benne a világ egésze hat ránk zeneileg. A képben ezért az ábrázolt tárgy feloldódik, egy „nem-tárggya” változik át, és mivel az intelligibilis, fogalmi világ kategóriái alkalmazhatatlanná válnak vele szemben, dezinkarnálja a valóságot.

Valóság és nem-valóság

A kép, megkettőzi tárgyát, mivel az, a képben, mint derivátumban önmagát és önmaga karikatúráját tartalmazza egyszerre. Minden képiség egyben karikatúra is. Egy nem-valóság, ami valóságként tünteti fel magát, azzal, hogy a jelen nem lévő tárgyat mutatja fel nekünk, teszi mindezt a hasonlóság alapján. Ez a mindennapokban is láthatóvá válik, a tárgyak esetében, amikor azok valamilyen okból kiesnek a használatból:

„Vegyünk egy ismerős mindennapi használati tárgyat, amely tökéletesen hozzáidomult az őt megszokottan használó kézhez, s ugyanakkor minőségei, a színe, a formája és a helyzete mintegy mögötte marad létének, mint az elszálló lélek „levetett ruhái”, mint egy „csendélet”. S mégis, ez is az ember, s ez is a dolog. Kettősség van tehát az emberben, a dologban, egy kettős lét. Egyfelől az ami, másfelől idegen önmaga számára, s e két momentum kapcsolatban áll egymással. Azt mondjuk, a tárgy önmaga és önmaga képmása. S hogy viszony a tárgy és a tárgy képmása között a hasonlóság.”²⁰

A használat során a tárgyak belesimulnak világunkba, hozzánk idomulnak. A tevékenység kitarolja az azt kibocsájtó szubsztanciát, ez csak akkor válik láthatóvá, ha a tárgy kikerül a pra-

ján a kép hatása Dionüszoszi: önvesztetés, a határok feloldása, önmagunkból való kilépés és egyben jelenlét is. (NIETZSCHE 1986.)

¹⁹ SARTRE 1997, 113.

²⁰ LEVINAS 1948, 7.

xis köréből, például ha használhatatlanná válik. E veszteség egyben nyeresége is, a funkció elillantával feltárul a tárgy dologi léte. Ironikus, hogy egy tárgy akkor válik láthatóvá, ha már képtelen betölteni rendeltetését, feladatát, azaz a dolgok sosem tárulhatnak fel számomra teljes valójukban, a hétköznapokban.

Az allegória az a gondolati forma, ami képes megragadni a kép eme abszurd vonását. Kétértelmű viszonyban áll a valósággal, melyben a valóság nem önmagára utal, hanem saját tükröződésére, árnyékára. Az allegória tehát azt mutatja meg, hogyan kettőzi meg magát a tárgy, a képmás illetően, a lét allegóriája. A képben, az eredeti önmagától eltávolodva jelenik meg, visszavonul a létből és saját árnyékaként hagyja maga mögött a képi voltát.

Eddig egyrészt láthattuk, hogy a képpel szemben a befogadó passzív marad, elveszti önmagát, a mindennapokban megélt létének értelmében, beleragadva az *il y a* zúgó csendjébe. Emellett az alapul szolgáló tárgy is nemlétté változik benne, azaz a kép valamilyen abszolút hatalom a léttel szemben, ami maga alá gyűr minden kapcsolatot a valósággal, legyen az tárgya, vagy a befogadó. A kép a nemlét oldalának feltárulása, de a kép a legkevésbé sem egy másik világba vezet át minket, tárgya az, ami máshol van, a kép pedig a mi oldalunkon jelzi ezt a távollétet. Ezt neveti Lévinas nem-igazságnak, a lét érzéki jellegét, amellyel a hasonlóság és a képmás megjelenik világunkban, és ez az, amit Platón a képek másodrendű világának tart, a tiszta ideákhoz képest.

5. Kép és halál

A kép ideje, a szobor ideje, mivel benne az idő megáll, kinyúlik egy olyan jövő lehetősége felé, ami sosem aktualizálódhat, tekintve, hogy a kép lényegi eleme a befejezettség, azaz belső változásra képtelen. Egy örökre felfüggesztett jövő, a lét és cselekvés szabadsága merevedik ki benne, ezzel egyben meg is fosztott szabadságától, hatalma impotenciává merevül, szakadást idéz elő a lét folytonosságában.

Azzal, hogy az ember alkotások formájában létrehozza ezeket a szakadásokat, kifejezi előérzetét a lét folytonosságával szembe szegezett véges léttel, azaz a halállal. A halál az a szakadás, űr, lyuk, az a pillanat a tartamon belül, ami képtelen elmúlni, örök egyidejűségbe sűrűsödik, nem mozdulhat saját jelenéből. A műalkotásban az ember élete végével szembeni sejtése ölt testet, e kettő analóg természet. Minden kép a halál allegóriája is egyben. A halál örök tartalom, megállított idő, amit a művészet folyvást létrehoz. Képe rögzült árnyék. Sosem bevégződő kezdeményezés. A halál számunkra mindig az élet oldaláról tárul fel, ezért nem szemlélhetjük azt teljes valójában.

„De azáltal, hogy minden egyes pillanat halálát bevezeti a létezésbe, örökkévaló tartamot biztosít számára az *időközben*, kivételességet, értéket. Ambivalens érték ez: kivételes, mert lehetetlen túllépni rajta, mert–nem tudván végetérni–nem tud továbbmozdulni a *jobb* felé. Hiányzik belőle az eleven pillanat jellemzője, amely nyitva áll a létrejövő megváltás előtt, amelyben véget érhet és múlttá lehet.”²¹

Azaz a kép halál, de jelenlétében mutatja fel azt, akár egy holttest, ami megfosztatott a vitalitás-ban rejlő potencialitástól, mégis létező és érzékelhető jelenlétként lép fel a világban.²²

²¹ LEVINAS 1948, 11.

²² Maurice Blanchot *Irodalmi tér* című művében von párhuzamot a kép létmódja és a holttest közt. A kép és a holttest rendelkezik minimum egy közös tulajdonsággal, az idegenséggel. A holttestet a következőképpen határozza meg: „Elöttem van valami, ami nem élő személy és nem valamiféle valóság. Nem ugyanaz a személy, aki életében volt, de nem is valaki más. Nem teljesíti be a jelenlét igazságát. Azaz jelenléte nyilvánvaló, ennek

Esz­té­ti­ka és etika kapcsolata Lévinasnál

Lévinas esztétikája egy vád a művészettel szemben, olyan vád, ami etikáján és ennek alapelemén a Másikon keresztül válik érthetővé.²³

A van önmagában értelemnélküliség, pusztá magány. A létező elszigetelt, éppen ezért végtelenül önmagára záródó. A kiút keresésének első állomása a tudás lenne, tudás a világról, de mindaz, amit az ismeret nyújthat, immanens marad, a megismerés aktusa automatikusan a szubjektumba magába olvasztja tárgyát. Ahogy Szókratész tanítja, a gondolkozásba lehetetlen olyan eszmét helyezni, ami előtte ne lett volna meg benne (így lehetséges a bábáskodás is).

Minden immanens ismertem, tudásom megoszthatom a másikkal—ezzel egy kölcsönös kommunikációs viszonyt felépítve—csak legbensőbb lételemet nem adhatom át senkinek. Megoszthatom azt, amit birtoklok, de azt nem, ami vagyok. A Szfinx is a mélybe veti magát, miután Oidipusz megfejté talányát, azaz legbensőbb lényegét mondja ki, ezzel megszűnik egzisztálni. A lét tehát totális és kimondhatatlan magány. Ez a létezők elkülönülésének oka. Egyes számban létezőnk, miközben a többi atomikus létezővel viszonyt folytatunk.

Mi nyújthat ebből a totális magányból kiutat? A megismerés, mint már említettem, nem vezet ki valójában, a világgal való kapcsolatfelvétel pusztá illúziója. Az ilyen és ehhez hasonló elemeket Lévinas *eledelekeknek* nevezi: élvezetek, melyekkel megpróbáljuk kijátszani a magányt. Ilyen eledel a művészet is. Azt a látszatot kelti, hogy valóság, hogy a vele való kapcsolat kiszakít a hétköznapi zúgó van-jából, hogy a ritmussal képes beemelni a szubjektumot egy rajta, saját immanens létén túlmutató nagyobb összefüggés egészbe.

A művészet valójában „*elérészi zsákmányát, hogy az árnyékát megszerezze*”²⁴—fogalmaz Lévinas. Nem elég, hogy a művészet nem mozdul el az illúzió síkjáról, de még úgy is tünteti fel magát, mint ami valóság. Azaz lényegi eleme a megtévesztés. E kritika felidézí Szókratész Államban²⁵ kifejtett művészetfelfogását:

„[...] az igazsághoz viszonyítva értéktelent alkot, és [...] nem a lélek legkiválóbb részével társalog, hanem a leggyarlóbbal, és ahhoz válik hasonlóvá. És így jogosan tartjuk távol leendő szépközműnyű államunktól...”²⁶

Szókratész nem pusztán negatívan ítéli meg a művészetet, de egyenesen kiűzendőnek tartja a jól működő államból, mivel az alkotások, a már eleve látszat világ létezőit másolják. A műalkotás a másolat másolata, s mindemellett mégis megpróbálja magát valósként feltüntetni. Ez az, ami oly ellenszenves mind Szókratésznek, mind Lévinasnak. S miközben „megetet” minket—minthogy eledel—elfeledtetí velünk a lét magányát, azt, hogy miközben önmagunkat tápláljuk, csak belülről terebélyesedünk, eközben a világgal, a másikkal, semminemű kapcsolatot nem létesítettünk. A művészet kibúvás a kezdeményezés és felelősség világa alól. Könnyed bájával elbűvöl és felszabadít a másikkal szembeni feleletí kényszer alól, a lét egyedüli értelme, az etikai dimenzió alól.

„Ne beszélj, ne gondolkodj, csodáld csöndben és békében—ez a szépség szemléletében kielégült bölcsesség tanácsa.”²⁷

a jelenlétnek mégisincs alanya.” (BLANCHOT 2007.)

²³ BOKODY – SZEGEDI – KENÉZ 2008.

²⁴ LÉVINAS 1992, 11.

²⁵ PLATÓN, *Az állam*.

²⁶ PLATÓN, *Az állam*, 605b.

²⁷ LÉVINAS 1992, 11.

Miközben szemünk eltelik a látvánnyal, észre sem vesszük, hogy még mindig önnön immanenciánkon belül mozgunk. Lévinas szerint a másikhöz fűződő viszonyt az idő határozza meg, ez az egyedüli és valódi transzcendencia, Platón ideája számára maga a másik.

„Az idő nem egy elszigetelt és magányban álló szubjektum teremtménye, hanem a szubjektum és a másik közti viszony maga”²⁸—azaz az egyetlen kiút a létezés elszigeteltségéből a Másik, a vele való kapcsolat, pedig szigorúan időbeli. Az idő tehát az a dinamizmus, ami túllendít minket magunkon a másik felé. Mi ezzel szemben az alkotás ideje? A művészet bevezeti a valóságba minden pillanat halálát, azért, mert nem lehet túllépni rajta, nem lehet továbbmozdulni egy jobb felé. A ritmus, ami a kép alapja, mindig önmagára utal vissza, magára záródik. A lüktetés egy örök visszatérés, ezért jellemzi a mítosz képével: benne az idő körkörös, magához tér vissza, immanens marad, mint a saját farkába harapó Urboros kígyó. Az idő, mint tapasztalat, szemben a ritmussal, ideális esetben egy kapcsolat kell, hogy legyen az elérhetetlen mássággal. A kapcsolatban megtörik a ritmus és véget ér az állandó visszatérés. Valahonnan valahová való eljutás, ez a zsidó-keresztény vallás időszerkezete, ami mindent az utolsó ítélet felől határoz meg, lineáris és genetikus fejlődésként leírva a történelmet, ami tart valahova, szemben az antikvitás körkörös időszerkezetével (Ez a lévinas-i gondolkodást olyannyira meghatározó kultúrtörténeti háttér, melyre képeit és egész jelképrendszerét alapozza). A művészet tehát a mítosz, a másikkal való interszubjektív viszony pedig a misztika képével párosul.

A magányból az egyéni lét a másikon keresztül talál kiutat. A másikhöz fűződő viszony, minden esetben a felelősségen keresztül bontakozik ki. Sartre-nál a tekintet tölt be azt, az intencionalitásba nehézkesen besorolható eseményt, ami Lévinasnál az arc és az azzal való találkozás. Az arcot nem úgy percipiálok, mint bármely más létezőt: tárgyakkal való viszonyban nincs felelősség, a másikért való viszont tisztán etikai. Az arc őszinte, nyílt, kiszolgáltatott, szegény és meztelen, veszélyeztetettségében egyszerre vívja ki magével szemben az erőszakot és az ölés tilalmát. Az arc nem a látványban bomlik ki, hanem— Lévinasnál egyedi módon—a hang fenoménjéből. Nem látszik, hanem beszél. A hang szakadás a teljességben, a létben, saját létemben. Ez szemben áll a képpel, ami látvány, s ami fenntartja a folytonosságot saját immanens létemben.

A hang, a hívás, mindig feleletet kíván magának, azaz felelősséget. Minden kapcsolat felelősségben alakul ki. A kép embertelenségével szemben áll a másik arcának kérlelő emberségessége. A művészet olyan bálványokkal népesíti be a világot, melyeknek van szájuk, mégsem beszélnek. Ezek a bálványok, mivel minden valódi kapcsolat híján vannak, tárgyak csupán, ezért csinál a ritmuson keresztül tárgyat az élő szubjektumból is. A művészet olyan illúziót épít a személy köré, ami visszasüllyeszti a lét magányába. Általa megragadunk önnön immanenciánknál. Elfelejteti a másikkal szembeni felelősségünket, ezzel nemcsak a kitörés lehetőségétől foszt meg, de a lét egyetlen értelmes lényegétől is. Ez Lévinas művészetről alkotott képe Mindezt azonban a kritikáról leválasztott művészettel szemben mondja.

A kritika képes a művészetet leválasztani felelőtlenségéről, képes bekapcsolni a művészt a valódi történelembe., akár pusztán a rá ható előzmények felkutatásával egy lineáris időstruktúrába helyezve. „A mozdulatlan szobrot rá kell venni, hogy megmozduljon és beszéljen.”²⁹ A kritika egy csatornát képezhet a művészet és a másik közt, ha a művészet az immanencia, a Másik, pedig az a totális végtelen, ami rajtunk kívül áll. Tehát a művészetkritika legyen beszéd, párbeszéd, ami kaput nyit a valóságba, megállítva a művészet elhomályosító jellegét.

²⁸ BOKODY – SZEGEDI – KENÉZ 2008, 29.

²⁹ LÉVINAS 1992, 11.

A portré tekintete

Lévinas, mint a fentiekben leírja, tehát igen lesújtó véleménnyel van a művészetről, amit csak akkor képes elfogadni saját ontológiájában, ha azt a kritikán keresztül domesztikálja. Nem számol azonban azzal a speciális esettel, amikor nemcsak a befogadó tekint a művészeti alkotásra, hanem az is vissza tekint rá. Létezik a képzőművészetben egy olyan műfaj, amely az arcok és csakis az arcok reprezentálására szolgál: ez a portré műfaja. Kérdéses hogy a portré képes e felhívást intézni felénk, felelősségérzetet kiváltani, hogy az artefaktummal való tekintetváltás előidézhet-e időbeli struktúrát, s ha igen, képe-e ezzel kimozdítani saját immanenciánkból, vagy ez is csupán egy illuzórikus kísérlet? A problémával Jean-Luc Nancy *A portré tekintete*³⁰ című írásában foglalkozik részletesen, művészetfilozófiai és kultúrtörténeti szempontból, ezzel kiváló alapot nyújt a lévinas-i elmélettel való összeolvasásra.

Az abszolút szubjektum arca

Elsődlegesen, fontos, megjegyezni, hogy jelen esetben a portréra, nem, mint műtárgyra tekintünk, hanem egy olyan képre, amely egy alak köré szerveződik. Ki a portré alanya, az alak, akit élénk állít? Az abszolút szubjektum–válaszolja Nancy. Az abszolút szubjektum, amely nem önmagát jeleníti meg, nem tulajdonságot, funkciót vagy tettet, amely az alak megjelenítése érdekében kizárja annak minden más viszonyát. Az önálló portré egy kifejezés nélküli szubjektumot jelenít meg, akinek egyetlen cselekedete magának festésének cselekedete.

Ha a portré nélkülözi a személy minden attribútumait és viszonyait, az többé már nem egy identitás feltárása, sokkal inkább a szubjektum struktúrájának feltárása. A feltárolás az alak tekintete által kivitelezhető. Mint majd látni fogjuk, Nancy számára a portré tekintete egy olyan esemény, mely az alakot kivezeti saját képi valóságából, a néző viszont bevezeti abba, azaz egy határt képez. Tekintet az egész alak, hiszen ez egyetlen cselekvése a képen, benne egy nagy szemmé válik maga is, ez a portré tétje. Sartre és Lévinas is kiemelik, hogy a tekintetben vagy arcban nem a puszta szemet nézem, mert ez esetben, azt csak tárgyként percipiálnám, viszont ezek mögött, valami teljesen más mechanizmus uralkodik, benne felsejlik a másik, a maga végtelen és megközelíthetetlen másságával, ezzel pedig kiesik a klasszikus intencionális viszonyból. Ahogy Wittgenstein összefoglalja: *Az emberi szemet nem receptornak látjuk. Amikor egy szemet nézel, akkor egy olyan dolgot látsz, amelyik éppen kilép önmagából. A szem tekintetét látod.*³¹

A portré, tehát egy abszolút szubjektumot reprezentál, annak tekintetén keresztül, de nem ez egyetlen differentia specificája (mivel erre többek közt a zene is képes). Lényegi eleme, hogy az ábrázolást az arcon keresztül hajtja végre, benne minden reprezentáció e köré összpontosul, a képen minden ehhez képest és ennek érdekében nyer értelmet, a tekintet fennhatósága alatt. A lecsupaszított meztelen arc áll középpontjában, melyet önnön tekintete hat át. A portrénak ez alapján két típusát különbözteti meg Nancy. Az első típusban a referenciális azonosság uralkodik, ez az ábrázolt személy leírása, ebben a képi azonosság elvész, egy külső azonosság miatt Ilyenek például az azok az udvari portrék, melyeken a személy attribútumai meghatározzák funkcióját és kitakarják szubjektumát. Ez az *azonosító kép*, ami modelljével áll kapcsolatban. A másik típus a képi azonosság, önreferenciális. Ez a Nancy által elemzett valódi portré, mely csak önmagára vonatkozik. A második kikötés tehát az abszolút portréval kapcsolatban, hogy az nem egy személyre, hanem csakis önmagára utal.

³⁰ NANCY 2010.

³¹ NANCY 2010, 40.

A portré célja egy individuum valóságként feltüntetni önmagát, úgy, hogy közben nem másolni akar és nem hasonlítani, nem konkrét személyt, hanem az individuumot, mint olyat reprezentálja. Benne lelepleződik az én, azaz az én struktúrája, „*a vászon megszűnik szövet lenni, hogy alakká váljon.*”³² Amikor Lévinas úgy ítél a művészetről, hogy az a valóságnak csupán árnyéka lehet, nem számol a művek saját valóságával. Mikor a portrén végbemegy a metamorfózis, s az többé már nem szövet, hanem a szubjektum feltárult struktúrája, nem utánzat lesz, hanem saját valósággal rendelkező, organikus egység.

Ahogy azt már fentebb említettem, a portré egy határt képez külső és belső közt. Túlmutat önmagán, de ezzel be is vonja a befogadót saját terébe, önnön intimitásába. Szemlélésében a néző is alakul, mezítelen és abszolút szubjektummá dekonstruálódik. Már Hegel is megjegyzi, hogy a portré azért a festészet beteljesítője, mert a műfaj a külső és belső közti viszony megteremtője, a belső, szellemi jelleg kifejeződése az arcon. Azaz a portré átszellemített, vagy átlelkesített, tehát maga az élet jut benne kifejeződésre. A szellem önmagából való kilépését közvetíti, kilép a néző felé, az arcon keresztül, ezzel teremtve meg a dialektikus viszonyt a szubjektumok közt, aközött aki jelen van a képen, és akinek kiállítják a képet.

Ilyen alapon, minden portré önarckép, ábrázolja azt a szubjektivitást, amelyben mindenki magára ismerhet. Ez korántsem egy kiegyenlített viszony: a portré a szubjektum szükségszerű alávetettsége a kép előtt. Ez a hatalom az, amit Lévinas ritmusként nevez meg, csakhogy nála ez az állapot, pont az egyénített, szubjektív lét lerombolódását jelenti, a határok feloldódását, tárgyi létet a többi tárgy közt. Nancy portréfelfogásában viszont az általánosban ismerünk rá arra az egyedire, amik mi vagyunk, önmagunkra, de mindezt úgy, mint egy Másikra. A portré midig egy Másik portréja.

A megszólaló portré

A portré egy másik, lényegi eleme az időtényezővel áll összefüggésben. Ennek megvilágítására Nancy a tükörképpel állítja párhuzamba. A tükörképben, egyrészt a mechanikus utánzás révén a néző mindig önmagát nézi, de mint tárgyat—ez csak *in praesentia*, jelenidejűségben lehetséges. A kép, ezzel szemben a modell hiányát állítja elénk, azzal hogy a képen keresztül felidézi alakját, de benne már nincs jelen a tárgy. A hasonlóságok különbözőségét mutatja fel, *in absentia*, valami olyannak a hiányát érzékelteti, ami a szemlélés jelenében már nincs ott. Hasonlít, amennyiben a szubjektum önmagára hasonlít, de nem az eredeti. Pontosabban, az eltolódott időtényezők bizonyítják, hogy nem az eredetihez hasonlít, hanem az eredetihez való hasonlóság eszmélje. Olyan ez, mint a beszéd, mert a szó, mire eljut a másikig, már elhagyta a kibocsátót, benne eredendő elcsúszásban vannak a tagok. Erre céloz Lévinas is, mikor azt állítja, hogy a Másikkal való kapcsolattartás eszköze a beszéd, mert ez feltételez egy időtényezőt, a valahonnan valahová jutás dinamizmusát, egy fejlődést, az Éntől, a Másikig. Nancy Schellinget idézi:

„Ilyen értelemben a képzőművészet csak a már elhalt szó, de mégiscsak szó, mégiscsak beszéd, ami minél teljesebben elhal, egész Niobé alakjain kövé vált hangig terjedően, annál magasabba jutott a maga módján a képző művészet.”³³

Már Schelling is a szavak nélküli közlésben látja a művészet beszédmódját. Hang nélkül, de közöl, sajátos, egyedi, csak rá jellemző nyelven keresztül. A szobor-ellentétben Lévinas kijelentésével—nem néma, csupán nem nyelven szól.

„Épp csak meg nem szólal!”—így jellemzik azokat a képeket, melyek a megtévesztésig hasonlítanak eredetijükre. Találó kifejezés, ha a kép valóság lenne, az a beszédben nyilvánulna

³² NANCY 2010, 9.

³³ NANCY 2010, 27.

meg, csakhogy a portré, képes felhívást intézni felénk, arcán keresztül szólal meg tekintetének nyelvén. Lévinas szerint az arc a *Ne ölj!* ősi parancsát közli, s Nancy szerint, bár a szubjektum nem beszél a festményen, tekintetén keresztül annyit mond csupán: *Ego sum*. Ha a Biblia hasonlatainál maradunk-s miért ne tennénk, hisz Lévinas is gyakran él ezzel, és Nancy is kultúrtörténeti kiindulópontként kezeli hagyományát–az *Ego sum* kijelentés helyére, a „Vagyok, aki vagyok” is kerülhetne, hisz maga Isten szól így, mikor egy égő csipkebokor képében jelenik meg.

A monoteista vallásokban tilalmas Isten képi reprezentálása, ám ha Isten valóban saját képmására teremtette az embert, minden egyes portré Isten megjelenítésének lehetőségét hordozza magában. Szent Ágoston *Vallomásai* egy irodalmi portré, a benne feltárolt kapcsolat Istennel, egy olyan eltávolodás Ágoston számára, magától, melyben közben önmagában mélyül el: felvesz egy olyan távolságot, amely az önmagával való érintkezéshez szükséges. Ugyan ez a mechanizmus mutatkozik meg a képileg reprezentált portrékban is: eltávolít magunktól, hogy közelebb legyen szubjektivitásunkhoz.

A portré alakja nincs jelen, eltávolodott, de a képen keresztül megőrződött, azaz–ahogy azt már fentebb, Sartre kapcsán is felmerült–a távollévőt teszi jelenlévővé. Visszahívja a távollévőt, *hívást* intéz felé:

„A portré önmagára vonja ennek a régióknak a sötét ragyogását, amelyben a jelenlét túllép önmagán, miközben a legeredendőbb módon közelít is önmaga felől saját maga felé.”³⁴

Röviden: a portré önmaga felé hív, önmagába vezet minket, bevon saját bensőségességébe, intimitásába. Belépünk a tekintetünknek felkínált festménybe, de ezzel együtt saját mélységünkbe is bevezet, mindez azonban egyben utal a végtelenül külső tárgyára. Azaz a portréban ötvöződik a Lévinas által létként *il y a*-ként leírt immanens viszony a léttel, és a másik végtelen alteritása:

A portré felidézi az ikont és hasonlít rá, ahogy a jelenlét távolléte felidézi, hogy hasonlítson rá, a távollét jelenlétét. A portré összességében egy véges akárkiben idézi fel az egy végtelen kifeszülését.³⁵

„*Ami a portréban láthatóan eltűnik, ami a szemünk előtt szemünk láttára elrejtőzik benne, végtelenül szemünkbe hatolva, az a portré tekintete.*”³⁶ Miközben a portréra tekintünk, az is visszatekint ránk, a vele való találkozás minden elemében egy kölcsönösséget feltételez. A festmény a tekinteten keresztül lép ki a kép teréből, a néző és a világ felé, egész festmény voltából tekint rám, önmaga elé megy, elmozdul a messzeség felé. Tekintete a szubjektum távollétébe hatol, azaz saját végtelenem felé. Ebben én, mint szubjektum vagyok játékba hozva, nem tudom nézni, anélkül, hogy ő ne nézne engem. A mű nem záródhat önmagába, tekintete épp az azon való végtelen túllépés. A festészet az egyedüli, ami képes így kibontani a szubjektum struktúráját és geneziséjét, csak a portré képes biztosítani a szubjektumnak a hang és nyelv nélküli beszédet, ebben pedig a kép végső soron találkozás.

A portré magában hordozza a szubjektum egész filozófiáját–fogalmaz Nancy. A portré tényem először a gondolkodás történetében–egy olyan filozófiai probléma, amelyre a művészet nem egyszerűen rávilágít, vagy megválaszol, hanem meg is halad. Éppen azért hat Lévinas művészetellenes filozófiája idegenként a 20. században, mert a kortárs filozófiai irányzatok sokat merítenek a művészet érzéki és nem fogalmi probléma meghatározó képességéből, ezzel egy szélesebb körű valóságtapasztalat kulcsát nyújtva.

³⁴ NANCY 2010, 30.

³⁵ NANCY 2010, 35.

³⁶ NANCY 2010, 36.

Konklúzió

Lévinas művészettel szembe szegezett érveit Nancy képelméletével kívántan cáfolni, amely inkább a sartré-i gondolatmenethez és a fenomenológiai hagyomány egészéhez kapcsolódik. Lévinas a sokat tárgyalt filozófiai toposzokat teljesen új megvilágításba helyez—ilyen többek közt az interszubbektivitás, vagy a lét értelmezésének kérdése. Teszi mindezt azzal, hogy nála kilép az én a középpontból, helyére egy viszony, a másikkal való viszony kerül, mely szokatlan, de egyben gyümölcsöző újragondolása a létezésnek. A Másikkal való eljutás végtelen vágya egy alázatosabb és befogadóbb gondolkodást eredményez, ami ritka a gondolkodás én központú történetében. Szintézisbe hozza a fenomenológiát és a vallás egyes elemeit, amelyből egyedi és új rendszert épít. Az új rendszer azonban pont a művészetet nem kívánja magába fogadni. Mintha Lévinas figyelmen kívül hagyná, azt, hogy az érzéki világ abszolút tárgyai—a műalkotások— egy más fajta önértékelést nyújtanak, ezzel segítve magunk, mások, létünk és világunk mélyebb megismerését.

Nancy azt akarja érzékeltetni, hogy hogyan nyit meg újabb és újabb síkokat a létben a portré műfaja, míg Lévinasnál erre csak a Másik képes. A Másik arcán, időbeliségén, hívó szaván keresztül teremtődik a viszony, mely szerinte a műalkotásból hiányzik, a nancy-i rendszer, azonban levezeti, hogy a portréban ezek a tényezők nemcsak jelen vannak, de kulcsszerepet töltenek be. A kép nem szabadít fel a másikkal érzett felelősség alól—ahogy Lévinas gondolja—éppen ellenkezőleg, a portré tekintete a befogadót hívja és magához vonzza, benne úgy tárul fel saját szubbektivitása, hogy ennek felismerésével egyben túl is kerül azon. A portré, így a Másikkal való kapcsolat modellje.

E szerint Lévinasnak az az állítása sem állja meg a helyét, hogy a művészet elhitheti magáról, hogy valóság. Egy valós létező képeként tünteti fel magát, ez igaz, de saját világa és valósága van, a mintául szolgáló valóság egy új nézőpontot vesz fel benne. Ez is segít valóságunk mélyebb megértésében, mert más, szélesebb perspektívákat nyit meg. Ebben valóban megtalálható az immanencia, de nem, mint totális zártság, mert egyszerre vezet be és ki önmagából, a kivezetésben pedig új, addig járatlan pályákra helyez. A kritika lévinas-i béklyója, csak eltünteti az alkotásról annak lényegi elemeit, ebben a művészet nem művészet többé. A művészeti élvezetben feltáruló értelmezési többlet számára esetleges és lényegtelen mindaz, amit a kritika nyújtani képes.

Bibliográfia

BLANCHOT, Maurice 2005. Az irodalmi tér, Kijárat kiadó, Budapest.

„Etika és végtelen” (interjú): BOKODY Péter – SZEGEDI Nóra – KENÉZ László (szerk.) 2008. Transzcendencia és megértés—Lévinas etikája és metafizikája. L'Harmattan kiadó, Budapest, 13-55.

KRASSÓY Ákos 2008, „A genetikus művészetértésről Lévinas kapcsán”: szerk. BOKODY Péter – SZEGEDI Nóra – KENÉZ László (szerk.): Transzcendencia és megértés—Lévinas etikája és metafizikája. L'Harmattan kiadó, Budapest, 185-204.

LEVINAS, Emmanuel 1992. „A valóság és árnyéka”: Nappali ház. 2., 3-12.

NANCY, Jean-Luc 2010. A portré tekintete. Műcsarnok Nonprofit kft., Budapest.

NIETZSCHE, Friedrich, 1986. A tragédia születése, avagy a görögség és a pesszimizmus. Európa kiadó, Budapest.

OLAY Csaba – ULLMANN Tamás 2011. Kontinentális filozófia a XX. században. L'Harmattan kiadó, Budapest.

PLATÓN 2008. Az állam. Cartaphilus Kiadó, Budapest.

SARTRE, Jean-Paul 1997. „A kép intencionális szerkezete”: BACSÓ Béla (szerk.): Kép, fenomén, valóság. Kijarat kiadó, Budapest, 97-119.

SARTRE, Jean-Paul 2007. A lét és a semmi. L'Harmattan kiadó, Budapest.

***IRODALOM-
TUDOMÁNY***

Ez a lap üres.

GYIMESI EMESE

Irodalom és Kultúratudomány MA, I. évfolyam

„... sem árt, sem használ”?

A Gyulai-féle nővita kontextusai

Bevezetés

„... több epelázt okozott, - mint mennyit Karlsbad összes gyógyforrásai az idén jóvátenni birnának” – írta Szendrey Júlia 1858-ban Gyulai Pál *Írónőink* című, a Pesti Naplóban megjelent cikksorozatáról.² A szakirodalom a 19. századi írónők helyzetét következetesen ebből a szövegből kiindulva közelíti meg.³ Holott a folyóiratok rovatait, állandóan felszínen lévő témáit böngészve feltűnő, hogy a nőiségről folytatott diskurzus (férfiak és nők testi-lelki alkata közötti különbség, ennek vélt hatása a szellemi képességekre, a jellemre, magánéletre, valamint az, hogy a természet vagy a társadalmi berendezkedés alakította így a viszonyokat) az 1840-es évektől folyamatosan jelen volt a sajtóban, laptípustól és színvonalától függetlenül. Gyulai Pál nem állított újat a női szubjektumról, csupán közismert felfogásokat összegzett, cikksorozata mégis nagy felháborodást keltett. Mi lehetett ennek az oka? Meglátásom szerint az, hogy Gyulai olyan következtetéseket vont le a női szubjektum általa felvázolt jellemző vonásaiból az írónőkre vonatkozóan, amelyek már a korabeli viszonyok között is nyersnek, durvának, önkényesnek, sőt akár anakronisztikusnak is hatottak. A cikksorozat éppen abban az időszakban vonta kétségbe a női írás létjogosultságát, amikor a nők egyre tömegesebben publikáltak. Más kérdés, hogy Gyulait – bár Majthényi Flóra és Szendrey Júlia egy-egy kötetének recenzálása ürügyén szólalt fel – épp ez a jelenség: a nőírók tömeges megjelenése készítette a cikksorozat megírására. A nővita és az 1850-es évek végétől egyre fontosabb szerephez jutó tömegsajtó kialakulása tehát szoros kapcsolatban áll egymással. Ahhoz, hogy a társadalmat mindig is foglalkoztató kérdésből (milyen a nő, mire képes a nő?) jelentős és aktuális probléma legyen, szükséges volt a sajtópiac fellendülése, amely biztosította a markáns női jelenlétet az irodalomban.

A hírhedté vált cikksorozatban feszegetett kérdés körül kibontakozó vita nemcsak az írói ambíciókkal rendelkező nőkre vonatkozott, hanem számos, a társadalmat és az irodalmat egyaránt érintő problémát hozott felszínre. Dolgozatomban nem az egyes személyek átfogó véleményének, s a vita lineáris menetének ismertetése a célom, hanem annak megfigyelése, hogy a felszólalók írásaiban hogyan artikulálódnak a korabeli irodalmi élet kérdéskörei, mint például az íráság professzionalizációja, az irodalom üzleti és esztétikai felfogása közötti különbség, valamint a nőíráság és a nőemancipáció közötti viszony.

¹ BIHARI (összegyűjt.) 1909(a), 75.

² GYULAI 1908.

³ FÁBRI 1996, 97.

A vita története dióhéjban a következő:⁴ Gyulai Pál 1858-ban közzétette háromrészes cikksorozatát a Pesti Naplóban (ennek alapvető tézisei már 1853-ban olvashatóak az Iduna költeményeiről írt kritikájában).⁵ Erre elsőként Brassai Sámuel reflektált,⁶ majd „Egy dilettans író” álnéven, s ironikusan Szendrey Júlia,⁷ aki később egy elbeszélést is megjelentetett a Pesti Naplóban megjelent cikksorozattal kapcsolatban éppen a Nővilágban, Vajda János lapjában, amely a Pesti Napló ellenlábasa volt. A Gyulai-cikkre reflektált Jókai Mór Bajza Lenke munkáiról írt kritikájában,⁸ valamint Lázár Mórné Barcsay Polixéna.⁹ A későbbi években Gyulai több kritikájában újra érintette a kérdést.¹⁰ A vita 1863-ban pezsdült fel újra, szintén egy Gyulai-szöveg, a Koszoróban publikált *Nők a tükör előtt* című novella mentén. A vita ezen szakaszának Gyulai mellett Kánya Emília és Arany János volt a főszereplője.¹¹ A szakirodalom a Gyulai által „kirobbantott nővitát” egy ötéves időintervallumba szorítja be: kezdetének a Pesti Naplóban publikált cikksorozatot, szimbolikus lezárásának pedig Arany János 1863-as, Koszoróban megjelentett *Nyilatkozatát* tekinti. Holott az 1840-es években már nagyon pontosan kirajzolódott azok az elképzelések, álláspontok, beindultak azok a folyamatok, amelyek mentén az 1850-es és 60-as évek fordulóján zajló polémia is folyt. Ennek bizonyítására Szendrey Júlia publikációs listájának tanulságait hívom segítségül. Ezt azért tartom célravezetőnek, mert tágabb időintervallum vizsgálatára ad lehetőséget: Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációi során felmerültek ugyanazok a problémák, amelyek az 1858-as íróvita legfontosabb kérdései voltak.

Az 1858-as íróvita „előzményei”: a női szubjektum konstrukciói a 19. században

Rónay Jácint 1847-ben cikksorozatot tett közzé a *Hazánk* című folyóiratban *Millyen a' nő?* címmel.¹² Gyulai Pál kardinális megállapításainak nagy része már ebben a szövegben megtalálható. A sorozat első része férfi és nő testalkatának különbségeit, s az ezekből adódó következményeket elemezte,¹³ a második és hatodik fejezet a nők szellemi képességeinek kérdéséről szólt. Rónay szerint a helyes megoldás az, ha „*Ott keressük fel a' nőt, hova a' természet rendelé, és saját körében bizonyosan nem leend kisebb, mint a' férfiu nagszerű törekvéseiben.*”¹⁴ A nők

⁴ A nővita érdekes háttere, hogy két, különböző oldalon álló személy a magánéletben éppen a vita zajlása közben került egymással közeli rokonságba. GYULAI Pál 1858. április 9-én jelenti be levélben Arany Jánosnak, hogy feleségül veszi Szendrey Júlia húgát, Szendrey Máriát. (Gyulai Pál Szendrey Júliához való viszonyáról, megismerkedésükről lásd korábbi leveleit: GYULAI 1961(a), 346.) Aranyt rendkívüli módon meglepte a hír, válaszában megírta Gyulainak, hogy alig tudta elhinni „mert épen táborozást kezdesz Petőfiné et comp. ellen. De mit is bántod te a szegény blue-bottle-ke? Minek vesztegeted a drága időt, tentát és szép stilt ez irodalmi dilettansok ellen, kik nálunk nincsenek is valami sokan, aztán meg, sehol a világon egy irodalmat is rosszá vagy jóvá nem tesznek. Ha vissza élés van, mely káros, irtsad a gúny és kritika fegyverével: de a nőiroság ez nem visszaélés, ez csak olyan, mint a középkori nőkardoskodás, - sem árt sem használ.” (GYULAI 1961(a), 346.)

⁵ GYULAI 1961(b), 42–45.

⁶ BRASSAI 1858, 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449.; BRASSAI 1858.

⁷ SZENDREY 1858, 1702–1704.

⁸ JÓKAI 1968, 88–99.

⁹ LÁZÁR 1858, 543, 547.

¹⁰ GYULAI 1927, 134–136.

¹¹ FÁBRI 1996, 106–109.

¹² RÓNAY 1847, 80–94.

¹³ RÓNAY 1847, 316.

¹⁴ RÓNAY 1847, 319.

számára kijelölt „saját kör” gondolata ugyanúgy rokonságot mutat a tizenegy évvel későbbi Gyulai-szöveggel, mint például az, hogy a természet a férfinál az ész, a nőnél a szív „kiképezésére fordít több gondot”¹⁵ vagy az, hogy a nők felfogása könnyű, ítélete, következtetése gyors, éppen azért elhamarkodott, ennél fogva a nők nem képesek elmélyült munkára.¹⁶ A könnyű, fesztelen társalgás képessége,¹⁷ az elmésség¹⁸ mint tipikusan női tulajdonság szintén megjelenik mind Rónaynál, mind Gyulainál. Rónay legnagyobb karriert befutott megállapítása az, hogy a férfit „könnyebb kitanulni, mint a nőt; mert ez, mint gyengébb rész, titkait gondosan őrzi.”¹⁹ Ez utóbbi mondat, amely a női lélek kiismerhetetlenségére vonatkozik, a korszak női szubjektumról való diskurzusának egyik legalapvetőbb tétele. Számos korabeli szépirodalmi alkotásban tükröződik ez a felfogás: ezek között alighanem a legismertebb a *Szeptember végén*. A hűtlenség kérdése azért olyan kínzó a versben a férfi beszélő számára, mert elfogadja azt a szubjektumkonstrukciót, amely a nőt kiismerhetetlennek tételezi fel. Így a költeményben – T. Szabó Levente észrevétele szerint – a „személyiségben rejtőzködő más/ idegen, a személyiségben rejlő személyiség” alakzata mutatkozik meg.²⁰ Különös módon ez a felfogás a női önértelmezéseket is mélyen áthatja: a reformkori naplóíró lányok szövegeiben rendkívül gyakori az önismeret lehetetlenségére való reflexió.²¹

Jókai Mór az *Életképek* 1847 nyarán indított *Hölgy salon* rovatában publikált szövegeiben ugyanezt a szubjektumfelfogást propagálta, csakhogy nála a női szubjektum ezen felfogása szorosán összekapcsolódott a nőírókról vallott nézeteivel. *Egy nő naplója* című cikksorozatában²² egy fiktív nőalakot mutatott be, jellemezte szellemének és naplóírásának sajátosságait, mintha a közönséget szeretné felkészíteni arra, hogy milyen módon kell befogadni egy nő tollából származó írást: „Gyakran megkísérté lelkem utána röpdülni az ő szellemének. Ismeretlen, új világokba vezette azt ilyenkor s ott hagyta egyedül a vele röpdülni nem bírót. Eszméinek nagyobb része maig is talány előttem. Sokkal több még rajtam a por, minthogy azokat fölfogni képes lehettem volna.”²³ Ugyanezeket a gondolatokat (női szubjektum mint transzcendens elem, amelynek írói feladata, hogy ismeretlen, új világokba vezessen) ismételte meg Jókai Szendrey Júlia *Petőfíne naplója* címen kiadott szövege elé írt előszavában is. Ezek által a szövegek által Jókai megalkotta az „ideális nőíró” mintaképét. A Szendrey Júliától publikált naplót is azért mutatta be „szellemkincsként” Jókai, azért tartotta értékesnek, mert a női szubjektumról adott „hiteles”

¹⁵ RÓNAY 1847, 319.

¹⁶ RÓNAY 1847, 335.

¹⁷ A Jókai által szerkesztett *Életképek Hölgy salon* rovata is ezt feltételezi: csevegő hangnemben ír a női célközönségnek.

¹⁸ RÓNAY 1847, 335.

¹⁹ RÓNAY 1847, 319.

²⁰ T. SZABÓ 2008(a), 348–350.

²¹ Csak egyetlen, kevésbé ismert példa: Slachta Etelka „soproni úrileány” tizenöt kötetben fennmaradt, jegyzetszerű naplóiban gyakoriak az ilyen megjegyzések: „*Én magamnak rejtvény vagyok, magamat nem értem, azon indulatokat, melyek árként dagadnak s apadnak keblemben, meg nem nevezhetem, nem értem!*” „*Engem nem oly hamar értenek meg, nem ismernek oly hamar ki, nem fognak fel.*” (BANA – KATONA – TURBULY 2004, 103.) Wohl Janka 1861-es verseskötetének Arany Jánoshoz írott ajánlásában ugyanezt a szubjektumfelfogást (a nő mint kiismerhetetlen káosz, férfitekintet mint Ariadne-fonál) alkalmazza magára. „*Midőn még bennem chaos volt a lélek,/ Az ész, a szellem még csak tömkeleg,/ Szavad, mint a hatalmas Isten-ének/A chaosból egy mennyt teremte meg./ Tekinteted Ariadne-fonála/ A tömkelegben szépen rendezett...*” WOHL 1861, 1–2.

²² JÓKAI MÓR 1847, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 24. sz.

²³ JÓKAI MÓR 1847, 4. sz.

képet, ezáltal feltételezése szerint olyan területet tárt fel az irodalom számára, amelyre egy férfi író nem volna képes: „*Hű tükre azon érzelmeknek, mik egy magaslelkű hölgyet szerelme örömei és fájdalmai közt meglátogatának; szavak, minőket regényekben nem olvasunk... 'S e' természetes gyöngédség, és szemérmes boldogság, melly a' női szív gondolatjait legmerészebb röpteikben is félreismerhetlenné teszi.*” Jókai az 1850-es, 60-as években éppen erre az elvre alapozta a nőírókat pártfogoló nézeteit.²⁴ A Szendrey Júlia naplóját bemutató előszava így egyben a női irodalom iránti elvárásainak reprezentációjaként is funkcionál: a női szövegek akkor lehetnek jók, ha a női lelket tükrözik.²⁵

„Iparlovagok” Szendrey Júlia naplói körül

Szendrey Júlia első nyilvánosságra lépése, 1847-es – Petőfi és Jókai szerkesztői manővereivel kísért – naplókiadása²⁶ szervesen illeszkedett bele két olyan folyamatba, amelyek az 1850-es, 1860-as évek fordulóján zajló nővitát is alapvetően meghatározták. Az egyik az irodalmi piac, a sajtóélet fellendülése, a másik a női szubjektum sajátosságainak, s ennek mentén a nőíróság és a nőemancipáció kérdéseinek előtérbe kerülése volt. A naplószövegek kiadásának körülményeit döntően meghatározta, hogy az üzleti alapokon működő sajtóélet, az irodalmi piac és a modern média kialakulásának²⁷ kellős közepén történt. Az „Észarisztokrácia” programját meghirdető, az irodalmi „iparlovagságot” Vahot Imrével szemben nyíltan vállaló Jókai Mór²⁸ olyan gesztusok sorozatával vette körül a Szendrey Júliától kiadandó szövegeket, amelyek nyilvánvalóan a közönségsikert célozták. Az 1847 október 30-án a Hazánkban,²⁹ valamint az október 30-án és november 7-én az Életképekben³⁰ megjelent szövegek egyrészt Petőfi stilisztikai „javításain” estek át a kiadás során,³¹ másrészt azon a közegváltáson,³² amelyet az eredményezett, hogy egy privát írásgyakorlatként, magánhasználatra, önanalízis céljából írott szöveget újságcikként, több részletben, különböző folyóiratokban publikáltak. A napló szerkezete átalakult azáltal, hogy az addig lineárisan egymást követő bejegyzések két különböző folyóirat hasábjaira kerültek. A szövegrésztetek rendezése során igen látványos koncepciót követtek a szerkesztők: az Életképekben *Petőfiné naplója* címen megjelent publikációt olvasva világosan érzékelhető azon törekvés, hogy a bejegyzésekből egységes narratíva képződjön, amely bemutatja a friss házaspár szerelmi kapcsolatának történetét. E „főszöveghez” képest alárendelt pozícióba kerültek azok a bejegyzések, amelyek a Hazánk folyóiratban jelentek meg, *Naplótöredék* címen, mivel nem lehetett beleilleszteni őket a szerelmi narratívát rendezőelvként követő koncepcióba.

²⁴ JÓKAI MÓR 1968, 97.

²⁵ Ennek a berögződött elvárásnak a hagyományáról: BORGOS – SZILÁGYI 2011, 12.

²⁶ „Petőfiné naplója”: Életképek, 1847. II. 18., 19., 561–568, 593–597., „Naplótöredék”: Hazánk, 1847, 129., október 30, 515–519.

²⁷ Vö. Margócsy István *Petőfi és az irodalmi gépezet*, valamint Szajbély Mihály *Az irodalom mediális helyzete a reformkorban* című fejezetével. MARGÓCSY 1999, 48–74.; SZAJBÉLY 2010, 27–30.

²⁸ MARGÓCSY 1999, 50.

²⁹ „Naplótöredék”: Hazánk, 1847, 129., október 30., 515–519.

³⁰ „Petőfiné naplója”: Életképek, 1847, II. 18., 19., 561–568, 593–597.

³¹ MIKES – DERNŐI KOCSIS 1930, 259.

³² Az Életképekben megjelent és az eredeti naplószöveg különbségeiből adódó problémák kapcsolatban állnak a közegvizsgálatok fontosságát hangsúlyozó nézetekkel. Császtvay Tünde és Török Zsuzsa felhívta a figyelmet arra, hogy az egyes szövegek értelmezését megjelenési közegük igen jelentősen befolyásolja, s ennek figyelmen kívül hagyása komoly hézagokat eredményez a 19. század irodalmáról való tudásunkban. (TÖRÖK 2011, 17.; CSÁSZTVAY 2003, 405.)

Ide került például a leánykori napló első három bejegyzése, amely kulcsfontosságú a napló egészének értelmezése és a szöveg szubjektumkonstrukciójának megalapozása szempontjából. Ezekben figyelhetőek meg ugyanis a napló legfőbb sajátosságai: a tudatos önelemzés, a magas fokú önreflexió, a belső és a külső lét rendkívül erős szétválasztása, valamint a megközelíthetetlen, kiismerhetetlen szubjektum gondolata: „... a való szinte idegen volt előttem; s bár istenem annyi jóban részeltetett, nem tudám azt eléggé élvezni, a kába képzelősködés miatt.”³³ „Én sokszor szemrehányásokat csinálok magamnak, s megkísértem, más képen érezni és gondolkodni; néha sikerül rövid időre mintha minden anyagi jólétet úgy bensőképen is éreznék; de ez egy erőltetett helyzet.”³⁴ „Nem érti senki a szív életét és történetét, csak a külső felületes életet látják; s milly keményen ítélnék felettünk, pedig ha sokszor tudnák, milly küzdés van belől, midőn előttök vígadni látszunk...”³⁵ Az eredeti naplók és a sajtóban megjelent, Jókai előszavával kísért szövegváltozat értelmezési lehetőségei között tehát jelentős különbségek figyelhetőek meg. Az előszó ugyanis a frissen házasodott Petőfi „üdve mennyországának”, azaz szerelmi történetének vázlataként kínálta a naplót az olvasók számára. Jókai szerkesztői manőverei egy alapvetően önelemzésre épülő szövegből a paratextusok, s a szövegtagolás segítségével olyan szerelmi történetet kreáltak, amely meghozta a közönségsikert.

Az olvasók körében azonban nemcsak sikert,³⁶ hanem megdöbbenést is okozott a napló közzététele:³⁷ a nyilvánosság előtti magas fokú önreflexió, a benső, szerelmi érzések feltárása a korban normaszegésként hatott – legalábbis egy nő részéről. A naplórészletek publikálása által keltett megbotránkozást magánlevelek és visszaemlékezések tanúsítják. Gyulai Pál Szász Károlynak írt levelében nem irodalmi alkotásként, hanem magándokumentumként fogja fel a szöveget, amelyet csak a szerző halála után lett volna szabad nyilvánosságra hozni: „de helyes volt-e kiadni, de illet-e Petőfihez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolódnia, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképpen csókolta meg keztyüét.”³⁸ Nem véletlen, hogy épp a kesztyűcsókolás momentumát emelte ki Gyulai. Az Életképek ugyanis nem egyben, hanem folytatásokban közölte *Petőfiné naplóját*, s az első rész annak a leírásával zárult, hogy míg Petőfi azt a kesztyűt szokta csókolgatni a távollét ideje alatt, amelyet Szendrey Júliától kapott emlékebe, addig a naplóíró megvallja: „nekem megvannak az ő levelei, s én ezekre pazarlom azt, mit őneki még nem adtam.”³⁹ Ez a szerkesztői fogás kapcsolatban áll Szajbély Mihály megfigyelésével, miszerint „szembe kell végre nézni a ténnyel, hogy a folytatásos regények az elektronikus médiumokat megelőző tömegsajtó korának szappanoperái voltak...”⁴⁰ Jókai a két rész közötti határt nem a házasság időpontja, nem is a tényleges naplók fizikai határai mentén húzta meg,⁴¹ hanem a szerelmesek kommunikációját biztosító, s a naplószövegben a kapcsolat egyetlen domináns motívumaként jelenlévő

³³ MIKES – DERNŐI KOCSIS 1930, 263.

³⁴ MIKES – DERNŐI KOCSIS 1930, 263–264.

³⁵ MIKES – DERNŐI KOCSIS 1930, 264.

³⁶ FÁBRI 1996, 75.

³⁷ „Petőfiné naplója”: Életképek, 1847. II. 18., 19, 561–568, 593–597. Az Életképekkel párhuzamosan a Hazánk is közölt részleteket Szendrey Júlia naplójából: „Naplótöredék”: Hazánk, 1847, 129., október 30., 515–519.

³⁸ GYULAI 1961(a), 33.

³⁹ „Petőfiné naplója”: Életképek, 1847. II. 18., 568.

⁴⁰ SZAJBÉLY 2010, 15.

⁴¹ Az Életképekben közölt szöveghez nem tartozott olyan szerkesztői utalás, amely jelezte volna, hogy szeptember 22-ei bejegyzéssel nemcsak új életszakasz, hanem új napló is kezdődött. („Petőfiné naplója”: Életképek, 1847. II. 19., 595.)

levélírás aktusa mentén szerkesztett. Így a kesztyű- és levelécsokolás aktusa, amely az eredeti naplószövegben jelentéktelen pozícióban szerepelt,⁴² a szerkesztés során rendkívül hangsúlyos helyre került, s az intimitás olyan fokát súrolta, amely – Gyulai Pál levelének bizonyossága szerint – megbotránkozást keltett az olvasókban. Kánya Emília, a Családi Kör későbbi szerkesztője⁴³ önéletírásában így emlékszik vissza a naplókiadással kapcsolatos érzelmeire: „... az én egyszerű, puritán nevelésű szívemet bántotta az a nyíltság, mellyel szíve érzelmeit a nagyközönség elé vitte!”⁴⁴

A napló kiadása tehát abba a közönség újságigényét a magánélet hírértékké transzformálásával, szélsőséges szubjektivitással kielégítő, az állandó aktualitást megtestesítő magatartásformába illeszkedett bele, amelyről Margócsy István az 1840-es évek „irodalmi gépezetének” működése kapcsán írt.⁴⁵ Jókai nemcsak az előszóban segítette Petőfi imázsépítését. A házasság és vele szoros kapcsolatban a napló marketingje már hónapokkal korábban megkezdődött. A huszonkét éves, a szerkesztői tisztet Frankenburg Adolftól 1847 júniusában átvevő Jókai Mór⁴⁶ egy új rovatot indított Hölgysalon címmel, amelynek már első darabjában bejelentette – név nélkül, de egyértelműen – a Petőfi leendő menyasszonyától várható írást: „... jogot érzünk azon reményre, miszerint rövid év alatt költő barátunk hölgyének nevében olly csillagát fogjuk látni a szépirodalomnak, melly még az övére is fényt vetend.”⁴⁷ Az, hogy Jókai és Petőfi hogyan érte el, hogy mindez az olvasók számára fontos és érdekes információ legyen (hogyan lett a magánéletből hírérték?), jobban érthető, ha összevetjük Jókai paratextusait Petőfi egykorú szövegeinek szubjektumkonstrukciójával. Az 1847 második felében, éppen a Hazánkban publikált *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című sorozatban egy hatalmassá növesztett, központinak beállított szubjektum dominál, aki minden érzését, gondolatát közli a közönséggel.⁴⁸ Nem lehet véletlen az sem, hogy Petőfi éppen 1847 augusztusától kezdte el publikálni a Hazánkban az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című sorozatot, melynek utolsó darabja decemberben jelent meg.⁴⁹ Ez az időszak pontosan egybeesett Szendrey Júlia naplójának Jókai által gerjesztett marketingjével, s a tényleges megjelentetésével is. Az *Úti levelekkel* való párhuzamos publikálás azért sem érdektelen, mert médiatörténetileg ugyanazt a funkciót töltötte be mindkét szöveg: a közönség kíváncsiságának kielégítését a magánélet feltárása által. Ez a gesztus is beleilleszkedett abba a sorozatos, Petőfi magánéletéről, verseiről szóló folyamatos, speciális reklámértékkel bíró híradásba,⁵⁰ amely – Margócsy István szavaival – „a költő és versei iránti keresletet folytonosan ingerelte és újratermelte.”⁵¹ A naplórészletek és az *Úti levelek* párhuzamos publikálásának reklámértékét az is növelhette, hogy ugyanazt a történetet, a közös szerelem történetét mesélik el két különböző oldalról: a férfi és a nő szemszögéből. Csakhogy amíg Szendrey Júlia naplója

⁴² A napló eredeti kéziratában nem található olyan jelzés vagy utalás, amely a június másodikai bejegyzést valamilyen módon hangsúlyozná vagy elválasztaná a napló további részétől, tehát bizonyos, hogy szerkesztői stratégiáról van szó. (OSzK Kt. VII/190.)

⁴³ TÖRÖK 2011, 475–489.

⁴⁴ KÁNYA 1998, 88.

⁴⁵ MARGÓCSY 1999, 62.

⁴⁶ Jókai Mór szerkesztéséről az Életképek kapcsán: KOROMPAY 1998, 362–369.

⁴⁷ JÓKAI Mór, „Hölgysalon”: Életképek, 1847. II. 11., 56.

⁴⁸ A korabeli kritika keményen tiltakozott az *Úti levelek* „személyes apróságai” ellen, erről lásd: KERÉNYI 2008, 339–340.

⁴⁹ PETŐFI 1847, 101-107, 110, 111, 113, 116, 118, 120 – 123, 137, 140, 142. szám.

⁵⁰ Erről utal T. Szabó Levente is: Petőfi „jól kiszámított provokációval vitte az irodalmi piacra magánéletének újabb, kétségkívül hírértéket generáló mozzanatait, beleértve házasságát.” T. SZABÓ 2008(a), 344.

⁵¹ MARGÓCSY 1999, 54.

privát írásgyakorlatnak indult, melynek egyetlen célja az önelemzés, addig Petőfi szövege végig a publikálás tudatában íródott. Szendrey Júlia nem számolt a leendő közönséggel írás közben,⁵² ezzel szemben Petőfi folyamatosan, s igen erőteljesen reflektált nemcsak az olvasókra, hanem az intimitás problémájára is, vagyis arra, ahogyan a közönség és a saját szerelmi kapcsolata közötti viszonyt látta. Ennek során mindvégig a cáfolat eszközét használta fel arra, hogy folyamatosan, újra meg újra felhozhassa az intim témát: a szerelmi kapcsolatát. Az intimitás és a nyilvánosság között látszólag éles határvonalat húzott, miközben ezt a határt újra meg újra megszegte: „*Most jut eszembe, hogy utazásomat kell írnom 's nem szerelmemet. Bocsánat. Visszatérek hát az utazáshoz, 's ígérem, hogy ezután tárgyamnál maradok mathematicai pontossággal... ha csak lehetséges. Nagy Károlyból Erdődre jöttem, hol kedvesem lakik... hó, pardon! már megint ott vagytok, hol nem kellene lennem. No de többet nem mondok róla, csak hogy Erdődön lakik.*”⁵³ A látszólagos információmegvonás által Petőfi nagyon ügyesen, módszeresen érte el az olvasók kíváncsiságának felcsigázását. Az *Úti levelek* párhuzamos közlése nem kis mértékben befolyásolta a Szendrey Júlia-napló befogadását, s az irodalmi köztudatban való rögzülését. Ezt bizonyítja az a híradás, amely a Családi Körben, Szendrey Júlia halálakor megjelent. Kánya Emília lapja úgy emlékezett az elhunyt írónőre, hogy „*ő írta 1847-ben azt az „Úti napló”-t, mely országszerte nagy figyelmet keltett.*”⁵⁴ A két különböző szöveg szerzőjének, Petőfinek és Szendrey Júliának összekeverése azt jelzi, hogy az olvasók tudatában a házasság által keltett szenzáció úgy hagyott nyomot, hogy az ezt tárgyaló különböző szövegek elválaszthatatlanul összefonódtak, egyetlen nagy szövegcsoporttá alakultak a befogadás során. Az *Úti levelek* mellett Petőfi párhuzamosan publikált versei is a leendő, majd bekövetkezett házasságáról szóltak. T. Szabó Levente feltevése szerint az 1847 augusztusa után keletkező Petőfi-versek „a nagyközönség számára is összefüggő epikus formában, egyfajta nagyelbeszélésként, kalandos sikertörténetként mondták el a költő és szerelme házasságát.”⁵⁵ A Szendrey Júliától publikált naplórészletek így egy tágabb szövegcsoport részévé váltak, s a korabeli befogadást e szövegcsoport együttes működése határozta meg.

Kétségtelen, hogy Jókai előszava elsősorban a női olvasóközönséget célozta meg („*Beváltom szavamot, mit néhány hó előtt tisztelt olvasónőimnek adtam.*”⁵⁶) A korabeli női lapokkal, publikációkkal, szerepekkel foglalkozó kutatások két fontos megállapítása, hogy Szendrey Júlia az Életképek munkatársaként „nőkről a nőknek”⁵⁷ írt, s nyilvánosságra lépése a múzsa megszólalása miatt volt szenzáció.⁵⁸ Ezek a jelenségek azonban nem pusztán az eredeti naplószöveg sajátosságait tükrözik, hanem Jókainak azon gesztusaira vezethetőek vissza, amelyekkel a szöveg reklámozása és kiadása során igen markánsan irányította a közönség figyelmét. Előszava az olvasói stratégiákat egyszerre két irányvonal mentén is befolyásolta: nemcsak a szöveg fő tárgyává tett Petőfit reklámozta teljes nyíltsággal a közönség előtt, hanem a szöveg azon specialitását is hangsúlyozta, amelyet a szerző női mivolta kölcsönözött neki.

⁵² Az 1847. december 5-én szintén az Életképekben publikált Ábránd című írás már nem naplórészlet, ez logikus felépítésén is látszik. A Der Ungar által „fantáziadarabnak” nevezett, a boldogság szóló esszé már célzottan a Hölgyسالon rovat számára íródhatott.

⁵³ PETŐFI 1847, 422.

⁵⁴ Családi Kör, 1868. 37. sz., szept. 13., 886.

⁵⁵ T. SZABÓ 2008(a), 345.

⁵⁶ Életképek, 1847, 18. sz., 561.

⁵⁷ NAGYDIÓSI 1957, 197.; FÁBRI 1996, 73.

⁵⁸ FÁBRI 1996, 73.

Az irodalom elitista és üzleti felfogása

Ha nemcsak a Szendrey Júlia-napló kiadásához szorosan kapcsolódó szövegeket, hanem az Életképek rovataiban felmerülő általános problémákat is áttekintjük, akkor feltűnő, hogy pontosan olyan kérdések merültek fel, amelyek az egy évtizeddel későbbi nővita során is nagy jelentőséget kaptak. Jókai a Nőemancipatio című,⁵⁹ a Hölgysalon rovatban megjelent cikkben kimondta a „Madaré a' lég, virágé a' föld, nőkebelé az érzelem hatalma, férfikaré a' tett.” elvét, amelyet később is képviselt. Az *Észaristocratia* című programadó írásában az „arany istenségének” végét, s az „észaristocratia” napjainak eljövételét hirdette, amelyet Vahot Imrével az irodalmi élet átalakulásáról polemizálva is képviselt. Kettejük vitájában a patriarchális és a piacósított irodalmi viszonyok összeütközését láthatjuk.⁶⁰ Vahot Imre „iparlovagsággal”, „irodalmi iparúzással” vádolta a legfiatalabb generációt, a huszonnégy éves Jókai viszont bátran vállalta ezt a vádat: „Az írók bizony a piacról élnek, s sehogy nem lehet rávenni őket, hogy koplaljanak...”⁶¹ Jókai ugyanezt a felfogást képviselte az 1858-ban kezdődő nővita során is. A nőírók támogatására így két nagy oka volt: egyrészt az, hogy az „irodalmi gépezet” hatékony működtetőit látta bennük, akiknek művei képesek a közönségsiker elérésére, másrészt az, hogy a nők írásait az irodalom szükséges, férfiak által pótolhatatlan elemének tartotta. A nőírók körül kibontakozó diskurzus során a modern irodalom alapvető létformájaként a piaci megjelenést beállító felfogás⁶² a Gyulai Pál által képviselt esztétikaközpontú, elitista irodalomszemlélettel került szembe. A polémia párhuzamosan folyt és szorosan összekapcsolódott azzal a folyamattal, amely az íróság hivatásosodását, foglalkozásszerű munkatípussá válását érintette, s ezáltal „újszerű keretbe helyezte az irodalmi rendszerről való gondolkodást.”⁶³ Számos felszólaló reflektált arra, hogy milyen a professzionális foglalkozás értelemben vett íróság aktuális pozíciója a korban.⁶⁴ Erdélyi János éppen a nőírókról szóló tanulmányának bevezetésében írta: „Még a férfiaknak sem oly rég ideje, hogy becsület az írás. Kedvtelésnek megjárta, de valami nemes, komoly tettek alig.”⁶⁵ Ahogyan T. Szabó Levente felhívta rá a figyelmet, a Magyar Írók Segélyegyletének 1862-es felhívásában a „génuszok alkonya” nyilatkozott meg.⁶⁶ Az egyesület ugyanis az irodalom napi működésének fenntartóit kívánta támogatni: a génusz és az írásaival rendszeresen jelentkező, szorgos „munkás” ebből a nézőpontból egyaránt értékes. A felhívás a szellemi munka, az írói hivatás „önálló munkaformaként való kanonizációját” kísérte meg: az írásért kapott fizetséget „méltán kiérdemelt gazdasági csereértéknek” tekintette.⁶⁷ Ezt a szemléletet képviselte Jókai Mór is Bajza Lenke munkáiról írott kritikájában, amelyben kifejtette, hogy nemcsak génuszokra

⁵⁹ Petőfi a Hazánkban publikált *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című cikksorozatában George Sandról szóló színtén kifejtette véleményét a kérdéssről.

⁶⁰ SZAJBÉLY 2010, 32.

⁶¹ MARGÓCSY 1999, 51.

⁶² MARGÓCSY 1999, 50.

⁶³ T. SZABÓ 2008(b), 358.

⁶⁴ Az íróság mint megélhetési forrás, az egyes híres írók keresete az 1860-as években is izgatta a közvéleményt. A Fővárosi Lapok a Pestre látogató „jó öreg Dumas papa” keresetének részletes adatait közölte a különböző műfajok szerinti lebontásban, valamint azok pontos jövedelmét is, akiknek a művek kenyeret adtak (fordítók, nyomdászok, könyvkötők, rajzoló, színészek, stb.) Fővárosi Lapok, 1865, 285. sz., 1132. Egy francia lapnak az írók (Sue, George Sand, Victor Hugo, Jules Janin, stb.) tiszteletdíjával foglalkozó közleményének átvétele első regényért, egyes művekért, ívekért kapott összegek szerinti lebontásban: Fővárosi Lapok, 1866., 2. sz., 8.

⁶⁵ ERDÉLYI 1991, 472.

⁶⁶ T. SZABÓ 2008(b), 357.

⁶⁷ T. SZABÓ 2008(b), 357.

van szükség, hanem minden „termelőre”, aki hozzájárul az „irodalmi gépezet” működéséhez. Jókai a Gyulai Pálnak címzett kritikát éppen azzal kezdte, hogy az írói foglalkozásnak a többi szakmához viszonyított, aktuális helyzetére reflektált: *„A boltosbul lehet milliómós, a káplárból lehet generális, a szökevény komédiásból lehet nemzeti színházi művész; de az íróbul ugyan mi a mente lehetne más mint író? Ott végzi, a hol elkezdte.”* A szöveget indító anekdota szerint a szerző, ha lenne négy fia, akik közül az első katona, a második vászonkereskedő, a harmadik színész, a negyedik pedig író lenne: ő bizony az írókat sajnálná leginkább. Leányát viszont nem féltene az irodalmi pályától. Jókai épp azért tartotta kedvezőnek a nőírók irodalmi életben betöltött pozícióját, mert nem egy másik, jövedelmező állás helyett kell ezt választaniuk, hanem anyai és háziasszonyi tevékenységük mellett tölthetik be irodalmi ambícióikat: *„A férfi egy más nyilvános életpályát ad cserébe írósaért, a nő egészen ajándékba kapja azt.”* A vita közhelyeszerűen visszatérő, központi kérdése ugyanis az volt, hogy lehet-e jó anya, jó feleség egy írónő? A Gyulai-cikk épp azon állításával váltotta ki a közfelháborodást (és nem a nőszubjektumról hangoztatott sztereotípiáival), hogy nemmel válaszolt erre a kérdésre. Kánya Emília 1863-ban azért küzdött, hogy ezt megcáfolja, hangsúlyozta, hogy a nők anyai és hitvesi teendőiket ugyanúgy tudják teljesíteni az írás mellett, mint ahogyan férfi író is szokott más társadalmi állást (pl. tanár, múzeumi tisztviselő, pap, esperes, kanonok, ügyvéd, gazda, orvos) vállalni.⁶⁸ Emellett a női munkavállalás⁶⁹ fontosságáról is írt, (*„Tanuljunk tehát dolgozni és anyagi tekintetben is tehetségünk szerint hasznára lenni a polgári társadalomnak”*) s kijelölte, hogy melyek azok a munkatípusok, amelyet a nők is sikerrel betölthetnek: *„minden olyan munkában, melyhez kiválóan izlés és kitartás szükséges, mi nők bizonyára felülmulnók a férfiakat, ha rendszeresen és alaposan megtanulhatnók.”*⁷⁰

Nőemancipáció vagy nőíróság? Konfliktus vagy „epeláz”?

A vita egészére jellemző a pontos definíciók hiánya. A diskurzus sajátossága, hogy a felszólalók nem ugyanazon dolgokat értették ugyanazon fogalmak alatt. A felhasznált érvek nagy része éppen a másik fél fogalomhasználatának jogosultságát kérdőjelezte meg. A nőíróság és a nőemancipáció közé Gyulai Pál egyenlőségelet tett, s mindkettő ellen tiltakozott. A két fogalom azonosítása azonban korántsem volt evidens a kortársak számára, sőt: mind a nőírók, mind a védelmükben fellépő férfiak azzal érveltek, hogy élesen elválasztották egymástól a kettőt. Szabó Richárd a Délibáb hasábjain ezen az alapon támadta Gyulait: *„Igaza volna, ha az írónőség nőemancipatio lenne. De ez nem áll. Az írónőség és nőemancipatio két egymástól végtelenül különböző fogalom. A nő, ki ír, nem azonnal emancipált nő. Az emancipált nő cselekvényekben, az írónő eszmékben, érzelmekben nyilatkozik. Az írónőség fogalmával nincs kapcsolatban a nőiség megtagadása, de az emancipált nővel igen. Az írónő tiszteletreméltósága rajzolt eszméi s érzelmei minőségétől függ, az emancipált nő a legszűkebb korlátok között is mindig nevelés.”*⁷¹

⁶⁸ KÁNYA 1863, 8–11, 85–87, 102–103, 114–115, 121–123.

⁶⁹ A nőíróság és a korabeli női szakmák helyzetét érdemes összevetni: a színésznő, a szerkesztőnő már elfogadott pozíció a korban, de az újságíró nő figurája („újdondász” szerepkör) még nem jelenik meg. Gyulai Pál a társadalom elitjéről értekezik, de az alacsonyabb rétegekben már növekedett a dolgozó nők száma. Azokon a területeken, ahol elfogadottá válik a nők jelenléte, gyorsan nő a létszámuk is. Ezt mutatja a nőíróság problémája is: az 1840-es években még csak néhány nő szerepel a napokban, s ez az arány tíz év alatt a sokszorosára emelkedik.

⁷⁰ KÁNYA 1863.

⁷¹ SZABÓ 1858, 199.

Maguk a nőírók is tiltakoztak munkásságuk emancipációval való azonosítása ellen.⁷² Az általuk írt reakciók legjellemzőbb vonása, hogy tiltakoznak a Gyulai által feltételezett szerepkonfliktus ellen: azt hangoztatják, hogy az író is lehet jó anya, jó feleség, ezáltal azt kívánják bizonyítani, hogy a két szerep nem ütközik egymással.⁷³ Kánya Emília nem az 1858-as cikksorozat ellen ragad tollat, hanem Gyulai *Nők a tükör előtt* című novellájának⁷⁴ ezen mondata miatt: „Az öreg ur tudta, hogy az írónők nem szoktak kötni és himezni.” Gyulai egy fiktív, Árpádina nevet viselő nőíró alakját rajzolta meg a műben, akit a divatlapok dicsőítenek, de valójában tehetségtelen és nagyon hiú. Kétségtelen, hogy az 1863-as novella gondolatmenete, amelyet 1863-ban közölt Arany János lapja, a Koszorú, teljes összhangban volt az öt évvel korábbi Pesti Napló-beli értekezéssel. Kánya Emília *Néhány szó a nőnem érdekében* című, négyrészes sorozatának az volt a célja, hogy cáfolja Gyulai azon állítását, miszerint „az írónő nem lehet hü anya; jó nő.” Rendkívül erősen ragaszkodott a hagyományos, női szerepekhez, miközben a cikksorozat negyedik darabjában a nők helyzetét a rabszolgákéhoz és a négerkéhez hasonlította, vagyis a korai angol feminista írások jellemző párhuzamával élt.⁷⁵ Gyulai Pál viszontválaszában egyrészt fogalomzavarral vádolta Kánya Emíliát („neki az írónő és a nőnem ugyanegy”), másrészt érveinek megalapozatlanságával. Védekezésének alapjául a novella és az értekezés műfaja közti különbség szolgált: a szerkesztőnő nem vette figyelembe, hogy a *Nők a tükör előtt* az előbbi, s nem az utóbbi kategóriába tartozik, s így az idézett mondat, amelyre egész érvrendszerét felépítette, „nem az író objectív véleményeként van oda írva, hanem mint a novellai személy subjectív meggyőződése.” Innentől kezdve ennek a narratológiai problémának a boncolásába fulladt a polémia, az érvek a másik fél szövegértelmezésének hibáira vonatkoztak.

A vita szóhasználata alapján úgy tűnhet, hogy komoly érdekellentéteket és valós konfliktust takart, hiszen a Gyulai-cikkekre elsőként reagáló Brassai Sámuel kifejezetten „háborús” szóhasználatot élt.⁷⁶ Az 1850-es évek kritikájának azonban általános jellemzői közé tartozott, hogy rendszeresen alkalmazta a hadviselés és viadal szótárát⁷⁷ a szövegekben. Ennek figyelembevételével érzékelhetővé válik, hogy milyen megtévesztő lehet a konfliktus típusára nézve ez a szóhasználat. A szociálpszichológia megkülönbözteti a valódi konfliktust, az álkonfliktust, az áttételes, téves, lappangó és hamis konfliktust.⁷⁸ Az álkonfliktusok jellemzője, hogy „az elégtelenül definiált érdekek ütközése” eredményezi őket.⁷⁹ Véleményem szerint a Gyulai-szövegek mentén megfogalmazódó hozzászólások inkább az álkonfliktusok, mint a valódi konfliktusok jellemző-

⁷² Még tíz évvel később sem volt divat a nőemancipáció pártján állni. 1867-ben Veres-Beniczy Hermin egy olyan nőegylet megalapítását hirdette meg, amelynek célja különbözött az addigiaktól, ugyanis nem jótékonysági célú volt, hanem azt kívánta elősegíteni, hogy a nők tanulmányok által önállóságot és önfenntartást tudjanak maguknak kivívni. A nőemancipációs törekvésektől való elhatárolódás rendkívül hangsúlyos szerepet kap a cikkben: „... nem céloim nekem oda törekedni, mit a nők emancipációja alatt közönséges értelemben érteni szoktak, óhajtásom egyedül az: hogy hazánkban a nőknek becsületes önfenntartásuk és szellemi kiképeztetésük minden irányban lehetővé váljék.” VERES-BENICZY 1867, 403.

⁷³ Más kérdés, hogy milyen a szerepkonfliktus kivetülése a privát írásgyakorlatok során. Szendrey Júlia 1854-ben, *Tünődések* című, naplószerű, a szellemi munka lehetőségeivel foglalkozó írásában közel sem látta annyira problémamentesnek az író – anya – háziasszony szerephármast, mint Kánya Emília. (MIKES – DERNŐI KOCSIS 1930, 317.)

⁷⁴ GYULAI 1863, 7, 32, 55, 78, 102, 126, 149. sz.

⁷⁵ FÁBRI 1996, 212.

⁷⁶ BRASSAI 1858(a), 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449., BRASSAI 1858(b), 2–3. sz.

⁷⁷ T. SZABÓ (szerk.) 2003, 175.

⁷⁸ CSEPELI 1993, 359–360.

⁷⁹ CSEPELI 1993, 359.

it viselik magukon – akár a fogalomhasználat, a pontos definíciók hiánya, akár a vita tétje felől nézzük őket. Épp ezért találó a Szendrey Júlia által használt „epeláz” kifejezés. A felvázolt nézőpontok és a Gyulai-cikk születésének időpontjában publikáló nőírók magas száma alapján úgy tűnik, hogy a vita tétje nem az volt, hogy folytathatnak-e a nők irodalmi tevékenységet. Nem a nők íráshoz és publikáláshoz való joga forgott kockán, hiszen a sajtóban való tömeges megjelenésük, amely a Gyulai-cikket is inspirálta, már nem visszafordítható, hanem a tömegsajtó megjelenésével járó, természetes folyamat volt. Nem is a női emancipáció lehetősége volt a tét, hiszen – ahogyan már jeleztem – maguk a nőírók sem erre törekedtek. Nem is magánérdekek álltak a háttérben: az irodalom bizonyos pozícióiért folytatott harc nem személyes érdekek formájában, hanem a piacósított irodalmi viszonyok megszilárdulására, az íráság hivatásosodására való törekvésben nyilvánult meg. Ehelyett sokkal inkább az volt a kérdés, hogy milyen szerepekben jövedelmező fellépni egy írónőnek, milyen műfajokban érdemes megnyilatkozni, milyen publikációs fórumot választania, ha elismerést és sikert akar kivívni magának. A diskurzus kialakította azokat a tipikus stratégiákat, amelyeket egy nőírónak alkalmaznia kellett, ha érvényesülni kívánt. Abban az egy kérdésben ugyanis a vita minden résztvevője egyetértett, hogy meghatározott az a működési terület, amelyet a nők az irodalmi pályán betölthetnek. Ez a terület pedig azon érzések tolmácsolása volt, amelyek megélésére a férfiak nem képesek: a női élet speciális élményeinek megírása. Ez magyarázza, hogy miért az anyaszerep volt a leginkább legitim, s a leginkább jövedelmező női szerep a kor költészetében. A férfi kritikusoknak csupán a kérdéshez közeledő mentalitása különbözött egymástól. A nőírást alapvetően ellenző Gyulai Pál „engedélyezte”, hogy a nőírók a hozzájuk illő szerepekben nyilvánosságra lépjenek (s mivel ezek az igen szűk körön belüli szerepek a műfajokkal karöltve járnak, a nők rendelkezésére álló műfajokat is meghatározta), a nőírókat a „gyöngéd, mély érzésű, ábrándos” művek alkotására biztató⁸⁰Jókai pedig a női írás legfőbb feladatának a női lélek tükrözését tartotta. Azt, hogy ez az elvárás milyen sokáig és milyen szívósan élt a nőirodalommal kapcsolatban, jól mutatja, hogy még Osvát Ernő is azt hangsúlyozta: „csak az kiállhatatlan, ha író nők férfimodort affektálnak.”⁸¹

Női jelenlét és szerep a sajtóban

A nővitát nemcsak a különböző lapokban megjelent elméleti szövegek, a felszólalók írásai alapján célszerű vizsgálni. Legalább ilyen fontos a korabeli sajtó vizsgálata a következő két szempont alapján: Mekkora mértékű volt a nők önreprezentációja a sajtóban a korábbi évtizedhez, az 1840-es évekhez képest? Milyen típusú sajtókiadványok, publikációk voltak azok, amelyek látens módon befolyásolhatták a vita alakulását? A kutatást megnehezíti, hogy nincsenek még részleges kimutatások, statisztikák sem arról, hogy mekkora volt a nőírók tényleges jelenléte a korabeli sajtóban, vagyis arról, hogy megjelent publikációk hány százaléka származott nőktől. A kérdést véleményem szerint a publikációk típusa szerint érdemes megközelíteni. Eszerint négy olyan területet különböztetek meg, amely lehetőséget kínált a női önreprezentációra: önálló verseskötet, folyóiratok, speciális-típusú női kiadványok (albumok, naptárak), antológiák.

1858-ban, a Gyulai-cikk pillanatában már több költőnő rendelkezett saját kötettel. Iduna (Szász Károlyné) és Ferenczy Teréz versei 1853-ban, 1854-ben, haláluk után jelentek meg. 1858-ban Majthényi *Flóra 50 költeménye*, a próza terén pedig csak néhány példát említve: Szendrey Júlia Andersen-fordítása, Bajza Lenke *Beszélyek* című könyve, Bulyovszky Lilla útinaplója jelent meg önálló kötet formájában. 1861-ben önálló verseskötettel jelentkezett

⁸⁰ JÓKAI 1968, 97.

⁸¹ BORGOS – SZILÁGYI 2011, 12.

Kisfaludy Atala, Tarnóczy Malvina, Wohl Janka, 1864-ben Hajnalka (Rózsaági Antalné), valamint Izidóra (Bethlen Miklósné Petrichevich Horváth Ida)

A statisztikák hiánya a nők időszaki sajtóban való jelenlétének felmérését nehezíti leginkább. Néhány adatot bemutatok annak bizonyítására, hogy egy évtized alatt jelentősen növekedett a publikáló nők száma. Két folyóirat fél éves időtartamra eső publikációit hasonlítottam össze, a Jókai által szerkesztett Életképek 1847-es évfolyamának második félévét és a Rózsaági Antal által szerkesztett Gombostű 1862-es évfolyamának első félévét (április 2 – december 25). Mindkettő a női közönségre számító, s a nőirodalmat pártoló lap volt a maga korában. Az adatokat a mellékletben közlöm. Az Életképek esetében még meglehetősen alacsony a publikáló nők száma, a legfeltűnőbb az, hogy a Versek rovatban egyetlen nő sem publikált. A női publikációknál viszont jóval magasabb a nőkről szóló cikkek aránya a folyóiratban. Az 1862-ben indult *Gombostű* című, Rózsaági Antal által szerkesztett folyóirat esetében külön vizsgáltam a nők arányát a szerzők és a publikált művek száma között. Ennek célja az, hogy ne torzítson a női szerzők számát illetően az, ha egy-egy nőíró publikált magas számban. Viszonyítási pontként megvizsgáltam az Arany János által szerkesztett, s a vitában is fontos szerepet játszó Koszoru⁸² 1863-as évfolyamának mindkét félévét is. A *Versköltemények* között egész évben mindössze két nő publikálhatott: az első félévben negyvenkilenc költeménye között Wohl Janka szerepel két verssel, a második félévben Majthényi Flóra egy verssel (*Boldog a napsugár*) A *Beszélyneműek* rovatban Szendrey Júlia szerepel (Sz. J. monogrammal) két fordításával: *A bő czipő* (*Karr után*),⁸³ *A rózsabokor és a csiga* (*Andersen u.*), valamint Stephanie és Jósika Júlia egy-egy műve. (Stephanie regekönyvéből, *A fegyencz*) A második félévben ugyanebben a rovatban 24 mű közül négyet publikált nő: Reményi Katalin, Stephanie, Jósika Júlia (Nagyanyám naplója), Kalocsa R. (*A quarteronne*) Az *Elegyes tárczaczikkek* között jelent meg két eredeti elbeszélés Szendrey Júliától: *A Mikulás* és *A lyukas mogyoró*.

Az összehasonlítás legérdekesebb pontja véleményem szerint a líra területén figyelhető meg: míg az Életképek *Versek* című rovatában 1847 második félévében egyetlen nő sem publikált, addig a Gombostű *Költemények* rovatában 116-ból 24 verset már nő írt. Tíz év alatt tehát nagyon jelentősen megnőtt a nők önreprezentációja a sajtó bizonyos területein. Nagy különbség figyelhető meg az ugyanazon időszakot képviselő Rózsaági és Arany lapjának koncepciója között. Rózsaági nagy mennyiségben közöl női szerzőktől származó írásokat, akiknek döntő többsége viszont teljesen ismeretlen, nem pedig rendszeresen publikáló, a korabeli antológiák és kritikák által is számon tartott, elismert nőíró. A *Költemények* rovatban publikáló tizennégy női szerző névsora a következő: Bella, Beöthy Olga, Dalmady Borcsa, Erdődy Sarolta, Flóra, Hajnalka, Hortense, Irma, Keleti Teréz,⁸⁴ M. Lotti, Pap Sarolta, Péterfi Ida, Pichler Vilma, Wohl Janka. Jellemző, hogy Majthényi Flórán, Hajnalkán és Wohl Jankán kívül, akik a kor népszerű költőnői voltak, egyedül Keleti Teréz azonosítható Szinnyei *Magyar írók élete és művei* című könyvsorozata alapján. A Gombostű gyakorlatában tehát éppen az a tendencia figyelhető meg, ami ellen Gyulai tiltakozott: a nők korlátlan formában való nyilvánosság eléngedése. Arany is teret enged nekik, de kizárólag a neves nőíróknak, az ismeretleneknek

⁸² Itt jelent meg Gyulai Nők a tükör előtt című, a vitát 1863-ban újra felpezsdítő novellája, Kánya Emília reakciója, majd Gyulai Pál viszontválasza, valamint Arany lezáró Nyilatkozata. Emellett itt volt olvasható Jókai be nem fejezett, *Milyenek a nők?* című cikksorozata és Madách Imre *A nőről, különösen esztetikai szempontból című értekezése* is.

⁸³ Mindkét fordítás ismeretlen a szakirodalom számára.

⁸⁴ Keleti Teréz népszínmű-énekesnő. 1858-ban Wolly Teréz néven lépett fel, később Keleti-Erdélyi László karmester felesége lett. A Divatcsarnokban (1861) és a Napkeletben (1862) több költeménye jelent meg.

SZINNYEI 1897, 1394.

nem. Feltűnően kevés vers szerepel a lapjában, s igen látványos a fordítás preferálása a nőírókkal kapcsolatban. Véleményem szerint a Koszorú a Gyulai-féle „megengedő” koncepció megvalósulása a gyakorlatban mind az arányszámok, mind pedig a tematika tekintetében. Erre kiváló példa az *Asszonyélet. Költemények Johannától. (Frauenleben. Gedichte von Johanna)* című német verseskötet ismertetése egy versfordítással (Anyagond) egyetemben,⁸⁵ amely a Koszorú 1863. évfolyam 16. számában a Külföldi Szemle rovatban jelent meg. A szóban forgó kötetet és Johanna nevű szerzőjét sem Voinovich Géza, sem Németh G. Béla nem tudta beazonosítani. Vaderna Gábor bukkant egy példány nyomára a berlini Staatsbibliothekben, aki a témáról írt, még publikálatlan tanulmányában arra keresi a választ, hogy milyen értékeket láthatott Arany a gyermekváró anyai versben, illetve a kötetben:⁸⁶ „Ezek majd mind a női és anyai élet különböző állapotjaira vonatkoznak”: ezekkel a szavakkal mutatta be Arany a kötetet a közönségnek, s ez tökéletesen tükrözi, hogy milyen beszédmodot tekint értéktelítettnek a nőekkel kapcsolatban. Furcsa, a nővita részleteit ismerve viszont érthető paradoxon, hogy az azonos kritikai mérce elvét hirdető Arany a gyakorlatban nem ezt alkalmazta (a nők esetében), hanem tematika, műfaj és beszédmód szempontjából ítélte meg az egyes műveket.

Ez a kritikai felfogás nagymértékben befolyásolta a nőírók publikációs listájának alakulását. Szendrey Júlia 1857 szeptemberében lépett első versével, a Három rózsabimbóval a nyilvánosság elé a Napkelet hasábjain. A folyóirat szerkesztője a kiváló lapmenedzselési technikáiról ismert Vahot Imre volt,⁸⁷ aki a Petőfi név védjegyét⁸⁸ kihasználta a kiadás során: Szendrey Júlia nevéhez szerkesztői megjegyzést fűzött: „*Elhunyt költőnk Petőfi Sándornak volt neje, kinek jeles tehetségétől e téren még sok szépet várhatunk.*” Szini Károly a versről írt kritikájában emlékeztetett Szendrey Júlia korábbi publikációira: naplójára és „némely beszélyre”, cikkének egyik leghangsúlyosabb eleme mégis a Petőfihez való viszonyítás: kettejük lényét, sőt költészetét egymástól elválaszthatatlannak tartja.⁸⁹ A költemény legfőbb érdemét, maradandóságának biztosítékát a beszédmódjában látja, vagy ahogyan ő nevezi: tárgyában, mely „először van ilykép megénekelve: az anyai szeretet ön maga az anya által.” Szendrey Júlia később a *Három rózsabimbó* folytatását is megírta *Az én kis leányom* címmel, amely az Anyák Hetilapjában jelent meg. Jól látható, hogy a költemény sikere két tényezőn alapult: nemcsak a Petőfi név védjegyén, hanem azon is, hogy a költőnő anyaszerepben lépett fel. Így ez a siker arra is kiváló példa, hogy a nőírók publikációs listáinak alakulását miként befolyásolták a korabeli kritikai nézetek.

Szendrey Júliának a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található versgyűjteménye minden költemény alatt tartalmazza a keletkezés dátumát, helyszínét, sőt az esetleges publikálás helyét is.⁹⁰ Így feltűnő, hogy a versek döntő többsége 1856-ban született, tehát az első publikálás idején már készen állt, s időrendben nem is a költőnő három gyermekéről szóló *Három rózsabimbó* volt az első vers. Ez alapján úgy tűnik, hogy Szendrey Júlia tudatosan indította ezzel a költeménnyel önálló irodalmi pályafutását, s a recepció, valamint a kor kritikai gondolkodásának ismeretében ez a választás igen ügyes stratégiának bizonyult.⁹¹

⁸⁵ Koszorú, 1863., 16. sz., 379.

⁸⁶ Ezúton is köszönöm Vaderna Gábornak, hogy a rendelkezésemre bocsátotta a témáról tartott előadásának kéziratát.

⁸⁷ DEMMEL 2009, 253 – 268.

⁸⁸ MARGÓCSY 1999, 61.

⁸⁹ SZINI 1857, 643–644.

⁹⁰ MTAK Kézirattár K 524/1.

⁹¹ Költői pályafutása indult meg ezzel a verssel, prózát már korábban is publikált: az 1847-es naplórészleteken

„...midőn költőnőink általános irodalmi színvonalra emelkednek”

1857-ben, 1858-ban rengeteg különböző, egymástól függetlenül fellépő költő kezdett el publikálni. Ekkoriban lépett verseivel a nyilvánosság elé Szendrey Júlia mellett Kisfaludy Atala,⁹² Kánya Emília, Wohl Janka, Czobor Kornélia,⁹³ Wass Ottilia,⁹⁴ Bálintffy Etelka.⁹⁵ A műveikből összeállított antológiák különösen fontos szerepet töltek be a nővitában is: Farkas Albert 1862-es Nemzeti Hárfa,⁹⁶ valamint Zilahy Károly 1865-ös, Hölgyek Lantja című kötete⁹⁷ elsőként vállalkozott a magyar írók történetének összefoglalására. Ezek két okból is jelentősek voltak: egyrészt igen kedvező publikációs lehetőséget biztosítottak a nőírók számára, másrészt pusztán megjelenésük is érv volt a nőírás mellett.⁹⁸ A nőirodalmon belüli kanonizációs folyamatokat is beindították ezek a válogatások. Farkas Albert bevezetőjében kifejezetten a kortárs költőnőket vizsgálta esztétikai szempontból: a legjobb költőnőknek az akkor már halott Ferenczy Terézt és Idunát tartotta, élő költőnők közül pedig Szendrey Júliát értékelte legjobbra.⁹⁹ Zilahy Károly 1865-ös, a Hölgyek Lantja címet viselő könyvében pedig ezt írja: „... szép műérzéke és egyéni vonásai külön helyet jelölnek ki számára társai között. Szendrey Júlia nyitja meg azon időszakot, midőn költőnőink általános irodalmi színvonalra emelkednek.”¹⁰⁰ Az 1860-as években tehát Szendrey Júlia kortársai komoly elismeréssel írtak irodalmi munkásságáról.

Szendrey Júlia kéziratos versgyűjteményében minden költemény alá odaírta a keletkezés dátumát, helyszínét, a publikált versek esetében a megjelenés helyét, emellett összeállította munkáinak jegyzékét is. Ezek alapján a következő lista állítható össze azokról a folyóiratokról, albumokról, amelyek Szendrey Júlia verspublikációit közzétették: *Napkelet, Emília évkönyve (Magyar Nők Évkönyve), Auróra, Anyák Hetilapja, Fővárosi Lapok, Családi Kör, Gombostű naptár, Nővilág, Szigeti Album, Résztét könyve, Alföldi Segélyalbum, Magyarország és a Nagyvilág, Nefelejcs*. Prózái művei ezekben a lapokban jelentek meg: *Pesti Napló, Vasárnapi Ujság, Koszorú, Nővilág*. Ebből a publikációs listából Szendrey Júlia irodalmi kapcsolatrendszere is rekonstruálható: az irodalmi Deák-párt köréhez tartozó Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Arany János, Szász Károly, valamint a Vajda János, Zilahy Károly, Rózsaági Antal által szerkesztett sajtóorgánumok egyaránt kiadták műveit.

kívül 1850 és 1851-ben a Pesti Naplóban több elbeszélése jelent meg.

⁹² Kisfaludy Atala 1836-ban született Köttésen. 1852-től Szalay Károly ügyvéd felesége, Szalay Fruzsina költőnő édesanyja. 1878-ban a Petőfi-társaság tagjai közé választotta. SZINNYEI 1899, 399.

⁹³ Költeményei a Napkeletben (1858–60), Nefelejtsben (1859, 1863), Aradi Híradóban (1859), Népujságban (1860), Tavasz című zsebkönyvben (1861) és a Hölgyfutárban (1862) jelentek meg. SZINNYEI 1893, 542.

⁹⁴ Wass Ottilia grófnő, W. györgy gróf és Gyulay Janka grófnő leánya. Költeményeket írt a Sárosy Gyula Albumába (1857), a Hölgyfutárba (1858 – 59); Zilahy Károly Hölgyek Lantjába (1866) Munkája: Chopin. Liszt Ferenc után francziából, Bp., 1878. SZINNYEI 1914, 1439.

⁹⁵ 1863-ban házasodott össze Rózsaági Antallal. A hatvanas, hetvenes években Hajnalka néven ismert és kedvelt írója volt különösen a női közönségnek. Ő volt az első, aki Pesten szalonját megnyitotta az irodalom jelesei számára. SZINNYEI 1906, 1208.

⁹⁶ FARKAS 1862.

⁹⁷ ZILAHY 1865.

⁹⁸ GYULAI 1927, 134–136.

⁹⁹ Elsőként két hallott költőnőt említ meg Farkas Albert bevezetője: Ferenczy Terézt és Idunát (Szász Károlyné), akiknek 1853-ban és 1854-ben jelent meg posztumusz kötetük. FARKAS 1862, 5–6.

¹⁰⁰ ZILAHY 1865, 47–48.

Hogyan használta ki Szendrey Júlia a korabeli sajtó által nyújtott lehetőségeket? A fentebb felsorolt négy terület közül Szendrey Júlia az önálló verseskötet kivételével minden publikációtípust alkalmazott. Önálló kötetként kizárólag Andersen-fordítása jelent meg, amelyet gyermekeinek ajánlott.¹⁰¹ Huszonkilenc verspublikáció közül tizennyolc folyóiratban jelent meg, tizenegyet pedig a korban divatos, speciálisan nők számára készített kiadványban, albumban, évkönyvben, naptárban publikált, például a Kánya Emília – a Monarchia első szerkesztőnője¹⁰² – által szerkesztett Magyar Nők Évkönyvében. Az 1840-es években kialakított kapcsolatrendszerének felhasználása igen látványos. A Napkeletet Vahot Imre, az Anyák Hetilapját Vachottné Csapó Mária, a Vasárnapi Ujságot Pákh Albert, a Családi Kört és a Magyar Nők Évkönyvét Kánya Emília, a Koszorút pedig Arany János szerkesztette: csupa olyan személy, akit Júlia még Petőfi révén ismerhetett.

Az említett 12 főlőből álló munkajegyzék az OSzK Kézirattárában VII/201 jelzet alatt található.¹⁰³ Szendrey Júlia írói öntudatának, saját irodalmi pályájának alakulására vonatkozó reflexiójának legfontosabb dokumentuma. A különböző nagyságú papírlapokra írt listákon más-más rendszerező elv figyelhető meg: az eredeti művek és fordítások, a prózai szövegek és a versek megkülönböztetése hangsúlyos. Érdekes, hogy Szendrey Júlia a publikációknak csupán a helyét tartotta fontosnak megjelölni, a dátumát nem, ezzel szemben a versek születésének időpontját rendszeresen jelezte. Ebből az következik, hogy a munkajegyzék így inkább a publikációk típusát, a korabeli sajtókiadványok sokféleségét dokumentálja, nem pedig Szendrey Júlia nyilvános szférában kifejtett önreprezentációjának időbeli ívét, másfelől az, hogy a sajtóban megjelent publikációi helyett privát írásgyakorlatának folyamata kerül előtérbe. Maga a munkajegyzék is olyan sajátos, privát írásgyakorlatnak tekinthető, amellyel egyszerűen reflektál a sajtóban megjelent publikációira, valamint kéziratos írásgyakorlatára.¹⁰⁴

Összegzés

Thimár Attila javaslata, miszerint az irodalmi vitákat dinamikus modellként kell elképzelni, nem lezárt és pontosan körülírható irodalomtörténeti egységként,¹⁰⁵ igen elgondolkodtató lehet a nőírók körül kialakult polémia vizsgálata során. Ha nem szorítjuk be az 1858 és 1863 közötti öt esztendőbe a nővitát, s az 1840-es évek nőírókhoz való viszonyulásának dokumentumait nem pusztán „előzménynek” tekintjük, akkor láthatóvá válik azoknak a társadalomtörténeti folyamatoknak és irodalomtörténeti hagyományoknak a folytonossága, amelyek a vita alakulását befolyásolták. Ha nem csupán Gyulai elméleti szövegeiből kiindulva vizsgáljuk a kor nőíróinak helyzetét, hanem összevetjük kritikáit a különböző sajtótermékekben megfigyelhető tényleges gyakorlattal, akkor a kétpólusú vita helyett sokkal árnyaltabb kép tárulhat elénk. Mivel a kor írónőinek művei máig feltáratlanok (ez a kéziratos hagyatékokra, s a publikációkra egyaránt vonatkozik), ennek a „tényleges gyakorlatnak” a vizsgálata igen nehéz, mégis ily módon tárulhatnak elénk azok a stratégiák, amelyeket a szerkesztők és a nőírók alkalmaztak a publikálás során. A „Gyulai-féle nővitát” tehát nem egyedüli kiindulópontnak célszerű tekinteni a kutatások során, hanem olyan modellnek, amely által hatékonyan vizsgálhatóak mind a nőírói életpályák kontextusai, mind a korabeli sajtó, s az irodalmi élet problémái.

¹⁰¹ ANDERSEN (SZENDREY ford.) 1858.

¹⁰² Kánya Emíliáról lásd: TÖRÖK 2011, 475–489.

¹⁰³ OSzK Kt. VII/201.

¹⁰⁴ A munkajegyzéket a dolgozat mellékleteként közlöm.

¹⁰⁵ THIMÁR 1996, 15.

Mellékletek

Rovatcím	Publikációk száma	Női szerzők száma
<i>Írányczikkek, elméleti tárgyak</i>	16	2 (Rákosy Bella, Héthegy Erzsébet)
<i>Novellák</i>	15	2 (Malom Luiza, Lemouton Emília)
<i>Életképek és Humoristica</i>	14	1 (Ivánffy Malvina),
<i>Versek</i>	46	0
<i>Nép és tájismertetések</i>	16	0
<i>Irodalom és itészet</i>		0

1. melléklet: Táblázat, Életképek 1847. második félév

Rovat címe	Összes szerző	Női szerzők	Összes publikáció	Nőtől származó publikáció
<i>Költemények</i>	66	14 ¹	116	24
<i>Írányeszmék</i>	14	4 ²	17	4
<i>Beszélyek és rokonneműek</i>	26	4 ³	39	5
<i>Tanulmányok</i>	8	1 ⁴		

2. melléklet: Táblázat, Gombostű, 1862. első félév (április 2. – 1862. december 25)

OSzK Kt. VII/201.

Szendrey Júlia munkáinak jegyzéke

12 fol

[1. cetli, ceruzával:

rendezés szempontja: publikált prózai művek, fordítások is]

Emlékezés barátnémra. 2 szám Pesti Napló

Kórházi jelenet 1 szám Pesti Napló

A huszár boszúja Pesti Napló 4 szám

A vörös orr. Fordítás. Életkép 2 szám

[A bő cipő Ford.

A rózsabokor és a csiga stb.]

A Mikulás

A lyukas mogyoró
A Koszorúban
A pásztorlányka és a királyfi
A fenyő és a vadrózsa
A kis Morzsa kutyácska
Egy kis köpeny története A Vas. Ujs. 32.
A szerencsétlen narancsfa A Vas. Ujs. 33.

[2. cetli:

rendezés szempontja: önálló, eredeti prózai művek]

A kis köpeny története
A lyukas mogyoró
A Mikulás
A fenyőfa és a vadrózsa
A kis Morzsa önéletirata
A jó kis fiú
Ábránd
A pásztorlányka és a királyfi
A szerencsétlen narancsfa

[3. lap: egyik oldala fekete tollal, másik ceruzával

rendezés szempontja: publikációk megjelenése időrendi sorrendben, műnem Pr. és V. jelöléssel jelezve]

Megjelent
Pr. Naplótöredék – Hazánk
Pr. Naplóm – Életképek
Pr. Ábránd – Életképek
Pr. Halhatatlanság – Életképek
Pr. Felhívás Magyarország hölgyeihez – Közlöny
Pr. A huszár boszuja – Pesti Napló
Pr. Barátnőm emléke – Pesti Napló
Pr. Kórházi jelenet – Pesti Napló
V. Három rózsabimbó – Napkelet
V. Fiala leánynak – Napkelet és Anyák Hetilapja
V. Őszszel – Napkelet
Pr. Andersen fordítása. 1 kötet. Lampelnál.
V. Zoltán fiamnak – Napkelet
Pr. Egy kis köpeny története. Vasárnapi Ujság
V. A „virrasztók”hoz – Nővilág
Pr. A vörös orr fordítás - Nővilág
Pr. A „Pesti Napló” 61. 62. és 69.dik szám - Nővilág
V. A beteg leány – Em. Évkönyv
Öregségem – Anyák Hetilapja
Fa vagyok, leveles – Anyák Hetilapja
Magyar gyermekek éneke – Em. Évkönyvében
Sejtelem – Családi kör
Kezd már tombolni – Em. Évkönyv

At. fiamhoz – Szig. Alb.
Bölcső mellett – Napkel.
Az emlékezet – Csal. kör
El, messze innen – Em. Évkönyv
Naponként árvább egy r. (Sötét óra) – Em. Évkönyv
Keserű kín és gyötr. – Em. Évkönyv
Ha a fiú rózsabimbó (Az én kis leányom) – Anyák Hetilapja
Ne higj nekem – Nővilág
Búcsú az ifjúságtól – Részvét k.
A költészethez – Alföldi segély album
A bő cipő (ford. franc.ból) Koszorú
A csiga és a rózsató (ford. And.) Koszorú
A Mikulás (eredeti) – Koszorú
A lyukas mogyoró (eredeti mese) – Koszorú
Nyugalomvágy – Gombostű Naptár
Élni vagy meghalni – Aurora 1867.
A szerencsétlen narancsfa (eredeti mese) – Vasárnapi Ujság
A pásztorlányka és a királyfi (eredeti mese) – Vasárnapi Ujság

[4. lap, ceruzával]

Meg nem jelentek
[recto]
Miért van így?
Flórának
Tizenhatodik Lajos
Gondolatim, érzeményim
<Willmershez>
Elfojtott könnyek
Tavaszzal
Meghalt testvéremnek
<De kijutott nekem>
Kis kertem
Kis furulya bodzafa
<Népdal>
Népdal (Mire lehull a falevél)
<Hajnal-e, alkony-e?>
Őszi eső, permeteg...
Csuful verje el
Halovány legénynek
Boldogtalan vagyok
Bár merre nézek
Kesergő leány
A szőke dalnok
<Az est>
Kis Árpádom születés napján
Intés
<Halottak estéjén>
[verzó]:

Mesék.

A Mikulás

A lyukas mogyoró

A szerencsétlen narancsfa

A pásztorlányka és a királyfi

A fenyő és a vadrózsa

A kis Morzsa kutyácska önéletirata

Egy kis köpeny története

Emlékezés barátémra

Kórházi jelenet

A huszár boszúja

A vörös orr

[5. lap, ceruza]

Megjelent költemények

<Miért van így?, Flórának> – áthúzva

Három rózsabimbó (Napkelet)

Fiatal leánynak (Napkelet)

Őszszel (Napkelet)

Zoltán fiamnak (Napkelet)

A „virrasztók”hoz (Nővilág)

Kezd már tombolni (Em. évkönyv)

Magyar gyermekek éneke (Emilia Évkönyve)

A beteg leány (Emil. emlékk.)

Attila fiamhoz (Szigeti album)

Bölcső mellett (Napkelet)

Az emlékezet (Családi kör)

Öregségem (Anyák hetilapja)

Fa vagyok, leveles (Anyák h. 1.)

Sejtelem (Családi kör)

Az én kis leányom (Anyák Htl.)

Keserü kin és gyötrellem (M. N. É.)

Sötét óra (M. N. É.)

El, messze innen (M. N. E.)

Ne higjy nekem (Nővilág)

Búcsú az ifjúságtól (Részvét könyve)

A költészethez (Alföldi Seg. album)

Nyugalomvágy (Gombostű naptár)

Élni vagy meghalni (Aurora)

Willmershez (Magyarország és nagyvilág)

De kijutott nekem (Fővárosi lapok)

Hajnal-e, alkony-e? (fővárosi lapok)

Az est (Magyarország és nagyvilág)

Halottak estéjén (?)

Népdal (Nefelejcs)

(Oly szép szemem, hogyha volna énnekem)

[Népdal (Vízbe hajlik szomorúfűz ága – Főv. Lapok?)]

Bibliográfia

- [SZENDREY Júlia] 1847. „Naplótöredék.”: Hazánk, 129., október 30., 515–519.
- [SZENDREY Júlia] 1847. „Petőfiné naplója”: Életképek, II. 18., 19., 561–568, 593–597.
- ANDERSEN, Hans Christian 1858. Andersen meséi. SZENDREY Júlia (ford.). Lampel, Pest.
- BANA József – KATONA Csaba – TURBULY Éva 2004. „...kacérkodni fogok vele” Slachta Etelka soproni úrleány naplója 1838 – 1840. Győr.
- BIHARI Mór (összegyűjt.) 1909(a). Petőfiné Szendrey Júlia eredeti elbeszélései, Budapest.
- BIHARI Mór (összegyűjt.) 1909(b). Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói. Budapest.
- BORGOS Anna – SZILÁGYI Judit 2011. Nőírók és író nők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban. Budapest.
- BRASSAI Sámuel 1858. „Felnyitott levél Gyulai Pálhoz.”: Szépirodalmi Közlöny, 33–35., 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449.
- BRASSAI Sámuel 1858. „Tiltakozás.”: Pesti Napló, 2-3.
- CsÁSZTVAY Tünde 2003. „A hím veréb és a pillangó.”: DAJKÓ Pál – LABÁDI Gergely (szerk.): Klasszikus – Magyar – Irodalom – Történet. Tiszatáj Könyvek, Szeged.
- CSEPELI György 1993. Bevezetés a szociálpszichológiába. Budapest.
- DEMMEI József 2009. „Az irodalom (szociális) hálója. Közelítések Vahot Imréhez.”: Sic Itur Ad Astra. 59., 253–268.
- DERNŐI KOCSIS László 1930. „Petőfi özvegye.”: MIKES Lajos - DERNŐI KOCSIS László (köz-zéteszik): Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és haláloságán tett vallomása. Genius, Budapest.
- ERDÉLYI János 1991. Irodalmi tanulmányok és pályaképek, ERDÉLYI Ilona (s.a.r.). Akadémiai, Budapest.
- FÁBRI Anna 1996. „A szép tiltott táj felé” A magyar írók története két századforduló között (1795 – 1905). Budapest.
- FARKAS Albert (összeáll.) 1862. Nemzeti Hárfa. Pest.
- GYULAI Pál 1863. „A nők a tükör előtt.”: Koszorú, 7, 32, 55, 78, 102, 126, 149.
- GYULAI Pál 1908. „Író nőink.”: GYULAI Pál, Kritikai dolgozatok 1854–1861. Akadémia, Budapest 1908.
- GYULAI Pál 1927. Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye (1850 – 1904), Budapest.
- GYULAI Pál 1961. Bírálatok, cikkek, tanulmányok, BISZTRAY Gyula – KOMLÓS Aladár (szerk.) Budapest.
- HEGEDŰS [=Szász Károly] 1847. „Petőfiné’ naplója’ olvasásakor.”: Hazánk, 138., 550.
- JÓKAI Mór (kiad.) 1981. Wohl Janka költeményei. Pest.
- JÓKAI Mór 1847. „Egy nő naplója.”: Életképek, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 24.
- JÓKAI Mór 1968. „Bajza Lenke munkái”: H. TÖRŐ Györgyi (kiad.): Jókai Mór Összes művei.

V. Akadémiai, Budapest.

KÁNYA Emília 1863. „Néhány szó a nőnem érdekében.”: Családi Kör, 8–11, 85–87, 102–103, 114–115, 121–123.

KERÉNYI Ferenc 2008. Petőfi Sándor élete és költészete (Kritikai életrajz). Osiris, Budapest.

KESZEG Anna 2011. Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok. Ráció, Budapest.

LÁZÁR Mórné 1858. „A nők írói jogosultsága.”: Hölgyfutár, 543, 547.

MARGÓCSY István 1999. Petőfi Sándor. Kísérlet. Korona, Budapest.

MIKES Lajos – DERNŐI KOCSIS László (közéteszik) 1930. Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálóságán tett vallomása. Genius, Budapest.

NAGYDIÓSI Gézané 1957. „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig.”:= OSzK Évkönyv. OSzK Kt. Fond VII/201, VII/206.

PETŐFI Sándor 1847. „Uti levelek Kerényi Frigyeshez.”: Hazánk, 101–107, 110, 111, 113, 116, 118, 120–123, 137, 140, 142.

RÓNAY Jácint 1847. „Millyen a' nő?": Hazánk, 80–94. sz.

SOMOGYI Sándor (s.a.r.) 1961. Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Akadémiai, Budapest.

SZABÓ Richárd 1858. „[cím nélkül].”: Délibáb, 16., 187–188.

SZAJBÉLY Mihály 2010. Jókai Mór, Kalligram, Pozsony.

SZENDREY Júlia 1857. „Három rózsabimbó.”: Napkelet, 37., 604.

SZILÁGYI Márton (szerk.) 1999. Eggy Szó az Olvasóhoz, Első folyóirataink: Uránia. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

SZINI Károly 1857. „Virágcserep. Szendrey Julia »Három rózsabimbó«-jának.”: Napkelet, 642–645.

SZINNYEI József 1891–1914. Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Hornyánszky Viktor, Budapest.

T. SZABÓ Levente 2008. „Az intimitás poétikája és környezetei a Szeptember végénben.”: T. SZABÓ Levente: A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Korunk, Kolozsvár.

T. SZABÓ Levente 2008. „Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén, a Magyar Írói Segélyegylet esete.”: Irodalomtörténet, 3.

THIMÁR Attila 1996. „A műfaj, irodalmi vita (A prozódiai harc elemzése)”: BOCSOR Péter – FRIED István – HÓDOSSY Annamária – MÜLLNER András (szerk.): Szövegek között. Szeged, 3–15.

TÖRÖK Zsuzsa 2011. „Kánya Emília írói és szerkesztői pályája.”: Irodalomtörténet, 4., 475–489.

TÖRÖK Zsuzsa 2011. Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és társadalomtörténeti elemzés. Ráció, Budapest.

ZILAHY Károly 1865. Hölgyek Lantja. Magyar Költőnők műveiből. Zilahy Károly (szerk.) Pest.

***ÍDEGEN
NYELVŰ
PUBLIKÁCIÓ***

Ez a lap üres.

BAGYINA ESZTER*Anglisztika MA, I. évfolyam***The Chinese Box Set:
Angela Carter's *The Bloody Chamber*****Introduction**

Angela Carter's *The Bloody Chamber and Other Stories*,¹ henceforth abbreviated as *The Bloody Chamber*, is a collection of short stories that is widely discussed, yet its place in the literary tradition is still a topic of some debate, most notably because of its sexual themes. Curiously, Helen Simpson, in the introduction to the 2006 edition of *The Bloody Chamber* wrote "*The Bloody Chamber* is often – wrongly – described as a group of traditional fairy tales given a subversive feminist twist."² In contrast, many of Carter's critics, for example Merja Makinen in her essay "Angela Carter's 'The Bloody Chamber' and the Decolonization of Feminine Sexuality",³ claim just the opposite. Makinen focuses on sexuality in *The Bloody Chamber* while consistently arguing for Carter's rewriting and "playing with and upon [...] the earlier misogynistic version [of the fairy tales]"⁴. While I agree with Makinen's feminist claims, I would like to push my argument a step further and claim that Carter's stories do not only represent a feminist subversion of patriarchal notions. To quote Carter herself, I will argue that *The Bloody Chamber* is a collection of short stories that are "like a system of Chinese boxes opening one into another",⁵ forming a more or less organic unit. However, it is important to note that this organic unit does not necessarily imply uniformity. Instead, it can be further divided into three sub units: the 'cat tales', 'the middle tales' and the 'wolf tales'. In my reading, these units represent the feminist agenda of the early 20th century, the subversion of the dichotomy of desire, and the issues of gender identity construction, respectively. My main reason for not reading the stories as exclusively feminist lies in the final unit, the 'wolf tales', in which I will present relevant scenes as symbolizing gender issues without discriminating between masculine and feminine genders.

To come back to the Chinese box metaphor, in the present essay it will be argued that the stories can be read in succession, where one story needs to be deciphered before moving on to the next, much like one box needs to be opened before opening the one inside it. The opening of the first short story of the volume, "The Bloody Chamber", which is the first box, is the most crucial because this enables a variety of female character types, hitherto underrepresented, along with previously repressed cultural notions, such as gender diversity, to appear in the largely male dominated sphere of literature.

The Bloody Chamber¹ CARTER 1979.² SIMPSON 2006, vii.³ MAKINEN 1992.⁴ MAKINEN 1992, 5.⁵ CARTER 1979, 97.

In the following analysis it will be argued that with “The Bloody Chamber” – henceforth abbreviated as BC – Carter aimed to begin the redefinition of the prevalent gender roles, inherited from 19th-century social stereotypes, which appear in 20th-century European literature. And in order to do so, a door had to be opened, which is symbolically presented in the story’s conclusion.

An important feature of the story is the time period in which it is set. Robin A. Sheets, in her essay “Pornography, Fairy Tales, and Feminism: Angela Carter’s “The Bloody Chamber”⁶ argues that the story was set in “the early part of the twentieth century. References to the telephone, the stock market, and the international drug trade identify the Marquis as a modern businessman and establish the economic basis of his art collection.”⁷ However, even though the story is indeed set in the early decades of the 20th century, the items she lists make it impossible to identify whether the story was set in the late 19th or the early 20th century. The telephone had been invented around the 1870s and, according to Amy Blakeney, the term Wall Street was already prevalent during the 19th century.⁸ Finally, illegal drug trade existed in the 19th century as well, as the First Chinese Opium War (1839-42) demonstrates. The only uncontested allusion to the 1910s is that at the beginning of the story the unnamed girl was playing a Debussy prelude.⁹ The reason this question needed to be addressed is that none of the important characters are described as representatives of this time period. The Marquis, as well as his unnamed bride, represent typically Victorian character stereotypes, while the mother, in relation to the 1910s, is an anachronism roughly from Carter’s time. In light of this, my argument is that Carter deliberately created an obscure context for her characters which can lead the readers to think of both centuries equally strongly, in order to show that the 20th century was not as free of Victorian influences as many seem to believe.

Most importantly, the mother is presented as a courageous woman who “outfaced a junkful of Chinese pirates, nursed a village through a visitation of the plague [and] shot a man-eating tiger with her own hand [...]”¹⁰ Out of the three elements of her past life listed, only nursing can be considered a traditional female role, while the other two, implying proactive behaviour, are stereotypically male activities. The importance of the lack of homogeneity in her characterization is that it shows that the two traditional genders, male and female, should not be seen as binary oppositions but rather as mixtures of certain traits that have been labelled masculine and feminine. Atwood comes to a similar conclusion, saying that women’s “change from lamb to tiger need not be a divesting of all ‘feminine’ qualities [...] lambhood and tigerishness may be found in either gender, and in the same individual at different times”,¹¹ however, through the use of such labels as ‘lamb’ and ‘tiger’ she employs the same binary oppositions which she claims to dissolve.

In contrast to this, both the Marquis and the girl are based on such ‘sex stereotypes’, which are “socially shared beliefs that certain qualities can be assigned to individuals, based on their membership in the female or male half of the human race [...] and are often] based on the notion of opposites.”¹² Indeed there seems to be a binary opposition in the symbols with which

⁶ SHEETS 1998.

⁷ SHEETS 1998, 105.

⁸ BLAKELEY [N.D.]

⁹ BLAKELEY [N.D.]

¹⁰ CARTER 1979, 2.

¹¹ ATWOOD 1994, 121–122)

¹² LIPS 1997, 2.

the young girl and her husband are described: the girl “knew nothing of the world”¹³ while the man had vast experience, particularly in marriage.¹⁴ She was a virgin¹⁵ while he owned a whole library full of pornographic books, among other things.¹⁶ And, finally, the very fact that the story begins with their marriage highlights the contrast between them through the symbolism of the wedding ceremony: black and white standing in opposition the same way the Marquis’ experience and the girl’s inexperience stand in contrast.

Carter utilizes a number of intertextual tools both in terms of the plot line as well as regarding the characterization of the Marquis – and to a lesser extent his wife – possibly to make up for the fact that the reader does not get to see much of his thoughts. While it is a well known fact that Carter’s story collection was written after her translation of Perrault, and therefore the reader might simultaneously think of this 17th-century version, while reading that of Carter, one might also think of Edgar Allan Poe’s works as well as that of Charlotte Brontë, although for different reasons. According to Gina Wisker there is a strong stylistic similarity between Poe and Carter: “Carter’s language in [... the BC] recalls that in Poe’s “The Pit and the Pendulum”,¹⁷ in which a traveller is imprisoned by a dominant, absent and unseen tyrant and forced into two life-threatening scenarios”,¹⁸ whereas *Jane Eyre* (1847), which is considered a Victorian “Bluebeard novel”,¹⁹ might be recalled by the reader due to the similarity of the topic. While the BC does not exhibit any explicit references to *Jane Eyre* itself, the mentioning of Bluebeard in Brontë’s novel²⁰ is sufficient to establish a link between *Jane Eyre* and “The Bloody Chamber”. In both works of art there is a rich male with eccentric habits and a large house with a single room – imprisoning the man’s wife, either dead or alive – into which the central female character is not allowed. As Richard Chase evaluated *Jane Eyre*, it is “a feminist tract, an argument for [...] equal rights for women”²¹ which, in simplified terms, could also be said of *The Bloody Chamber*. However, Carter seems to have done almost the polar opposite of what Brontë did: in the BC the Marquis is not redeemable, whereas Rochester seems to be, Jane is much more experienced and aware of her situation than the unnamed girl in the BC, and finally, while in *Jane Eyre* Jane is the sole protagonist, the BC has three, as it will be argued later. One possible interpretation of this phenomenon could be that the text highlights the similarities between the problems female figures had to face in 19th- and 20th- century literature, while also foregrounding the difference between the ways in which these problems were tackled.

As mentioned above, Carter relied on intertextual references regarding the characters as well. Carter herself admits that the Marquis de Sade had great influence on her (as qtd. in Wisker 187), but in addition to de Sade, in some readers, the Marquis may invoke a strong image of Dorian Gray from Oscar Wilde’s *The Picture of Dorian Gray* (1890), rather than of Rochester from *Jane Eyre*. The Marquis is not a parody of Dorian, as there is no mocking element, but rather like a pastiche, the short story incorporates notable character features from

¹³ CARTER 1979, 4.

¹⁴ CARTER 1979, 4–5.

¹⁵ CARTER 1979, 13.

¹⁶ CARTER 1979, 12–13.

¹⁷ POE, 1842.

¹⁸ WISKER 2006, 189

¹⁹ HERMANSSON 2009, 109.

²⁰ BRONTË 1992, 92.

²¹ CHASE 1961, 110.

previous works of art in order to build on the reader's possible experience and opinions on them. The Marquis is described as:

„He was much older than I; there were streaks of pure silver in his dark mane. But his strange, heavy, almost waxen face was not lined by experience. [...] that face [...] seemed to me like a mask, as if his real face, the face that truly reflected all the life he had led in the world before he met me, before, even, I was born, as though that face lay underneath this mask. Or else, elsewhere.”²²

The fact that the very first line of the quotation contradicts Dorian's image, who did not exhibit any sign of age, can be understood as an indication that the Marquis is not the mirror image of Dorian, but he is merely similar to him. However, despite this initial difference, the characters seem to be very similar. Both are rich 19th-century gentlemen, their faces mask their true natures, and their personalities are only revealed through art. Just like Dorian, the Marquis has a mysterious book which reveals some of his passions²³ and the true state of his soul is only revealed through art as well; in his case, the work of art being the secret chamber in which he very carefully arranged the corpses of his previous wives²⁴ as if he were creating a tableau. Once the similarity between the two characters is recognized the Marquis may gain an extra level of depth due to the reader's previous reading experiences.

In contrast, the girl's thought processes reveal a somewhat naive and seemingly stereotypical way of thinking. Furthermore, instead of a clear resemblance to a well known fictional character the girl rather seems to be a manifestation of the naive type. She claims that she “was forced always to mimic surprise, so that he [the Marquis] would not be disappointed [by his inability to surprise her].”²⁵ The word ‘force’ implies that, rather than do it freely out of affection, she played the part of acting surprised because she felt a certain sense of obligation towards the man to help maintain his positive self-image. This description is very similar to Virginia Woolf's summary of women's supposed duties towards men: “women have served all these centuries as looking-glasses possessing the magic and delicious power of reflecting the figure of man at twice its natural size.”²⁶ That she chose to comply with this forced obligation rather than subvert it also brings to the reader's mind Virginia Woolf's summary of the characteristics of the legendary Victorian woman, the Angel in the House: “She was intensely sympathetic. [...] She was utterly unselfish. [...] She sacrificed herself daily.”²⁷ However, the very fact that she acknowledges that this obligation is forced, rather than accept it as the norm, implies a greater degree of awareness than one would expect from the traditional Victorian Angel.

Yet despite this deviation from the Angel image the girl consistently maintains a characteristically Victorian behaviour. For example she claims that comparing a man with a flower is a “curious analogy.”²⁸ This statement is problematic because it only stands if the traditional gender stereotypes, where the man can never be associated with anything as fragile as a flower, are rigidly upheld. The fact that, due to the first-person narration, it is through the perception of the young girl that the dominance of the husband is systematically reinforced supports these gender stereotypes. First, rather irrationally, she thinks: “all that

²² CARTER 1979, 3.

²³ CARTER 1979, 12–13.

²⁴ CARTER 1979, 27.

²⁵ CARTER 1979, 3.

²⁶ WOOLF 2003, 585.

²⁷ WOOLF 1947, 150.

²⁸ CARTER 1979, 3.

might of iron and steam had paused only to suit his convenience.”²⁹ Had she interpreted the situation rationally – understanding that the train regularly stops at the station regardless of her husband, and that no one else got off the train that night was a coincidence – it would have undermined his position as the omnipotent head of the family unit. Second, she had a hard time coming up with ideas on how to occupy herself during the absence of her husband, despite the grand library and the piano at her disposal.³⁰ At one point she actually wonders: “what should I do now, how shall I pass the long, sea-lit hours until my husband beds me?”³¹ She was in a grand castle, of which she was to be mistress, yet her thoughts implied that now that they were married, she could not really function in life without him. Furthermore, by using the term ‘beds me’ she suggests that her most prominent role in their future life will be to satisfy his sexual needs. One could argue that on their wedding night, as a virgin, her thoughts were preoccupied with what was to come, however, the term ‘beds me’ implies far less romance than if the terms ‘make love’ or ‘come to me’ would have been used. Third, through the use of free indirect speech the reader learns that her husband thinks that “[She] is only a little girl, [... she] did not understand [the reason why it was crucial to set sail on his honeymoon in pursuit of a million dollar deal when he was already richer than she could imagine].”³² This is again something Woolf reflected on, although Woolf’s focus was different, since she discussed 20th-century options for women in her essay “A Room of One’s Own”, saying that women were not taken seriously in the business world.³³

That this story simultaneously references the works of Poe, Brontë and Wilde along with the works of Woolf – all of whom are prominent authors of their centuries – so strongly, reinforces the earlier argument that Carter deliberately avoided time indicators in order to prove that the second part of the 19th and the first of the 20th-century were not as radically different as they seem to be.

However, the reader might suspect that despite the frequent allusions to the 19th century, this story will not have a traditional fairy tale structure, because in spite of the numerous traits listed above, the girl’s character differs from the Victorian stereotype in another small detail: even though she is a virgin she is not completely unaware of what sexuality means.³⁴ Seeing how central sexuality is in the story, this becomes a crucial aspect of her characterization.

Finally, the girl’s highly ambiguous idea that her destiny is bearing an heir to “that legendary habitation in which [her husband] had been born”³⁵ should be considered. On the one hand, it can be understood as the manifestation of the millennia old concern about the future of the family wealth. In this case, since by the end of the 19th century women were not forced to be content with the single purpose of raising children this idea still bears the burden of patriarchal stereotyping.

However, there is an alternative interpretation if the castle, a very typical fairy tale image, which in this case is even described as “that magic place, the fairy castle [...]”,³⁶ (is understood as a metaphor for the whole fairy tale genre. In this case bearing an heir to it – rather than to the man who owns the castle – may mean that this character, who is neither completely

²⁹ CARTER 1979, 8.

³⁰ CARTER 1979, 12, 21.

³¹ CARTER 1979, 12.

³² CARTER 1979, 15.

³³ WOOLF 2005, 615–616.

³⁴ CARTER 1979, 13.

³⁵ CARTER 1979, 2.

³⁶ CARTER 1979, 2.

Victorian nor completely modern, may bear an heir, a new character type. If the phrase ‘bear an heir’ is taken figuratively, this is indeed what happens, because the combined efforts of her and Jean-Yves, the blind piano-tuner who becomes her lover, make the mother’s entry possible. The answer to why the mother is such an important figure lies in the fact that she seems to be an anachronism. Makinen claims that it is Carter’s implied reader who is “situated in the early 1980s”³⁷ but I would rather say that this is true of the mother figure as well. I would like to argue that somewhat like John Fowles in *The French Lieutenant’s Woman*,³⁸ Carter created a metaphorical alter ego for herself in the mother figure. Due to the mixture of typically masculine and feminine traits in her character, the mother seems to have gone through the sexual revolution of the 1960s as well as having been informed by the second wave of feminism. This in itself would allow any number of Carter’s contemporaries to act as models for the mother figure, however, I believe that Carter herself is the most adequate model because of the argument that the mother figure brings along the radical notions and subversive characters into the subsequent fairy tales of *The Bloody Chamber*. Outside the world of fiction Carter indeed does that, since she is the author who rewrites the fairy tales in question to incorporate the new characters and themes; therefore the mother can be viewed as Carter’s strictly non-biographical manifestation in the opening story.

Although Carter’s critics do not give her such a crucial role, the mother’s status in the story has been frequently discussed. Sheets for example highlights the importance of her entry into the fairy tale genre³⁹ implying that she might be the real heroine of the story, yet she does not explicitly state it. However, this paper offers an alternative to the previously established interpretation. Interestingly, many critics, for example Margaret Atwood or Kari E. Lokke,⁴⁰ either do not acknowledge Jean-Yves’ help in the final scene⁴¹ or, in the case of Sheets, claim that he is an inadequate hero candidate.⁴² However, a crucial point of this analysis is that it is not the mother alone that manages to save the girl. The eventual happy ending is achieved through the cooperation of three characters: the mother, Jean-Yves, and the girl. Makinen very briefly acknowledges this as well⁴³ but fails to comment upon the importance of their cooperation. In this trio the mother plays the part of the hero, the person who does the deed of killing the villain,⁴⁴ yet, she could not have done this in the time period in which the fairy tale is set, most importantly because the mother is both symbolically and physically locked out of the castle, and by extension, of the whole genre. The obstacle she must overcome is the barred gates of the castle and she only succeeds with the help of those who already exist in the world of fairy tales: the traditional male hero candidate and the victim, who are in this case Jean-Yves and the girl. Here the mother’s status as an anachronism from the future becomes important once again since she is the only character type that previously did not exist in the fairy tale setting.

In a traditional fairy tale Jean-Yves would be the hero, the man who saves the girl and falls in love with her, but he is only partially able to live up to this expectation because of his

³⁷ MAKINEN 1992, 6.

³⁸ FOWLES 1969.

³⁹ SHEETS 1998, 104.

⁴⁰ LOKKE 1988.

⁴¹ ATWOOD 1994, 123; LOKKE 1988, 10, 11.

⁴² SHEETS 1998, 112.

⁴³ MAKINEN 1992, 13.

⁴⁴ CARTER 1979, 41.

blindness. Sheets takes this aspect of his character into consideration, dismissing him as a hero altogether, claiming that on top of his blindness his relationship with the girl “does not appear to have a sexual dimension”,⁴⁵ and her final, rhetorical question on the point is “[...] does that equality [between men and women] demand that the male be disfigured?”⁴⁶

The answer to this question lies in the fact that Jean-Yves is the only named character in the short story. A possible interpretation of this lack of naming could be that the unnamed characters of BC are not individuals but stock characters; therefore, whatever conclusion the reader arrives at can be understood as having a more general meaning, rather than as the meaning of this particular story. In contrast, Jean-Yves then becomes an individual character that happens to be in this story almost arbitrarily, which means that the answer to the question raised by Sheets is no: while the mother needed the help of an insider male, the male does not necessarily need to be handicapped to want to help or to desire a relationship based on equality. This again is a reinforcement of the hypothesis that Carter is rewriting the fairy tale genre as a whole, not merely the Bluebeard tale since the unnamed characters could be transported to any number of fairy tales.

The idea of not being named is also relevant when looking at the villain’s previous wives. All three of them are entirely different: the first is an opera singer, the second is an artist’s model for nude paintings while the third is a Romanian countess.⁴⁷ While they slightly differ from one another as well, they are especially different from his fourth wife; and all of them are without a name. If this indeed means that they represent a general idea rather than a particular person, then their exploitation by the Marquis may be interpreted as the symbolic representation of the patriarchal system, which is defined by Sylvia Walby as “a system of social structures and practices in which men dominate, oppress and exploit women.”⁴⁸ He seems to prefer conquering women with a great variety of experiences: the artist, the fallen woman, the aristocrat and, finally, the virgin, possibly aiming to collect wives from every possible background. Furthermore, since the nameless Marquis had already killed three different kinds of nameless women, attempted to kill a fourth and promised to do so with another dozen⁴⁹ it can be understood as the symbolic destruction of the diversity of woman figures in literature.

The fact that the last third of the story takes a sharp turn from the traditional structure of fairy tales deserves a few comments as well. When the girl realizes that her curiosity will result in her death, she evokes the mythic story of Pandora’s box,⁵⁰ while Jean-Yves thinks of the Biblical story of Eve’s temptation.⁵¹ There are a number of links between the fairy tale genre and mythic stories. One is that they both have old oral traditions, the second is that both can be understood as having an underlying moral aspect. A third link that is particular to this specific fairy tale is that there are explicit mythic references in it. It is important that these mythic stories come from two religions prominent in Europe, which is interesting for two reasons: first, because it serves to specify that this story, full of nameless characters, refers strictly to European traditions; second, because it highlights the male centred attitude of Europe. It has been noted a number of times that the myth of Adam and Eve was influenced by that of Ninursag, a Sumerian goddess, but in a popular version of that myth it is the male

⁴⁵ SHEETS 1998, 112.

⁴⁶ SHEETS 1998, 112.

⁴⁷ CARTER 1979, 4–5.

⁴⁸ WALBY 1990, 20.

⁴⁹ CARTER 1979, 39.

⁵⁰ CARTER 1979, 34.

⁵¹ CARTER 1979, 38.

character who eats the forbidden plants, not the female (“Ninhursag”); yet in both Pandora’s and Eve’s myth it is a woman whose curiosity condemns the whole of humanity.

However, the present story does not really fit into the schema of these two mythic stories; in fact, it presents an inverted version of them. In the cases of the two myths there are two women, both named, whose disobedience results in the demise of the whole world, while in this story there is a nameless girl, whose disobedience results only in her own death-sentence. Following the previous argument, there is a paradox in both cases: why is everyone punished for the sin of an individual woman, and why does the sin of a character-type result in individual punishment only? Although there might be many possibilities, one interpretation could be that the BC aims to highlight this issue and prompt the readers to think about the male dominated nature of European narratives, whether secular or religious.

Finally, the young girl as a victim needs to be reconsidered. Even though she plays the part, she is not the usual helpless victim. She tries to wash away the evidence of her disobedience⁵² and a moment before her death she runs to help Jean-Yves open the gate and allow the mother into the scene,⁵³ This change in the victim’s usual actions implies that stereotypes can only be broken if several aspects are taken into consideration.

What essentially happens in the BC is that within the fairy tale genre the unnamed mother figure conquers the traditional sphere of the hitherto predominantly male heroes. The first box in Carter’s box set being opened, this conquest will enable – as the remaining tales in the collection show – other, less stereotypical female characters and gender related notions to enter the fairy tale genre as well.

Analysis of the three ‘cat-tales’

While the first story serves as a metaphorical gate, the remaining three cat-tales tackle three stereotypes, mostly inherited from the Victorian age, which traditionally prevented the realistic depiction of women in literature. “The Courtship of Mr. Lyon” will deal with the Angel-in-the-House-myth, “The Tiger’s Bride” with the notion that all women who are viewed as objects are completely helpless in their situation; while “Puss-In-Boots” will address the representation of sexuality, an issue that has been a topic of debate ever since.

The Courtship of Mr. Lyon and The Tiger’s Bride

Simpson quoted Angela Carter, who said that she took “the latent content of [...] traditional stories and [was] using that [...]”⁵⁴ The two stories that immediately follow “The Bloody Chamber” show two opposing sides of the Beauty-and-the-Beast-tale: “The Courtship of Mr. Lyon” shows the children’s version of the story while “The Tiger’s Bride” shows the much darker side. For this reason, the two stories will be compared and contrasted throughout the analysis.

A main point of comparison between the two stories is that they contrast each other in terms of how the female characters are handled by their fathers. Or as Makinen said, “in one story, women are pampered, in the other treated as property, but in both cases the protagonists chose to explore the dangerous, exhilarating change that comes from choosing the beast.”⁵⁵ However, this is a rather simplistic summary of the plot, because it does not reflect on the fact that both stories allow a glimpse of those character traits in women that are frequently obscured, such as

⁵² CARTER 1979, 33.

⁵³ CARTER 1979, 40.

⁵⁴ SIMPSON 2006, ix.

⁵⁵ MAKINEN 1992, 10.

a conscious will and a desire for control over their actions. If something is being done to the women that means that they are not the agents in the situation; however, as the analyses will show, both Beauty characters have at least some form of control over their fates.

Carter skillfully evaded time indicators by which the stories could be identified as set in the 19th or 20th centuries because, as she said, she “wanted a lush fin-de-siècle décor for the story.”⁵⁶ Although she said this in relation to “The Bloody Chamber” the same could be true for these stories as well. In “The Courtship of Mr. Lyon” – henceforth abbreviated as CL – Beauty passes the day with reading and embroidery,⁵⁷ however, inventions such as the radio are absent from the descriptions, implying that the story was set around the 1900s. In contrast, “The Tiger’s Bride” – henceforth abbreviated as TB – is set even earlier, demonstrated by the fact that not only the eccentric Beast but Beauty and her father used carriages for transportation as well, rather than cars.⁵⁸ If the two tales are indeed set at the turn of the century the female characters may easily represent the remnants of Victorian stereotypes which were still present in the early decades of the 20th century.

At first the girl in CL is presented as the typical Victorian Angel, whom⁵⁹ Nina Auerbach in *Woman and the Demon: The Life of a Victorian Myth* describes as “the selfless paragon all women were exhorted to be, enveloped in family life and seeking no identity beyond the roles of daughter, wife and mother.”⁶⁰ The story begins with Beauty in the kitchen, doing chores,⁶¹ which suits the patriarchal setup completely as it allows the father to go about in the world. Beauty’s personality seems to support this when the narrator claims that “she stayed, and smiled because her father wanted her to do so.”⁶² Within the same paragraph her smiles are mentioned three times: first, she smiled because her father asked her to, then she smiled because she wanted to, and finally, smiled because the situation required it. This shows very subtly that the Beauty of this tale was not in fact a mindlessly selfless Victorian stereotype obeying requests but rather a character endowed with a will and mind of her own.

In the very next paragraph this subtle hint is explicitly confirmed when the narrator warns the reader: “Do not think she had no will of her own; only, she was possessed by a sense of obligation to an unusual degree and, besides, she would gladly have gone to the ends of the earth for her father, whom she loved dearly.”⁶³ In this passage the Angel myth is destabilized, claiming that a lack of will was not a prerequisite of obedience and it is also suggested that Beauty did as she was told willingly, out of love, rather than due to external pressure.

That she is not a manifestation of the stereotype is further reinforced by the fact that she is clumsy at small talk,⁶⁴ something stereotypical Victorian women were said to be good at. Furthermore, she is prone to vanity,⁶⁵ which, in a sense stands in direct opposition to the characterization of this Victorian ideal since vanity implies self-absorption.

Finally, her father is not presented as a stereotypical patriarchal male either: he was twice

⁵⁶ SIMPSON 2006, xiii.

⁵⁷ CARTER 1979, 50.

⁵⁸ CARTER 1979, 56, 60.

⁵⁹ AUERBACH 1982.

⁶⁰ AUERBACH 1982, 67–69.

⁶¹ CARTER 1979, 43.

⁶² CARTER 1979, 48.

⁶³ CARTER 1979, 48.

⁶⁴ CARTER 1979, 49.

⁶⁵ CARTER 1979, 52.

ruined and could not afford to pamper Beauty⁶⁶ yet she adored him. This can be understood as an early hint that her later actions would not be motivated by the need for financial security. And, more importantly, Beauty only leaves her father to choose the Beast after her father had indulged her in everything money can buy.⁶⁷ On the one hand, this scene shows that Beauty acted for emotional reasons rather than financial ones, and on the other hand, it also proves that she had the will and control over the choice of whom she wished to share her life with.

Therefore, the Beauty of CL presents one way of modernizing this particular tale: her character shows that those traits by which the Victorian Angel was described, and through which patriarchal society tried to reinforce women's subordination, do exist in women, but they are actually the products of conscious acts rather than mindless selflessness.

In contrast, TB sheds light on the less flattering but more realistic side of an early or pre-19th-century woman's life: that is, being owned by the head of the family, which was usually the father or the husband, or, in their absence, the closest male relative. The tale opens with the sentence "my father lost me to the Beast at cards",⁶⁸ which implies that she is viewed as an object that can be traded, and for the girl this could mean anything from permanent slavery to sexual exploitation. At a later point it is revealed that the Beast's only wish is "to see the pretty young lady unclothed nude without her dress and that only for the one time after which she will be returned to her father undamaged with banker's orders for the sum which he lost to [the Beast] at cards and also a number of fine presents such as furs, jewels and horses."⁶⁹ Obviously, this is a form of prostitution, yet, the word 'undamaged' implies that the Beast had no sexual contact in mind apart from seeing her naked.

However, the character shows that even when women are viewed as objects they possess some amount of authority over their body and she refuses to undress until the Beast does so first.⁷⁰ The moment mutuality, therefore equality in a way, is achieved she feels no shame because of her body; and instead of reinforcing the Victorian myth that sexuality is a shameful, necessary evil, the story concludes with the heroine's choice to stay with the Beast rather than stay in a society that prostituted her. In his turn, the Beast, after his initial participation in the patriarchal system by trying to buy and therefore exploit Beauty, chose to be Beauty's equal instead of her superior and dominator.

In other words, the two reworked "Beauty and the Beast"-tales aim to give a truer presentation of possible characters than was available in literature before the 20th century.

3.2. Puss-In-Boots

"Puss-In-Boots" – henceforth abbreviated as PB – is very different from the rest of the stories in this collection, due to its humorous tone and lack of Gothic elements. Furthermore, it differs from the previously analyzed stories in that, instead of redefining Victorian or pre-Victorian character stereotypes, it aims to tackle an issue far larger than the true or the stereotypical representation of women in literature: it deals with the representation of sexuality. The two major issues Carter deals with are the vocabulary that is available to describe sexual scenes and the restrictive notions regarding female sexuality that were prevalent even during the 20th century.

In 19th-century England it was common belief that "only males and *déclassé* [lower rank]

⁶⁶ CARTER 1979, 43.

⁶⁷ CARTER 1979, 51–52

⁶⁸ CARTER 1979, 56.

⁶⁹ CARTER 1979, 64.

⁷⁰ CARTER 1979, 71–72.

women were sexual”,⁷¹ while the 20th century saw the rise of the notion, largely due to the theories of Sigmund Freud and other contemporary sexologists, that, while both men and women can enjoy intimacy, men have the active role⁷² while women adopt the passive role.⁷³ Yet despite the vast number of theories on the subject, there was no commonly used vocabulary for the description of sexuality created, even in Carter’s time, apart from the medical and the pornographic ones; an issue that even the 21st-century has not yet addressed adequately.

For over half a century before the collection’s publication there had been efforts to reform the unrealistic, metaphorical language that was used in literature to convey sexual content, the most notorious example being D. H. Lawrence’s *Lady Chatterley’s Lover*.⁷⁴ However, Lawrence’s only real originality in terms of sexual vocabulary was that he used in his novel some of the four-letter words which had been in use in pornographic fiction at least since the 19th century (cf. An anonymous collection entitled *A Man With A Maid & Other Victorian Stories*). As opposed to this, Carter chose to line the sexual scenes in PB with humour and divers vocabulary. An important thing to note is that while references to the genitalia are made in “The Bloody Chamber”⁷⁵ they are omitted in PB, at least in relation to humans, most likely because the humorous tone which Carter wanted to use did not allow them. However, when naming intercourse she uses terms such as “he made the beast with two backs”⁷⁶ or “[after stripping she] shows him the target, he displays the dart, scores an instant bullseye”⁷⁷ while also saying that the impotent husband’s “flag hangs all the time at half-mast”⁷⁸ highlighting the fact that language need not be explicit nor does it need to be serious to unambiguously refer to sexuality.

Another interesting feature of PB is that while it maintains that men and women have similar sexual appetites it refuses to take the question seriously. Puss’s master’s sexual exploits are described as “he made the beast with two backs with every harlot in the city, besides a number of good wives, dutiful daughters, rosy country girls [...] and the chambermaid who strips the bed [...] The Mayor’s wife, even, [and...] her daughter [...] who] jumped in bed between them.”⁷⁹ This long list caricatures him and presents his character as the sexual stereotype of “the male who is always ready.”⁸⁰ However unusual in literature, the girl, despite being a virgin, is not presented as the stereotypical counterpart. Rather than presenting her as a shy inexperienced creature that is corrupted by the experienced male – cf. “The Bloody Chamber” – she is described as possessing a passionate side that compliments his⁸¹ despite her inexperience. This implies that women’s passion is just as natural and inherent as that of men and not something that is learned from them. Yet what is even more important is that the couple

⁷¹ NEWTON 2001, 92.

⁷² FOREL 1908, 77.

⁷³ FOREL 1908, 93.

⁷⁴ LAWRENCE 1928.

⁷⁵ CARTER 1979, 13.

⁷⁶ CARTER 1979, 80.

⁷⁷ CARTER 1979, 88.

⁷⁸ CARTER 1979, 82.

⁷⁹ CARTER 1979, 80.

⁸⁰ LIPS 1997, 185.

⁸¹ CARTER 1979, 89.

in PB is able to enjoy sexual encounters both through male and female activity.⁸² As Makinen also rightly assesses, equality between the sexes is greatly foregrounded.⁸³ A possible reason for this notably progressive attitude could have been that Carter wanted to counterbalance the existing instances of sexual representation in literature, which was predominantly written by men. One such example is Lawrence's *Lady Chatterley's Lover* in which those women who desired a more active role in intimacy were presented in a negative light. Furthermore, there is no moral judgment in PB: the male character – who is a cheating gambler⁸⁴ – finds love and prosperity at the end of the tale.

The Middle Three: Spirits, Manifestations of Desire and Vampires

At first glance this unit seems to be as chaotic and disorganized as the 'cat tales' seemed to be organized and unified. Instead of offering simply a rewriting of the already existing representations of the central archetypes presented in this unit, these stories seem to have enough novel characteristics to become canonized variations in their own right. The characters do not have common features, such as being felines or wolves but instead, the reader is acquainted with a variety of supernatural creatures: namely, a male wood spirit, a child vaguely reminiscent of Snow White and a female vampire. Despite drawing on different mythological and folklore backgrounds – Scandinavian,⁸⁵ German and Slavic⁸⁶ respectively – the stories have two common organizing forces that allow them to form a unit: desire and change, or rather, transformation.

In connection with desire, I will argue in this chapter that the first two of the three stories present women in a typical role where they are the objects of male desire, whereas in the third story it is the female vampire who desires. Furthermore, I will argue that the aim of this unit is to subvert the socially accepted dichotomy of either being the active experiencer of desire or being the object of desire – in which case active evasion is possible beside passive acceptance; however, that does not change the status of being objectified.

One possible reason for Carter's focus on sexuality could be that pornography became a high-profile issue in the 1970s, with a debate between liberals who condoned pornography and conservatives who protested against it.⁸⁷ While Carter was writing *The Bloody Chamber* she was also working on her essay on Marquis de Sade in which she claimed that Sade "declares himself unequivocally for the right of women to fuck [...] so that powered by their enormous and hitherto untapped sexual energy they will then be able to fuck their way into history and, in doing, change it."⁸⁸ Clearly Carter was on the side of the liberals in the pornography debate and her findings regarding de Sade influenced her in the composition of *The Bloody Chamber* as well.

But as I mentioned, changes are also important in the 'middle stories'. Whether the change occurs in the formal features of the text, in a character or in the description of the surroundings, it is always prominent and of great importance. Of course all of the ten stories in the collection involve some form of transformation, which was an almost obligatory feature of the genre

⁸² CARTER 1979, 93.

⁸³ MAKINEN 1992, 9.

⁸⁴ CARTER 1979, 78.

⁸⁵ BYRNE 2003, 222.

⁸⁶ PERKOWSKI 1976, 11.

⁸⁷ SHEETS 1998, 97.

⁸⁸ CARTER 1979, 27.

(“Folktale”), but in the following three stories the importance of change is highlighted by the fact that it is the most unified organizing force: unlike in the ‘cat tales’ or the ‘wolf tales’ there is no single theme that holds the stories together homogeneously. Even the previously mentioned theme of desire is approached from three different angles. Therefore the only completely common theme in these stories is change which is important for the overarching structure of the collection: as it will be discussed in later chapters, the three stories in the middle lean progressively towards the final three stories, each story, with the possible exception of “The Snow Child”, having a stronger connection with werewolves. If one tries to visualize the overarching structure of the collection, it gives the impression that the stories go from the ‘cat tales’ towards the ‘wolf tales’ as if they were in motion, forming an organic unit – however alien such a unit may seem to a postmodern work of art.

Angela Carter’s Take on the Myth of the Erl-King

Carter’s rendition of the Erl-King’s myth is rather innovative because instead of following either the traditional Scandinavian version – in which the supernatural being was actually a female with sexual intentions – or conforming to the version created and popularized by Goethe – in which the creature is a male who preys on children – Carter combined the two versions and invented her own variation: a male wood spirit with malicious sexual intentions. Interestingly, Carter signifies this alteration of the original legend through the name of the character as well. She uses the hyphenated spelling of the name, which was first used by the 19th-century Irish poet James Clarence Mangan in his translation of Herder’s ballad,⁸⁹ rather than the unhyphenated spelling that was used in the original⁹⁰ as well as in Goethe’s version.⁹¹ Furthermore, she changes the name by spelling both elements with capital letters, something that only appears in her variation, subtly symbolizing that while the story resembles the original, it has its own twists as well. That there is such an important and obvious change in the first story after ‘the cat tales’ signifies to the reader that change itself will be one of the key elements in the next unit – that is, if they acknowledge the existence of such unities in the collection.

However, the origin and gender of the wood spirit is not the only instance of gender change in “The Erl-King” that is so typical of Carter: she seems to employ the gendered and genderless personal pronouns with an abundance of variation as well, particularly in the first four paragraphs of the story. The first paragraph is fairly gender neutral: nature is referred to as ‘it’, rather than the conventional ‘she’ used when an author invokes the Mother Nature image. However, from the gender neutral third person narration Carter briefly changes to a second person narration – without revealing the gender of the implied reader. Then the third paragraph begins with “a young girl”,⁹² the very first instance of gendered character in the story, which almost immediately turns into first person narration, implying that the narrator of the story is a woman. The narrator being secured as a woman, who is seduced by the Erl-King;⁹³ the story throws the reader into confusion when the narration briefly returns to the second person, beginning with “what big eyes you have”,⁹⁴ this time identifying the implied reader with the Erl-King himself. Playing on the genderless nature of the second person pronoun,

⁸⁹ MANGAN 1897, 215-217.

⁹⁰ HERDER 1880, 298-299.

⁹¹ GOETHE [N.D.]

⁹² CARTER 1979, 97.

⁹³ CARTER 1979, 100.

⁹⁴ CARTER 1979, 103.

Carter seems to suggest that the gender of characters is easily subvertible. This of course is nothing new after Virginia Woolf's *Orlando*, but the main difference between the two works is that in Woolf's novel there is an actual gender change, while in Carter there is only a hint that it could happen. This is reinforced by the fact that Woolf made a spectacle of Orlando's gender change – through the character's comparison of her situation as a woman to what it was like when she was a boy – Carter left this twist of the plot line entirely without commenting on it or even explicitly acknowledging it.

Finally, the third noteworthy element regarding changes is the mention of lycanthropes. "Eyes green as apples. Green as dead sea fruit. What big eyes you have. Eyes of an incomparable luminosity, the numinous phosphorescence of the eyes of lycanthropes. The gelid green of your eyes [...]"⁹⁵ On the one hand, there is an easily recognizable reference to the Little Red Riding Hood tale, implying that the Erl-King is wolf-like, while on the other hand the word lycanthrope is a synonym for werewolf as well. Yet the description of the eyes rather evokes the image of a cat, who are far more well known for having green eyes than wolves are, reinforcing the previously suggested notion that the stories might be moving, in other words transforming, from 'cat tales' to 'wolf tales'.

As suggested in the introduction of chapter 5, even though there is the male wood spirit in the centre of the story, I would like to point out the status of the unnamed and nearly undescribed narrator: she is the unwilling object of his desire who comes "like any other trusting thing"⁹⁶ when he calls her. Yet, however blindsided she may seem, this seemingly helpless narrator, who is drawn to the Erl-King "on his magic lasso of inhuman music",⁹⁷ becomes an active participant in the story by end. She does not wish to become a part of his collection. And not only does she kill the Erl-King; she saves his previous victims as well, although the change from the present to the future tense implies that this might rather be a vision than the actual conclusion of the plot line.

The Snow Child

Angela Carter's revision of the Snow White fairy tale is a challenging text: while acknowledging that the analysis of this short story is the weak point of my argument on the stories moving from cats to wolves – there are no lycanthropes in the story or any minor references to wolves or cats – the final paragraph of the story serves as an element that allows "The Snow Child" to be a part of the unit that focuses primarily on change and transformation: the supernatural apparition of the Snow Child dissolves into its basic components.

In terms of desire, however, the tale is much more fruitful, as it depicts the Snow Child as the archetypal passive object of male desire: as if by magic the girl manifested "as soon as he completed her description"⁹⁸ and then disappeared again as soon as he satisfied his desires.⁹⁹ Due to the Snow Child's passive nature the story stands out from the collection, because this is the only one without either a subversive female protagonist or a challenge issued against the so called norms. However, it should also be noted that the Snow Child does not have her own voice either, in any form: she appears to be mute, her actions are reported in the third person and the reader is excluded from her thoughts as well – that is, assuming that she has any,

⁹⁵ CARTER 1979, 103.

⁹⁶ CARTER 1979, 101.

⁹⁷ CARTER 1979, 101.

⁹⁸ CARTER 1979, 105.

⁹⁹ CARTER 1979, 106.

considering that she does not seem to exhibit any facial expressions either. Instead of a real girl she seems to be nothing more than an animated puppet. Or as Margaret Atwood suggested: “she is only an idea, an idea of virginal perfection, which cannot survive actual passion.”¹⁰⁰ In other words, she is different from the rest of Carter’s characters because she is not actually one of them; she is a mere depiction of how women might have been perceived at the time. It should be noted that the phrase ‘at the time’ is quite inadequate in this case, however, because the tale does not reveal anything about the time period in which it was set. There is not a single item mentioned in the tale that could give even a vague pointer to a time period, unless the reader considers the “high, black, shining boots with scarlet heels”¹⁰¹ which would probably imply more modern times – although this would be a very weak sort of evidence. In light of this, the story can be interpreted as intentionally timeless and universal, which may lead the reader to the conclusion that the sexual objectification of women is an equally timeless and universal phenomenon.

The Lady of the House of Love as a symbol of empowerment and threat

“The Lady of the House of Love” is a curious story not only because it features a vampire woman, an image which has traditionally been associated with possessing sexual power and control, but also because the character abhors her powers. The story is set in Transylvania, which alone is enough to immediately evoke a vast array of concepts related to the Dracula-type of vampires, which are reinforced by directly relating the protagonist of Carter’s tale to the historical figure behind the Dracula story: “she is the last bud of the poison tree that sprang from the loins of Vlad the Impaler”,¹⁰² which is a nice way of grounding her outside the world of fiction as well. However, it is revealed on the same page that this story is not just a twist on history nor is it a continuation of Bram Stoker’s fiction, because almost immediately after the appearance of Vlad the Impaler, Nosferatu is mentioned as well, further enriching the reader’s set of pre-existing assumptions. Although *Nosferatu* is the “unauthorized [movie] version of *Dracula*”,¹⁰³ their main characters are so dissimilar that some people actually consider them to be different species of vampires altogether. While in most of the movie adaptations Dracula is seen as seductive and at first glance almost human-like, Nosferatu is clearly presented as a beast that cannot be mistaken for a human from any distance – yet he too seems to have an irresistible effect on humans. Unsurprisingly, the young woman in “The Lady of the House of Love” seems to bear the characteristics of both vampires: “Her fingernails are longer than those of the mandarins of ancient China and each is pared to a fine point”¹⁰⁴ yet “when she takes [men] by the hand and leads them to her bedroom, they can scarcely believe their luck.”¹⁰⁵ Despite her demonic features she is still a seductress, and a seductress by nature rather than by will: “when she was a little girl, she was like a fox and contented herself with baby rabbits [... but] now she is a woman, she must have men.”¹⁰⁶ Furthermore, she is a destructive seductress – her victims do not survive her attack. In the mythologically inclined reader these characteristics might evoke the figure of Lilith as well as images of the succubi demon.

¹⁰⁰ ATWOOD 1994, 128.

¹⁰¹ CARTER 1979, 105.

¹⁰² CARTER 1979, 109.

¹⁰³ GUILLEY 2005, 214.

¹⁰⁴ CARTER 1979, 109.

¹⁰⁵ CARTER 1979, 111.

¹⁰⁶ CARTER 1979, 110.

Lilith is a mythological figure, over a thousand years old, with dozens if not hundreds of variations to her myth as well as to her origin. In some variations she herself is a succubus¹⁰⁷ who is a demon “who takes the form of a beautiful woman in order to seduce men.”¹⁰⁸ However, in Christian cultures she is best known as the first wife of Adam:

„The earliest account of Lilith appears in a midrash, *Alpha Bet Ben Sira*, which attempts to resolve the discrepancies in the Torah about the creation of Lilith in Genesis, followed by the creation of Eve just a few passages later. In the midrash, God created Lilith in the same way as he did Adam, but he used filth and impure sediment instead of dust from the earth. Adam and Lilith were at odds with each other from the beginning, and she refused to lie beneath him during intercourse. When she saw that Adam would gain power over her, she uttered the ineffable name of God and flew off to a cave in the desert near the Red Sea.”¹⁰⁹

Within the appropriate context, Lilith’s figure can be considered a source of empowerment for women, provided that one recognizes that Lilith, who was created as Adam’s equal, was only demonized in order to fit into the patriarchal power structure of Christian society. An argument for the relevance of these figures to the depicted vampire myth is that even though there is no explicit connection established between vampires and the aforementioned female figures, the implicit connection is sufficient: vampires are not seductive beings by definition. In Guiley’s view the vampire is a “supernaturally endowed person who attacks living things, weakening and possibly destroying them. The vampire has no single definition, but represents types of entities and people. In Western lore, the vampire is primarily the returning dead who drain the life force (BLOOD) of the living.”¹¹⁰ Yet Carter connects her vampire to two of the most seductive vampire legends which provides the sufficient link between the various creatures mentioned above.

After reading of the various ways in which Carter’s protagonists liberated themselves as well as others in the previous tales, it is an intriguing turn that one of her characters would reject such a powerful role. Yet this is exactly what the vampire girl in this tale does: “[e]verything about this beautiful and ghastly lady is as it should be, queen of night, queen of terror – except her horrible reluctance for the role.”¹¹¹ This reluctance can be understood if one remembers that the vampire myth not only offers empowerment but also poses a threat. Instead of her destructive nature she would rather “take the rabbits home with her [...and] would like to caress their [young men’s] lean brown cheeks”¹¹² and because she cannot help her nature “the blood on the Countess’s cheeks will be mixed with tears.”¹¹³ In the previous tales women had to do the saving: they had to save themselves from men or men from themselves or on occasion both, while this story has a more traditional ending in the sense that it is the young officer doing the saving. However, instead of saving the vampire girl from an external threat, such as a villain, he saves her from her own unwanted desires. In other words, instead of remaining in the dichotomy of desire the vampire lady subverts this binary opposition with the aid of the virginal and innocent officer.

¹⁰⁷ GUILLEY 2009, 146.

¹⁰⁸ GUILLEY 2009, 249.

¹⁰⁹ GUILLEY 2009, 147.

¹¹⁰ GUILLEY 2005, 287.

¹¹¹ CARTER 1979, 110.

¹¹² CARTER 1979, 111.

¹¹³ CARTER 1979, 111.

The Wolf tales

The most obvious common theme of the final three stories in *The Bloody Chamber* is that in all of the stories one or more characters turn out to be werewolves. In this chapter I will argue that apart from holding the ‘wolf tales’ together, the figure of the werewolf holds a much more central position: the werewolf image, as a mythical figure that is capable of transforming, stands as a symbol for gender issues that became increasingly prominent around the publication of *The Bloody Chamber*. An interesting aspect of the werewolf legend that allows it to be compared to gender issues is that one of its most basic tenets exist in two variations: “In some legends, the werewolf is a person born under that curse, *who cannot prevent himself from his hellish metamorphosis*, [...] In other tales, the werewolf is a witch who *accomplishes the transformation* by magical means or with the aid of demons.”¹¹⁴ In other words, being a werewolf was either considered to be an integral and uncontrollable – and therefore unchangeable – part of a human being, or it was entirely up to the person if and when to change.

Carter’s choice of the werewolf image becomes especially apt if we understand it to represent the gender debate of the second half of the 20th century. However, whether this choice was intentional on Carter’s part or not must be given a closer look. It is impossible to set up any kind of relationship that would imply influence between Carter’s story collection and Judith Butler’s theory of gender performativity, due to the simple fact that Butler published the idea for the first time only a decade later; but looking back at the texts, the similarity of their ideas is almost uncanny. However, the peculiarity of the similarity between their works can be reduced if one considers it a possibility that both have read Simone de Beauvoir’s *The Second Sex*¹¹⁵ featuring her famous claim “one is not born, but rather becomes, a woman.”¹¹⁶ While Butler critically evaluates Beauvoir’s claims there is no explicit evidence that Carter ever read *The Second Sex*, however it is not far-fetched to assume that she at least knew about the famous quote and drew her own conclusions.

In the essay “Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory”, where Butler first published her idea of gender performativity before her book *Gender Trouble*,¹¹⁷ Butler proposes that “gender, for instance, as a corporeal style, an ‘act’, as it were, [...] is both intentional and performative [...]”¹¹⁸ Although this is not one of the focal points of Butler’s essay, in fact she takes the notion for granted, she claims agency for people, both as a collective group as well as individuals, rather than leave agency to nature, and argues against gender as “a predetermined or foreclosed structure, essence or fact.”¹¹⁹ In other words, she reaffirms her position in the debate of whether gender is something out of our control that we merely experience or something that we “do”¹²⁰ deliberately. In the following subchapters I will argue that we can take the legend of the werewolf, with its two wide-spread variations, to symbolize this gender debate (which also has two wide-spread beliefs), since this is what Carter implicitly seems to do. She brings the werewolf – and by analogy gender – into focus in three stages: in the first story the grandmother – representing a conservative gender role – is the werewolf; in the second it is the hunter – which reinforces the claim that this is

¹¹⁴ GUILLEY 2005, 316. (emphases mine)

¹¹⁵ BEAUVIOR 1949.

¹¹⁶ BEAUVOIR 1949, 273.

¹¹⁷ BUTLER 1990.

¹¹⁸ BUTLER 1990, 522.

¹¹⁹ BUTLER 1990, 523.

¹²⁰ BUTLER 1990, 521.

about gender in general rather than about women only – while in the third story the wolf is Alice – a child who constructs her identity regardless of social norms. The succession of these stories is also significant due to their conclusions: the grandmother is killed and the hunter is tamed while Alice survives unchanged by external forces. Following the previously described line of thought, I will argue that the models represented by the first two stories are discarded in favour of that represented by the third.

Angela Carter's Little Red Riding Hoods

Both “The werewolf” and “The Company of Wolves” are distant variations of the Little Red Riding Hood story although much of the original content is either missing from Carter's version or is twisted into an entirely new form.

In “The Werewolf” the most significant lack is that there are absolutely no male characters. In this variation of the tale the female characters seem to be confined to their own world completely, into which no man can penetrate. But what that world may be remains unexplained. The only reminder in the story that men do exist in the depicted society is that the girl is armed with her father's hunting knife.¹²¹ The basis for my interpretation lies in Margaret Atwood's summary of the events: “to be a ‘good child’ [...] does not mean you have to be a victim. In the demanding ‘cold country’, to be a good child is to be a competent child, to know how to recognize danger but to avoid being paralysed by fear, to know how to use your father's hunting knife to defend yourself against those who also hunt. ‘Good’ means ‘good at.’”¹²² Although Atwood did not say this explicitly, the latent content of this scene is that the young, competent, self-assured girl who was brave enough to “turn on the beast [when] any but a mountaineer's child would have died of fright”¹²³ turned on her own kin, and someone of the same sex, out of necessity. The event I see unfolding is that the youngest generation, with the aid and encouragement of the older generation – the mother and through the symbol of the knife the father as well – effectively neutralized the threat to their existence by the oldest generation – the grandmother – who represented superstition and the accompanying fear, symbolized by the witch's wart on the grandmother's hand.¹²⁴ Based on the hypothesis that the wolf image stands for gender issues, and keeping in mind Butler's claims on the regulative nature of gender,¹²⁵ this story could be translated as the elimination of the oldest generation, whose gender performance is no longer tolerated by society.

The second Carterian variation of the Red Riding Hood tale, “The Company of Wolves”, is slightly different because it seems to have multiple layers. The first part of the fairly tale is somewhat like a general introduction to the actual Little Red Riding Hood tale, with brief summaries of various local legends. The word ‘local’ is of course somewhat inadequate since the story is set in the traditional, fictional world of the Little Red Riding Hood tale; however, these brief summaries are retold in such a manner that it suggests familiarity: as if the narrator was accustomed to reciting these stories. Before any of the mini-tales in the first part are told there is an important description that sets the mood for the rest of the whole fairly tale: “You are always in danger in the forest [...] Step between the portals of the great pines where shaggy branches tangle about you [...] step between the gateposts of the forest with the greatest

¹²¹ CARTER 1979, 127.

¹²² ATWOOD 1994, 129–130.

¹²³ CARTER 1979, 127.

¹²⁴ CARTER 1979, 127.

¹²⁵ BUTLER 1990, 522.

trepidation and infinite precautions, for if you stray from the path for one instant, the wolves will eat you.”¹²⁶ Based on the established hypothesis that in Carter’s stories wolves symbolize gender issues, the forest, which is the natural habitat of wolves, becomes a symbol for the realm in which gender issues are realized, it is seen as the background against which gender issues acquire meaning. Now this realm is depicted as dangerous, and anyone entering this realm may be in danger of being swallowed.

Another aspect of the first part of “The Company of Wolves” is that the aforementioned mini-tales are a sinister prequel for the main story: out of the three stories, two end with the death of the wolves and one with their misery.¹²⁷ Alternatively, the first story seems as if it was a mythological explanation of what a werewolf is, alternating between third and second person narration – suggesting that there was, if not an implied reader, but an ‘implied listener’. This impression is reinforced by the beginning of the second mini-tale which says “this strong-minded child insists she will go off through the wood.”¹²⁸ The demonstrative ‘this’ suggests familiarity; it suggests that the reader is already acquainted with the child, which is possible if we understand the child as the ‘you’ to whom the first mini-tale is told.

Finally, the last point regarding the first part of “The Company of Wolves” is that the narrator explicitly states, more than once, that these werewolves, with the exception of those bewitched, have a choice in when to become wolves. In the last mini-tale within the tale we read “‘I wish I were a wolf again, to teach this whore a lesson!’ So a wolf he instantly became [...]”¹²⁹ In other words, in this tale, becoming a werewolf, and by analogy the decision how to do one’s gender, is entirely up to the people involved.

The Little Red Riding Hood of the second part of the tale is described as follows: “She stands and moves within the invisible pentacle of her own virginity. She is an unbroken egg; she is a sealed vessel; she has inside her a magic space the entrance to which is shut tight with a plug of membrane; she is a closed system; she does not know how to shiver. She has her knife and she is afraid of nothing.”¹³⁰ Essentially, what the reader encounters is that the protagonist is an inexperienced member of the youngest generation of women, who is empowered and emboldened by her virginity.

The most significant scene in this story is when the girl fearlessly stands her ground against the hunter,¹³¹ who turned out to be the wolf this time. Their confrontation is described as follows: “The girl burst out laughing; she knew she was nobody’s meat. She laughed at him full in the face, she ripped off his shirt for him and flung it into the fire, in the fiery wake of her own discarded clothing.”¹³² This scene has a clear sexual connotation: the virgin girl managed to overcome the ‘big bad wolf’, the predator, with her courage and bravado alone, resulting not in the death of the wolf – as the preceding mini-tales suggested – but in it becoming tame.¹³³

My analogy may sound somewhat far-fetched, but the two Red Riding Hood adaptations – viewed as an inseparable pair – resemble a general pattern of events of the feminist movement: there was a first generation who fought against the old system in which they were bound –

¹²⁶ CARTER 1979, 130.

¹²⁷ CARTER 1979, 131.

¹²⁸ CARTER 1979, 132.

¹²⁹ CARTER 1979, 132.

¹³⁰ CARTER 1979, 133.

¹³¹ CARTER 1979, 138.

¹³² CARTER 1979, 138.

¹³³ CARTER 1979, 139.

represented here by the werewolf grandmother in “The Werewolf” – and there was a second generation as well who already took the victories of the first generation for granted – which is somewhat analogous to the self-assured bravado of the girl in the second story, despite her inexperience – who tackled a set of issues, specifically, sexuality, that was left unaddressed by the first generation.

Redefining identity in “Wolf-Alice”

In the final tale of the collection both of the main characters are associated with wolves, one way or another, yet neither are described as traditional werewolves. Alice, the protagonist, is modelled not after mythological creatures or folk tale figures but after the popular urban legend of the child who was raised by wolves. Instead of arriving onto the scene with a baggage of signals and images inherited from millennia old myths, that evoke pre-existing assumptions which would define her, Wolf-Alice can be considered a *tabula rasa*: she is a blank slate who is in the act of defining herself as the story progresses – and as I will argue, she helps the Duke re-define himself as well. In contrast, the Duke is a kind of half-werewolf. He is described as walking on two legs, yet having paws when he transforms. It is said that “his transformation is their parody”¹³⁴ and eventually it is revealed that he is “locked half and half between such strange states, an aborted transformation, an incomplete mystery.”¹³⁵ He is also depicted as a deviation of human society: he “came shrieking into the world with all his teeth, to bite his mother’s nipple off and weep.”¹³⁶ Clearly, the narrator implies that he cannot help his situation, nor is he really aware of his surroundings – and consequently, he is not aware of his difference either: the reader is explicitly told that Alice “is far more sentient than he.”¹³⁷ One might argue that Alice represents active, aware identity construction while the Duke represents merely the experience of an identity. Alice being the more central character, the section will primarily be concerned with her analysis, only referring to the Duke when relevant.

Western society’s attempt to reappropriate Alice is clearly documented in the scene where the nuns try to teach her what they consider to be the basics of civilized human behaviour. Rudimentary things she learned easily, such as “recogniz[ing] her own dish; then, to drink from a cup.”¹³⁸ while other necessary elements of what is perceived by society as normal behaviour – such as wearing clothes – were already harder for Alice to grasp. This issue of wearing clothes is particularly important from a gender point of view because in Western societies only women are required to keep their upper bodies at least partially covered at all times when they appear in public. A popular argument in defence of this phenomenon is that a woman’s breast is a sexual organ with too many erotic connotations and therefore must be covered. However, it is obvious that this can only be valid from a heterosexual male point of view. I am deliberately avoiding labelling western society as ‘phallogentric’, unlike Makinen who claims that “readers need to position themselves outside phallogentric culture [to read *The Bloody Chamber*]”¹³⁹ because while it seems appropriate at first glance, it would obscure the fact that in this particular debate the homosexual male point of view is just as excluded as the heterosexual female point of view, in which cases men would have to cover their chests as well. And while

¹³⁴ CARTER 1979, 143.

¹³⁵ CARTER 1979, 148.

¹³⁶ CARTER 1979, 144.

¹³⁷ CARTER 1979, 148.

¹³⁸ CARTER 1979, 141.

¹³⁹ MAKINEN 1992, 7.

the lesbian point of view might prove to be an interesting point of comparison, the patriarchal power structure would only cater to those aspects that coincide with the heterosexual male point of view. To connect this controversy back to “Wolf-Alice”, Alice’s character highlights the constructed nature of the exclusively heterosexual male centred point of view by showing a certain degree of unwillingness to adopt it. It is interesting that abstract notions like religious rituals were even more alien to her and resulted in her reverting “to her natural state.”¹⁴⁰ This sends the subtle message that religion is even more constructed than social norms are, as Alice was eventually able to learn the former but not the latter.

Despite stressing that Butler’s theory could not have influenced Carter, it is still a useful model for understanding some of the aspects of this story. One such example is why the Duke and Alice were treated differently by society even though both of them were associated with wolves. A crucial point of difference between the two characters is that it is clearly indicated that the Duke was born and raised in the castle, therefore he is a part of society, while Alice was raised by wolves, therefore she is outside of human society. This immediately recalls Butler’s claim that “gender is a performance with clearly punitive consequences [and that] discrete genders are part of what ‘humanizes’ individuals within contemporary culture; indeed, those who fail to do their gender right are regularly punished.”¹⁴¹ For reasons unexplained, this is exactly what happens in “Wolf-Alice” as well: Alice is not punished for not conforming to the expected norms but instead is merely abandoned; while the Duke is eventually attacked by the peasants.¹⁴² Apart from the obvious difference between being embarrassing¹⁴³ and eating corpses¹⁴⁴ I think there is a deeper meaning behind the villagers’ different reactions. My interpretation is that Alice’s inability to conform to the expected rules is seen as less of a threat to the community’s integrity because she is considered an outsider. She is not a part of society, therefore, it is sufficient to just leave her be rather than take the time to try to regulate and punish her. However, it is clear that the Duke should be a part of their society, as signified by his title which establishes him as a part of the social hierarchy, yet he is a born deviant; therefore he needs to be punished for his transgressions.

Once society abandoned Alice and “deposited [her] at the castle [of the similarly socially outcast Duke]”¹⁴⁵ she began constructing her own self-image, unaware of the historically constructed social expectations and norms firmly in place in the village. It is important to note that while she constructed her own identity without the aid of society, in other words without the help of the people around her, she did not do so without human contact: one of the crucial elements of her self-development was when she learned to recognize herself in the mirror¹⁴⁶ which is essentially a human-made object. Therefore, while she had no explicit social constraints, she did have an impersonal kind of human contact and she was influenced by the products of the society with which she did not have contact. The other aspect of her identity construction was that she learned the concept of time,¹⁴⁷ although this she managed

¹⁴⁰ CARTER 1979, 141.

¹⁴¹ BUTLER 1990, 522.

¹⁴² CARTER 1979, 148.

¹⁴³ CARTER 1979, 141.

¹⁴⁴ CARTER 1979, 142.

¹⁴⁵ CARTER 1979, 141.

¹⁴⁶ CARTER 1979, 147.

¹⁴⁷ CARTER 1979, 149.

through her own biological make-up alone. Essentially, what the reader may witness in “Wolf-Alice” is the unrestricted development of an identity in which Alice only chooses the elements of culture that she finds useful or agreeable. What kind of an identity this may be is a good question. Certainly a gendered identity, as symbolized by Alice’s menstrual cycle; but also a cultural one, symbolized by the influence of man-made objects. However, a social identity might also be argued due to her developing relationship with the Duke. For this reason I would choose a human identity, which would encompass all of the above.

With this in mind, the paragraph evoking the Christian genesis myth becomes all the more important: “if you could transport her [...] where Eve and grunting Adam squat on a daisy bank [...] then she might prove to be the wise child who leads them all and her silence and her howling language as authentic as any language of nature.”¹⁴⁸ My interpretation of this passage is that it is motivated by wistful thinking: if a self-identified creature like Alice, who is not bound by the useless or disagreeable aspects of social conventions, could have lead ‘Eve and grunting Adam’ – an expression I consider to be an ironic jab at the conventional ‘Adam and Eve’ sequence – the human race would be far better off. This is reinforced by the question at the end of the paragraph: “but how can the bitten apple flesh out its scar again?”¹⁴⁹ The bitten apple is a direct reference to the original sin in Christian religion – the dominant religion of western societies – and fleshing out might be understood as redemption. Thus, the question really is: but how can humanity right all of its mistakes committed since its birth? This of course is a very general philosophical question, but if Alice is understood as representing the side of the 20th-century gender debate which advocates human agency it can be narrowed down to the question of how those people who are now aware of the constructed nature of social norms could right all the concealed wrongs committed since the birth of the human race.

Finally, the argument for the Duke’s case is based on the fact that throughout the entire story his image is not visible in the mirror. This is a curious idea, because this connects the Duke to vampires – since the lack of reflection implies that he does not have a soul, a feature characteristic of vampires. In the final paragraph, however, when Alice is showing the Duke an act of kindness by licking the dirt and blood off his face, his face slowly appears in the mirror,¹⁵⁰ which implies that the newly self-defined Alice’s emotional alignment with the Duke grants him his soul. In other words, he is appropriated into a new human community by Alice, which becomes especially significant if the Duke, as a social outcast, is understood as a symbol for repressed or under-represented male identities. In this sense, Alice and the Duke become the symbolic representations of a new social order that is not defined by the pre-existing assumptions of established – and therefore inherently prejudiced – human societies. The gender of these characters reinforces my claim to view this story collection as structurally similar to the historical events unfolding in the 20th century (CF. Chapter 5.2.): the female character helps redefine the male character. Stripped down to the basics, this is what happened in history as well: as Michael Kimmel writes “masculinity studies is a significant outgrowth of feminist studies and an ally to [it].”¹⁵¹ In other words, feminist discourse, particularly after the high years of the second wave feminism, helped redefine masculine identity as less confining and more divers, and indeed, eventually the concept of multiple masculinities was born.

¹⁴⁸ CARTER 1979, 143.

¹⁴⁹ CARTER 1979, 143.

¹⁵⁰ CARTER 1979. 149.

¹⁵¹ KIMMEL 2002, IX.

While it would be impossible for this story to represent this diversity which only developed later, it does represent the entry of masculine identity into the visible world: the Duke became visible in the mirror, just like Alice; therefore “Wolf-Alice” – and by extension *The Bloody Chamber* – ends with Alice and the Duke, feminine and masculine identity, both becoming analysable concepts.

Conclusion

The aim of this paper was to present an alternative reading to *The Bloody Chamber*, in which the volume is viewed as a more or less organic unit, for which Carter’s metaphor of a Chinese box set was used. An important aspect of *The Bloody Chamber* is that even though we can view it as a unit of interrelated stories, it is by no means a homogeneous unit. To stay with the box metaphor each of the subunits – cats, supernatural entities and wolves – represent a different kind of box, with their own shape, colour and symbolism attached to it.

Furthermore, it was revealed that *The Bloody Chamber* can be viewed as structurally and thematically similar to the real life, historical events of the 20th century from a female point of view. The first four stories, which I have named the ‘cat tales’, tackled the first decades of the 20th century which Carter revealed to be very much under the influence of social stereotypes inherited from the Victorian period. Out of the ‘cat tales’ the “The Bloody Chamber” has a special position, partially because it is the first so called box that needed to be opened and partially because in this story I have argued that Carter planted her metaphorical alter ego in the mother figure. This mother figure is of central importance because it is her entry into the fairy tale genre that allows the subsequent concepts, represented by the remaining short stories, to enter the genre. Carter used the literary tool of naming a character to differentiate between the stock characters – the foe, the victim and the hero – and the one character – the traditional hero candidate – whose traits were individual rather than universal.

Once this symbolic conquest was achieved the following three tales destabilized three other phenomena that were prevalent in the fairy tale world. “The Courtship of Mr. Lyon” destabilized the Victorian Angel in the House myth, introducing a more realistic, modern female character who made decisions autonomously rather than due to external pressure. “The Tiger’s Bride” dealt with the issue that women were often represented as possessions of a male character, and introduced the notion that women, even when circumstances did force them into the object position, had some amount of control over their fate. And, finally, “Puss-In Boots” destabilized the myth surrounding sexuality that, up to the middle of the 20th century, promoted female passivity. Furthermore, Carter addressed the issues regarding the appropriate vocabulary that might be used when describing sexual scenes in fiction. Although her technique of not taking the question seriously was very innovative it did not solve the vocabulary problem, which has not yet been addressed adequately.

This is followed by the middle three stories, “The Erl-King”, “The Snow Child” and “The Lady of the House of Love”, which, in my view, denounce the traditional dichotomy governing the experience of desire. Following the argument of a structure similar to historical events, this might be considered analogous to the sexual revolution of the mid-20th century. While the first two stories present women as the object of desire, one protagonist evading, the other giving into being objectified, “The Lady of the House of Love”, instead of remaining in the system of being an experiencer of desire or being the object of desire, represents the subversion of yet another socially conditioned binary.

Finally, the wolf tales represented gender issues, rather than issues of women specifically, with which she seemed to prefigure the 1980s and 90s, which saw the rise of gender studies.

Among the ‘wolf tales’ the two Red Riding Hood stories represent the difficulties women had to face during their fight for equality while “Wolf-Alice” proposes a mode of redefining one’s identity construction that is devoid of socially pre-established constraints.

In other words, if *The Bloody Chamber* is taken to be an organic unit, it can be understood twofold: on the one hand it can be viewed as a fictional summary of the 20th-century events in women’s history, ranging from the turn of the century struggles against Victorian stereotyping to pointing into the future towards struggles for gender identity; while on the other hand it can also be viewed as the progressively complex attempt to redefine the fairy tale genre.

Works Cited

- ATWOOD, Margaret 1994. “Running with the Tigers.”: LORNA Sage (ed.): *Flesh and the Mirror: Essays on the Art of Angela Carter*. Virago, London. 117-35.
- AUERBACH, Nina 1982. *Woman and the Demon: The Life of a Victorian Myth*. Harvard UP, Cambridge, MA. 1982.
- BEAUVOIR, Simone De 1953. *The Second Sex*. Lowe and Brydone, London.
- BLAKENEY, Amy. “The Bloody Chamber - Bookmarks.” *Book Drum - Beyond the Page*. N.p., n.d. Web. 29 Oct. 2012. <<http://www.bookdrum.com/books/the-bloody-chamber/9780099588115/bookmarks.html>>.
- BRONTË, Charlotte 1992. *Jane Eyre*. Wordsworth Editions, Ware. 1992.
- BUTLER, Judith 1988. “Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory.”: *Theatre Journal*, 40., 4., 519-31. JSTOR. Web. 27 Apr. 2013.
- BYRNE, Lorraine 2003. “‘Erlkönig’ (1782).”: *Schubert’s Goethe Settings.*: Ashgate, Aldershot, Hampshire. 222-35. Google Books. Web. 22 Apr. 2013.
- CARTER, Angela 2006. *The Bloody Chamber and Other Stories*. Vintage, London. 2006.
- CARTER, Angela 1979. *The Sadeian Woman: An Exercise in Cultural History*. Virago, London.
- CHASE, Richard. 1961. “The Brontës, Or, Myth Domesticated.”: O’CONNOR, William Van (ed.): *Forms of Modern Fiction, Essays Collected in Honor of Joseph Warren Beach*, Univ. of Minnesota, Minneapolis. 102-19.
- “Folktale.” 2004. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*.
- FOREL, Auguste 1908. *The Sexual Question: A Scientific, Psychological, Hygienic and Sociological Study for the Cultured Classes*. C. F. Marshall. (Trans.) Rebman, New York. Archive.org. Web. 14 Apr. 2012. <<http://www.archive.org/details/sexualquestionsc00fore>>.
- GOETHE, Johann Wolfgang Von [N.D.]. “Erlkönig, Goethe. Ballade.”: Erlkönig, Goethe. Ballade. N.p.
- GOETHE, Johann Wolfgang Von [N.D.]. Web. 23 Apr. 2013. <http://www.handmann.phantasus.de/g_erlkoenig.html>.
- GUILEY, Rosemary Ellen 2009. *The Encyclopedia of Demons and Demonology*. Facts On File, New York.
- GUILEY, Rosemary Ellen 2005. *The Encyclopedia of Vampires, Werewolves and Other Monsters*. Facts On File New York.

- HERDER, Johann Gottfried 1880. *Stimmen Der Völker in Liedern*. O. Hendel, Halle.
 Archive.org. Web. 22 Apr. 2013. <<http://archive.org/details/stimmendervlke00herduoft>>.
- HERMANSSON, Casie E 2009. *Bluebeard: A Reader's Guide to the English Tradition*. University of Mississippi, Jackson.
- KIMMEL, Michel 2002. "Foreword.": KEGAN, Judith (ed.): *Masculinity Studies & Feminist Theory: New Directions*. IX-XI. Gardiner – Columbia UP, New York.
- LIPS, Hilary M. 1997. *Sex & Gender: An Introduction*. Mayfield Pub., Mountain View, CA.
- LOKKE, Kari E. 1988. "»Bluebeard« and »The Bloody Chamber«, The Grotesque of Self-Parody and Self-Assertion.": *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 10., 1, 7-12. JSTOR. Web. 18 Sept. 2012. <<http://www.jstor.org/stable/3345932>>.
- MAKINEN, Merja 1992. "Angela Carter's »The Bloody Chamber« and the Decolonization of Feminine Sexuality.": *Feminist Review* 42., 2-15. JSTOR. Web. 18 Sept. 2012. <<http://www.jstor.org/stable/1395125>>.
- MANGAN, James Clarence 1987. *James Clarence Mangan, His Selected Poems*. IMOGEN GUINEY, Louise. Wolfe & Lamson, Boston. Archive.org. Web. 22 Apr. 2013. <<http://archive.org/details/cu31924013521194>>.
- NEWTON, Esther 2001. "The Mythic Mannish Lesbian: Radclyffe Hall and the New Woman.": DOAN, Laura L. – PROSSER, Jay (ed.): *Palatable Poison: Critical Perspectives on The Well of Loneliness*. Columbia UP, New York. 89-108.
- "Ninhursag." *New World Encyclopedia*. *New World Encyclopedia*, [N.D.] Web. 31 Oct. 2012. <<http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Ninhursag>>.
- PERKOWSKI, Jan Louis 1976. *Vampires of the Slavs*. Slavica, Cambridge, MA.
- SHEETS, Robin Ann 1998. "Pornography, Fairy Tales, and Feminism: Angela Carter's »The Bloody Chamber«": TUCKER, Lindsey (ed.): *Critical Essays on Angela Carter*. G.K. Hall, New York, 96-118.
- SIMPSON, Helen 2006. "Introduction": CARTER, Angela. *The Bloody Chamber and Other Stories*. VII-XIX. Vintage, London.
- WALBY, Sylvia 1990. *Theorizing Patriarchy*. B. Blackwell, Oxford, UK.
- WISKER, Gina 2006. "Behind Locked Doors: Angela Carter, Horror and the Influence of Edgar Allan Poe.": MUNFORD, Rebecca (ed.), *Re-visiting Angela Carter: Texts, Contexts, Intertexts*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. 178-98.
- WOOLF, Virginia 1943. "Professions for Women.": WOOLF, Leonard (ed.): *The Death of the Moth: And Other Essays*. Hogarth, London. 149-54.
- WOOLF, Virginia 2005. "A Room of One's Own." *Selected Works of Virginia Woolf: Jacob's Room, Mrs Dalloway, To the Lighthouse, Orlando, A Room of One's Own, The Waves, Three Guineas & Between the Acts*. Wordsworth Editions, Ware, Hertfordshire. 565-633.

Ez a lap üres.

2013. nyár

Első Század

FILOZÓFIA

III 303 III

CORSANO DÁNIEL

Filozófia MA, I. évfolyam

A kép fogalma

Bevezetés

A nemlétező objektumok mibenléte az elmúlt bő száz év filozófiájának egyik központi kérdése, jóllehet maga a probléma a filozófiával egyidős. Néhány a klasszikus példák közül: „Zeusz”, „Pegazus”, „az aranyhegy”, „a fiatalság forrása”, „a Vulkán bolygó”, stb. A nemlétezőkkel kapcsolatos nehézség a következőképpen foglalható össze: ha feltesszük, hogy a nemlétezőkről szóló állítások – mondjuk, hogy „Zeusz nem létezik” – értelmesek, az előfeltételezi, hogy ezen kijelentéseknek van szubjektuma. Tehát valaminek mégiscsak léteznie kell, amiről azt állítjuk, hogy nem létezik.

A nemlétezőkről szóló állítások értelmezéséhez két fő irányból szokás közelíteni: Az egyik irány, melyet többek között Kant¹ és Quine² képviselnek (a továbbiakban a kvantifikáció szigorú értelmezése), abból indul ki, hogy a logikai szubjektum fogalma előfeltételezi a létezést, így az nem lehet predikátum. A másik irányt választó filozófusok, mint például Meinong³ és Parsons⁴ (a továbbiakban a kvantifikáció megengedő értelmezése), azt a fajta létezést amelyet a másik irány szerint a kvantorok fejeznek ki, predikátumként kezelik (és általában *E!*-vel jelölik), amelyet egyes objektumokra igaz módon alkalmazhatunk.

A különböző kvantifikációértelmezések egyúttal különböző objektumfogalmakat is vonnak maguk után, mivel ahhoz, hogy azt állíthassuk, hogy „vannak nemlétező objektumok”, egyúttal amellet is el kell köteleződnünk, hogy attól, hogy valami „objektum”, nem lesz szükségképpen „létező” is. Ezzel szemben a kvantifikáció szigorú értelmezése olyan objektumfogalmat feltételez, amelyhez hozzátartozik a létezés. Az utóbbi álláspont többé-kevésbé összefoglalható Quine azon nézetével, hogy a kvantifikáció ontológiai elköteleződést von maga után,⁵ míg az előbbi Meinong azon nézetével, hogy egy dolog hogy-léte független lététől.⁶

Ebben a dolgozatban a nemlétezők ábrázolhatóságát fogom vizsgálni, tehát azt a kérdést, hogy ábrázolhat-e egy kép olyasvalamit, ami nem létezik. Ehhez egy gondolat kísérletből szeretnék kiindulni, amelynek két főszereplője van: egy festő, és egy mecénás. A festő műtermében vannak; a mecénás megbízásokat ad a festőnek, aki elkészíti a kívánt képeket. Mielőtt új képhez fogna, megkérdezi a mecénást, hogy kít ábrázoljon a kép, aki egy név megadásával válaszol. A festő sosem tudja, hogy kik azok az emberek, akiket a mecénás megnevez, mivel egész életét a műtermében tölti, ezért mindig rákérdez, hogy „és az mégis ki?”. Erre a mecénás egy rövid

¹ Kant *A tiszta ész kritikájában*, az ontológiai istenérvt cáfolva fejt ki a véleményét a nemlétezők problémájáról: „A lét nyilvánvalóan nem reális predikátum, azaz nem olyasvalaminek a fogalma, ami hozzáadódhatnék a dolog fogalmához, hanem csak egy dolog vagy bizonyos meghatározások, hanem csak egy dolog vagy bizonyos meghatározások állításának felel meg.” (KANT 2004, B627)

² Lsd.: QUINE 1963, 1–19.

³ Lsd.: MEINONG 1960, 76–117.

⁴ Lsd.: PARSONS 2002, 156–159.

⁵ QUINE 1963, 7.

⁶ MEINONG 1971, 489.

leírást ad, amiben egyaránt igyekszik kitérni a lefestendő személy külső és belső tulajdonságaira is. A cél nyilvánvalóan nem az, hogy valóság-hű kép készüljön, ezért annyira nem is firtatják a hasonlóság kérdését.

Most képzeljük el, hogy az ötletadó először Churchillt szeretné lefestve látni, és el is mondja a hozzá tartozó leírást, amely olyasmiket tartalmaz, hogy „Nagy-Britannia miniszterelnöke volt a második világháború alatt”, „pocakos”, „szeret szivarozni”, és így tovább. A festő ezután elkészíti a képet, melyen egy pocakos férfi látható a dolgozószobájában, elegáns ruhában, morcos tekintettel, szivarral a szájában. A legtöbb Churchill-kép így néz ki, de a példa kedvéért azt is elképzelhetnénk, hogy a festőnek valami teljesen mást sikerült lefestenie, amiben fel sem ismernénk Churchillt.

Ezután a festő megkérdezi, hogy kit ábrázoljon a következő kép, mire az ötletadó Odüsszeuszt javasolja, és róla is ad egy rövid leírást, amely olyasmiket tartalmaz, hogy „görög hajós, aki sokáig járta a tengereket”, „találékony és kíváncsi”, „erős harcos, volt egy íja, amit senki más nem tudott felajzani”, stb. A példa szempontjából mindegy, hogy megemlíti-e Odüsszeusz fiktív voltát, mivel ez nem befolyásolná azt, hogy a festő milyen képet fest. Illetve elképzelhetnénk azt is, hogy a gondolatkísérlet szereplői nem tudják, hogy Odüsszeusz valós személy volt-e, sőt, azt is, hogy az ötletadó olyasvalakit javasol, akinek létezése számunkra is bizonytalan, mint például Konfuciusz. De egyelőre maradjunk Odüsszeusznál.

Nelson Goodman *Languages of Art* című művében azt a nézetet képviseli, hogy egy kép nem ábrázolhat olyasvalamit, ami nem létezik. Szerinte a képi reprezentáció a denotáció egy fajtája, és a kép és tárgyának viszonya a predikátum és szubjektum viszonyával analóg.⁷ Azon russelli gondolat alapján, hogy a fiktív létezők nevei (Zeusz, Pegazus, stb.) nem denotálnak semmit,⁸ arra a következtetésre jut, hogy azok a képek, amelyek fiktív objektumokat ábrázolnának – mint például Odüsszeusz –, valójában nem ábrázolnak semmit.⁹ Egy névjellegű kifejezésről még viszonylag könnyű elhinni, hogy nem vonatkozik semmire, azonban egy képről, melyen felismerünk valamilyen – akár fiktív – entitást, már nehezebb azt gondolni, hogy nem ábrázolja azt, amit felismerni vélünk. Goodman ezzel a problémával a „kép-osztály”¹⁰ fogalmának bevezetésével szeretne leszámolni, amelynek értelmében egy ilyen kép például „egy unikornis-kép, mely nem ábrázol semmit”¹¹ (tehát az unikornis-képek osztályába tartozó kép), míg egy létező entitást ábrázoló kép például egy „Churchill kép, mely Churchillt ábrázolja.” Tehát Goodman elemzése alapján azt kellene gondolnunk a gondolatkísérlet képeiről, hogy az egyik egy Churchill-kép, mely Churchillt ábrázolja, míg a másik egy Odüsszeusz-kép, mely nem ábrázol semmit.

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy abból, hogy egy kép egy elemére igaz az az állítás, hogy „ilyen nem létezik a valóságban”, nem következik az, hogy a kép nem ábrázol semmit; tehát egy kép denotációjából (vagy annak hiányából) nem következtethetünk arra, hogy mit ábrázol. Ehhez egy alternatív, az ábrázolást nem relációs, hanem intrinzikus tulajdonságként kezelő képelméletet fogok bemutatni, azon kategoriális elkülönítések szempontjaival együtt, melyeket ez implikál. Ezen képelmélet keretei között anélkül tehetjük azt az intuitíve igaz állítást, hogy „ez a kép Odüsszeuszt ábrázolja”, hogy el kellene vetnünk a kvantifikáció szigorú értelmezését, vagy amellet kellene elköteleződnünk, hogy Odüsszeusz valóban létezett.

⁷ GOODMAN 1988, 5. (A Goodman idézetek fordításai tőlem származnak)

⁸ RUSSELL 1996, 206.

⁹ GOODMAN 1988, 21.

¹⁰ GOODMAN 1988, 22.

¹¹ GOODMAN 1988, 22.

Kép és logikai kép

A kép fogalmának meghatározásához Wittgenstein a *Tractatus*ban meghatározott kép¹² illetve logikai kép¹³ fogalmaiból indulok ki¹⁴ (képen nem csak rajzokat és festményeket érthetünk,¹⁵ hanem akár szobrokat, térképeket, kottákat, gramofon felvételeket, stb.¹⁶). A kép a valóság modellje,¹⁷ amennyiben a kép elemei a tárgyakat képviselik a képben,¹⁸ és az, hogy a kép elemei meghatározott módon viszonyulnak egymáshoz, jeleníti meg azt, ahogy az ábrázolt dolgok egymáshoz viszonyulnak.¹⁹ A leképezési viszony a képelemek és a dolgok egymáshoz rendeléséből áll.²⁰ Minden kép rendelkezik logikai formával,²¹ ez az, ami közös a képben, és abban, amit leképez.²² Ha egy kép elemeinek szerkezete ebben az értelemben megfelel a valóságnak, akkor a valóság helyes képének nevezhetjük.²³

Fontos, hogy a kép ezen értelmezése szerint az, hogy egy kép mit ábrázol, független attól, hogy megalkotója mit akart ábrázolni vele.²⁴ Csak az számít, hogy a kép elemei és azok összefüggései mely helyzet elemeivel és összefüggéseivel azonosíthatóak. Gondoljunk egy marék vegyes fekete és fehér színű babra, amelyeket valaki véletlenül szétszórt egy asztalon. Elképzelhető, hogy a babszemek egymáshoz viszonyított elhelyezkedése megfelel annak, ahogy a második világháború egy napján egy bizonyos frontvonalon egymáshoz képest elhelyezkedtek a harcoló felek csapatai, és így ennek a helyzetnek a helyes képét adják. Ahhoz, hogy a kép helyesen ábrázoljon egy helyzetet, mindössze arra van szükség, hogy a kép elemei olyan arányban álljanak valamilyen összefüggésben egymással, amilyen arányban az ábrázolt helyzet elemei állnak valamilyen összefüggésben egymással.

Attól viszont nem függ a leképezési viszony ebben az értelmezésben, hogy a kép szándékosan készült-e, és ha igen, akkor milyen szándékkal. Ha a babszemek fölé odaírom – akár véletlenül borultak ki a babszemek, akár szándékosan akart valaki képet készíteni belőlük –, hogy „A harcoló felek csapatainak elhelyezkedése Tobruk ostromának első napjának reggelén”, de a babszemek elhelyezkedése valójában az Arnheimi csata első napjának reggelén modellezi helyesen a csapatok elhelyezkedését, akkor a feliratot is a kép részének tekintve az már nem lesz helyes. Azonban ha sem a feliratot, sem a kép készítésének szándékát nem tekintjük a kép részének,

¹² WITTGENSTEIN 2004, 2.1

¹³ WITTGENSTEIN 2004, 2.181

¹⁴ Wittgenstein célja a *Tractatus*ban ezen általános képelmélet kifejtésével az, hogy utána a proposíciókra és gondolatokra alkalmazza. Ez a jelentés képelmélete, amely szerint a gondolatok logikai képek (WITTGENSTEIN 2004, 3.), és a proposíciók, mint ezek érzékelhető kifejeződései WITTGENSTEIN 2004, 3.1), képek. Ebben a dolgozatban csak a képeket, és nem a proposíciókat vagy gondolatokat vizsgálom, és Wittgenstein általános képelméletére a jelentés képelméletétől teljesen függetlenül támaszkodom. (Ild.: KENNY 2006, 44-57.)

¹⁵ WITTGENSTEIN 2004, 2.182

¹⁶ KENNY 2006, 44.

¹⁷ WITTGENSTEIN 2004, 2.12

¹⁸ WITTGENSTEIN 2004, 2.131

¹⁹ WITTGENSTEIN 2004, 2.15

²⁰ WITTGENSTEIN 2004, 2.1514

²¹ WITTGENSTEIN 2004, 2.182

²² WITTGENSTEIN 2004, 2.2

²³ „A kép azáltal képezi le a valóságot, hogy összefüggések fennállásának és fenn nem állásának egy lehetőségét ábrázolja.” (2.201) és „A kép vagy egyezik a valósággal, vagy nem; helyes vagy helytelen, igaz vagy hamis.” (2.21)

²⁴ „A kép minden olyan valóságot leképezhet, amelynek a formájával rendelkezik.” (2.171)

akkor az – pusztán a babszemek elhelyezkedése alapján – változatlanul helyes képe lehet az Arnheimi csata első reggelének; még akkor is, ha valaki szándékosan akarta úgy elrendezni babszemeket, hogy azok Tobruk ostromának első reggelét modellezzék. Egy ilyen helyzetben joggal mondhatnánk, hogy „ez a bab-kép a Tobruki csatáról nem hasonlít a Tobruki csatára, viszont az Arnheimi csatára igen”.

Vizsgáljuk meg, hogy pontosan mit ábrázol ez az elképzelt bab-kép. Vajon egy babszem egy konkrét alakulatot ábrázolna? Egy konkrét csata bab-képét elemezve úgy tűnhet, hogy igen, hiszen egy babszem a többihez viszonyított helyzete alapján csak egy alakulatnak feleltethető meg; azt denotálja, amelyik a valóságban az adott helyen volt. De vajon nem lenne-e akkor is változatlanul helyes ugyanez a kép, ha két alakulat helyet cserélt volna? Vagy akkor már az adott babszem a másik alakulatot ábrázolná? És ha az alakulatok nem katonákból, hanem macskákból álltak volna, vagy máshogy álltak volna össze ugyanazokból a katonákból? Ezekben az esetekben sem a kép nem változik, sem a leképezési viszony, hiszen a kép pontosan ugyanannyit mutat a leképezettből, és azt változatlanul helyesen mutatja.

Ha az ábrázolást Goodman nyomán a denotáció egy fajtájaként kezeljük – azaz olyan relációként, ami egy tárgyat és egy képet köt össze –, akkor a kép minden tulajdonságával együtt ábrázolja azt, amit ábrázol. Tehát például a bab-kép esetében egy babszem azt is ábrázolja, hogy a hozzá tartozó alakulatban hány bal és jobbkezes katona van, pedig nem találhatunk olyan különbséget a babszemek között, ami valamilyen módon a bal és jobbkezes katonák arányának különbségét mutatná. Ebben az értelmezésben mást jelent az ábrázolás szó amikor azt állítjuk, hogy „a festő ezt és ezt ábrázolja a képen”, és amikor azt, hogy „a kép ezt és ezt ábrázolja”. Ha a képek objektumokat ábrázolnak, akkor minden tulajdonságukkal együtt ábrázolják őket, azokat is beleértve, amelyeket nem láthatunk a képen. Tehát az egyes babszemekkel joggal állíthatjuk, hogy olyan alakulatokat ábrázolnak (ábrázolás mint a kép tulajdonsága), melyek ilyen és ilyen arányban állnak bal- és jobbkezes katonákból. A bab-kép készítője azonban csak azt ábrázolhatja (ábrázolás mint cselekvés) egy babszem segítségével, hogy az adott alakulat melyik oldalhoz tartozik, illetve hogy mi a többihez viszonyított térbeli helyzete. Illetve a gondolatkísérletünk esetében elképzeltük, hogy a festő lobogó vörös hajjal festette meg Churchillt, mert a frizurájára nem tért ki a leírás amit kapott. Erről a képről Goodman elmélete alapján azt kellene állítanunk hogy egy kopasz embert ábrázol, mivel az igazi Churchill kopasz volt. Véleményem szerint ezek a példák megmutatják, hogy az ábrázolás relációs értelmezése távol áll attól, ahogyan a szót a hétköznapi nyelvben használjuk.

Azonban ha Wittgenstein képelméletéből kiindulva értelmezzük az ábrázolást, a szó két (cselekvést és tulajdonságot leíró) használati módja megőrzi azt az oksági viszonyt, amely az általuk leírt helyzetek között fennáll. Ezen értelmezés szerint a bab-kép nem tárgyakat ábrázol – ahogy például a „Nicola Tesla” névről elgondolhatjuk, hogy egy konkrét személyre vonatkozik –, hanem egy helyzetet; pusztán az alakulatok között lévő távolságok arányait, függetlenül attól, hogy harcolnak-e, hogy emberekből vagy macskákból állnak-e, és így tovább. Ahhoz, hogy a kép leképezzen egy helyzetet, csak annak kell igaznak lennie a helyzetre, amit a kép leképez belőle. Más szavakkal: a kép csak annyit mond arról, amit ábrázol, amennyit ábrázol belőle.

Kép és valóság

Ha a képi ábrázolást a *Tractatus* képelméletéből kiindulva akarjuk értelmezni, és nem a denotáció egy fajtájaként – ahogy Goodman tette –, akkor érdemes újra megvizsgálni a kép és a valóság viszonyát. Ha egy kép denotál valamit, akkor relációban áll valamilyen valós tárggyal; állítható az adott képről, hogy „létezik ilyen a valóságban”. Ez az állítás kvantorok segítségével

formalizálható, és ontológiai elköteleződéssel jár. Elemzéséhez abból fogok kiindulni, ahogyan Hintikka értelmezte a kvantifikációt *Language Games for Quantifiers* című cikkében, a kései Wittgenstein azon tételének fényében,²⁵ hogy „[a]z esetek *nagy* részében – ha nem is *minden* esetben –, amikor a „jelentés” szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése – használata a nyelvben”.²⁶ A kvantorokat nem csak az alapján igyekezett értelmezni, hogy milyen szerepük lehet formális logikai állításokban, hanem hogy a hétköznapi nyelvben milyen nyelvjátékok elemeinek szerepe hasonlít erre.²⁷ A nyelvjáték klasszikus példája a *Filozófiai vizsgálódások* elején bemutatott úgynevezett „építő-nyelv”:

„A építményt emel építőkövekből; ehhez kockák, oszlopok, lapok és gerendák állnak rendelkezésére. *B*-nek adogatnia kell az építőköveket *A*-nak, és pedig abban a sorrendben, ahogy annak szüksége van rájuk. E célra egy olyan nyelvet használnak, amely a „kocka”, „oszlop”, „lap”, „gerenda”, szavakból áll. *A* kiáltja a szavakat, – *B* odaviszi azt a követ, amelyről megtanulta, hogy erre a felszólításra odavigye.”²⁸

Wittgenstein egyaránt nyelvjátéknak nevezi az ilyen primitív nyelveket, és azokat a folyamatokat, melyek során megnevezünk dolgokat vagy megtanulunk szavakat egy nyelv létrehozása vagy elsajátítása céljából, illetve az egész nyelvet és a vele összefonódó tevékenységeket is.²⁹ Egy nyelv szabályai egy játék szabályaihoz hasonlóak, és a beszéd ahhoz hasonló, amikor egy játékot játszunk; a beszéd a nyelvjáték szabályrendszerének rendelődik alá, mint a játékban a cselekvés a játék szabályainak.

Ahogy egy játék szabályai szerepeket rendelnek különféle cselekvésekhez, úgy rendelnek a nyelv szabályai szerepeket hangsorokhoz, mint például az építő-nyelv a „kocka”, „oszlop”, „lap”, „gerenda” szavakhoz. A játékot csak addig játsszuk, amíg a szabályok szerint cselekszünk, és a játékban csak annak van szerepe, amire vonatkoznak a szabályai. Ha az építő valamilyen más szót mondana az előbbieken kívül, ahhoz az adott nyelvjátékban nem társulna semmiféle szerep. Olyan lenne, mint beszélgetés közben egy (jelentőség nélküli) pislogás, vagy mint amikor egy focista hátrasimítja a haját: a játékot nem befolyásoló cselekvés. Emellett ha az építő-nyelvben történetesen az „oszlop” szó szolgálna annak a tárgynak a jelölésére, amit mi kockának hívunk, és a „kocka” annak a jelölésére, amit mi oszlopnak, a felcserélt hangalakok nem változtatnák meg a hozzájuk rendelt szerepeket; az építő-nyelv változatlanul működőképes volna. Nem válna inkonzisztenssé önmagával, csak a mi nyelvünk kockákra és oszlopokra vonatkozó szabályaival.

A nyelvjátékok és a „jelentés mint használat” koncepciói igen szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Wittgenstein szerint a szavak jelentése a használatukban mutatható meg,³⁰ amit az őket tartalmazó nyelvjátékok szabályai írnak elő. Ezen elv alapján alapján Hintikka a kvantorokat a „keresés-találás” nyelvjátékához hasonlítja.³¹ Az egzisztenciális kvantort a „találhatunk (...)” kifejezéssel, míg az univerzális kvantort az egzisztenciális kvantor és a predikátum negálásával írja le; abban a formában, hogy „nem találhatunk olyan (...) amelyek nem (...)”.³² Magyarul

²⁵ HINTIKKA 2002, 183. (A Hintikka cikkből származó idézetek fordításai tőlem származnak.)

²⁶ WITTGENSTEIN 1998, 43. (A *Filozófiai vizsgálódásokra* mindig a paragrafus megadásával hivatkozok.)

²⁷ HINTIKKA 2002, 184.

²⁸ WITTGENSTEIN 1998, 2.

²⁹ WITTGENSTEIN 1998, 7.

³⁰ WITTGENSTEIN 1998, 10.

³¹ HINTIKKA 2002, 185.

³² Az eredetiben: „one can find black swans” és „no swans can be found which are not white.”

talán egy kicsit erőltetettnek hangozhat ez a megfeleltetés, de több nyelvben (például a Svédben) a „található” szó fejezi ki az egzisztenciát a „van” helyett, és a matematikában is használatos ilyen formában.³³

Vannak olyan állítások, amelyek elsősre nem hangzanak jól a találás szóval parafrázálva, de a lényeg éppen az, hogy alapvetően nem a használt szó számít, hanem a nyelvjáték szabályai és a szó abban betöltött szerepe. A keresés-találás, vagy „valamiről való tudomásszerzés”³⁴ nyelvjátékának több változata van, melyek elsősorban abban különböznek attól, ha a „van” vagy „létezik” szó egy változatát használjuk, hogy explicit megjelenik bennük egy kettősség, amely Hintikka szerint a kvantifikációnak is lényegi tulajdonsága. Ugyanis ahhoz, hogy találjunk, először keresnünk kell, ahogy a látáshoz először néznünk, és a két párt ugyanaz a kapcsolat köti össze.³⁵ A nézés tulajdonképpen vizuális keresés, mivel amikor nézünk, valójában a látóterünkben keresünk valamit.³⁶ Furcsán hangozhat a „vannak transzurán elemek” állítás „találhatunk transzurán elemeket” átírata, de csupán azért, mert megszoktuk, hogy a keresés-találáshoz valamilyen műszerek nélküli, hétköznapi cselekvést társítsunk, mint mondjuk amikor az ember a szemüvegét keresi. Azonban a transzurán elemeknél is ugyanaz a keresés-találás nyelvjáték működik, és ez láthatóvá is válik, ha specifikáljuk a keresés módját és azt mondjuk, hogy „találhatunk transzurán elemeket ilyen és ilyen módon”.³⁷

A közvetlen megfigyelés egy triviális módja a keresésnek; míg ha bonyolult kísérletek és műszerek segítségével fedezünk fel valamit, az a találás egy speciális és komplikált módjának tekinthető. A kvantorok „jelentése” Hintikka szerint az, ahogy a keresés ezen nyelvjátékát használjuk, és egy kvantort tartalmazó kifejezés összehasonlítható egy keresés eredményéről tett előrejelzéssel.³⁸ Ebben a kibővített értelemben mondhatjuk azt, hogy minden tudásunk a külső objektumok létezéséről a keresés-találás valamilyen formájának az eredménye.³⁹

Hintikka célja ezután az, hogy a keresés-találás játékelméleti elemzésével kimutassa, hogy a játék lépései azonosak a kvantifikációt tartalmazó állítások igazolásának lépéseivel;⁴⁰ azonban ezen dolgozat témájának szempontjából sokkal fontosabbak a keresés-találás nyelvjátékának előfeltételeiről szóló meglátásai. Ugyanis ahhoz, hogy legyen értelme keresésről és találásról beszélnünk, egyrészt legalább részlegesen ki kell jelölnünk a keresés területét, másrészt pedig valahogy meg kell tudnunk állapítani, hogy megtaláltuk amit kerestünk.⁴¹ Azaz tudnunk kell, hogy hol keresünk, és hogy mit keresünk. Például a „vannak fekete hattyúk” állítás esetén az előbbi a hattyúk osztálya, az utóbbi pedig a feketeség, aminek tekintetében az osztály elemeit vizsgáljuk.

Ugy gondolom, hogy az, amit keresünk a keresés-találás nyelvjátékában, tekinthető egy logikai képnek, míg az, amit megtalálunk, egy képnek, amely megfelel a keresés alapjául szolgáló logikai képnek. A két fogalompárt ugyanaz a megfelelési viszony köti össze; ugyanaz

³³ HINTIKKA 2002, 185.

³⁴ Az eredetiben: „coming to know of the existence of individuals”.

³⁵ Az érzékelés ezen kettősségét Ryle elemezte, erre az alapra épít Hintikka. (lsd.: RYLE 1999, 274.)

³⁶ HINTIKKA 2002, 186.

³⁷ HINTIKKA 2002, 186.

³⁸ Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár Hintikka a kvantorokat nem „létezőként”, hanem „találásként” értelmezi, ez a leírás a keresés-találás nyelvjátékának szabályai alapján mégis a kvantorok szigorú értelmezései közé tartozik, hiszen ontológiai elköteleződéssel jár.

³⁹ HINTIKKA 2002, 186.

⁴⁰ HINTIKKA 2002, 188.

⁴¹ HINTIKKA 2002, 188.

az egymáshoz viszonyított szerepük. Tehát a keresés-találás nyelvjátékának elemei ugyanazon elv alapján értelmezhetőek Wittgenstein képelméletének kép és logikai kép fogalmainak segítségével, amely alapján Hintikka értelmezi a kvantifikált kijelentéseket a keresés-találás nyelvjátékának segítségével. Így átfogalmazva a keresés-találás nyelvjátékában egy olyan képet keresünk, amely megfelel a logikai képnek, amellyel rendelkezünk. A „vannak fekete hattyúk” állítás esetén például a logikai kép az, hogy valamire igaz, hogy hattyú és fekete, a kép pedig egy konkrét kép egy ilyen helyzetről.

Újra fel szeretném hívni a figyelmet arra a fontos tényre, amelyet az elképzelt bab-képpel kapcsolatban már említettem: a keresés-találás nyelvjátékában csak annyit tudhatunk a keresett tárgyról, hogy megfelel-e annak a logikai képnek, amelyet egy tulajdonsággal azonosítunk; azt viszont nem, hogy az adott logikai képnek való megfelelés azonos-e a tulajdonsággal. Ezt példázta a bab-kép esetében, hogy a babszemek változatlanul alakulatoknak felelnek meg, ha az alakulatok helyet cserélnek, vagy macskákból állnak. A keresés esetében az szolgálhatna hasonló példaként, ha azelőtt, hogy kiderült volna, hogy léteznek fekete hattyúk, valaki elment volna Ausztráliába (a fekete hattyúk hazájába), azt kideríteni, hogy élnek-e ott hattyúk. Elhatározhatta volna, hogy a madarak között fog olyanokat keresni, amelyek fehérek, a vízen siklanak, és egy bizonyos szárnyfeszávolsággal rendelkeznek, hiszen úgy gondolta, hogy ennek a logikai képnek megfelelni annyi, mint rendelkezni a hattyúság tulajdonságával. Ebben az esetben ha nem is talált volna ilyen madarakat, fekete hattyúk akkor is léteztek volna. Nem a keresés lett volna hibás, hanem a logikai kép és a tulajdonság megfeleltetése. Azt a tételt, hogy a kép annyit mond arról, amit ábrázol, amennyit ábrázol belőle, úgy ültethetjük át a keresés-találás nyelvjátékába, hogy „amit megtalálunk, arról annyit tudhatunk, hogy megfelel azon szempontoknak, amelyek alapján kerestünk”. Ha ezután azt állítjuk, hogy ezen feltételeknek megfelelni annyi mint x -nek lenni, annak igazságát nem szavatolja a helyesen végzett keresés.

Azt hiszem, hogy a legfontosabb következtetés amelyet levonhatunk a logikai kép és az „amit keresünk” megfeleltetéséből a nemlétezők képi ábrázolásának problémájával kapcsolatban az, hogy ahhoz, hogy valamit „keressünk”, azaz állítsunk valamit aminek formalizálásához kvantorokra lenne szükségünk – akár csak azt, hogy valami létezik –, először egy logikai képpel kell rendelkezünk arról az esetről, amikor az adott állítás igaz. Fontos, hogy ez nem ugyanaz, mint a dolgozat elején említett érv a nemlétező objektumok létezése mellett, vagyis hogy ahhoz, hogy azt állíthassuk, hogy Zeusz nem létezik, léteznie kell valaminek, amiről ezt állítjuk. Ez az érv valamilyen objektumot feltételez, amelyről állítjuk a *-E!* predikátumot, míg a logikai kép nem objektum, hanem a dolgok valamilyen állása. Az objektumokat megnevezhetjük egy névvel, határozott leírással vagy rámutatással, míg logikai képekről csak mint (többnyire mesterkélt hangzó) tulajdonságokról beszélhetünk, mint például „zeuszság”, „hattyúság”, vagy „az elemek ilyen elrendezettsége” a bab-kép esetén.

Ábrázolás és denotáció

Most térjünk vissza kiindulóponthoz. Vizsgáljuk meg a dolgozat elején felvázolt gondolatkísérletet a kép-logikai kép fogalompár segítségével. A mecénás és a festő együttműködésének eredménye két festmény, melyek közül az egyikről Goodman alapján azt kellene állítanunk, hogy egy Churchill-kép, mely Churchillt ábrázolja, míg a másiktól azt, hogy egy Odüsszeusz-kép, mely nem ábrázol semmit. Goodman értelmezésében az ábrázolás, mint a denotáció egy esete, relációs tulajdonság, mely egy kép és egy tárgy között áll fenn. Goodman elemzése szerint a Churchill- és Odüsszeusz-képek abban különböznek egymástól, hogy az egyik egy valós személyt ábrázol, míg a másik nem ábrázol semmit; mivel Odüsszeusz nem valós személy, tehát a kép nem állhat a denotáció relációjában vele.

Nem szándékom vitatni, hogy képek denotálhatnak, és hogy ez relációs tulajdonság, azonban úgy gondolom, hogy ahhoz, ahogyan az ábrázolás szót használni szokás, közelebb áll az, ha nem a denotáció egy esetének, hanem az okának tekintjük. Valahogy úgy, ahogy az, hogy egy rajzolt nyíl mutat valamire vagy nem mutat semmire (azaz denotál vagy sem), annak a következménye, hogy a nyíl milyen formájú (illetve hogy egyáltalán nyíl formájú), azaz melyik oldalán van a hegye.

Vizsgáljuk meg a gondolatkísérlet képeinek keletkezését lépésről lépésre. A festő először megkérdezte, hogy kit fessen le. Az erre adott válasz felfogható úgy, mint a kép címe; mint a bab-kép esetében a felette elhelyezett felirat. Ezután kapott egy rövid leírást, mondhatni egy nyelvi formájú logikai képet, amely alapján megfestette a képet. A kiindulópont a kereséstalálás nyelvjátékához hasonlóan itt is egy leírás vagy logikai kép, azonban ami ezután történik, mondhatni épp ellentétes. A festő nem egy valóságos helyzetet keres, amelyre igaz a leírás, hanem egy képen ábrázolja, hogy miképp nézne ki egy ilyen helyzet; tehát kifejezetten ignorálja, hogy létezik-e, vagy valaha létezett-e ilyen helyzet a valóságban. És vajon ebből a szempontból nem ugyanezt csinálja-e minden festő és szobrász, aki nem olyasmit ábrázol, amit lát? Hiszen csak különféle leírások alapján dolgozhatnak, hacsak nem olyasvalamit igyekeznek lefesteni, amit látnak, azaz amivel kép és nem logikai kép formájában találkozhatnak. Az, hogy Churchill vagy Odüsszeusz léteztek-e a valóságban vagy sem, semmiféle hatással nincs a gondolatkísérletben szereplő képekre, mivel ha valamelyikük létezett is, akkor is csak mint valamiféle leírás lehet a kép tárgya, hiszen a festő egyikükkel sem találkozott. A gondolatkísérletben szereplő képek elsősorban nem tárgyakat, hanem leírásokat – logikai képeket – ábrázolnak. Ezek pedig okságilag megelőzik azt, hogy létezik-e valami, ami megfelel nekik, hiszen a kvantifikált kijelentések, amelyek valami létezését állítják, logikai képeken alapulnak, tehát előfeltételezik őket. Goodman szerint az, hogy egy kép ábrázol-e valamit, annak függvénye, hogy denotál-e, azonban ehhez a kritériumhoz csak akkor juthatunk el, ha a képek már elkészültek: meg kell néznük, hogy mit ábrázolt rajtuk készítőjük, és hogy a világban találhatóunk-e ilyet.

Ettől függetlenül feltehetjük azt a kérdést egy képről, hogy „létezik-e ilyen a valóságban?”, azaz denotál-e valamit, azonban erre válaszolva egy kvantifikált kijelentést teszünk, melynek alapja egy leírás, nem egy kép. Ez a leírás alapulhat a képen, vagy egy olyan különleges esetben, mint a bemutatott gondolatkísérlet, lehet a kép alapjául szolgáló eredeti leírás, de mindig el fogja választani tőle egy lépés. Az a leírás, amin a kvantifikált kijelentés alapul, soha nem lehet azonos a képpel, mivel bármilyen leíráshoz végtelen számú (de legalábbis meglehetősen sok) különböző kép társítható. Tehát abból az állításból, hogy „ilyen nincs a valóságban”, nem következhet az, hogy „a kép nem ábrázol semmit”, mivel az első állítás egy leírásra vonatkozik, a második pedig egy képre. Épp ellenkezőleg: egy kép elsősorban ábrázol, és annak függvényében denotál vagy sem, hogy létezik-e olyasvalami, amit ábrázol.

Azonban nem minden kép készül leírások alapján, mint a gondolatkísérletben szereplőek. Előfordul, hogy egy kép készítője nem leírás, hanem látvány alapján dolgozik, azaz nem logikai kép, hanem kép alapján. Bár a reprezentáció szót sokan (köztük Goodman is) általánosságban a képi ábrázolás megnevezésére használják, amennyiben az etimológiájához hűen akarjuk használni, azokban az esetekben melyeket a gondolatkísérlet példáz, nem beszélhetünk reprezentációról. Ezen képek esetében ugyanis valójában prezentáció történik, azaz *prae-sentatio*, valami nem érzékinek az érzékek elé helyezése; míg a reprezentáció szót azokra az esetekre kell fenntartanunk, amikor ténylegesen *re-prae-sentatio* történik, azaz valami érzékinek újra az érzék elé helyezése. Az első esetben egy logikai kép alapján hozunk létre egy képet, míg a második esetben egy kép alapján egy másik képet.⁴²

⁴² A reprezentáció és prezentáció kifejezések gyakran használatosak az ismeretelméletben, azonban attól eltérő

A reprezentációk esetében a „van-e ilyen a valóságban?” kérdést kezelhetjük ugyanúgy, mintha prezentációról lenne szó, azaz tekinthetjük a kép alapján alkotott logikai képet egy kvantifikált kijelentés alapjának, de eljárhatunk más módon is: érthetjük a kérdést úgy is, hogy valóságos volt-e a kép alapjául szolgáló kép. Ebben az esetben a kép valóságossága jelentheti például azt, hogy a festő látószervéből származik, tehát például nem hallucináció eredménye. Azonban az, hogy az eredeti kép hallucináció eredménye, nem zárja ki, hogy az előző módszerrel (a kép alapján alkotott logikai képre alapozva) mégis találjunk megfelelő valóságos helyzetet, aminek eredményeképpen el kellene döntenünk, hogy melyik valóságosság-interpretációt fogadjuk el erősebbnek. Ha viszont azt találjuk, hogy a kép ténylegesen a festő látószervéből származott és nem pusztán az elméjében jött létre, és ez alapján valóságosnak fogadjuk el, kétségtelenül valóságosnak kell lennie például egy olyan képnek is, amely egy monitorra, egy másik festményre, vagy egy szoborra nézve látható. Ez viszont azt vonja maga után, hogy nem mondhatjuk, hogy azért nem reprezentálhatunk valamit, mert nincs olyan a valóságban. Ha a lehető legpontosabb képet festjük valamiről, akkor annak érzékszervi tulajdonságait a lehető legpontosabban ábrázoljuk. Tehát ha a lehető legpontosabban lefestünk egy szobrot, ami az emberi érzékelés határain belül minden érzékszervi tulajdonságát leképezi egy fiktív entitásnak, mondjuk Pegazusnak, akkor per definitionem a lehető legpontosabb képi reprezentációt készítjük el Pegazusról. A létezés vagy valóságosság nem érzékszervi tulajdonságok (a kvantifikáció szigorú értelmezői szerint nem is tulajdonságok), és ezért nincsenek azok között a dolgok között, amelyeket egy festmény ábrázolhat.

Amellett, hogy az ábrázoláson belül elkülönítünk prezentációt és reprezentációt, a prezentációkat további két csoportra oszthatjuk. Ugyanis annak a helyzetnek a fennállása, hogy egy képi elem megfelel egy valóságos dolognak, pusztán annyi is lehet (gondoljunk a bab-képre), hogy az adott elemet a képben betöltött szerepe – azaz a többi képelemhez fűző viszonya – alapján megfeleltetjük egy dolognak. Emellett azonban van egy másik eset is, amikor a dolgok valamilyen állásának ábrázolása nem pusztán megfeleltetéssel történik. Ilyenkor nem csak oszthatatlan elemként ábrázolunk valamit, mint a babok az alakulatokat a bab-kép esetében, hanem tovább bontva részlemeinek logikai képévé. Gondoljunk a sakkbábúkra, amelyek szintén katonai alakulatokat jelölnek, ám a babszemeknél egy szinttel részletesebben, mivel több típust is megkülönböztetnek, és például a vezér „vezérségét” is ábrázolják valamilyen egyszerű módon. Ez alapján a prezentáción belül megkülönböztethetjük azt, amikor egy képi elem a kép egészéhez viszonyított szerepe által (kívülről) ábrázol valamit, illetve amikor a részeinek viszonya által (belülről).

Emellett megkülönböztethetünk a prezentációk alapjául szolgáló logikai képek között elgondolhatóakat és elgondolhatatlanokat, mint például a kerek négyzet. Ugyanis amit nem tudunk elgondolni, azt nem tudjuk ábrázolni, avagy Wittgenstein szavaival: „Egy összefüggés

jelentéssel, ahogy ebben a dolgozatban, a képekkel kapcsolatban előfordulnak. Ismeretelméleti kontextusban például olyasmiket mondhatunk, hogy egy gondolat reprezentál valamilyen tárgyat – ami lehet például egy festmény is –, azonban a szó általam használt értelmében egy festmény csak egy képet reprezentálhat, magát a tárgyat nem; ha a szóban forgó kép valamilyen konkrét tárgy képe, akkor emellett a denotáció relációjában is állnak. A prezentáció-reprezentáció fogalom-pár igen fontos terminológia az ismeretelméletben, azonban ez a használatuk mindenképpen metaforikus, hiszen gondolatok aligha helyezhetnek bármit is az érzékek elé. Fontosnak tartom ezt megkülönböztetni attól, ahogy ebben a dolgozatban használom ezeket a kifejezéseket, a szó szerinti, etimologikus jelentésükhöz igyekezve igazodni, mivel úgy gondolom, hogy ez egy olyan különbségre mutat rá az ábrázolás két típusa között, amely fontos tanulságokkal szolgál a képek logikai struktúrájának vizsgálatához.

elgondolható« – ez azt jelenti, hogy képet alkothatunk róla.”⁴³ Ez az ábrázolhatatlanság azonban csak a belső ábrázolásra vonatkozik, ugyanis ami ábrázolhatatlan, az nem valamiféle objektum, hanem egy összefüggés. A „kerek négyzet” elgondolhatatlansága vagy belső ábrázolhatatlansága abban rejlik, hogy nem ábrázolhatóak azonos tárgyon a kerekesség és a négyzetség tulajdonságai, mivel azok inkompatibilisek egymással. De ez nem jelenti azt, hogy kívülről, egy kép egy elemeként ne ábrázolhatnánk. Képzeljünk el például egy képet melynek címe „A kerek négyzet”, és két halmazból áll, melyek metszik egymást és a „Kerek dolgok” illetve „Négyzetek” neveket viselik. A két halmaz metszetében elhelyezhetünk egy pontot, majd rajzolhatunk egy felé mutató nyilat, aminek a másik végére odaírhatjuk hogy „A kerek négyzet”.

Ha a képek azon tulajdonságát hogy ábrázolnak valamit, intrinzikus tulajdonságnak tekintjük, azzal megőrizzük az oksági kapcsolatot a szó másik, a képet létrehozó cselekvést jelölő értelmével. Ennek eredményeképp állíthatjuk, hogy „ha egy festő x-et ábrázolja egy képen, akkor az így keletkezett kép x-et ábrázolja”; x-szel egy képet (látványt) vagy leírást jelölve. Ez az ábrázolásfogalom elkülönül a denotációtól, így lehetővé téve a leképezési viszony mélyebb struktúrájának vizsgálatát, mely a két fogalmat Goodman elképzelése nyomán összevonva láthatatlan marad. Ez az újabb dimenzió lehetővé teszi a prezentáció-reprezentáció, illetve a külső és belső prezentáció fogalompárjainak elkülönítését, melyek közül az utóbbi pontos definícióval szolgál arról is, hogy mit jelent és miben nyilvánul meg az, ha valami ábrázolhatatlan vagy elgondolhatatlan.

Metafizikai következmények

Mindez felveti a kérdést hogy a leképezés folyamatának általam bemutatott leírása mennyire kompatibilis a fiktív avagy nemlétező objektumok ontológiai státuszáról alkotott szigorúbb elméletekkel. A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy az ebben a dolgozatban leírtak elfogadása mellett tartható a kvantifikáció szigorú értelmezése. Ugyan az eddig leírtak alapján nyugodtan tehetjük azt az intuitíve igaznak tűnő állítást hogy „ez a kép Odüsszeuszt ábrázolja”, a kvantifikáció szigorú értelmezésének szigora az olyan állítások ellen irányul, mint „Pegasus egy szárnyas ló”, vagy „Odüsszeuszt Ithaka partjainál tették partra”. A fiktív objektumokról szóló állítások létjogosultsága más lapra tartozik, mint a képekről szóló állításoké, mivel a képek valóságosak. Még akkor is, ha megengedő kvantorértelmezést vallunk, élnünk kell valamilyen megkülönböztetéssel a fiktív és valós dolgokról szóló állítások között (erre szolgál az *E!* predikátum). Ennek a megkülönböztetésnek a bevezetése nélkül ha például valaki lefestene egy autót amelynek a sebességmérője azt mutatja hogy átlépte a fény sebességét, igaz lehetne az az állítás hogy „lehet gyorsabban haladni a fény sebességénél”. Ennek a megkülönböztetésnek a legerősebb formája a kvantorok szigorú értelmezése, mely egyáltalán nem engedélyez fiktív dolgokról szóló állításokat.

Mivel a prezentáció egy logikai képet, a reprezentáció pedig egy képet prezentál, a kvantorok szigorú értelmezése mellett sincsen semmi baj azzal, ha valaki azt mondja hogy „ez a kép Odüsszeuszt ábrázolja”. Sőt, ha feltételezzük hogy a könyvek ebből a szempontból hasonlítanak a képekhez, azt is állíthatjuk hogy „ez a könyv Odüsszeuszról szól”. Ilyen alapon még akkor sem kerülünk bajba, ha azt állítjuk hogy „ezen a képen Odüsszeuszt partra teszik Ithakánál”, vagy hogy „az Odüsszeiában Ithakánál teszik partra Odüsszeuszt”. Az ontológiai szakadékba csak akkor lépünk bele, ha azt állítjuk hogy „Odüsszeuszt Ithakánál tették partra”. Ebből a mondatból hiányzik az, hogy „ezen a képen”, vagy „ebben a könyvben”, és ezért már elfogadhatatlan, ha szigorúan értelmezzük a kvantorokat jelentését, és nem gondoljuk, hogy Odüsszeusz valóban létezett, és Ithakánál tették partra. Ebben az esetben ugyanis az állítás

⁴³ WITTGENSTEIN 2004, 3.001

szubjektuma (ami egyúttal a kvantor és az ontológiai elköteleződés tárgya) már nem a kép vagy könyv lenne, hanem Odüsszeusz, aki feltehetően nem valós személy.

Ennek ellenére ha valaki azt mondja hogy „Odüsszeuszt Ithakánál tették partra”, úgy tűnhet, hogy értelmes kijelentést tesz. Aki eleget tud Odüsszeuszról, érti hogy miről van szó, és egyet is ért a mondattal; sőt, elképzelhetünk olyan mondatokat is, amelyek szerint Odüsszeuszt valahol máshol tették partra, és amelyek nem tűnnek igaznak. Ennek az az egyszerű magyarázata hogy aki ismeri Odüsszeuszt, az közvetve vagy közvetlenül az Odüsszeiából ismeri, és ezért felesleges lenne hozzátenni a róla szóló állításokhoz hogy „az Odüsszeiában”. A hétköznapi nyelvhasználat ehhez hasonló, fiktív entitásokról szóló és igaznak tűnő kijelentéseinél nem hiányzik az értelmezési tartomány ezen előzetes meghatározása, hanem nincs szükség rá, mivel triviális, és ezért kihagyható. Ettől függetlenül kimondatlanul ott kell lennie az ilyen kijelentések mögött, hiszen tudjuk hogy ez nem (legalábbis nem biztosan) a valóságban történt, hanem Homérosz eposzában. Ha valamilyen meglepő régészeti leletből kiderülne hogy az igazi Odüsszeuszt nem is Ithakánál tették partra, hanem valahol máshol, akkor az előző mondat értelmének és igazságértékének a hétköznapi nyelvben is az az állítás felelne meg hogy „az Odüsszeiában Ithakánál tették partra Odüsszeuszt”.

Természetesen ha egy kijelentés valamilyen rejtett elemmel rendelkezik, azt a formalizálásban meg kell valahogy jeleníteni. Ahhoz, hogy az ilyen típusú állításokat (szigorú értelemben) kvantifikált kijelentésekké alakíthassuk, valahogy jelölnünk kell azt a mondatelemet hogy „az Odüsszeiában”, és épp erre szolgál az úgynevezett történetoperátor.⁴⁴ Ez általában egy S betűvel jelöli egy kijelentés formalizálásában, ha az egy történet kontextusában értelmezendő.

Ha a kvantorokat megengedő módon értelmezzük, még tovább tágíthatjuk a nem kívánt ontológiai elköteleződés nélkül állítható mondatok halmazát (mivel csak az *E!* predikátum használata jár ontológiai elköteleződéssel). Ha például Parsons-t követve a kvantorokat nem objektuális, hanem szubsztitucionális módon értelmezzük, azaz nem tárgyakhoz, hanem „kifejezésekhez” (terms) kötjük a jelentésüket,⁴⁵ nincs szükségünk a történetoperátorra ahhoz hogy fiktív entitásokról tehesünk állításokat. Azonban hogy elkerüljük a „lehet gyorsabban haladni a fénysebességnél” típusú állítások igazságát, használnunk kell az *E!* predikátumot, ha a fiktív világokról tett állításaink konfliktusba kerülnének a valóságban értelmezendő változataikkal. A megengedő kvantorértelmezéssel formalizálhatóvá válik például az a kijelentés is, ami a legtöbb szigorú értelmezés mellett ironikus módon nem formalizálható: hogy „bizonyos dolgok nem léteznek”. Az azonban nem szorul bizonyításra hogy a megengedő kvantorértelmezések kompatibilisek a képek logikai struktúrájának ebben a dolgozatban bemutatott elemzésével, hiszen az ábrázolást denotációként (azaz a kép és egy objektum relációjaként) kezelve is csak a kvantorok szigorú értelmezése mellett jelent problémát a fiktív entitások ábrázolása.

⁴⁴ Isd.: WOODS 1974.; KÜNNE 1990.

⁴⁵ PARSONS 2002, 156.

Bibliográfia

- GOODMAN, Nelson 1988. *Languages of Art*. Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge.
- HINTIKKA, Jaakko 2002. „Language-Games for Quantifiers.”: JACQUETTE, Dale (szerk.): *Philosophy of Logic, An Anthology*. Blackwell Publishers, 183-200.
- KANT, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz, Budapest.
- KENNY, Anthony 2006. *Wittgenstein*. Blackwell Publishing.
- KÜNNE, Wolfgang 1990. „Perception, Fiction, and Elliptical Speech.”: JACOBI, Klaus – PAPE, Helmut (szerk.): *Thinking and the Structure of the World, Hector-Neri Castañeda's Epistemic Ontology Presented and Criticised*. de Gruyter, Berlin, 268-284.
- MEINONG, Alexius 1960. „On the Theory of Objects.”: Roderick Chisholm (szerk.): *Realism and the Background of Phenomenology*. Free Press, Glencoe, 76–117.
- MEINONG, Alexius 1971. *Abhandlungen zur Erkenntnistheorie und Gegenstandstheorie*. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- PARSONS, Charles 2002. „A Plea for Substitutional Quantification.”: JACQUETTE, Dale (szerk.): *Philosophy of Logic, An Anthology*. Blackwell Publishers, 156-60.
- QUINE, W. V. O. 1963. „On what where is.”: *From a Logical Point of View*. Harper Torchbooks, New York, 1-19.
- RUSSELL, Bertrand 1996. „On Denoting.”: MARTINICH, A. P. (szerk.): *The Philosophy of Language*. Oxford University Press, New York, 199-207.
- RYLE, Gilbert 1999. *A szellem fogalma*. Osiris kiadó, Budapest.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 2004. *Logikai-filozófiai értekezés*. Atlantisz.
- WOODS, John 1974. *The Logic of Fiction, A Philosophical Sounding of Deviant Logic*. Mouton.

KAPELNER ZSOLT

Szabad Bölcsészet BA, filozófia szakirány, III. évfolyam

Radikális fordítások

Az analitikus hermeneutika lehetőségei

Bevezetés

Létezik az analitikus filozófiának egy – nevezzük így – „hermeneutikai” vonulata. Hermeneutikai abban az értelemben, hogy az e körhöz tartozó filozófusok gondolkodásában a megértés, értelmezés fogalmi központi szerepet játszanak. Köztük a legjelentősebbek kétség kívül Donald Davidson és Daniel Dennett. Természetesen rajtuk kívül is találhatóak „kismesterek”, akik sikerrel alkalmaznak bizonyos hermeneutikai gondolatokat egy-egy kérdéskör kapcsán – példaként említhető John McDowell,¹ David Lewis,² Richard Rorty³ –, ám az ő munkásságukkal részletesen nem foglalkozom.

Mind Davidson mind Dennett megértésre és értelmezésre vonatkozó gondolatai egy harmadik szerző, a hermeneutának legkevésbé sem nevezhető Willard van Orman Quine írásaira, egész pontosan az ő *radikális fordítási gondolatkörére* nyúlnak vissza. Az alábbiakban a davidsoni és dennetti interpretációelmélet, valamint a quine-i radikális fordítás közötti összefüggéseket vizsgálom. Amellett érvelek, hogy Quine a radikális fordítás kapcsán egy az *empirikus ismeretszerzésre* vonatkozó alapvető – ontológiai következményekkel is járó – megállapítást fogalmaz meg, melyet a nyelvi jelentésekről való ismeretszerzés speciális esetére alkalmaz. Dennett és Davidson ugyanezt a gondolatot veszi át és terjeszti ki.

Ezt alátámasztandó először ismertetem az empirikus ismeretszerzés hagyományos modelljét, mely egyrészt a modern empirizmus episztemológiai, másrészt a fizikalizmus metafizikai elméletének alapját képezi. A második szakaszban áttekintem Quine radikális fordítási gondolatkísérletét és amellett érvelek, hogy annak következményei – ha csakugyan fennállnak – komoly következményekkel járnak az említett ismeretelméleti modellre nézve. Ez után megkísérlem kimutatni a davidsoni-dennetti interpretációs módszer és a radikális fordítás közti módszertani párhuzamokat, végül mindebből levonom a megfelelő ismeretelméleti és ontológiai konklúziót.

E megfontolások nem csak arra derítenek fényt, hogy miként bukkanhatott fel és tehetett szert központi szerepre az interpretáció fogalma a Davidson, Dennett és Quine részvételével zajló, alapvetően fizikalista-empirista diskurzusban, de arra is, hogy mi motiválta e szerzőket hermeneutikai eszközök alkalmazására a fizikai valóság megismerésének bizonyos területein. Mindez alkalmasint megvilágítja azt is, hogy milyen szerepet tölthet be az interpretáció filozófiája – a hermeneutika – az analitikus filozófiában és hogy milyen – nem kizárólag ismeretelméleti természetű – tanulságok vonhatóak le az analitikus hermeneutika megfontolásaiból.

Empirizmus

Ebben a szakaszban az *empirikus ismeretszerzés* – vagy, ha úgy tetszik, az empirikus igazolás – egy olyan modelljét vázolom fel, amely alapvető fontosságú úgy az empirizmus episztemológiai, mint a fizikalizmus metafizikai elmélete szempontjából. Ugyan e modell alapvető jelleg-

¹ McDOWELL 2000.

² LEWIS 1974.

³ RORTY 1979.

zetességei közismertek, néhány igen fontos részlet tisztázása mégis elengedhetetlen a megfelelő érvelés szempontjából, így az alábbiakban mindenekelőtt erre helyezem a hangsúlyt.

Az empirikus ismeretszerzés hagyományos modellje szerint akkor állíthatjuk igaz módon, hogy egy S személy rendelkezik azzal az empirikus ismerettel, hogy p , ha p igaz és S megfigyelések valamely összességéből *érvényes nem deduktív* következtetés⁴ segítségével következtet arra, hogy p . Így például megfigyelhetjük, hogy egy adott fogyasztón átfolyó áram erősségét mérő ampermérő és a rajta eső feszültséget megmutató voltmérő viselkedése között bizonyos körülmények közt – mikor a fogyasztó áram alatt van – egy adott összefüggés figyelhető meg, jelesül, az általuk mutatott értékek egyenesen arányosak. Számos megfigyelés után az induktív generalizáció érvényes nem deduktív következtetése segítségével kialakíthatjuk magunkban azt a hitet, hogy e két érték mindig egyenesen arányos, ilyen módon pedig szert tehetünk arra az empirikus ismeretre, hogy az Ohm-törvény igaz.

Nevezzük azokat a proposíciókat, amelyek érvényes nem deduktív következtetés konklúziói lehetnek *empirikus hipotéziseknek*.⁵ Másképp fogalmazva: azon proposíciók empirikus hipotézisek, amelyek empirikusan cáfolhatóak, azaz amelyekre van olyan – lehetséges – érvényes nem deduktív következtetés, melynek konklúziója a szóban forgó proposíció negáltja. A jelen tárgyalás szempontjából szerencsésebb a pozitív megfogalmazást használni.

A nem deduktív következtetések természetéből – abból, hogy azok nem garantálják a konklúziójuk igazságát – következik, hogy megfigyelések egy adott összessége egynél több empirikus hipotézist is alátámaszthat. Például ha látok egy pár cipőt egy függöny alól kikandikálni, úgy ebből levonhatom azt a következtetést, hogy valaki áll a függöny mögött, de arra a konklúzióra is juthatok, hogy valaki otfelejtette a cipőit.⁶

A jelen modell szempontjából azonban döntő fontosságú, hogy minden egyes empirikus hipotézisre létezzen – lehetséges – megfigyelések egy olyan összessége, mely kizárólag ezt a hipotézist támasztja alá, azaz, amelyből kizárólag erre a hipotézisre lehet következtetni érvényes nem deduktív következtetés segítségével. Ez a követelmény, ahogy a szakasz végén látni fogjuk, alapvető jelentőségű az empirizmus és a fizikalizmus szempontjából.

A követelményt másként is megfogalmazhatjuk: az itt tárgyalt modellben minden empirikusan ekvivalens hipotézis *teoretikusan* is ekvivalens kell, hogy legyen. A teoretikusan ekvivalensnek nevezek két hipotézist akkor, ha lefordíthatóak egymásra, és bármely elmélet bármely mondatára áll, hogy igazságértéke azonos a másik elméletbeli fordításának igazságértékével.⁷ Ha ez az utóbbi feltétel nem teljesül, de az előbbi igen, úgy a két elméletet teoretikusan kompatibilisnek nevezem, ha továbbá az előbbi feltétel sem teljesül, akkor a két elmélet teoretikusan inkompatibilis.⁸

⁴ A nem deduktív következtetések paradigmatis esetei az induktív generalizáció és az abdukció, vagyis a legjobb magyarázatra történő következtetés (HARMAN 2010). Hogy pontosan mi határozza meg ezek érvényességi feltételeit, az kívül esik a jelen tárgyalás keretein.

⁵ Az empirikus hipotézis fogalma definiálható egy *holista* elképzelés keretein belül is. Ennek értelmében az empirikus hipotézisek olyan *teljes elméletek* vagy *kellően átfogó elmélettrövedékek*, melyek igazságára megfigyelések egy adott összességéből érvényes nem deduktív következtetés segítségével következtethetünk.

⁶ HARMAN 2010, 439

⁷ A teoretikus ekvivalencia fogalmának természetesen adható ennél kifinomultabb definíciója is, ám jelen céljaink szempontjából ez a megfogalmazás megfelelő.

⁸ Ebben a kontextusban némileg problémás egyes proposíciók, mint empirikus hipotézisek teoretikus ekvivalenciájáról beszélni, ezért alighanem kifizetődőbb a fogalmat a 2. lábjegyzetben említett holisztikus értelemben felfogni.

Például két elmélet, amelyek kizárólag jelölésrendszerükben különböznek, teoretikusan ekvivalensek. Teoretikusan kompatibilisek, de nem ekvivalensek például a klasszikus elsőrendű és az intuicionista logika, mivel utóbbi bármely állítása kifejezhető az előbbi segítségével, ámde nem minden állítás, amely az utóbbiban igaz, lesz igaz az előbbiben is.⁹ Végül teoretikusan inkompatibilisek például a történelemtudomány és az absztrakt algebra: az egyik állításai ki sem fejezhetőek a másik segítségével.

Az empirikusan és teoretikusan ekvivalens hipotéziseket, úgy vélem, minden probléma nélkül tekinthetjük lényegileg azonos elméleteknek. Így joggal állíthatjuk, hogy az empirikus ismeretszerzés itt tárgyalt modellje szerint minden empirikus hipotézisre – vagy empirikus hipotézisek empirikusan és teoretikusan ekvivalens osztályára – létezik – lehetséges – megfigyeléseknek egy olyan köre, amelyből egyedül a szóban forgó hipotézisre lehet következtetni érvényes nem deduktív következtetés segítségével.

Meglehet, hogy ezeket a megfigyeléseket pillanatnyilag nem tettük meg, de a megfigyeléseink köre kibővíthető oly módon, hogy végül egyetlen hipotézis kivételével minden lehetőséget kizárjunk. Előfordulhat, hogy a függöny alól kikandikáló cipőket látva mindkét következtetés megengedett a számunkra – az is, hogy valaki áll a függöny mögött és az is, hogy valaki ottelejtette a cipőjét –, ám lehetőségünk van további megfigyeléseket tenni – benézni a függöny mögé – amelyek végül eldöntik a kérdést.

Ebből az következik, hogy ha megfigyelések egy adott osztályából több mint egy vagy épp nulla hipotézisre lehet következtetni érvényes nem deduktív következtetés segítségével, akkor ott semmilyen empirikus ismeretre nem lehet szert tenni. Ahol nem fedezünk föl empirikus összefüggéseket, nincsenek is empirikus tények. De ahol semmilyen megfigyelés nem döntheti el, hogy melyik hipotézis igaz, ott szintén nem beszélhetünk az empirikus ismeret megszerzésének lehetőségéről.

Így például alighanem semmilyen megfigyelés nem döntheti el, hogy a Zermelo-Fraenkel halmazelmélet inkonzisztens-e vagy sem. A szóban forgó tény – ha csakugyan tény – nem ismerhető meg empirikusan. Hasonlóképpen: valószínűleg semmilyen az Ohm-törvényhez hasonló összefüggés nem mutatható ki a budapesti állatkert koalaszaporulata és a légnyomás alakulása közt a Vénusz legmagasabb pontján. Alighanem semmiféle olyan tény nem létezik, amelyről ebben az esetben empirikus ismeretet szerezhetnénk.

Az empirikus ismeretszerzés e modelljét, úgy vélem, standardnak tekinthetjük a kortárs analitikus diskurzusban. Ez nem is meglepő, ha megfontoljuk, hogy a modell kiválóan szolgálja mind az empirizmus episztemológiai, mind a fizikalizmus metafizikai elméletét. Az empirizmus állítása az, hogy van az ismereteknek egy olyan köre, melyre csak empirikus módon tehetünk szert.¹⁰ Attól függően, hogy mennyire tág ezen ismeretek köre, tekinthetünk egy elméletet inkább vagy kevésbé radikálisan empiristának. A fizikalizmus ezzel szemben metafizikai elmélet, vagyis fő kérdése az, miféle létezők léteznek és milyen a természetük.¹¹ A fizikalizmus standard válasza erre a kérdésre az, hogy azon entitások léteznek, melyekről vagy számot ad a fizika, vagy amelyek az előző értelemben vett fizikai entitásokon *szuperveniálnak*, rájuk épülnek.¹²

Az empirizmus számára nagy hasznot hajt a modell, mivel elméletet szolgáltat arra, hogy pontosan miként kell elképzelnünk az empirikus ismeretszerzést vagy igazolást, hogy milyen

⁹ Quine ezeket az elméleteket nevezi *logikailag inkompatibilisnek* (QUINE 1992, 97).

¹⁰ MARKIE 2013.

¹¹ STOLJAR 2010, 13.

¹² STOLJAR 2010, 31. skk.

az ilyen fajta megismerés természete. A modell elszámol az empirikus ismeret legtöbb általánosan elfogadott jellemzőjével, így a nem deduktív következtetési formák dominanciájával az empirikus igazolás esetén, az empirikus ismeret fallibilitásával, sőt popperi értelemben vett verifikálhatatlanságával is:¹³ az modelltől pusztán az következik, hogy minden empirikus hipotézisre létezik – lehetséges – megfigyelések egy azt és csak azt alátámasztó halmaza, az nem, hogy volna olyan empirikus hipotézis, amelyre nem létezik azt cáfoló megfigyelések halmaza. Másként fogalmazva: a modell szerint minden empirikus hipotézis cáfolható elviekben.

A fizikalizmus számára a modell elfogadása azért elengedhetetlen, mert másként nem vagyunk képesek számot adni a *befejezett fizika* eszméjéről, amely nélkül igen komoly akadályokba ütközik a fizikalizmus elméletének értelmezése. A fizikalizmus azt állítja ugyanis, hogy minden létező fizikai természetű vagy fizikai létezőkön szupervenial. Melyek azonban a fizikai létezők? Első közelítésben azt mondhatnánk, hogy azok, amelyeket a fizika tudománya posztulál. Aligha gondolhatjuk azonban, hogy napjaink fizikája tökéletes és hogy soha nem fog semmiféle revízió bekövetkezni a fizikai entitásokat illetően. Ha mármost nem szeretnénk a világ metafizikailag alapvető tulajdonságait – hogy ti. miféle entitások léteznek – kitenni a változásnak, azt kell gondolnunk, hogy a „fizikai létező” fogalmának terjedelmét nem az aktuális, hanem egy ideális, jövőbeni, „befejezett” fizika határozza meg.¹⁴

Lévén azonban, hogy minden fizikai ismeret empirikus ismeret – tehát minden fizikai elmélet egy fenti értelemben vett empirikus hipotézis –, befejezett fizika csak akkor lehetséges, ha az empirikus ismeretszerzés természete olyan, hogy előbb-utóbb szükségképpen kiszűr minden rivális elméletet és kitüntet egyet, mint helytállót. Ha létezhet megfigyeléseknek egy olyan köre, amelyből több mint egy empirikus hipotézisre lehet következtetni és e megfigyeléseket elvileg sem bővíthetnénk ki további megfigyelésekkel oly módon, hogy e további megfigyelések valamelyike cáfolja a rivális hipotézisek egyikét, úgy mindig lehetséges lesz két „végső fizika”: egy, amelyik az egyik hipotézist fogadja el, és egy másik, amelyik a másikat. Ha létezhet két ilyen empirikusan ekvivalens, de teoretikusan *pusztán kompatibilis* elmélet, úgy a befejezett fizika eszméje nem tartható fenn. A modell, ahogy láttuk, sikerrel kezeli a problémát.

Az empirikus ismeretszerzés itt ismertetett modelljére azonban súlyos veszélyt jelent Quine radikális fordítási gondolat kísérlete. Eszerint ugyanis van a jelenségeknek egy olyan köre, amelyről ismerettel rendelkezünk, és amely ismeretre csak empirikus módon tehetünk szert. Az empirikus ismeretszerzés ezen esetében azonban az iménti modell nem alkalmazható, mivel olyan megfigyelésekkel állunk szemben, amelyekre *mindig* létezik több olyan elmélet, melyek empirikusan ekvivalensek, de teoretikusan nem azok. A következő szakaszban Quine emellett érveit és azok következményeit mutatom be az empirikus ismeretszerzés elméletére.

Radikális fordítás

Az eddig fejtegetések alapján tehát akkor mondhatjuk, hogy valaki rendelkezik azzal az empirikus ismerettel, hogy p , ha kielégíti a következő feltételeket: p igaz; p -re érvényes nem deduktív következtetés segítségével következtettünk megfigyelések valamely összességéből; van lehetséges megfigyeléseknek egy olyan csoportja, amelynek *egyedül* p érvényes nem deduktív következtetés segítségével levonható konklúziója.

Ebben a szakaszban amellett érvelek, hogy Willard van Orman Quine híres radikális fordítási gondolat kísérlete és az abból levont következtetések fényében a modell kiegészítésre szorul. A quine-i érvelés a következő: a radikális fordítás során a nyelvi jelentésekről empirikus

¹³ vö. POPPER 1999.

¹⁴ vö.: STOLJAR 2010, 5.; STOLJAR 2009.

ismerettel kell rendelkezünk; a radikális fordítási szituációban a fenti modell nem ad számot arról, hogyan szerezhünk ismeretet a jelentésről; a hétköznapi nyelvhasználat során is radikális fordítási helyzetben vagyunk; tehát a fenti modell soha nem ad számot arról, hogyan szerezhünk ismeretet a jelentésről. A szakasz hátralévő részében először ismertetem Quine gondolatkísérletét, majd az érvelés egyes premisszáit fejtem ki.

Quine radikális fordítási gondolatkísérlete a következőképpen fest: képzeljük el, hogy egy nyelvész ellátogat egy elszigetelt körülmények közt élő törzshöz. A bennszülöttek nyelvét soha korábban nem fordították le, az nem rokona egyetlen ismert nyelvnek sem, a törzs tagjai továbbá kulturálisan és egyéb tekintetben is izoláltak a külvilágtól. A nyelvész feladata az, hogy elkészítse a bennszülöttek nyelvének *fordítási kézikönyvét*, azaz, hogy megfeleltesse a bennszülött nyelv minden egyes mondatát saját nyelve – mondjuk a magyar – valamely mondatnának.¹⁵

Az érvelés első premisszája ennek fényében nyilvánvalóan igaz: a nyelvésznek empirikus ismereteket kell szereznie a bennszülöttek mondatainak jelentéseiről, amennyiben nincs és nem is lehet róluk a priori tudása. Ez a tudás ráadásul nem csak hogy empirikus, de kizárólagosan a bennszülöttek nyelvi és egyéb természetű *viselkedésének* megfigyelésén alapulhat, minthogy a nyelvrokonság, a kulturális hasonlóság és egyéb tényezők nem nyújtanak fogódzót a nyelvész számára a fordítási kézikönyv elkészítéséhez.¹⁶

Mi igazolja azonban a második premisszát, azt, hogy a radikális fordítás során az előbb vázolt ismeretelméleti modell nem használható fel, mint a jelentésről való empirikus ismeret megszerzésének képlete? Ez a radikális fordítás egy sajátos tulajdonságából, az úgynevezett *meghatározatlanságból* következik. A radikális fordítás meghatározatlansága értelmében *mindig* lehetséges két olyan fordítási kézikönyv, melyek az összes lehetséges megfigyeléssel összhangban vannak – nem mondanak ellent nekik –, de egymással nem kompatibilisek. A fenti terminológiát használva: az összes lehetséges megfigyelés ismeretében is alkothatunk a bennszülöttek mondatainak jelentéséről legalább két olyan elméletet, melyek empirikusan ekvivalensek, de teoretikusan nem azok.¹⁷

Ha ez igaz, úgy a fenti modell értelemszerűen hatályát veszti. Annak értelmében ugyanis csak akkor rendelkezhetnénk a jelentésekről empirikus ismerettel, ha alkothatnánk róluk empirikus hipotézist. Quine szerint azonban a jelentésekről alkotott egyetlen elmélet sem empirikus hipotézis, mivel nincs a megfigyeléseknek olyan köre, mely egy és csakis egy jelentésekről szóló elméletet támogatna. Ha tehát Quine-nak igaza van, vagy a fenti modellt kell revideálnunk, vagy el kell vetnünk a gondolatot, hogy a radikális fordítás során szert tehetünk ismeretekre a jelentéssel kapcsolatban. Ez utóbbi eshetőséget a harmadik premissza kapcsán zárjuk ki.

Miért kellene azonban azt gondolnunk, hogy a radikális fordítást csakugyan meghatározatlan? Quine számos különböző érvet hoz fel állítása mellett, ezek közül itt csak egyet ismertetek, mely többé-kevésbé az *On the Reasons for Indeterminacy of Translation*¹⁸ című szövegben ismertetett *alulról jövő érvelésnek* (argument from below)¹⁹ felel meg. Az érv a következő: ha a fordítás meghatározott, úgy a referáló kifejezéseket tartalmazó mondatok fordítása is meghatározott; ha a referáló kifejezéseket tartalmazó mondatok fordítása meghatározott, akkor a referáló

¹⁵ QUINE 1960, 2. fejezet.

¹⁶ GIBSON 1986, 31; QUINE 1973, 35. skk.

¹⁷ QUINE 1960, 27.; QUINE 1987, 8.; QUINE 1992, 48. A fordítás meghatározatlanságának – csakúgy, mint Quine más fontos téziseinek – számos megfogalmazása létezik. Itt a legfontosabb szöveghelyekre hivatkozom. További megfogalmazásokhoz l.: GAUDET 2006, 44. skk.

¹⁸ QUINE 1970.

¹⁹ QUINE 1970, 183.

kifejezések fordítása is meghatározott; de a referáló kifejezések fordítása nem meghatározott; tehát – *modus tollens*szel – a fordítás sem meghatározott.

Az első premissza igazságát könnyen beláthatjuk, ha szemügyre vesszük a kontraponáltját: ha a referáló kifejezéseket tartalmazó mondatok fordítása nem meghatározott, akkor a fordítás általában véve sem az. Ez az állítás igaz, hiszen ekkor mindig lehetséges két alternatív, teoretikusan nem ekvivalens fordítási kézikönyv, amelyek a referáló kifejezéseket tartalmazó mondatok fordításában térnek csak el.

A második premissza két fregei elvből következik: egyrészt a kompozicionalitás elve kimondja, hogy egy mondat jelentése az őt alkotó részek jelentésének – és összeillesztésük módjának – függvénye. Másrészt ugyancsak Fregétől származik az a gondolat, hogy a referáló kifejezések jelentésének elsődleges szerepe az, hogy meghatározzák a kifejezés referenciáját. Ha tehát a kifejezés referenciája nem meghatározott, úgy a jelentése sem az. Ha pedig a referáló kifejezés jelentése nem meghatározott, akkor az egész mondaté sem az.

Az érvelés természetesen a harmadik premisszán áll vagy bukik, melyet Quine híres „*gavagai*-példája” hivatott alátámasztani.²⁰ Tegyük fel, hogy a bennszülöttek nyelvének valamely hangsoráról – „*gavagai*” – feltesszük, hogy az egy referáló kifejezés. Megfigyeljük, hogy a hangsort tartalmazó mondatokat rendszeresen akkor használják, amikor a környéken nyulak tartózkodnak, például mikor egy nyúl szalad át a mezőn, rámutatnak és felkiáltanak: „*Gavagai!*”. Ebben az esetben joggal tehetjük fel, hogy a „*gavagai*” hangsor referenciája „nyúl”.

Mi igazolja azonban, hogy a kifejezés helyes fordítása nem „a nyúltság egy instanciája” vagy „leválasztatlan nyúlrészt”? Pusztán az olyan események megfigyelése, mint az iménti rámutatás és felkiáltás, még egyáltalán nem igazolják a „nyúl”-hipotézist. Teljesen jogos volna a részemről egy nyulat látva felkiáltani: „Lám, egy leválasztatlan nyúlrészt!” Nem állítanék semmi hamisat. Ez ugyan számunkra némiképp furcsa volna – Quine kifejezésével élve „*kiagyalt és perverz*”²¹ –, de miért rónának a mi averzióink bármiféle megszorítást a bennszülött törzs gondolkodásmódjára és nyelvhasználatára?

Gondolhatnánk, hogy ugyan a rámutatásos példa megengedi az alternatív fordításokat, vannak olyan megfigyelések, amelyek már semmi esetre sem. Ha a megfelelő kérdéseket intézem a bennszülöttekhez a megfelelő körülmények között, kiderül, hogy vajon nyulakról vagy nyúlrészekről beszélnek-e. Ha például előbb egy nyúl lábára majd a fülére mutatva megkérdezem, hogy e két „*gavagai*” azonos-e, úgy a bennszülöttek válasza eldönti a kérdést: ha igen, a *gavagai* „nyulat” jelent, ha nem, valami mást.

Vegyük azonban észre, hogy az ilyen fajta vizsgálódás során eleve feltettük, hogy ismerjük olyan kifejezések jelentését, mint például az azonosság, esetleg a többes szám jele és más hasonlók. Ezek a nyelvi eszközök – melyeket Quine *individuuációs apparátusnak*²² nevez – azonban Quine szerint nem azonosíthatóak a referáló kifejezések jelentésének ismerete nélkül. Valóban, honnan tudhatnánk, hogy egy adott kifejezés – pl. „*bavagai*” – jelentése „azonos”, ha nem tudjuk, hogy a „*gavagai bavagai mavagai*” mondatban a „*gavagai*” és „*mavagai*” referenciája azonos-e vagy sem? A probléma, mondja Quine, feloldhatatlan: az *individuuációs apparátus* nem azonosítható a referencia ismerete nélkül, de a referencia sem azonosítható az *apparátus* ismerete nélkül. A referencia tehát semmilyen módon nem azonosítható.

Quine érvei természetesen nem vitán felül helytállóak. Az elmúlt ötven évben számos ellenérv született a gondolatmenettel szemben.²³ Lévén azonban, hogy jelenlegi céloom nem a radikális

²⁰ QUINE 1960, 51. skk.; QUINE 1970, 181. skk.

²¹ QUINE 2002.

²² QUINE 2002, 145.

²³ pl.: EVANS 1975.; KIRK 1977.; KATZ 1988.; vö.: WRIGHT 1998.; KIRK 2004.

fordítással kapcsolatos megfontolások igazságának tárgyalása, hanem az azok és az empirikus ismeretszerzés általánosan elfogadott modellje közti viszony feltárása, az érv konkluzivitásával kapcsolatos aggályokkal a továbbiakban nem foglalkozom.

Quine szerint tehát a radikális fordítási szituációban az empirikus ismeretszerzés előző szakaszban ismertett modellje nem használható fel a nyelvi jelentésről való tudás megszerzésére, mivel ebben a helyzetben a jelentésekről nem alkotható empirikus hipotézis, lévén, hogy lehetséges megfigyelések minden csoportja egynél több a jelentésekre vonatkozó elméletet támaszt alá. Quine úgy véli, hogy ez a helyzet nem csak a radikális fordítás esetében áll fenn. A hétköznapi nyelvhasználat és nyelvi megértés – mely voltaképpen maga is egyfajta fordítás – sem mentes a meghatározatlanságtól: „a fordítás otthon kezdődik.”²⁴ Emellett legfőbb megfontolása az, hogy nem rendelkezünk semmiféle velünk született ismerettel a nyelvi jelentésekről. Ezt ugyanannak az empirikus ismeretszerzési eljárásnak a folyamán tanuljuk meg, mint az anyanyelvünkkel és annak használatával kapcsolatos többi tény.²⁵ Mindannyian radikális fordítókként jövünk világra és a minket körülvevő nyelvhasználók mondatainak jelentéséről legfeljebb annyira alkothatunk meghatározott képet, mint a nyelvész a bennszülöttek nyelvéről.

De a radikális fordítási helyzet nem szűnik meg az anyanyelv elsajátítása után sem. A hétköznapi megértési szituációk tulajdonképpen nem különböznek a radikális fordítási helyzettől. Az, hogy a hétköznapi életben az anyanyelvről szerzett korábbi ismereteink meghatározottabbá teszik a fordítást, mint a bennszülöttek esetében, illúzió. A voltaképpen rendelkezésünkre álló adatok azonosak: a nyelvi viselkedés és a beszélőket érő külvilágbeli ingerek. Igaz, előzetes ismereteink hajlamosabbá tesznek minket arra, hogy bizonyos lehetséges fordításokat elvessünk, de a rendelkezésünkre álló bizonyítékok épp úgy lehetővé tesznek számunkra többféle fordítást, mint a radikális szituációban.

Quine ezen feltevése alighanem még vitatottabb, mint az előző, ám a jelenlegi tárgyalás keretein belül az azt ért ellenvetések tárgyalására ugyancsak nincs lehetőségem. Vessünk ehelyett egy pillantást arra, milyen következményekkel járnak eddigi fejtegetésink az empirikus ismeretszerzés általánosan elfogadott modelljére. Quine gondolatmenete értelmében a nyelvi jelentésről mindenképp empirikus módon kell ismeretet szereznünk – minthogy nem áll rendelkezésünkre innát szemantikai tudás –, erre az ismeretre nem tehetünk szert a fent ismertett modell szerint. Két út marad tehát: vagy azt állítjuk, hogy a nyelvi jelentésről nem lehetséges ismeretet szereznünk, vagy azt, hogy az empirikus ismeretszerzés más módon is lehetséges.²⁶

Bizonyos értelmezések szerint Quine az első megoldást választotta és elvetette a jelentésekről szóló komoly elmélet lehetőségét a nyelvi jelentés fogalmával egyetemben. Bár e *nihilista* értelmezést a szerző szövegei határozottan megengedik, véleményem szerint lehetséges egy másik, pozitívabb olvasat is, mely a második lehetőséget támasztja alá. Ez az alternatív interpretáció nem csak lehetővé teszi, hogy empirikus ismeretet szerezzünk a nyelvi jelentésről a radikális fordítási szituáció keretein belül, de egyúttal utat is nyit az interpretáció analitikus fogalmának davidsoni és dennetti kidolgozása felé.

²⁴ QUINE 2002, 155.

²⁵ QUINE 1960, ix.

²⁶ A harmadik lehetőséget, mely szerint a jelentésekről nem empirikus ismerettel rendelkezünk, hagyjuk figyelmen kívül, mivel ezt a gondolatot az itt tárgyalt szerzők mindegyike elvetette.

Analitikus és empirikus hipotézis

Bár Quine határozottan hitet tesz a fordítás meghatározatlansága mellett, mégsem állítja, hogy a radikális fordítás lehetetlen volna. Ahogy írja, nem az a probléma, hogy nem lehetséges fordítási kézikönyvet elkészíteni, hanem az, hogy túlságosan sokat lehet.²⁷ Ha azonban a fordítás meghatározatlan, hogyan lehetséges akár egyetlenegy fordítási könyv elkészítése is? Ebben a szakaszban az erre vonatkozó módszert ismertetem, mely, ahogy látni fogjuk, az interpretáció analitikus elméleteinek alapját is képezi.

A radikális fordító problémája voltaképpen abban áll, hogy számos lehetőség áll nyitva előtte azt illetően, hogy a megfigyelésekből miféle következtetéseket vonjon le. Helyzete hasonló ahhoz, mikor egy függöny mögül egy pár cipőt látunk kikandikálni. A különbség pusztán annyi, hogy a radikális fordítás során *elvileg* lehetetlen, hogy valamely további megfigyelés eldöntse a versengő hipotézisek ügyét.

A nyelvész feladata tehát az, hogy valamilyen módon leszűkítse a számba vehető fordítások körét. Ennek során nem hagyatkozhat a megfigyelésekből nem deduktív következtetésekkel levont hipotézisekre, mivel ezek nem viselkednek empirikus hipotézisként. Lehetősége van azonban arra, hogy egyéb megfontolásai alapján kizárja a „leválasztatlan nyúlrészt”-hez hasonló alternatív fordításokat. Okoskodhat például így: „jó mentálhigiénés állapotban lévő ember mégsem beszélhet leválasztatlan nyúlrészekről! Alighanem nyulakról van szó”.

Ámde honnan tudjuk, hogy a megfelelő mentálhigiénés állapotban lévő emberek mondatai mit jelentenek? Ahhoz, hogy ezt tudjuk meghatározott fordítással kellene rendelkezniük a többi ember nyelvéről, amellyel azonban – továbbra is a quine-i keretrendszeren belül maradván – nem rendelkezünk. Nem rendelkezünk továbbá nem empirikus tudással sem a jelentésről. A fenti hipotézisünket tehát – mely szerint „normális ember” nem beszél leválasztatlan nyúlrészekről – semmilyen módon nem igazolhatjuk.

Mégis, ha elő akarunk állítani egy konzisztens fordítási kézikönyvet, úgy kénytelenek vagyunk egy efféle feltételezéssel élni. Ha nem tesszük fel, hogy az alternatív fordítások valamilyen okból elvetendőek, nem haladhatunk tovább a fordításban – voltaképpen hozzá sem kezdhetünk. Ha azonban élünk ezzel a feltételezéssel, úgy összefüggő fordítással állhatunk elő, mely összhangban van megfigyeléseinkkel, mellyel elboldogulhatunk társalgási szituációkban és minden tekintetben betöltheti egy megfelelő fordítási kézikönyv szerepét.

Ha tehát a radikális fordítás lehetséges – márpedig Quine szerint lehetséges – akkor annak az empirikus és a priori igazolást nélkülöző segédhipotézisek szerves részét alkotják. Nevezzük az ilyen segédhipotéziseket *analitikus hipotézisnek*. A kifejezést magát Quine a radikális fordítás során a bennszülöttek nyelvének szemantikailag összetett részeire, illetve az individuáció apparátusra vonatkozó, a fentihez hasonló segédhipotézisek megjelölésére vezette be. Úgy vélem azonban, hogy joggal használhatjuk azt egy tágabb fogalom megjelölésére is. A továbbiakban analitikus hipotézisnek nevezem a radikális fordításban a bennszülöttek hiteire, vágyaira, szokásaira, viselkedésére vonatkozó olyan elképzelések összességét, melyek keretet adnak a fordításhoz.

Ahogy láttuk, az analitikus hipotézisek lehetővé teszik számunkra, hogy konzisztens, empirikusan adekvát elméleteket – fordítási kézikönyveket – alkossunk a nyelvi jelentésről azáltal, hogy leszűkítik a szóba jövő fordítások körét. Az analitikus hipotézisek felhasználásával empirikusan konfirmálható vagy falszifikálható kijelentéseket tehetünk a radikális fordítás során, azaz az analitikus hipotézis utat nyit az empirikus ismeretszerzés tradicionális modelljének alkalmazása felé.

²⁷ QUINE 1987, 9.

Természetesen maga az analitikus hipotézis is cáfolható. Előfordulhat, hogy egy olyan megfigyeléssel találkozunk, amely csak igen nehezen illeszthető bele az analitikus hipotézisünk által kijelölt keretekbe, s ekkor talán nem marad más választásunk, mint földadni azt és újat keresni helyette. Analitikus hipotézisünket, melyre fordításunkat alapoztuk, tehát folyamatosan illesztjük hozzá a megfigyelésekhez, mígnem olyan fordítási kézikönyvvel állunk elő, mely empirikusan teljes mértékben adekvát.

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon miben különbözik pontosan az analitikus és empirikus hipotézis egymástól. Elvégre az empirikus hipotézisek esetén is előfordulhat, hogy nem a megfigyeléseink alapján állítjuk fel őket, hogy kialakításuk idején még nem rendelkezünk az igazolásukhoz szükséges információval. Mikor Kekulé megálmodja a benzolgyűrű alakját, épp úgy nem rendelkezik empirikus vagy a priori igazolással hipotéziséhez, mint ahogy a radikális fordító sem az analitikus hipotéziséhez.

A kettő között azonban – úgy vélem – van egy lényegi különbség. Igaz, hogy az empirikus hipotézisek esetében előfordulhat, hogy kialakításukkor nem rendelkezünk az empirikus igazolásukhoz szükséges megfigyelésekkel, ám elviekben rendelkezhetnénk velük. Ezzel szemben az analitikus hipotézisek természetük szerint olyanok, hogy nem is rendelkezhetünk olyan megfigyelésekkel, melyek igazolják őket – melyekből egyedül ők következnek érvényes nem deduktív következtetés segítségével. Ha ugyanis rendelkezhetnénk, az analitikus hipotézisek empirikus hipotézisek volnának, a fordítás pedig meghatározott volna.

Ebben az értelemben az empirikus hipotézis mindig „utólagos” a megfigyelésekhez képest, amennyiben elviekben alkalmas arra, hogy nem deduktív következtetés egyedüli konklúziója legyen, ilyen módon mintegy „rákövetkezzen” a megfigyelésekre. Ezzel szemben az analitikus hipotézis mindig „előzetes”, mivel nincs olyan érvényes nem deduktív következtetés, amelynek egyedüli konklúziója lehetne. Másként fogalmazva: míg az összes lehetséges megfigyelés – a fenti modell értelmében – végül kitüntet egyet az empirikus hipotézisek közül, addig az analitikus hipotézisek az összes lehetséges megfigyelés által is meghatározatlanok. Nincs tényállásoknak olyan összessége, melyet megfigyelve kitudható lenne, melyik analitikus hipotézis vetendő el.

Az analitikus hipotézisek más szerepet töltenek be az elméletek kialakításában, mint az empirikus hipotézisek. Mintegy háttérelméletként szolgálnak a jelentésekről való ismereteink megszerzéséhez. Azt az apparátust helyettesítik, melyek az empirikus hipotézisek felállításánál az olyan nem deduktív következtetéseket, mint az induktív generalizáció vagy a legjobb magyarázatra való következtetés helyessé teszik. Ha úgy tetszik: a jelentésekről szóló elméleteink megalkotásához szükséges adatokban a megfigyelések és az egyéb ismereteink által betölthetetlen lyukak tátognak, melyeket az analitikus hipotéziseknek kell megfoltozniuk. Miután ezt megtették, az empirikus ismeretszerzés zavartalanul folytatódhat tovább.

Gondolhatnánk persze, hogy amennyiben a jelentésekről szóló elméleteink – fordításaink – olyan ingatag, meghatározatlan alapra épülnek, mint az analitikus hipotézisek, úgy valójában nem is beszélhetünk valódi ismeretről ebben az esetben. Csakugyan, ha az, hogy egy adott mondat fordítása helyes-e az analitikus hipotézisünk megválasztásától függ, azonban semmi nem igazolhat minket egyik vagy másik analitikus hipotézis kiválasztásában, úgy miért gondoljuk egyáltalán, hogy ezzel a módszerrel bármiféle ismeretre tehetünk szert, igaz tényállásokat tudhatunk meg?

Mindazonáltal intuitíve nehéz tagadni, hogy az analitikus hipotézisek felhasználásával csakugyan ismeretekre teszünk szert. Elvégre igen erős, mindennapi meggyőződésünk, hogy *tudjuk*, mit jelent egyik-másik embertársunk valamely mondata. Rendelkezünk ismeretekkel a jelentésről. Márpedig ezekre – a „fordítás otthon kezdődik” elve értelmében – csak analitikus hipotézisek segítségével tehetünk szert. Ha tehát a jelentésről szóló hétköznapi tudásunkat valódi tudásként ismerjük el, úgy semmi okunk kételkedni az analitikus hipotézisek

módszerében. Az ellenvetésre ezen kívül – úgy vélem – adható egy erősebb, elméleti válasz is, melyet azonban csak az ötödik szakaszban ismertetek.

Összegezve eddigi eredményeinket: az első szakaszban láttuk, hogyan fest az empirikus ismeretszerzés általánosan elfogadott modellje, mely mind az empirizmus episztemológiai, mind a fizikalizmus metafizikai elméletének alapját képezi. A következő szakaszban arra jutottunk, hogy Quine radikális fordítással kapcsolatos megfontolásai aláássák az e modellt alkotó elképzeléseket. Ezek szerint ugyanis létezik a jelenségeknek egy olyan köre, melyről ismeretekkel rendelkezünk – hiszen ki tagadná, hogy tudjuk, mit jelentenek nyelvünk vagy mások nyelvének mondatai –, erre az ismeretre empirikus módon kell szert tennünk – hiszen mindannyian a radikális fordító helyzetében vagyunk – de amely ismeret nem írható le a modell segítségével, mivel a jelentésekről alkotott elméleteink nem viselkednek empirikus hipotézisként a fordítás meghatározatlansága miatt.

A problémára a jelen szakaszban ismertetett megoldás a következő: létezik az empirikus ismeretszerzésnek egy további módja is. Nem csak úgy tehetünk szert empirikus ismeretre, hogy megfigyelések valamely köréből érvényes nem deduktív következtetés segítségével egy igaz empirikus hipotézisre következtetünk, hanem úgy is, hogy egy a priori és empirikus igazolást nélkülöző analitikus hipotézis – mint háttérelmélet vagy keretrendszer – igazságát feltéve igyekszünk a megfigyeléseinkkel összhangban lévő elméleteket megalkotni. E kettő alapvető különbsége abban áll, hogy míg az egyik elmélet kialakítása a megfigyelésekhez képest „utólagos”, addig a másiké „előzetes” a fent ismertetett értelemben. Ettől eltekintve azonban mindkét típusú ismeretszerzés alkalmas arra, hogy a megfigyelésekkel összhangban lévő, azáltal cáfolható, predikcióra alkalmas elméletek állítsunk elő, így mindkettőt joggal tekinthetjük az empirikus ismeretszerzés egy fajtájának.

Interpretáció

Azt találtuk tehát, hogy Quine érvelésének fényében az empirikus ismeretszerzésnek legalább két módja létezik. Az egyik empirikus hipotézisek segítségével közelít az igazsághoz, a másik igazolhatatlan analitikus hipotézisek segítségével hívásával alakít ki falszifikációra, predikcióra alkalmas elméleteket a jelenségek egy olyan köréről – mint például a nyelvi jelentés –, melyek önmagukban nem határozzák meg, milyen elméletet kellene kialakítanunk róluk. Ez utóbbi tevékenység voltaképpen azonos azzal, amit Donald Davidson és Daniel Dennett *interpretáció* néven nevez.

Szövegszerűen kiválóan kimutatható, hogy a Davidson és Dennett által „interpretáció”-nak nevezett tevékenység, megismerési forma azonos módon épül fel, mint a radikális fordítás: olyan analitikus hipotézisek tudomásul vételéből indul ki, melyek önmagukban igazolhatatlanok, de amelyek nélkül nem volna lehetséges a koherens elméletek létrehozása. Ez a tény nem csak arra világít rá, hogy Quine hatása jóval erősebben és jóval szubtilisabb formában mutatkozik meg Davidson és Dennett munkásságán, mint ahogy azt általában gondolják, de arra is, hogy Quine radikális fordítással kapcsolatos fejtegetéseinek jóval messzemenőbb következményei lehetnek, mint gondolnánk. A davidsoni és dennetti interpretáció ugyanis túlmegy a nyelvi jelenségek körén és kiterjed a mentális állapotokra, cselekvésekre, olykor természeti jelenségekre is. Megfontolásaik ilyen irányú következményeit a következő szakaszban tárgyalom. Előbb azonban megkísérlem kimutatni, miként jelenik meg a radikális fordítás módszertana a Davidson és Dennett által képviselt analitikus hermeneutikában.

Davidson esetében a párhuzamok egyértelműek. Hermeneutikai megfontolásainak alapját a radikális fordítás problémája alkotja: miként érthetőek meg egy ismeretlen nyelv beszélőjének

megnyilatkozásai. Davidson *radikális interpretációja*²⁸ módszerében sem sok tekintetben különbözik a radikális fordítástól: a rendelkezésünkre álló megfigyelések alapján becsléseket teszünk a beszélő mondatainak jelentésére, mely becsléseket az újabb és újabb megfigyelések nyomán egyre finomítunk, míg elő nem állunk egy empirikusan adekvát elmélettel.²⁹ A radikális interpretáció és a radikális fordítás alapvetései azonosak: a nyelvi jelentésben nincs több mint amennyi a megfigyelhető nyelvi viselkedésről leolvasható,³⁰ a jelentésről tehát empirikus elméletet kell alkotnunk, épp úgy, ahogy minden más természeti jelenségről is³¹

Davidson maga is tudatában van e kapcsolatnak:

„Egy megfelelő empirikus megszorításokkal rendelkező fordítási kézikönyv gondolata, mely eszközül szolgál nyelvfilozófiai problémák vizsgálatához, természetesen Quine-tól származik. Ez a gondolat nagyban inspirálta saját elképzeléseimet a témáról, és saját elméletem számos tekintetben igen közeli Quine-éhoz.”³²

Davidson belátja egyúttal azt is, hogy a radikális interpretáció általa szolgáltatott módszere ugyanúgy ki van téve a meghatározatlanságnak, mint a radikális fordítás: „Mikor minden bizonyíték a birtokunkban van, még mindig megmarad, ahogy azt Quine hangsúlyozta, a lehetőség a beszélőknek tulajdonított hitek és a szavaikról alkotott interpretációk közti egyensúlyozásra [trade-offs].”³³ Ugyanakkor Davidson úgy véli, hogy az ez által generált probléma felszámolható, az interpretáció meghatározatlansága végső soron egyáltalán nem jelent komoly problémát.

Davidson válasza a meghatározatlanság kérdésre az úgynevezett *Jótekonyság Elvének* [Principle of Charity] bevezetése.³⁴ Magát a fogalmat Quine-tól kölcsönzi,³⁵ aki Neil Wilson nyomán a következő megfontolást teszi: ha a fordítás során triviálisan hamisnak tűnő állításokkal találkozunk, melyeket a beszélők semmiképpen nem hajlandóak feladni, úgy joggal gondolhatjuk, hogy a fordításunk – mely az ilyen állításokat hamisnak értékelte – hibás. A fordítás során a legracionálisabb úgy eljárni, hogy a lehető *legjótekonnyabbak* vagyunk az anyanyelvi beszélőkkel szemben, és mindaddig, amíg fordításunkon változtathatunk, nem tulajdonítunk nekik hamis hiteket.

Ezt az elvet fejleszti tovább és általánosítja Davidson. Értelmezésében a Jótekonyság Elve egy módszertan imperatívusz, mely „általánosságban arra int, hogy részesítsük előnyben azon interpretációs elméleteket, melyek minimalizálják a nézetkülönbségeket [disagreement].”³⁶ Eszerint tehát a legracionálisabb az interpretáció során úgy eljárni, hogy a lehető legkevesebb hamis hitet tulajdonítsuk az értelmezetés alanyának. Ennek a megfogalmazásnak természetesen megvannak a maga korlátai, hiszen „az interpretáció célja nem az egyetértés [agreement], hanem a megértés” (ibid.) Nagyon is meglehet, hogy az ilyen durván definiált Elv széleskörű alkalmazása egyáltalán nem szolgálja a helyes fordítás érdekeit.

Davidson ennek szellemében a Jótekonyság Elvének kidolgozásakor két további alapelvre bontja le azt: a megegyezés elvére [principle of correspondence] és a koherencia elvére [principle

²⁸ DAVIDSON 1984(a).

²⁹ DAVIDSON 1984(a), 136. skk.

³⁰ DAVIDSON 1999, 80.

³¹ DAVIDSON 1984(b), 24.

³² DAVIDSON 1984(a), 129. Minden DAVIDSON szöveg fordítása tőlem származik – K. Zs.

³³ DAVIDSON 1984(a), 139.

³⁴ DAVIDSON 1984(c), xvii.; HEAL 1997, 181.

³⁵ QUINE 1960, 59.

³⁶ DAVIDSON 1984(c), xvii.

of coherence].³⁷ A megegyezés elve értelmében a radikális értelmező mintegy belevetíti saját magát az értelmezettek helyzetébe és becsléseket tesz arra, hogy az ő helyükben milyen hitekkel és vágyakkal rendelkezne. E maxima már meghaladja a Jótékonyág Elvének első megfogalmazását, hiszen nem azt követeli meg az értelmezőtől, hogy a magáéval *azonos* hiteket tulajdonítson az értelmezetteknek. Meglehet, hogy a projekciós eljárás végeredményeként az értelmező úgy ítéli meg, hogy az értelmezettek hitei és vágyai egészen mások, mint a sajátjai.

A koherencia elve szerint az értelmezőnek mindvégig racionális ágensként kell kezelnie az értelmezés alanyait. Nem tulajdoníthat nekik olyan hiteket, melyek nyilvánvalóan logikailag inkohereusak, ellentmondásosak. Úgy kell tartania, hogy cselekedeteiket a racionalitás általános törvényei vezérlik, melyeket többé-kevésbé a Ramsey által kidolgozott döntésmélet alapelveinek mintájára kell elképzelnünk.³⁸

E két maxima együtt minimálisra csökkenti az interpretáció meghatározatlanságának mértékét:

„Az én megközelítésemben a meghatározatlanság mértéke, úgy vélem, kisebb lesz, mint Quine szerint: ez részben azért van, mert én a jótékonyág elvének teljes körű alkalmazását támogatom [...] A jelentés vagy fordítás meghatározatlansága azt jelenti, hogy lényeges különbségeket vétettünk el; sokkal inkább annak a jele, hogy bizonyos látszólagos különbségek egyáltalán nem lényegiek. Ha van is meghatározatlanság, csupán azért van, mert mikor minden bizonyíték a rendelkezésünkre áll, a tényállások megállapításának még mindig lehetségesek különböző módzatai. Egy döntésméleti analógia, melyet már említettünk: ha az 1, 2 és 3 számok valóságos relációkat ragadnak meg három lehetőség szubjektív értékelése közt, akkor a -17, -2, és +13 is megteszi. Az efféle meghatározatlanság nem lehet valós probléma.”³⁹

A meghatározatlanság tehát voltaképpen notációs különbségekre redukálódik. Azonos struktúrák olyan eltérő kifejezésének lehetőségére, melyek tulajdonképpen teoretikusan ekvivalensek. Mindez voltaképpen a Jótékonyág Elvének köszönhető, melynek szerepe éppen a szóba jöhető alternatív értelmezések számának lecsökkentése.

Mi azonban a Jótékonyág Elvének ismeretelméleti státusza? Véleményem szerint pontosan az, ami az analitikus hipotézisé is. Sőt, mi több: a Jótékonyág Elve a *par excellence* analitikus hipotézis. Davidson több helyen hangsúlyozza, hogy az Elvet – ahogy az analitikus hipotéziseket sem – nem igazolhatjuk empirikus úton:

„A módszertani javaslatot, miszerint interpretáljunk oly módon, hogy optimalizáljuk az egyetértést, nem úgy kell elképzelnünk, mint amely az emberi intelligenciával kapcsolatos jótékony feltételezéseken nyugszik, melyekről kiderülhet, hogy nem igazak. Ha semmi módon nem vagyunk képesek egy másik teremtmény viselkedését és megnyilatkozásait úgy interpretálni, hogy ezáltal nagyrészt konzisztens és a saját mércénk szerint igaz hiteket fedjük fel, úgy nincs okunk azt gondolni, hogy a teremtmény racionális, hitekkel rendelkezik, vagy egyáltalán bármit is mond.”⁴⁰

A Jótékonyág Elvéről nem tapasztalataink révén szereztünk tudomást, de nem is a priori módon ismertük meg. Egyáltalán nem a priori nyilvánvaló, hogy a Jótékonyág Elve igaz⁴¹ így alig-

³⁷ DAVIDSON 2001(a), 211.; vö.: JOSEPH 2004, 63.

³⁸ ZILHÁO 2003.; JOSEPH 2004, 49. skk.

³⁹ DAVIDSON 1984(d), 153.

⁴⁰ DAVIDSON 1984(a), 137.

⁴¹ vö.: Heal 1997.

ha gondolhatjuk, hogy a priori tudással rendelkezünk róla. Az Elv sokkal inkább *előfeltétele* az értelmezésnek magának. Anélkül, hogy feltennénk, hozzá sem kezdhetünk az interpretációhoz, mivel semmilyen módon nem volnánk képesek leszűkíteni a lehetséges interpretációk körét.

A Jótékonyság elve tehát pontosan ugyanazt a feladatot látja el, mint a radikális fordítás során az analitikus hipotézis: háttérelméletként szolgál a jelentésekről szóló empirikus elméletünk kialakításához. Ámde őt magát sem empirikus sem a priori módon nem tudjuk igazolni. Egyszerűen el kell fogadnunk, ha egyáltalán hozzá akarunk kezdeni a fordításhoz, épp, mint az analitikus hipotézisek esetében. Ahogy ezek, úgy a Jótékonyság Elve is *előzetes* a megfigyelésekhez képest.

Dennett esetében a Quine-hatás nyomai némiképp halványabbak, azonban határozottan felismerhetőek. Ő nem annyira a nyelvi jelentés, mint inkább a mentális állapotok azonosítása felől közelíti meg a kérdést. A probléma, melyet vizsgál, a következő: hogyan vagyunk képesek empirikus módszerekre hagyatkozva ismeretet szerezni mások mentális életéről, hiteiről, vágyairól, szándékairól. A módszert, melyet felkínál, *interpretációnak*, magát pedig interpretacionalistának nevezi.⁴² Ez az interpretáció, ahogy látni fogjuk, nagyban hasonlít a Davidson által javasolt módszerhez és persze Quine radikális fordításához is.⁴³

Dennett szerint a mentális állapotokra minden esetben a megfigyelhető viselkedésből kell következtetnünk, épp úgy, ahogy a nyelvi jelentésre a radikális fordítás és interpretáció esetében. A megfigyelt viselkedésből oly módon következtethetünk mentális állapotokra, hogy a viselkedések alanyát *racionális ágensként* fogjuk fel.⁴⁴ Ennek fényében nem tulajdonítunk neki nyilvánvalóan hamis hiteket, logikai ellentmondásokat; voltaképpen a koherencia elvének maximáit alkalmazzuk. Feltesszük továbbá, hogy nem létezik racionális ágens „az életben maradás, a fájdalommentesség, az élelem, a kényelemérzés, a nemzés és a szórakozás utáni vágyak”⁴⁵ nélkül. Ezen alapvető vágyakra és hitekre támaszkodva aztán igyekszünk olyan hiteket, vágyakat, szándékokat tulajdonítani az általunk vizsgált cselekvőknek, melyekkel céljaik elérése érdekében rendelkezniük kell.

Dennett stratégiája tehát végső soron a következőképpen foglalható össze: a viselkedés megfigyelése és a racionalitás feltételezése alapján fürkésszük ki, milyen célokat igyekeznek elérni, majd ennek megfelelően tulajdonítsunk nekik hiteket, vágyakat. Hipotéziseink hol eslesnek, hol konfirmálódnak és fokozatosan finomodnak addig, míg empirikusan adekváttá nem válnak. E stratégia, nem meglepő módon, igen hasonlóan épül fel, mint a radikális fordítás és igen hasonló tulajdonságai vannak.

A legfontosabb ezek közül nyilvánvalóan az, hogy a mentális állapotok dennetti interpretációja ugyanúgy *meghatározatlan*, ahogy a radikális fordítás: „előre biztosak lehetünk abban, hogy egy személy semmiféle intencionális értelmezése nem fog a tökéletességig jól működni, és az is lehetséges, hogy két versengő elgondolás nagyjából egyformán jó, illetve jobb, mint az összes többi, amit ki tudunk gondolni.”⁴⁶ Ez az elgondolás, ahogy írja, egyáltalán nem új keletű, mindössze „meglehetősen direkt kiterjesztése Quine tézisének a radikális fordítás meghatározatlanságáról”⁴⁷

⁴² DENNETT 1998(a), 267.

⁴³ Dennett több helyen megjegyzi, hogy gondolatai rokoníthatóak Quine és Davidson elképzeléseivel (vö. pl.: DENNETT 1998(c), 229.; DENNETT 1981(b), 45.

⁴⁴ DENNETT 1981(a), 5.; DENNETT 1998(a), 268.

⁴⁵ DENNETT 1998(a), 274.

⁴⁶ DENNETT 1998(a), 287.; vö.: DENNETT 1981(b).

⁴⁷ DENNETT 1998(b), 40. A fordítás tőlem – K. Zs.

Ahogy a probléma, úgy a megoldás is alapvetően quine-i. Dennett számára a meghatározatlanság a mentális állapotokra való olyan további feltételezések bevezetésével küszöbölhető ki, melyek helyállóságát semmi nem igazolja azon kívül, hogy igen hasznosnak bizonyulnak az elméletalkotásban és predikcióban. E feltételezésekhez sorolhatóak mindenekelőtt az ágensek racionalitására vonatkozó különböző elképzelések. Ezeket az eljárásokat „pragmatikai” célból alkalmazzuk. Olyan „taktikák”-nak tekintendők, melyek előbb-utóbb „kifizetődnek”⁴⁸, nem pedig olyan elméletalkotási lépéseknek, melyeket a megfigyeléseink és a nem deduktív következtetések szabályai kényszerítenek ránk. Ahogy írja: „Az ember a tökéletes racionalitás elképzelésével *kezdi*, majd visszakozik, ahogyan a körülmények diktálják.”⁴⁹

Ahogy Davidson szerint, úgy Dennett szerint sem *következtethetünk* arra, hogy egy adott vizsgálódás alkalmával egy racionális ágenssel állunk szemben. Ez egy olyan előzetes feltevés, melyet praktikus okokból teszünk magunkévá, azért, hogy megfelelő módon előre jelezhessük a viselkedést. Ám a racionalitás és mentális állapotok meglétének feltételezéséből kiinduló *intencionális beállítódás* csupán egy a lehetséges megközelítések közül, melynek alkalmazását sem empirikus, sem a priori megfontolások nem kényszeríthetik ránk, jóllehet, bizonyos esetekben érdemesebb ezt használnunk, mint másokat.⁵⁰

Látható tehát, hogy minden az intencionális beállítódás alkalmazásakor használt feltételezés, hipotézis, voltaképpen az analitikus hipotézisek szerepét tölti be: háttérelméletként szolgál ahhoz, hogy elméleteket alkothassunk, előrejelzéseket tehessünk egy adott rendszerrel, ágenssel kapcsolatban, hogy értelmezhesük cselekedeteit és mondandóját. E tekintetben a mentális állapotok dennetti interpretációja pontosan ugyanazon elv mentén épül fel, mint Quine radikális fordítása, vagy Davidson radikális interpretációja.

E három elképzelés között természetesen számos különbség kimutatható. Dennett hozzáállása alighanem sokkal pragmatikusabb, mint a másik két szerzőé.⁵¹ Quine alkalmasint sokkal radikálisabbnak látja a fordítás meghatározatlanságának mértékét és sokkal jelentősebbnek a következményeit, mint Davidson vagy akár Dennett. Davidson számára továbbá sokkal stabilabb az analitikus hipotézis episztemológiai státusza, mint Quine vagy Dennett számára – míg e kettő szerint az analitikus hipotézis pusztán hasznos instrumentum előrejelzések készítéséhez, addig Davidson számára a Jótékonyág Elve az emberi megértés bizonyosan jelenlévő transzcendentális feltétele.

Mindezek ellenére azonban a fenti megfontolások – úgy vélem – jól mutatják, hogy az interpretáció Davidson és Dennett által kidolgozott elméletei szoros párhuzamban állnak a radikális fordítás quine-i módszerével. Az interpretáció, akár csak a radikális fordítás, az empirikus ismeretszerzés egy sajátos eszköze, melyre azért van szükség, mert a jelenségek bizonyos csoportja – melyről empirikus tudással kell rendelkezniünk – nem ismerhető meg a tradicionális modell segítségével. Az e jelenségekről a szóban forgó modell segítségével alkotott elméletek *meghatározatlanok*, akár csak a nyelvi jelentés a radikális fordítás során.

E meghatározatlanság kiküszöbölése érdekében kell alkalmaznunk az interpretáció módszerét, mely felépítését tekintve azonos a radikális fordítással: mindkét esetben egy sem empirikusan, sem a priori nem igazolható előfeltevés-rendszer – egy analitikus hipotézis – elfogadásából kell kiindulnunk – mint a Jótékonyág Elve vagy a dennetti intencionális beállítódás –, mely lehetővé teszi számunkra, hogy kizárjuk a meghatározatlanság folytán adódó alternatív

⁴⁸ DENNETT 1981(a), 8.

⁴⁹ DENNETT 1998(a), 276. – kiemelés tőlem, K. Zs.)

⁵⁰ vö.: DENNETT 1998(a); DENNETT 1981(a); DENNETT 1998(c).

⁵¹ JOSEPH 2004, 207.

elméleteket. Szemmel látható tehát, hogy a davidsoni és dennetti interpretációfogalom szorosan követi a radikális fordítás szerkezetét.

Következmények

Az eddigiekben láttuk, hogy az empirikus ismeretszerzés tradicionálisan elfogadott modellje – Quine radikális fordítással kapcsolatos megfontolásai alapján – bizonyos területeken cserben hagy minket. Ezekben az esetekben az empirikus megismerés egy más módszerét kell alkalmaznunk, melyet Davidson és Dennett *interpretációnak* nevez, és amely a Quine által a radikális fordítás során alkalmazott módszer kiterjesztése, általánosítása. Az analitikus hermeneutika e vezéralakjainak elképzelései tehát szoros párhuzamot mutatnak Quine elméletével.

Bizonyos értelemben azonban Davidson és Dennett hermeneutikája meg is haladja Quine elgondolásait, amennyiben e szerzők sokkal szélesebb körben alkalmazzák az interpretáció módszerét. Már Dennett esetében is láttuk, hogy nem csak a nyelvi jelentés vehető alá interpretációnak, de a mentális állapotok is. A hitekről, vágyakról, szándékokról épp úgy nem szerezhetünk empirikus ismeretet a hagyományos módon – Dennett szerint –, ahogy a nyelvi jelentésekről sem. Ebben Davidson is egyetért: a mentális állapotok, mindenekelőtt a komplex hitek csak interpretáció útján ismerhetők meg.⁵²

Davidson ennél is tovább megy. Véleménye szerint a nyelvi jelentésről, a mentális állapotokról és a *cselekvésekről* nem alkothatunk független elméleteket. Egyikről sem szerezhetünk tudást mindaddig, amíg a többivel kapcsolatban nem köteleztük el magunkat valamilyen elmélet mellett. A radikális interpretáció nem csupán a nyelvi jelentéseknek a Jótékonyág Elve mentén történő interpretációját foglalja magába, de a hitek, vágyak és a cselekvések megismerését is: „a nyelv interpretációja kéz a kézben jár az általában vett cselekvés interpretációjával, és tehát a vágyak és hitek tulajdonításával is.”⁵³

Dennett hasonlóan általánosnak tartja az interpretáció módszerét. *Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése* című írásában⁵⁴ az interpretáció számos különböző fajtáját veszi számba. Értekezik a szövegek értelmezéséről – melyet hermeneutikának hív –, az emberek értelmezéséről – mely a mentális állapotok tulajdonításával azonos –, mesterségesen előállított tárgyak, mint funkcióval rendelkező egészek értelmezéséről, sőt organizmusok felépítésének értelmezéséről is az evolúciobiológiában. Ahogy írja e számos különböző interpretációs folyamatban „nem egyszerűen sok a közös vonás, hanem mindegyik *ugyanaz a tevékenység*, más tárgyakra alkalmazva.”⁵⁵

Ezek szerint tehát nem csak a nyelvi megértés, a mentális állapotok azonosítása, a cselekvések és a minket körülvevő mesterséges környezet értelmezése során kell használnunk az interpretáció módszerét, de azt olyan természeti jelenségekről való ismeretszerzés esetén sem tudjuk megkerülni, mint a természetes kiválasztódás. Mindezen jelenségek megismerése során az elsődleges eszköz nem a megfigyelésekből való nem deduktív következtetés, hanem a radikális fordítás módszerére egyértelműen visszavezethető *interpretáció*.

Milyen következményekkel jár mindez a szóban forgó jelenségekre nézve? Quine szerint a fordítás meghatározatlanságnak komoly ontológiai jelentősége van: megmutatja, hogy a nyelvi jelentések nem önálló entitások. Ez sokak szemében – ahogy olykor Quine-éban is – egy súlyos antirealista, nihilista tézisként tűnik fel. Ha azonban a fenti érvelés fényében a Quine

⁵² DAVIDSON 1984(d).

⁵³ DAVIDSON 1984(d), 154.; vö.: DAVIDSON 2004.; DAVIDSON 2001(b), 10.

⁵⁴ DENNETT 1998(d).

⁵⁵ DENNETT 1998(d), 239.

és a Dennett által alkalmazott módszereket azonosnak tekinthetjük, úgy alighanem azok következményeit is azonosnak kell tekintenünk. Márpedig az, hogy Dennettet nevezhetjük-e nihilistának igencsak kétséges, Davidson esetében pedig maga a feltevés is értelmetlen.

Dennett is úgy véli, hogy a mentális entitásoknak, mint önálló létezőknek a feltételezése téves. Mégsem kötelezi el magát egyértelműen egy szilárd antirealizmus mellett. Számára a megoldást a *valódi mintázat* fogalma jelenti.⁵⁶ Az analitikus hipotézisek, az interpretáció segítségével valódban jelenlévő mintázatokat azonosítunk a beszélők viselkedésében – a jelentés és a mentális állapotok azonosítása esetében – vagy a természeti folyamatokban – a természetes kiválasztódásnál –, melyek azonban nem „valódiabbak” a többi, csakugyan jelenlévő mintázatnál.

Dennett úgy véli, hogy a valóság azon szegmensei, melyeket az interpretáció segítségével tárunk fel, olyan mintázatokat mutatnak, melyeket fizikai leírásuk, a pusztá megfigyelések nem tárnak fel. Hasonlóak az úgynevezett *fekete-fehér kereszt* ábrához (1. ábra).

Az ábrán az egyes képpontok színe önmagában nem határozza meg, hogy melyik mintázat – fekete alapon fehér kereszt vagy fehér alapon fekete kereszt – a „valódi”. Mindkét mintázat jelen van és mindkettőről szerezhethetünk igaz ismereteket, jóllehet, nem pusztán a képpontok színére hagyatkozva. Ahhoz, hogy teljes értékű állításokat tehesünk bármelyik mintázatról, jó előre el kell döntenünk, hogy melyiket fogjuk figyelembe venni és melyiket hagyjuk figyelmen kívül. Ebben a döntésünkben a képpontok színe nem igazít el.

Hasonlóan áll a helyzet az analitikus hipotézisekkel. Az analitikus hipotézisek a szóban forgó döntésekhez hasonlóak, melyek meghozatala szükséges, de amelyekben semmilyen ismert alapelv nem igazít el minket. Az analitikus hipotézis megválasztása tekintetében – bár egyesek határozottan jobban használhatóbbak és kényelmesebbek, mint mások – teljes szabadságot élvezünk, ahogy azt Quine több alkalommal is hangsúlyozta.

Ha tehát Dennett értelmezését alkalmazzuk Quine-ra, azt találjuk, hogy a fordítás meghatározatlanságának ontológiai következménye egyáltalán nem antirealizmus. Épp ellenkezőleg, egy igen gazdag realizmusról kell beszélnünk, melyben az egymás mellett létező mintázatokról mind van létjogosultsága, sőt mindannyian megismerhetők, mindről tehetők igaz kijelentések. Ha Quine-nak, Dennettnek és Davidsonnak igaza van, mindez számos igen különböző jelenségre igaz.

Konklúzió

Dolgozatomban amellet érveltem, hogy az analitikus hermeneutika fő alakjainak – Donald Davidson és Daniel Dennett – elképzelései Willard van Orman Quine radikális fordítással kapcsolatos gondolatkísérletében felvázolt elgondolásain alapulnak. Quine alapállítása a radikális fordítás kapcsán az, hogy az empirikus ismeretszerzés hagyományos modellje bizonyos jelenségek esetén – mint a nyelvi jelentés – cserben hagy minket. E probléma feloldására dolgozza ki Quine az analitikus hipotézisekkel történő empirikus ismeretszerzés módszerét. Davidson és Dennett ugyanezt a problémát érzékelik más területeken is, mint a mentális állapotokról, cselekvésekről való ismeretszerzés. Megoldásuk nem más, mint a Quine által alkalmazott módszer kiterjesztése, mely kiterjesztett megismerési eljárást *interpretációnak* nevezik.

Ez nem csak a szóban forgó szerzők közti erős hatástörténeti viszonyra világít rá, de megmutatja azt is, miként tehetett szert az interpretáció fogalma központi szerepre abban az alapvetően empirista-fizikalista diskurzusban, melynek Davidson, Dennett és Quine egyaránt résztvevői. Az interpretáció Davidson és Dennett számára, mint az empirizmus és a fizikalizmus egy alapvető problémájának egy lehetséges felszámolásaként jelenik meg. Ahogy

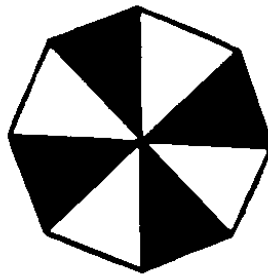
⁵⁶ DENNETT 1998(c).

az első szakaszban láttuk, az empirikus ismeretszerzés hagyományos modellje az empirizmus és a fizikalizmus alátámasztásául is szolgál, így megkérdőjeleződése a Davidson és a Dennett által vizsgált területeken, komolyan veszélyezteti mindkét elmélet sikerét. Az interpretáció azonban lehetőséget biztosít számunkra az empirizmus ismeretelméleti tételének fenntartására: a szóban forgó jelenségekről ugyanúgy empirikus módon – interpretáció segítségével – szerzünk ismeretet, mint a minket körülvevő világ legtöbb jelenségéről.

A fizikalizmus számára még mindig problémát jelenthetnek a meghatározatlansággal kapcsolatos problémák, hiszen az, ahogy az első szakaszban láttuk, nagyrészt azon az ismeretelméleti feltevésen nyugszik, hogy a minket körülvevő valóságról egy és csakis egy lehetséges empirikus elmélet adható. Ahogy azonban az ötödik szakasz fejtegetési megmutatják, a meghatározatlansági tézis, valamint Dennett és Davidson interpretacionalizmusa nem kötelez el minket semmiféle, a fizikalizmusnak ellentmondó ontológia mellett. Mindössze a „valódi mintázatok” meglétének elismerését követeli meg, amely azonban nem túlságosan nagy ontológiai ár, hiszen a mintázatok, mint számos egyéb létező, a fizikai valóság fundamentális struktúrájára *ráépülő* entitások, melyek létét a fizikalizmus alapelveinek feladása nélkül elismerheti.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az analitikus hermeneutika számos napjainkban széles körben elfogadott és igen fontos elmélet számára képes döntő fontosságú belátásokkal szolgálni. Az interpretáció módszere egy lehetséges megoldást kínál az empirizmus és a fizikalizmus mindmáig teljes egészében fel nem oldott problémáira, és lehetősége van úgy perspektívából megközelíteni és gazdagítani úgy napjaink ismeretelméletét, mint metafizikáját.

Mellékletek

1. ábra

Irodalomjegyzék

- DAVIDSON, Donald, 1984(a). “Radical Interpretation.”: *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford University Press, Oxford, 125–141.
- DAVIDSON, Donald, 1984(b). “Truth and Meaning.”: *Inquiries into Truth and Interpretation*. Clarendon Press. 17–37.
- DAVIDSON, Donald, 1984(c). “Introduction.”: *Inquiries into Truth and Interpretation*. Clarendon Press. xiii–xx.
- DAVIDSON, Donald, 1984(d). “Belief and the Basis of Meaning.”: *Inquiries into Truth and*

- Interpretation. Oxford University Press, 141–155.
- DAVIDSON, Donald, 1999. “Reply to Quine.”: HAHN, Lewis (ed.): *E The Philosophy of Donald Davidson*. 80–87.
- DAVIDSON, Donald, 2001(a). “Three Varieties of Knowledge.”: Subjective, Intersubjective, Objective. Oxford University Press, 205–221.
- DAVIDSON, Donald, 2001(b). “Actions, Reasons, and Causes.”: *Essays on Actions and Events*. Oxford University Press, 3–21.
- DAVIDSON, Donald, 2004. “A Unified Theory of Thought, Meaning, and Action.”: *Problems of Rationality*. Clarendon Press, 151–167.
- DENNETT, Daniel C. 1981(a). “Intentional Systems.”: *Brainstorms*. MIT Press, 3–22.
- DENNETT, Daniel C. 1981(b). “Brain Writing and Mind Reading.”: *Brainstorms*. MIT Press, 39–50.
- DENNETT, Daniel C. 1998(a). “Az Igazhívők: Az Intencionális Stratégia És Sikerének Forrásai.”: *Az Intentionalitás Filozófiája*. Osiris Kiadó, 265–297.
- DENNETT, Daniel C. 1998(b). “Reflections: Real Patterns, Deeper Facts, and Empty Questions.”: *The Intentional Stance*. MIT Press, 37–43.
- DENNETT, Daniel C. 1998(c). “Valódi Mintázatok.”: *Az Intentionalitás Filozófiája*. Osiris Kiadó, 200–239.
- DENNETT, Daniel C. 1998(d). “Szövegek, Emberek És Más Készítmények Értelmezése.”: *Az Intentionalitás Filozófiája*. Osiris Kiadó, 239–252.
- EVANS, Gareth 1975. “Identity and Predication.”: *Journal of Philosophy* 72, 13, 343–363.
- GAUDET, Eve 2006. *Quine on Meaning*. Continuum International Publishing Group.
- GIBSON, Roger F. 1986. *The Philosophy of W. V. Quine - an Expository Essay*. University Press of Florida.
- HARMAN, Gilbert. 2010. “Induction: Enumerative and Hypothetical.”: Dancy, Jonathan – Sosa, Ernest – Steup – Matthias (ed.): *A Companion to Epistemology*. Wiley-Blackwell, 438–444.
- HEAL, Jane 1997. “Radical Interpretation.”: HALE, Bob – WRIGHT, Crispin (ed.): *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell Publishers, 175–197.
- JOSEPH, Marc A. 2004. *Donald Davidson*. Acumen.
- KATZ, Jerrold J. 1988. “The Refutation of Indeterminacy.”: *The Journal of Philosophy* 85., 5., 227–252.
- KIRK, Robert. 1977. “More on Quine’s Reasons for Indeterminacy of Translation.”: *Analysis* 37., 3., 136–141.
- KIRK, Robert. 2004. “Indeterminacy of Translation.”: GIBSON, Roger F. (ed.): *The Cambridge Companion to QUINE*. Cambridge University Press. 151–180.
- LEWIS, David. 1974. “Radical Interpretation.”: *Synthese* 23., 331–344.
- MARKIE, Peter 2013. “Rationalism Vs. Empiricism.”: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

<http://plato.stanford.edu/archives/sum2013/entries/rationalism-empiricism/>.

McDOWELL, John. 2000. *Mind and World*. Harvard University Press.

POPPER, Karl. 1999. "Három Nézet Az Emberi Tudásról." FORRAI GÁBOR – SZEGEDI Péter. *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*, Áron Kiadó. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/tudfil/ktar/forr_ed/Popper.htm#N_27_.

QUINE, W. V. 1960. *Word and Object*. Harvard University Press.

QUINE, W. V. 1970. "On the Reasons for Indeterminacy of Translation.": *The Journal of Philosophy* 67., 6.

QUINE, W. V. 1973. *Roots of Reference*. Open Court.

QUINE, W. V. 1987. "Indeterminacy of Translation Again.": *The Journal of Philosophy* 84., 1, 5–10.

QUINE, W. V. 1992. *Pursuit of Truth*. Harvard University Press.

QUINE, W. V. 2002. "Ontológiai Relativitás.": Forrai Gábor (szerk.) *A Tapasztalattól a Tudományig*. Akadémiai Kiadó. 137–177.

RORTY, Richard. 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton University Press.

STOLJAR, Daniel. 2009. "Physicalism.": *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/physicalism/#17>.

STOLJAR, Daniel. 2010. *Physicalism*. Routledge.

WRIGHT, Crispin. 1998. "The Indeterminacy of Translation.": WRIGHT, Crispin and HALE, Bob (szerk.): *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, 397–427.

ZILHÁO, A. 2003. "From Radical Translation to Radical Interpretation and Back.": *Principia, An International Journal of Epistemology*, 7, 1-2., 229–249.

